

Sosyal Bilimler
Enstitüsü

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT TARİHİ BİLİM DALI

OSMANLI MALİKÂNE DÜZENİNİN HUKUKİ TEMELLERİ

Doktora Tezi

ŞEYMA AKBAYIR

İSTANBUL, 2024

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT TARİHİ BİLİM DALI

OSMANLI MALİKÂNE DÜZENİNİN
HUKUKİ TEMELLERİ

Doktora Tezi

ŞEYMA AKBAYIR

Danışman: Prof. Dr. EROL ÖZVAR

İSTANBUL, 2024

ÖZET

OSMANLI MALİKÂNE DÜZENİNİN HUKUKİ TEMELLERİ

Osmanlı Devleti'nde bir mukataanın ömür boyu iltizama verilmesini ifade eden malikâne uygulaması 1695 yılında yayınlanan bir fermanla uygulamaya konulmuştur. Bu uygulama ile malikâne sahipleri mülkiyetleri altında olmadığı halde mülkleriymişçesine tasarruf edebilecekleri bir gelir kaynağı elde etmişlerdir. Bu çalışma malikâne uygulamasının tarihi ve hukuki temellerini araştırmaktadır. Araştırmanın çıkış noktası sistemi ortaya koyan fermanın, malikânenin *istihsânen* kabul edilmiş olup meşruiyetini ihtiyaçtan ve Mısır'daki iltizam uygulamalarından yani örften aldığına dair ifadeleridir. Fermanda Mısır'daki mukataalar iltizama verilirken mültezimlerden *hulvân* adı verilen ve malikâne uygulamasındaki *muaccele*ye benzeyen bir meblağ alındığı ifade edilmiştir.

Çalışmada Mısır'daki iltizam uygulamasının özellikleri tespit edilerek malikâne sistemiyle olan benzerlikleri ortaya konulmaya çalışılmıştır. Mısır iltizamları Osmanlı merkez topraklarından farklı olarak vergi tahsil hakkıyla sınırlı olmayıp mültezim o bölgenin idarecisi konumundadır. İltizam hakkı mültezim ölene kadar elinden alınmayıp öldüğünde ailesi veya memlûkleri tarafından devralınabilmektedir. İltizamı üstlenmek için *hulvân* adı verilen ödeme yapılmaktadır. Mısır valisinin yerel güçler karşısında zayıfladığı dönemlerde *hulvân* Mısır'da Osmanlı idaresinin sürdüğünün bir göstergesi olarak kabul edilmiştir. İslam hukuk ve devlet geleneğinde malikâne benzeri uygulamalara bakıldığında ise kabâle veya damân uygulaması dikkat çekicidir. Ayrıca Osmanlı şeyhülislamlarının iltizamı hükümsüz bir akit olarak tasavvur ettiği görülmüştür. Son olarak Osmanlı'da kişiye geniş tasarruf hakkı sağlayan uygulamalar incelenerek malikâneyle olan benzerlikleri ortaya konulmuş, bunlar arasında *icâreteyn* uygulaması dikkat çekmiştir. Netice itibarıyla malikâne sisteminin kaynağını çok eskiden beri Mısır'da uygulanan iltizam sisteminden aldığı ve malikânenin şeyhülislamın da onayıyla maslahat ve Mısır örfüne binaen *müstahsen* görülerek kabul edildiği söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: Malikâne, hulvân, Mısır, iltizam.

ABSTRACT

THE LEGAL BASIS OF OTTOMAN MALİKÂNE SYSTEM

The mālīkāne system, which denotes an arrangement of lifetime tax-farming (iltizām), was implemented by an edict issued in 1695. With this practice, the mālīkāne owners acquired a revenue stream they could treat as if it were their own possession. This study examines the historical and legal foundations of the mālīkāne system. The study begins with an analysis of the edict's declarations, which disclose the fundamental basis of the system. It asserts that the mālīkāne is recognised as legally preferable (mustahsan), that its legitimacy stems from the treasury's requirements, and the customary tax farming techniques in Egypt, where was accepted custom ('urf). The edict specified that a sum known as ḥulwān, comparable to the advanced payment (mu'ajjalah) in the mālīkāne system, is collected from the tax farmers.

This study aims to identify the characteristics of the iltizām practice in Egypt and uncover its parallels within the mālīkāne system. In contrast to the Ottoman central lands, the iltizām system in Egypt extended beyond the right to collect taxes, with the tax farmer assuming the role of regional administrator. The right to iltizām is permanent for the duration of the tax farmer's life, but can be inherited by his family upon his demise. In order to receive an iltizām, an individual is required to submit a payment known as the ḥulwān. When the authority of the Egyptian governor was diminished in the face of local forces, ḥulwān was regarded as an indication of the dominance of the Ottoman administration in Egypt. Notable among the acts resembling the mālīkāne in Islamic law and tradition are qabālah and ḍamān. Furthermore, it has been noted that Ottoman Shaykh al-Islāms deemed iltizām contracts as illegitimate. Finally, an analysis is conducted on the practices in the Ottoman Empire that granted extensive rights to individuals, and the practice of twin-rents (ijāratayn) stands out due to its notable similarity to the mālīkāne.

Consequently, it is evident that the mālīkāne system has its roots in the previously established iltizām system in Egypt and the mālīkāne system gained approval through the endorsement of the Shaykh al-Islām, who deemed it necessary and in accordance with Egyptian customs.

Keywords: Mālīkāne, ḥulwān, Ottoman Egypt, iltizām.

ÖNSÖZ

Bu çalışma 17. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı’da uygulanan malikâne sisteminin kaynağını Mısır’daki iltizam uygulamasından aldığını, Malikâne Fermanı’nda bahsi geçen hulvân gelirinin bu bölgedeki iltizamların satışından elde edilen bir gelir olduğunu ve Mısır’daki iltizam uygulamasının Fatımîler dönemindeki halinin de malikâneyle oldukça benzer olduğunu ortaya koymaktadır.

Malikâne düzeninin kaynağı meselesi hakkında çalışmamı tavsiye eden danışmanım Prof. Dr. Erol Özvar’a teşekkür ederim. Tez jürimde bulunan Prof. Dr. Süleyman Kaya ve Dr. Öğr. Üyesi Fahri Solak’a, ayrıca savunma jürimde bulunan Prof. Dr. Fehmi Yılmaz’a ve yine savunma jürimde bulunup tez sürecimde pek çok konuda yardımını gördüğüm Prof. Dr. Mürteza Bedir’e teşekkür ederim.

Doktora tez dönemim boyunca Prof. Dr. Mürteza Bedir yöneticiliğindeki “Osmanlı Hukukunu Kurmak: 16. Yüzyıl Fetvaları ve Risaleleri Işığında Klasik Osmanlı Hukuku” başlıklı TÜBİTAK projesinde görev aldım. Tez çalışmamı yaparken bir yandan akademik bir projeye dahil olmama ortam oluşturan ve üç yıl boyunca burs desteği sağlayan TÜBİTAK’a teşekkürlerimi sunarım.

Tez dönemimin başlarında öğrendiğimiz hastalığına rağmen kitaplara olan sevgisini vefatına kadar hiç kaybetmeyen ve ilme olan heyecanı ile beni hem utandıran hem de imrendiren sevgili babama, ayrıca eğitim hayatım boyunca ilgisi ve duasıyla yanımda olan anneme teşekkür ederim. Tezimi okuyarak çeşitli noktalarda tavsiyelerini sunan ve akademik sürecimde her zaman desteğini gördüğüm ablam Dr. Öğr. Üyesi Merve Özaykal’a da teşekkür ederim. Son olarak tez sürecimde zora düştüğüm her anda, istişare etmek istediğimde daima yanımda bulduğum sevgili eşime teşekkür ediyorum.

Şeyma Akbayır

İstanbul, 2024

İÇİNDEKİLER

ÖZET	i
ABSTRACT	ii
ÖNSÖZ	iii
İÇİNDEKİLER	iv
TABLO LİSTESİ	vii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

MALİKÂNE UYGULAMASI

1. Genel Hatlarıyla Malikâne Sistemi	10
2. Malikâneye Giden Yolda Osmanlı İdaresi ve Toprak Düzeni	13
2.1. 17. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı: Savaşlar ve Mali Sorunlar	13
2.2. Tımar ve İltizam Sistemindeki Aksaklıklar	17
3. Malikâne Düzeninin Tatbiki	23
4. Malikâne Uygulamasının Sonuçları	28

İKİNCİ BÖLÜM

İLTİZAMDAN MALİKÂNEYE GEÇİŞ SÜRECİ VE MALİKÂNE FERMANI

1. 1695'ten Önce Malikâne Benzeri Uygulamalar	42
1.1. Eyalet Yönetiminde İltizam	42
1.2. Yüksek Peşin ile Satış	43
1.3. Ömürlük İltizam	44
1.4. Maktû Sistem	45
1.5. Asker Mültezim	46
1.6. Değerlendirme	47
2. Malikâne Fermanı: Şariat Onaylı Bir Kanun Metni	49
3. Malikâne Sistemi ve Uygulamalarına Eleştiriler	55
4. Mısır Örfü, İltizam ve Özel Mülkiyet Bağlamında Malikâneye Giden Yol	59

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
OSMANLI MİSİR’INDA İDARİ VE MALİ DÜZEN,
MİSİR İLTİZAMLARI VE HULVÂN

1. Memlûk Devleti Yönetiminde Mısır.....	66
1.1. İdari ve Askerî Teşkilat.....	68
1.2. Mali Teşkilat: İktâ Sistemi ve Vergiler.....	75
2. Osmanlı Mısır’ı.....	84
2.1. Mısır Eyaleti’nin İdaresi ve Memlûk Aileleri.....	85
2.2. Fetih Sonrası Mısır’da Teşkilatlanma Süreci.....	93
2.3. Mısır Hazinesi: İrsâliye.....	98
3. Osmanlı Yönetimi Altında Mısır’da Arazi ve Vergi.....	101
3.1. 1525 Sonrasında Mali Sistem.....	103
3.2. 1553 Toprak Kanunnamesi.....	106
3.3. 17. Yüzyılda Yapılan Mali Reformlar.....	107
4. Osmanlı Mısır’ında İltizam ve Hulvân.....	110
4.1. 1658 Öncesinde Mısır’da İltizam.....	111
4.2. İltizam Nizamının Resmî Olarak Kabulü ve Uygulanması.....	118
4.3. Mısır İltizamının Özellikleri.....	121
4.4. Hulvân.....	131
4.4.1. Kelime ve Kavram Olarak Hulvân.....	131
4.4.2. Mısır’daki Hulvân Uygulaması.....	134

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
MALİKÂNE VE İLTİZAMIN İSLAM DEVLET GELENEĞİ
VE HUKUKUNDAKİ YERİ

1. İslam Devletlerinde İktâ ve İltizam Uygulamaları.....	151
1.1. İktâ ve Çeşitleri.....	152
1.2. İltizam ve Malikâne Benzeri Uygulamalar.....	159
1.3. Vergi Tahsiliyle İlgili Diğer Bazı Kavramlar.....	164
1.4. Mısır Topraklarında Vergi Tahsili.....	167

2. Fıkıh ve Fetva Literatüründe İltizam, Malikâne ve Hulvân.....	169
2.1. Malikânenin Meşruiyeti ve Fetvalarda Malikâne.....	169
2.2. İslam Âlimlerinin İltizama Bakışı	174
2.2.1. Şeyhülislam Fetvalarında İltizam	174
2.2.2. Diğer Bazı Âlimlere Göre İltizam	181
2.3. Hulvân Bedelinin Hukuki Mahiyeti	189
3. Tasarruf Hakkı Açısından Malikâneye Benzeyen Uygulamalar	192
SONUÇ.....	199
KAYNAKLAR	205
EK: MALİKÂNE HAKKINDA FERMAN	219

TABLO LİSTESİ

Tablo 1: 17. Yüzyılın İkinci Yarısında Hazine­nin Gelir-Gider Farkları	14
Tablo 2: Yıllara Göre Mısır İrsâliyesi Tutarı	100
Tablo 3: Yıllara Göre İstanbul’a Gönderilen Hulvân Meblağları	137
Tablo 4: Yıllara Göre Valinin Ödemesi Gereken Hulvân Meblağları	139
Tablo 5: Malikâne Uygulamasının Fatımî Dönemi Kabâle/Damân ve Osmanlı Mısır’ındaki İltizam Uygulamalarıyla Kıyaslanması	201

GİRİŞ

Malikâne, mültezimin müzayede ile belirlenen ve *muaccele* adı verilen bir bedel karşılığında önceden belirlenmiş sabit bir meblağı senelik olarak ödeyip fazlasını kendisine kâr edinmek üzere ömrü boyunca bir mukataanın yani arazi veya işletme halindeki bir vergi biriminin tamamının veya hisseli bir kısmının tahsil hakkını elde etmesidir. 1695 yılında çıkan bir fermanla uygulamaya konulmuş olup yaklaşık bir buçuk asır boyunca Osmanlı mali sisteminin bir parçası olmuştur. Bu uygulama ile malikâne sahipleri hem geniş tasarruf hakları kazanmış hem de mahalli idarecilere dahil olarak nüfuzunu güçlendirmiştir.

Malikâne sistemini ortaya koyan ferman bu sistemin meşru olduğuna, devlet adamları ve ulemanın onay verdiği, memleketin ve hazinenin bu uygulamaya ihtiyaç duyduğuna vurgu yapmaktadır. Femandaki bu vurguların yanında kullanılan bazı hukuki kavramlar, ayrıca fermanın altında birçok kişinin açıklamalarıyla beraber imzasının bulunması, üstelik bu kişilerin bir kısmının şeyhülislam başta olmak üzere ilmiye sınıfının önde gelen temsilcileri olması dikkat çekicidir. Anlaşılan o ki bu kanun metni, hukuki atıflar yaparak sistemin meşruiyetini ispat etmeye ve bunu yaparken ilmiye sınıfının desteğini göstermeye çalışmıştır. Fermanda malikâne sisteminin *istihsân* gereğince kabul gördüğü belirtilmektedir. Bir meselede genel kuralın terk edilmesi ve hukukun amacına uygun görülen başka bir hükmün verilmesi anlamına gelen bu kavram ferman metninde ve imzaların yanında bulunan onay ifadelerinde defalarca geçmektedir. İstihsânın gerekçesiyle ilgili ise iki mesele zikredilmektedir: Birincisi memleketin imarı ve hazinenin zor durumda olması sebebiyle duyulan ihtiyaç, ikincisi ise muaccele benzeri bir gelir olan *hulvân* gelirinin de kaynağı olan Mısır'daki benzer bir uygulamanın hâl-i hazırda tatbik edildiğini gösteren örf-i hâss. Elinizdeki çalışmada hem malikâne öncesi dönemde Osmanlı maliyesinin durumu hem de Mısır'daki iltizam uygulamasının malikâne ile benzerlikleri ve fermanda geçen *hulvân* gelirinin ayrıntıları ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Malikâne sistemi uygulamaya konulmadan önceki dönemde hazinenin sıkıntı içinde olduğu görülmektedir. Bu dönemde Girit ve Viyana seferleri gerçekleştirilmiş, hem uzun savaşlar hem de hazineden maaş alan kapıkullarının sayısındaki yükseliş sebebiyle askerî giderler artmıştır. Bu dönemde hazineyi rahatlatmak için birçok çözüm arayışına gidilmiştir. İltizam sistemi tımdan farklı olarak hazineye nakit para girişini artırması sebebiyle çözümlerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. 17. yüzyılın başlarından itibaren tımar arazilerinin mukataa haline

getirilerek iltizama verilmesi yaygınlaşmıştır. Ayrıca iltizam uygulamasında senelik vergilerden bir kısmı mültezimden peşin olarak alınarak hazinenin nakit ihtiyacı karşılanmaya çalışılmıştır. Ancak tıardan iltizama doğru evrilen bu süreçte reaya tımar sahibi gibi bir himayeciden mahrum kalmıştır. Nitekim mültezimler kısa süreli olarak ellerinde tuttuğu mukataalardan olabildiğince fazla kâr elde etme gayesiyle hareket ederek genellikle reayayı gözetmemişlerdir. Bu da uzun vadede vergi kaynaklarını tahrip etmiştir. Malikâne sistemi iltizamdaki bu sorunu ortadan kaldıracak gayesiyle uygulanmaya başlanmıştır.

1695'ten önceki iltizam uygulamaları bize iltizamdan malikâneye geçişin kısa sürede olmadığını göstermektedir. Özellikle 17. yüzyılın ortalarından itibaren iltizam sistemi içerisinde malikânenin kendine has bazı özelliklerini taşıyan birtakım uygulamalar başlatılmıştır. Hazinenin ihtiyaç duyduğu nakdi sağlamak adına peşin meblağının öncekinden çok daha yüksek olduğu yüksek peşinle iltizamlar, kısa süreli iltizamın yol açtığı sorunları gidermek adına mültezime hayatta olduğu müddetçe verilen iltizamlar, hazineye verilen senelik meblağın sabitlendiği ve böylece mültezimin kâr elde etme güdüsünün artırıldığı mâl-i maktû ödemeli iltizamlar bunlardandır. Ayrıca askerlerin ulûfeleri karşılığında veya ek gelir olarak mukataa iltizam etmesine dair yapılan düzenlemeler de bulunmaktadır. Bu uygulamalar yüzyılın sonundaki malikâne uygulamasının hem habercisi hem de kılavuzu olmuştur.

Bir buçuk asır devam eden malikâne uygulamasının mali anlamda hem faydaları hem de zararları söz konusudur. Özellikle uygulamanın ilk başladığı yıllarda toplanan muaccele gelirleri, hazinenin acil giderlerinin karşılanması hususunda oldukça yarar sağlamıştır. Ancak daha sonraları hem kârlı mukataaların azalması hem de mahlûl kalan mukataaların bildirilmemesi sebebiyle muaccele gelirlerinde azalma meydana gelmiştir. Malikâne uygulamasıyla iltizamda harap olan mukataaların gelirlerinin bir miktar artırılabilirdi söylenebilir. Aşağıda değinileceği üzere 1716'da malikânelerin kaldırılması söz konusu olmuştur. Bunlar tekrar iltizama verilirken mâl bedellerinin artırılabilmesi, mukataa gelirlerinin arttığı bir göstergesidir. Ayrıca vergi kaynağında sağlanan artılar senelik mâl bedellerinin sabit kalması sebebiyle hazineye aktarılamamıştır. Bunun gibi olumsuz sonuçları sebebiyle malikâne sistemi bazı devlet adamları tarafından eleştirilmiştir. Eleştirilerin temel odağı hazinenin aslında zannedildiği kadar faydalanmadığı hususu ve mültezimlerin halka yaptığı zulümlerdir.

Malikânenin kaynağı olan Mısır'daki iltizam uygulaması Osmanlı'nın bölgeyi fethetmesinden itibaren karşımıza çıkmaktadır. Başlarda sınırlı olarak uygulanan iltizam, gittikçe sahasını genişleterek 17. yüzyılda tüm Mısır'a yayılmıştır. Ancak Mısır'daki iltizam uygulaması

Osmanlı merkez topraklarında uygulananndan farklıdır. Öncelikle iltizamı almak isteyen kişi müzayedeye belirlenmiş olan ve hulvân adı verilen bir ödemeyi yapmak durumundadır. Daha sonraki senelerde sene başına ödeyeceği meblağ da önceden belirlenmiştir ve sabittir. Mültezim genellikle ölene kadar mukataasında kalır, öldükten sonra ise ailesi veya memlûkü yine hulvân ödemesi yaparak aynı iltizamı üstlenebilmektedirler. Ayrıca Mısır'daki mültezimler sadece vergi tahsilinden sorumlu olmayıp bölgenin idaresinden de sorumludurlar. Arazilerin çiftçiler arasında dağıtımı, sulama kanallarının bakımı, tohum temini gibi konuların yanında bölgede asayiş sağlaması, fitne çıkaranları siyaset etmek gibi bazı görevleri vardır. Mültezim, özellikle önemli bir bölgenin mültezimiye aynı zamanda nüfuz sahibidir. Bu anlamda Mısır'daki iltizam malikâneyle benzeşmekte olup Osmanlı idaresi tarafından 1658 yılında resmî olarak kabul edilerek tüm Mısır'a yayılmıştır. Bununla beraber Mısır'da arazileri iltizamla alan kişiye arazinin belirli bir kısmı *evsiye* adı altında verilmiş ve bu arazi vergiden muaf tutulmuştur. Arazi dışındaki mukataaların iltizamlarında böyle bir durum söz konusu değildir.

Fermanda mültezimlerin Mısır'daki iltizamları üstlenirken muacceleye benzeyen hulvân adındaki bir ödeme yaptıkları belirtilmektedir. Bedel-i iltizam olarak da geçen hulvân veya hulvân-i kurâ her yıl irsâliyeyle beraber padişah hazinesine gönderilmektedir. Hulvân kelimesi aslında Mısır'da iltizamların satışı, mültezim tarafından bir başkasına devredilmesi veya iltizamın vârislere intikali esnasında alıcının sultana, hazineye, valiye veya eski mültezime ödediği bedellerin her birini ifade etmek üzere kullanılmıştır. Mültezim, iltizamı ilk kez alırken de *mahlûl* yani boş kalmış bir iltizamı alırken de asgari 1 ilâ 8 yıllık kâra eşit olarak belirlenip müzayedeye ile kesinleşen hulvânı ödemektedir. Mahlûl kalan iltizamların tekrar satışı esnasında elde edilen gelir, iltizamın ne şekilde mahlûl kaldığına göre padişahın veya valinin kişisel gelirine dahil edilmektedir. Buna göre eğer mültezim doğal bir şekilde ölmüş veya hakkından ferağ etmişse hulvân valiye bağışlanmıştır, eğer mültezim savaşta veya isyanda öldürülmüş veya firar etmişse padişah hazinesine iletilmiştir. İltizamların ferağ edilmesi esnasında eski mültezime verilen bedel için de hulvân kelimesi kullanılmıştır. Prensipde mahlûlleri eski mültezimin vârisinin veya memlûkünün almasıyla yabancı birinin alması arasında hulvân bedeli açısından bir fark yoktur. Ancak valinin gücünün zayıflayıp memlûk beylerinin iltizamları yönetmeye başladığı dönemlerde mültezimlerin valiye *musâlaha* adıyla anlaşma yaparak hulvân yerine daha düşük bir meblağ ödemeye başlamışlardır. Bu meblağa *bedel-i musâlahanın* yanında hulvân da denilmiştir. 1671'de yapılan reformlar esnasında iltizamların çoğalması ve artan veba vakaları sebebiyle hulvân gelirleri artmış, validen kendisine bırakılan hulvânın karşılığında irsâliye hazinesine senelik sabit bir bedel ödeme yapılması istenmiştir. İşte bu meblağa da hulvân

denilmektedir. Hulvânla ilgili tespit ettiğimiz son kullanım yine irsâliyeyle beraber gönderilen *beytûlmal* gelirinin yerine kullanılmasıdır. Bu gelir vârisi olmadan ölenlerin malları ve isyan eden, yerel güçler arasındaki çatışmalar esnasında ölen veya firar edenlerin mallarının satılıp padişah hazinesine gönderilmesinden elde edilmektedir. Bu meblağ genellikle kişinin mukataalarının mahlûl bedelleriyle beraber gönderildiği için “hulvân ve beytûlmal” olarak beraberce zikredilmiş, bazen de sadece ikisini ifade edecek şekilde hulvân kullanılmıştır. 18. yüzyılda Mısır’da Osmanlı yönetiminin zayıflaması ve memlûk beylerinin büyük iltizamları ve güçlü mansıpları elde ederek nüfuz kazanmasıyla hem irsâliye hem de hulvânın gönderiminde sıkıntılar yaşanmıştır. Osmanlı yönetimi gönderdiği fermanlar ve yaptığı düzenlemelerle hulvânın gönderilmesi hususuna ehemmiyet göstermiştir. Nitekim bu dönemde Osmanlı’nın temsilcisi olan vali zayıflamış, onun yerine idareyi elinde tutan memlûk beylerine hulvânı göndermeye devam ettikleri müddetçe izin müsaade edilmiştir. Bu anlamda 18. yüzyılda hulvân Osmanlı-Mısır arasındaki bağlılığın bir göstergesi olarak alınmaya devam edilmiştir.

Mısır’daki iltizam sistemi ve hulvân gelirinin yanında çalışmada malikânenin menşeiyle ilgili olarak İslam devlet geleneğindeki iktâ ve iltizam uygulamaları, Osmanlı fetva literatürü ve Osmanlı’da mutasarrıfa geniş haklar tanıyan bazı uygulamalar ele alınmıştır. İslam tarihinde uygulanan vergi tahsil yöntemleri arasında, malikâne açısından önem arz eden ve esasen iltizamın da temelini oluşturan *kabâle* veya *damân* uygulamaları öne çıkmaktadır. Yine iktâ adıyla anıldığı halde ömür boyu tasarruf hakkı, peşin bir ödeme ve senelik maktû bir verginin söz konusu olduğu uygulamalar da dikkat çekmektedir. Kabâle ve damânın Fatimî dönemindeki formu malikâne sistemine oldukça benzemektedir.

Malikâne Fermanı’ndaki uzun açıklamaların haricinde, Osmanlı şeyhülislamlarının malikâne konusunda fetvalarına bakıldığında malikânenin meşruiyetine dair net ifadelerin bulunmadığı görülmektedir. Bununla beraber zaten sınırlı sayıda olan fetvalardan birinde malikâne ferağından doğan borcun kabul edildiği görülmektedir. Yine de bu fetvalar malikâne sahibinin yaşadığı bazı durumları ortaya koyup bu konuda ne şekilde hüküm verildiğini göstermesi açısından mühimdir. Bununla beraber iltizamla ilgili önemli sayıda fetva bulunmaktadır. Osmanlı şeyhülislamı 16. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar fetvalarında iltizam anlaşmalarını hükümsüz görerek buna binaen fetva vermişlerdir. Arap bölgelerindeki ulemanın da iltizam anlaşmasını çoğunlukla geçersiz gördüğü, bir kısmının ise bazı şartlar altında kabul ettiği anlaşılmaktadır.

Mutasarrıfların gayrimenkuller üzerinde uzun süreli kiralama ve geniş tasarruf hakkı edinmelerini sağlayan bazı usuller vardır. Bunlar belli başlı özellikleri sebebiyle malikâneye benzemektedirler. Kişinin ziraat etmek üzere bir araziyi kiralaması anlamındaki *müske* (tapu), kişinin vakfa ait tamire muhtaç bir mülkü vakfın üzerine borç olmak üzere kiralayarak tamir etmesi anlamındaki *marsad*, kişinin kiraladığı bir arazi veya dükkan üzerinde kendi malıyla kendi için mülkler inşa etmesi anlamındaki *girdâr* (*süknâ/gedik*), kişinin böyle bir inşa amacıyla bir araziyi senelik ödemeye kiralaması anlamındaki *hikr* (*mukataa*), muaccel bir bedelden sonra sabit müeccel ödemeler yaparak kayd-ı hayat ile kiralama anlamına gelen *icâreteyn* ve vakıf için yapılan belirli bir masraf karşılığında vakfın menfaat mülkiyetine ortak olmak anlamındaki *huliv* bunlardandır. Malikâne sistemi bunlar arasından özellikle icâreteynle bazı benzerlikler göstermektedir.

Netice itibarıyla Osmanlı'da uygulanan iltizam ve malikâne sistemlerinin kökenleri Mısır'ın Müslümanlar tarafından fethedilmesinden kısa süre sonra ortaya çıkmış olan bazı uygulamalara dayanmaktadır. Mısır'daki iltizam Osmanlı'nın bölgeyi fethetmesinden sonra gittikçe yaygınlaşarak 17. yüzyılın ortalarında Osmanlı idaresinin dikkatini çekmiş ve önce Mısır bölgesinde resmî sistem haline getirilmiş, yüzyılın sonunda ise imparatorluğun diğer bölgelerinde malikâne adıyla uygulamaya konulmuştur. Malikâne Fermanı'nda sistemin kaynağı olarak Mısır'daki uygulamaya işaret edilmiş ve sistemin faydası konusunda devlet adamları ve ulemanın endişelerini gidermek ve mültezimlere iltizamlarının ömür boyunca elinden alınmayacağına dair güvence vermek adına şeyhülislam ve kazaskerlerin onayı alınmış ve bu işin denetimi onlara verilmiştir.

Elinizdeki çalışmanın başlangıç noktası olan sorular malikâneyle ilgili daha önceki literatürden istifade ile ortaya konulmuştur. Bu sistemi ilk kez ortaya koyarak malikâne fermanını yayınlayan Mehmet Genç *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi* adlı çalışmasıyla literatüre değerli bir katkı sunmuştur.¹ Onu bu konuyu çalışmaya zorlayan problem, mali kayıtlardaki sabit vergi gelirleridir. Öyle ki incelediği muhtelif kalemlerde hazineye intikal eden vergi meblağları 18. yüzyıl boyunca neredeyse hiç değişmemiştir. Vergi hasılatları yıllara göre artıp azalırken bu meblağların hasılatlardan bağımsız bir şekilde sabit kalması ancak malikâne sisteminin ortaya

¹ Mehmet Genç'in 1975 yılında ilk kez yayınladığı makale, daha sonra kendi kitabının içinde bir bölüm olarak da yayınlanmıştır. Mehmet Genç, "Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri: Metinler/Tartışmalar*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1975, s. 231-296; Mehmet Genç, "Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi", *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2010, s. 101-154.

konulmasıyla açıklanabilmiştir. Çünkü bu sistemde değişken olan hazineye *mâl* adı altında her yıl ödenen vergi değil, malikâne satışa çıkarıldığı zamanda ödenen *muaccele* bedelidir. Bu problemi açıklığa kavuşturduktan sonra Genç, özellikle *muaccele*ler üzerine yaptığı *18. Yüzyıla Ait Osmanlı Mali Verilerinin İktisadi Faaliyetin Göstergesi Olarak Kullanılabilirliği Üzerinde Bir Çalışma* adlı makalesiyle önemli bir tartışmaya katkı sağlamıştır.² Sanayi sektörünün muaccele bedelleri ile iktisadi faaliyet hacmi arasında anlamlı bir ilişki kurulabileceğini göstererek 18. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı sanayisinin ciddi bir büyüme gerçekleştirdiğini tespit etmiştir. Çalışmanın 1976 yılında akademik camiaya sunulduğu düşünülürse, ortaya koyduğu sonuçların Osmanlı tarihini dönemlendirme problemi tartışmalarında yerini bulduğunu söylemek mümkündür.³

Malikâne sistemi hakkında Genç'in bahsi geçen araştırmalarını takip eden başka çalışmalar da mevcuttur. Sistemin işleyişiyle ilgili önemli çalışmalardan biri Erol Özvar'ın *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması* adlı kitabıdır.⁴ Bu çalışmada Özvar, malikâne fermanını takip eden ilk üç yıldaki uygulamaları inceleyerek malikânenin ilk olarak ortaya çıktığı bölgeleri, malikâne sahiplerinin kimliklerini, malikânelerin büyüklüklerini, muaccelelerin hazine için finansman değerini ve malikânenin vergi sistemini ıslah etmesi açısından etkinliğini ortaya koymaktadır. Malikâne ile ilgili bir takım başka çalışmalar da bulunmaktadır. Bunların çoğu belli bölgelerdeki malikânenin tatbikini ele almaktadır. Osmanlı mali tarihine kıymetli katkılar yapan bu çalışmalar genellikle malikâne sisteminin işleyişine odaklanmıştır. Ariel Salzmann, Murat Çizakça gibi bazı araştırmacılar malikânenin özel mülkiyet anlayışı açısından konumu hakkında değerlendirmeler yapmıştır. Bununla beraber sistemin kökenleri hakkında kapsamlı bir tetkik yapılmamıştır. Elinizdeki çalışma malikâne sisteminin tarihi ve hukuki kökenlerini ele almak suretiyle malikâne hakkındaki literatüre katkı yapmayı amaçlamıştır.

Osmanlı Mısır'ına dair yapılan çalışmalar, tezin üçüncü bölümünün şekillenmesine olanak vermiştir. Ahmed Akgündüz *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri* isimli çalışmasının altıncı cildinde Mısır Kanunnamesi'ni yayınlamıştır. Bu kanunname Osmanlı'nın Mısır'ı fethinden sonra 1525'te yaptığı geniş çaplı düzenlemelerin ardından hazırlanmış olup kanundaki çerçeve sonraki yüzyıllarda genel anlamda korunmuştur. Dolayısıyla bu metin

² Mehmet Genç, "18. Yüzyıla Ait Osmanlı Mali Verilerinin İktisadi Faaliyetin Göstergesi Olarak Kullanılabilirliği Üzerinde Bir Çalışma", *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2010, s. 155-187.

³ Genç'in malikâne sistemini ortaya koyuş süreci ve Osmanlı tarihine katkısının bir özeti için bkz. Erol Özvar, "Mehmet Genç: Belgeden Modele Uzanan Bir Portre", *Türk Tarihçiliğinde Dört Sima: Halil İnalcık, Halil Sahillioğlu, Mehmet Genç, İlber Ortaylı*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2013, s. 235-240.

⁴ Erol Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2018.

Osmanlı Mısır'ının idari ve mali sistemi hakkında önemli bilgiler edinmemize katkı sağlamıştır.⁵ Osmanlı yönetimi altında Mısır'la ilgili çalışmaları olan J. Stanford Shaw, *The Financial and Administrative Organization and Development of Ottoman Egypt: 1517–1798* isimli kitabında Mısır arşivinden faydalanan mali düzen hakkında önemli bilgiler sunmuştur. Bu çalışmadan hem Mısır iltizamı hem de hulvân hakkında geniş bilgiler edinmek mümkündür.⁶ Shaw ayrıca 1553 yılında hazırlanan Mısır Toprak Kanunu'nu *The Land Law of Ottoman Egypt (960/1553): A Contribution to the Study of Landholding in the Early Years of Ottoman Rule in Egypt* isimli makalesinde⁷ ve Cezzar Ahmed Paşa'nın hazırladığı *Nizamname-i Mısır* risalesini *Ottoman Egypt in the Eighteenth Century: the Nizamname-i Mısır of Cezzar Ahmed Pasha* eserinde yayınlamıştır.⁸ Muhammed Şefik Ğurbâl, *Mısır inde Mefriki't-turuk 1798-1801* adlı çalışmasında Ruznameci Hüseyin Efendi'nin kaleme aldığı *Tertîbu'd-diyâri'l-Misriyye fî ahdi'd-devleti'l-Usmâniyye* adlı risalesini yayınlamıştır. Geç dönemde kaleme alınmasına rağmen Mısır'ın erken dönem iktisadi ve mali sistemiyle ilgili bilgileri de içeren bu eser, Fransızların talebi üzerine kaleme alındığı için oldukça ayrıntılı ve açıklayıcıdır. Ğurbâl'in her konuda yaptığı geniş açıklamalar da eserin kendisi kadar değerlidir.⁹ Başka Arap akademisyenlerin de Mısır maliyesiyle ilgili önemli çalışmaları bulunmaktadır. Bunlardan Cemal Kemal Mahmud'un *el-Ardu ve'l-fellâh fî Saîdi Mısır fî'l-asri'l-Usmânî* eseri Mısır iltizamlarıyla ilgili ayrıntılı bilgiler sunması açısından önemlidir. Eserde Osmanlı Mısır'ındaki toprak hukuku; mültezimler, Arap şeyhleri ve kâşiflerin çiftçilerle olan ilişkisi üzerinden ele alınmıştır.¹⁰ Mohsen Shuman'ın *The Beginnings of Urban Iltizam in Egypt* adlı makalesi Osmanlı dönemi Mısır'daki zirai iltizamlar haricindeki iltizamları nadir bazı belgelerden yola çıkarak tespit etmesi açısından çalışmamız için önemli bir kaynak olmuştur. Fetihden sonraki yıllara dair iltizamla ilgili bilgilerin literatürde az yer tutması nedeniyle özellikle bu döneme dair verdiği bilgiler erken dönemdeki iltizamı

⁵ Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1993.

⁶ J. Stanford Shaw, *The Financial and Administrative Organization and Development of Ottoman Egypt: 1517–1798*, Princeton: Princeton University Press, 1962.

⁷ J. Stanford Shaw, "The Land Law of Ottoman Egypt (960/1553): A Contribution to the Study of Landholding in the Early Years of Ottoman Rule in Egypt", *Der Islam*, 38/1, 1963, s. 106-137.

⁸ Cezzar Ahmed Pasha, *Ottoman Egypt in the Eighteenth Century: the Nizamname-i Mısır of Cezzar Ahmed Pasha*, ed. Stanford J. Shaw, Cambridge: Center for Middle Eastern Studies, 1962.

⁹ Muhammed Şefik Ğurbâl, "Mısır inde Mefriki't-turuk 1798-1801: Tertîbu'd-diyâri'l-Misriyye fî ahdi'd-devleti'l-Usmâniyye", *Mecelletü Mısır el-Hâdisa*, 7/7, 2008, s. 327-396.

¹⁰ Cemal Kemal Mahmud, *el-Ardu ve'l-fellâh fî Saîdi Mısır fî'l-asri'l-Usmânî*, Kahire: el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-âmmeli'l-kitâb, 2010.

anlamamıza yardımcı olmaktadır.¹¹ Diğer bir çalışma Abdurrahman Abdürrahim'in *Vesâiku Târihi Mısır el-iktisâdiyye ve'l-ictimâiyye fi'l-ahdi'l-Usmânî* adlı makalesidir. Bu makalede Mısır arşivinden tespit ettiği önemli belgelerden yola çıkarak Mısır'ın mali sistemi hakkında yorumlarda bulunmaktadır. Bu esnada Mısır iltizamıyla ilgili bilgilere de işaret etmiştir.¹² Aynı müellifin Yuzo Nagata ile beraber kaleme aldığı *The iltizâm System in Egypt and Turkey: A Comparative Study* isimli çalışma iki bölümden oluşmaktadır. İlk bölümü Abdürrahim'in Mısır iltizamı hakkında bazı değerlendirmelerini içermektedir. İkinci bölümde ise Nagata, bu verileri Osmanlı'daki uygulamalarla karşılaştırmaktadır. Bu çalışma iki iltizam sisteminin hukuki özellikleri ve sistemsal benzerlik ya da farklılıklarına işaret etmeyip, daha ziyade mültezimlerin dahil olduğu sosyal gruplar, sarrafların etkisi, iltizamların hisseli yapıları gibi konular üzerinden birtakım değerlendirmeler içermektedir.¹³ Elinizdeki çalışma ile Mısır iltizamlarının ve hulvân gelirinin literatürde çok az işaret edilen Osmanlı malikâne sistemiyle olan bağı ortaya konulacaktır.

Literatürde tezin dördüncü bölümüne kaynaklık teşkil eden önemli çalışmalar mevcuttur. Khaled Abou el-Fadl *Tax Farming in Islamic Law (Qibâlah and Damân of Kharâj): A Search For a Concept* makalesinde malikânenin ve iltizamın temelini teşkil eden kabâle ve damân uygulamasına dair İslam geleneği içinden tarihi uygulamaları ve hukuki görüşleri derlemiştir.¹⁴ Muhammed Taha Kara *Osmanlı Fetva Literatürü Çerçevesinde İltizam Uygulamasının Fıkhi Tahlili* isimli yüksek lisans çalışmasında Osmanlı şeyhülislamlarının iltizam hakkındaki fetvalarını derlemiştir. Bu çalışmada 16. yüzyıldan başlayarak 18. yüzyıla kadarki Osmanlı şeyhülislamlarının iltizamla ilgili görüşlerini ele almaktadır.¹⁵ Osmanlı'da uygulanan ve kişilere vakıf ve mirî üzerinde uzun süreli tasarruf hakkı sağlayan usullerden biri olan icâreteyn, malikâneyle bazı açılardan benzemektedir. Süleyman Kaya'nın *Osmanlı Hukukunda İcâreteyn* isimli çalışması, icâreteyn uygulamasını fıkıh ve fetva eserleri üzerinden tanımlamış ve

¹¹ Mohsen Shuman, "The Beginnings of Urban iltizam in Egypt", *The State and its Servants: Administration in Egypt from Ottoman Times to the Present*, ed. Nelly Hanna, Kahire: The American University in Cairo Press, 1995, s. 18-31.

¹² Abdurrahman Abdürrahim, "Vesâiku Târihi Mısır el-iktisâdiyye ve'l-ictimâiyye fi'l-ahdi'l-Usmânî", *Câmiatü Dimaşk Mecelletü Dirâsât Târihiyye*, 1981, c. 5, s. 164-184.

¹³ Abdurrahman Abdürrahim ve Yuzo Nagata, "The iltizâm System in Egypt and Turkey: A Comparative Study", *Studies on the Social and Economic History of the Ottoman Empire*, Yuzo Nagata, İzmir: Akademi Kitabevi, 1995, s. 57-81.

¹⁴ Khaled Abou el-Fadl, "Tax Farming in Islamic Law (Qibâlah and Damân of Kharâj): A Search For a Concept", *Islamic Studies*, 13/1, Bahar 1992, s. 5-32.

¹⁵ Muhammed Taha Kara, *Osmanlı Fetva Literatürü Çerçevesinde İltizam Uygulamasının Fıkhi Tahlili*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2021.

uygulamanın hukuki veçhelerini ortaya koymuştur. Kaya'nın eseri ayrıca uzun süreli tasarruf sağlayan diğer uygulamalar hakkında bir özet de sunmaktadır.¹⁶

Çalışmanın birinci bölümünde malikâne sisteminin genel özellikleri ve malikâne öncesinde Osmanlı'da mali ve idari durumdan bahsedildikten sonra uygulamanın başından sonuna kadar bir panoraması çıkarılarak malikânenin sağladığı faydalar ve ortaya çıkardığı sorunlar ele alınmıştır. İkinci bölümde 1695 öncesinde iltizam sistemi içerisindeki bazı uygulamalar, malikâne fermanının kayda değer özellikleri ve malikâne sistemine getirilen eleştiriler zikredilerek bu esnada dikkat çeken bazı hususlara değinilmiştir. Bunlardan Mısır örfü ve iltizam meselesi çalışmanın geri kalan iki bölümünde ayrıntılandırılmıştır. Üçüncü bölümde öncelikle Osmanlı'nın Mısır'daki sistemi büyük oranda sürdürmüş olması sebebiyle Memlûk arazi yönetimi ve memlûk sistemi anlatıldıktan sonra Osmanlı yönetimi altındaki Mısır'ın genel ve mali tarihi özetlenmiştir. Daha sonra Mısır'daki iltizam sistemi tarihsel bağlam içinde ele alınıp özellikleri tespit edilmiş ve hultân geliri ayrı şekilde ele alınmıştır. Dördüncü ve son bölümde ise malikâne ve malikânenin temeli olan iltizam sisteminin İslam geleneğindeki yeri, Osmanlı fetvalarındaki görünümü ve bazı başka uygulamalarla benzerliklerinden bahsedilmiştir.

¹⁶ Süleyman Kaya, *Osmanlı Hukukunda İcâreteln*, İstanbul: Klasik Yayınları, 2014.

BİRİNCİ BÖLÜM

MALİKÂNE UYGULAMASI

Bir mukataanın tamamının veya hisseler halinde bir bölümünün vergi toplama işini üstlenen kişiye geniş haklar tanıyan malikâne sistemi, Osmanlı mali sistemi içinde önemli bir yere sahiptir. Özellikle 17. yüzyılın ikinci yarısında yaşanan askerî, mali, hukuki bazı olaylar malikâne sistemine geçilmesine zemin hazırlamıştır. Bu bölümde malikâne sistemi hakkında özet bazı bilgiler verildikten sonra idareyi böyle bir uygulamaya iten hususlar ele alınacak ve malikâne düzeninin tatbiki ve sonuçları ele alınacaktır.

1. Genel Hatlarıyla Malikâne Sistemi

Osmanlı vergi sistemi içinde doğrudan merkezi hazineye intikal edecek olan gelirler *emânet*, *iltizam* ve *malikâne* yöntemlerinden biri aracılığıyla toplanırdı. Bu gelirin bir devlet memuru eliyle toplanmasına emânet, özel bir müteşebbis tarafından toplanmasına iltizam denilmekteydi. 17. yüzyılın sonlarından itibaren bazı iltizamların ömürlük olarak verilmesi uygulaması malikâne¹⁷ olarak adlandırılmıştır. Malikâne sistemi 1695 yılında çıkarılan bir fermanla uygulamaya konulmuş ve 1840'tan sonra kaldırılmıştır.¹⁸

10 Ocak 1695 (24 Cemaziyelevvel 1106) tarihinde çıkarılan ferman, sistemin işleyişi hakkında geniş bilgiler sunmaktadır.¹⁹ Malikânenin iltizam sisteminde yaşanan sorunların çözümü olarak uygulamaya konulduğundan bahsederek başlayan fermanla malikâne sisteminin

¹⁷ Malikâne kelime olarak “malikçesine” anlamına gelmektedir. Bu nedenle önceki tarihlerde kelime anlamıyla kullanımı mevcuttur. Ayrıca malikâne-divânî adıyla bilinen bir başka Osmanlı uygulaması da söz konusudur. “İki başlı” olarak bilinen bu sistemde vergi biriminin gelirlerinin bir kısmı malikâne adıyla özel şahıslara, bir kısmı ise divânî adıyla hazineye gitmektedir. Bkz. Mehmet Genç, “Mâlikâne-Divânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2003, c. 27, s. 518-519. Malikâne-divânî uygulamasının 19. yüzyıla kadar varlığını sürdürdüğüne dair bir çalışma için bkz. Abdullah Bay, “XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Niksar Kazasında Mâlikâne-Divânî Sistemi Üzerine Bazı Değerlendirmeler”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 25, Güz 2016, s. 23-40.

¹⁸ Malikâne hakkında özet bilgiler için bkz. Mehmet Genç, “Mâlikâne”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2003, c. 27, s. 516-518.

¹⁹ BOA Osmanlı Arşivi, *Kamil Kepeci*, 5040, s. 1-4. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr> Bu ferman Mehmet Genç tarafından yayınlanmış ve sistemin işleyişini anlattığı çalışmasının sonuna eklenmiştir. Mehmet Genç, “Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi”, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2010, s. 101-154. Erol Özvar malikâne fermanını daha ayrıntılı bir şekilde tekrar yayınlamıştır. Erol Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2018, s. 159-163. Çalışmamızın genelinde fermanın yapılan iktibaslar için Özvar'ın yayınladığı hali esas alınmıştır. Fermanın tam metni çalışmanın sonunda ek olarak sunulmuştur.

hazine ve reaya için faydaları, malikâne sahibinin hakları ve sorumlulukları anlatılmaktadır. Bu bölümde fermanın sistemin işleyişi hakkında verdiği bilgilerden yararlanılacaktır.

Malikâne, iltizam sisteminin kendine has bazı özellikleri olan bir versiyonuydu. Bu sistemde ilgili mukataanın vergisini toplama görevini üstlenecek olan kişi, başlangıçta tek sefere mahsus olarak ödenecek *muaccele* bedeli üzerinden yapılan müzayede ile belirlenirdi. Peşin olarak ödenecek bu bedel için en yüksek meblağı taahhüt eden kişi müzayedeyi kazanırdı. Bu görev malikâne sahibi hayatta olduğu müddetçe yani *kayd-ı hayat* ile tevdi edilirdi. Malikâne sahibi sorumluluğunu üstlendiği mukataadaki mükelleflerden vergi toplar, bu verginin tutarından bağımsız olarak sabitlenmiş olan *mâl* veya *mâl-i mirî* bedelini yıllık olarak hazineye öderdi. Topladığı verginin ödediği *mâl-i mirî*den fazla olması durumunda bu meblağ malikâne sahibinin kârı olurdu.

Malikâne sahibinin yaptığı ödemeler temel olarak *muaccele*, *mâl* ve *kalemiye* olarak üç başlık altında toplanabilir.²⁰ *Muaccele*, ihaleyi alan kişi tarafından peşin olarak ödenirdi. Devlet asgari bir bedel ilan eder, sonra müzayede ile teklif edilen tutarlardan en yüksek *muaccele*yi belirlerdi. *Muaccele* bedeli devletin belirlediği asgari haliyle malikâne sahibinin elde edeceği ortalama yıllık kârın 2 ila 10 katı olarak değişkenlik gösterir ve müzayededeki tekliflere göre artardı.²¹ Müzayedeye katılan kişiler, elde ettikleri kâr ile bu bedeli çıkaracağını umar ve ona göre bir teklifte bulunurdu. Malikâne sahibinin ödemesi gereken diğer bedel olan *mâl* veya *mâl-i mirî*, hazineye ödenmesi için önceden belirlenmiş yıllık vergiydi. Bu vergi fermana belirtildiği üzere bir yılda üç taksit halinde ödenmekteydi ve sabitlenmiş olan bu meblağ malikâne sahibinin rızası olmadan artırılmazdı. Ayrıca vergi gelirlerinin beklenenin altına düşmesi halinde malikâne sahibi ödemeyi geciktirme hakkına sahipti. Malikâne sahibi *kalemiye* adı altındaki çeşitli harçları da yıllık verginin beraberinde taksitle öderdi. Büro masrafları olarak nitelenebilecek her türlü kalem harcını ihtiva eden bu bedellerin toplamı yıllık verginin yaklaşık yüzde 5 ila 20'sine tekabül etmekteydi.²²

²⁰ Fermana ifade edildiği şekliyle: "...ancak ba'de'l-yevm bu makûle maktû'ât ve kurâ Mısır karyeleri misillü mâl-ı maktû'in ve kalemiyyesin beher sene virdükden sonra bir tarîk ile âhara virilmemek üzre ber vech-i te'bîd hayâtda oldukça mâlikâne mutasarrîf olmak şartıyla fâizlerinin tahammülüne göre birer mikdâr akçe-i mu'accele ile fûrûht olınmak fermân buyurulduğı sûretde..."

²¹ Genç, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi*, s. 108.

²² Genç, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi*, s. 110. Memurlar için alınan resim ve çavuşbaşına tahsis edilen avâid bunlardandır. Ayrıca belirli dönemlerde alınan cülûs resmi ve cebelû bedeliyesi hakkında bkz. Genç, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi*, s. 116-117.

Malikâneye konu olan mukataanın malikâne sahibinin elinden çıkması birkaç şekilde olurdu. Malikâne sahibi vergilendirme hakkını *kayd-ı hayat* yani hayatta olduğu müddetçe aldığı için öldüğünde malikâne boş yani *mahlûl* kalırdı. Bu durumda mukataa yeniden müzayedeye çıkarılırdı. Malikânenin miras ile intikali söz konusu değildi ancak ölen malikâne sahibinin oğlu müzayedede teklif edilen en yüksek muaccele bedelini ödemeyi kabul ederse ihalenin ona verilmesi mümkündü.²³ Malikâne sahibi hayattayken de hakkından vazgeçebilirdi. Bu durumda mukataadaki bu hakkını bir başkasına satması mümkündü.²⁴ *Ferağ* veya *kasr-ı yed* olarak adlandırılan bu işlem 1735'ten sonra muaccelenin yüzde 10'u kadar kasr-ı yed resmi alındı.²⁵ Eğer mukataadan toplanan vergi bir sebeple azalır ve bu durum süreklilik arz ederse malikâne sahibi muaccesini almamak şartıyla malikâneneden vazgeçebilmekteydi. Bu durumlar haricinde bazen de yasalara uymaması, ödemeleri uzun süre geciktirmesi veya reayaya zulmetmesi gerekçeleriyle malikâne sahibi devlet tarafından görevinden alınırdı.²⁶

Malikâne sahibi, sisteme uygun davrandığı müddetçe geniş haklara sahipti. Hem mukataa hem reaya üzerinde *serbestiyet üzere tasarruf* etme hakkı vardı. Malikâne fermanında ve malikâne beratlarında²⁷ malikâne sahiplerinin hakları açıkça korunuyordu. Buna göre malikâne sahibinin sorumlu olduğu birimde vergi artışı gerçekleşse dahi yıllık vergisi ve kalemiyesi artırılamazdı.²⁸ Ayrıca her ne şekilde ve kim için olursa olsun tasarrufundaki vergi birimi elinden alınıp başkasına verilemezdi.²⁹ Ehl-i örf taifesi olan beylerbeyi, vezir gibi kimseler, malikâne sahibi ve reayadan tekâlif suretiyle herhangi bir ödeme istemeyecekti.³⁰ Malikâne sahibi, malikânenin iç yönetiminde her açıdan serbest şekilde tasarruf hakkına sahipti. Kadılar hariç

²³ Fermana ifade edildiği şekliyle: "...vefât idüp karyesi mîrîye âid ü râci' oldukda evlâd-ı zükûrından zabt u rabta kâdir olur evlâdı olup karyesi müzâyede olındukda rağabât münkatı' oldukdan sonra sâirinün virdiği mu'acceleyi virür ise evlâdına virile..."

²⁴ Fermana ifade edildiği şekliyle: "...ferâğat itmek murâd eyledüklerinde ma'rifet-i şer'le hüsn-i rızâsıyla ferâğati hüccet-i şer'iyye olındukdan sonra yedinde olan berâtı üzerine buyurulup ferâğat u kasr-ı yedinden müceddeden berât-ı âlişân virilmek şartıyla..."

²⁵ Genç, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi*, s. 110.

²⁶ Ayrıntı ve örnekler için bkz. Genç, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi*, s. 111-112.

²⁷ Berat sureti ve örnekleri için bkz. Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, s. 163-172.

²⁸ Fermana ifade edildiği şekliyle: "...taraf-ı mîrîden ve câmi'-i emvâl olanlar tarafından tahammülü vardır diyü mîrî için ve kalemiyye için viregeldüklerinden izdiyâd bir akçe bir habbe mütâlebe ile rencide itmeyüp..."

²⁹ Fermana ifade edildiği şekliyle: "...ve şefâ'at ve recâ ve teğallüb ve cevri ü ezâ ile ve gadr ü zarar kasdı ile sâhibinün rızâsı olmadukça bir tarîk ile mutasarrıf oldığı kurâ ve maktû'ât kimesneye virilmeyüp..."

³⁰ Fermana ifade edildiği şekliyle: "...ve vüzerâ ve mîrmîrân ve ümerâ ve mütesellimler vesâir ehl-i örf tarafından bilâ fermân bir akçe ve bir habbe taleb olunmayup cevri ü eziyyetleri ref' ve mefrûzu'l-kalem ve maktû'u'l-kadem min külli'l-vücûh serbestiyyet üzre ber vech-i te'bîd hayâtta oldukça mâlikâne zabt u tasarruf olunmak şartıyla fâizlerinün tahammüllerine göre ikişer ve üçer senelik fâizi mikdârı bahâ ile tâlib olanlara te'bîden mâlikâne der'uhde ve fûrûht olup..."

hiçbir devlet görevlisinin malikâne sahibine müdahale etmesine izin verilmiyordu. Malikâne sahiplerine tanınan bu haklar şeyhülislam, nakibüleşraf ve kazaskerlerden oluşan bir heyetin nezaretindeydi.³¹ Bu serbestiyetin yanında malikânenin özel mülkiyet statüsünde olmadığını vurgulamakta fayda vardır.³² Ayrıca -ileride değinileceği üzere- uygulamada bu kuralların göz ardı edildiği durumlar söz konusuydu.

2. Malikâneye Giden Yolda Osmanlı İdaresi ve Toprak Düzeni

Malikâne hakkındaki fermanın yayınlandığı 1695 yılı, Osmanlı'nın 17. yüzyıldaki durumu düşünüldüğünde manidardır. II. Viyana Kuşatması'nı takip eden yıllarda yaşanan uzun ve yorucu savaş, imparatorluğun hazinesine ağır bir yük bindirmiştir. Bu durum mevâcib ödemeleri ve cülûs bahşışleri ödenemeyen askerler arasında huzursuzluğa sebep olmuştur. Ayrıca, 16. yüzyıl sonlarından itibaren savaşlarda sipahilerden ziyade ateşli silah kullanma becerisine sahip kapıkullarına ihtiyaç duyulması sebebiyle tımar sistemi eski önemini kaybetmiştir. Bu sebeple tımar arazileri mukataa haline getirilmeye başlanmış ve iltizama verilerek merkezi hazineye bağlanmıştır. Ancak iltizam sisteminde köylüye, dolayısıyla üretime zarar veren birtakım sorunlar söz konusudur. Osmanlı yönetimi bu sorunları aşmak için iltizam sistemi içinde bazı usulleri uygulamaya başlamıştır. Neticede hem mali açıdan hazineyi rahatlatması hem de iltizam sistemindeki aksaklıklar sebebiyle malikâne sistemi getirilmiştir. Aşağıda 17. yüzyılda Osmanlı'da yaşanan askerî ve mali sıkıntılardan ve tımar ve iltizam sistemindeki aksaklıklardan bahsedilecektir.

2.1. 17. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı: Savaşlar ve Mali Sorunlar

17. yüzyılın yarısından itibaren Lehistan (1672-1676) ve Rusya (1678-1681) seferleri sebebiyle bütçe açık vermeye başlamış, buna rağmen 1683 yılında Viyana Kuşatması'na çıkmıştır. IV. Mehmed'in hükümdarlığı sırasında (1648-1687) yapılan bu kuşatma başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bu başarısızlıktan güç alan Avusturya'nın diğer bazı Avrupa devletleriyle kurduğu Kutsal İttifak'a karşı 16 yıl sürecek olan uzun bir savaşa (1683-1699) girilmiştir.

³¹ Fermana ifade edildiği şekliyle: "...ba'de'l-yevm bu şürût bozulmayup karâr-dâde olacağın yakînen halk bilüp ve i'timâd idüp mu'accele ile râğib olmağı için şevketlü azametlü inâyetlü pâdişâh-ı âlem-penâh hazretleri taraflarından ve vekil-i mutlak olanlar tarafından birisi bu nizâmı bozup sûret-i âhara ifrâğ itmek murâd eyledüklerinde bu nizâm i'mâr-ı memlekete ve ibâdullâha evlâ ve enfa' olduğın huzûr-ı hümayûnda varup bi'n-nefs kendüleri arz idüp men' eylemeleri için faziletlü şeyhü'l-islâm efendi hazretleri ve faziletlü kâdi'asker efendiler ve nakibü'l-eşrâf efendi hazerâtı bu husûsa mahsus nâzır nasb ü ta'yîn olunmak üzere..."

³² Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, s. 28.

Kuşatma için yola çıkıp kendilerini uzun soluklu bir savaşın içinde bulan ve bütçe açıkları sebebiyle ulûfelerini alamayan askerler ayaklanmışır. Bunun neticesinde IV. Mehmed 1687’de tahttan indirilmiş ve yerine kardeşi II. Süleyman getirilmiştir.³³ Hüküm sürdüğü dört yıl boyunca (1687-1691) hem süregelen savaşla uğraşmış hem de ödenemeyen ulûfelerin yanında cülûsu sebebiyle bahşiş talep eden askerlerin isyanlarını bastırmaya çalışmıştır. Öldüğü zaman yerine geçen kardeşi II. Ahmed de savaşın devam ettiği ve dört yıl kadar süren hükümdarlığının (1691-1695) ardından vefat etmiştir. Yerine II. Mustafa gelmiş (1695-1703), o da Karlofça Anlaşması’nın imzalandığı 1699 yılına kadar savaşla meşgul olmuştur.

Kutsal İttifak’la yapılan bu uzun savaş neticesinde bütçe açıkları artmıştır. 17. yüzyılın başından 1670’lere kadarki bütçelerde ortalama bütçe açığı yaklaşık 62 milyon akçe iken Viyana Kuşatması’nı takip eden yıllarda bu farkta artışlar görülmüştür. Bütçe açığı 1687-88 yılında 200 milyon, 1690-91 yılında 247 milyona kadar çıkabilmiştir. Sonraki yıllarda yapılan ıslahatlarla bir miktar azalma gösteren bu fark 1693-94 ve 1694-95 yılları için 153 ve 167 milyon civarındadır.³⁴ Yüzyılın ikinci yarısındaki bütçe açıklarına dair bilgiler aşağıdaki tablodan okunabilir.³⁵

Yıl (miladi)	Gelir (akçe)	Gider (akçe)	Fark
1660-61	581.270.818	593.604.361	-12.333.543
1669-70	592.528.960	637.206.348	-44.677.388
1687-88	700.357.065	901.003.350	-200.646.285
1690-91	565.761.408	812.878.365	-247.116.957
1691-92	818.188.665	929.173.910	-110.985.245
1692-93	?	?	-262.217.191
1693-94	797.446.775	950.246.521	-152.799.750
1694-95	946.680.191	1.114.192.325	-167.512.134
1698-99	1.148.250.641	1.211.379.266	-63.128.625
1701-02	1.182.327.378	1.070.460.505	+111.866.873

Tablo 1: 17. Yüzyılın İkinci Yarısında Hazinesinin Gelir-Gider Farkları

Bahsi geçen dönemde Osmanlı hazinesinin en önemli gider kalemi, merkeze bağlı askerlere ödenen maaşları içeren mevâcib giderleridir. Bunların bütçe giderleri içindeki payı

³³ Ahmet Tabakoğlu, *Osmanlı Mali Tarihi*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2020, s. 321.

³⁴ Tabakoğlu, *Osmanlı Mali Tarihi*, s. 307.

³⁵ Veriler şu iki çalışmadan derlenmiştir: Genç, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi*, s.106 ve Tabakoğlu, *Osmanlı Mali Tarihi*, s. 307.

yüzde 70'leri bulmaktadır.³⁶ Mevâcib giderlerindeki artışın temelinde, tımarlı birliklerin aksine, maaşı merkez hazineden nakit olarak ödenen askerlerin yani kapıkullarının sayısındaki artış yatmaktadır. Ateşli silah kullanma becerisine sahip kapıkullarının sayısı 1669-70'ten 1687-88'e kadar yüzde 38 oranında, 1693-94'ü takip eden üç yıl içinde ise yüzde 100'e yakın oranda artmıştır.³⁷ Neticede kapıkullarının sayısındaki yükselmeye beraber kapıkulları dışında maaşları merkezi hazineden ödenen askerî kesimin hepsi dahil edildiğinde malikâne sistemi öncesine denk gelen 1694-95 bütçesinde mevâcib giderleri toplam giderlerin yüzde 61,2'sini oluşturmaktadır. Ödenemeyen mevâciblerin yanı sıra, yüzyılın sonunda yaşanan padişah değişimleri sebebiyle her cülûs için bahşiş bekleyen yeniçeriler arasında hoşnutsuzluk baş göstermiştir.³⁸ Nihayetinde hem artan mevâcib ödemeleri hem de cülûs bahşişleri hazineyi zorlayarak nakit ihtiyacını artırmıştır.

Hazinenin yaşadığı bu mali sıkıntılara çare bulmak için birçok yol denenmiştir. Bunların başında iç hazineden alınan borçlar gelmektedir. Esasında hazinenin zorlandığı durumlarda iç hazineden borç alınması olağan bir durumdur. Bununla beraber 1683'teki seferden sonra iç hazineden alınan borçlar yüksek miktardadır. 1670-1682 arasında yıllık ortalama 100 milyon akçe kadar borçlanılırken, 1683-87 arasında yıllık ortalama 260 milyon akçe kadar borçlanılmıştır. Üstelik bu borçların çok küçük bir kısmının geri ödenmesi mümkün olmuştur.³⁹

İç hazineden alınan borçların dışında hem giderlerin azaltılması hem de gelirlerin artırılması için çaba sarf edilmiştir. Tarhuncu Ahmed Paşa sadrazamlığı sırasında (1652-1653) harcamaları azaltmak için saray ve askerî kurumların yıllık gelir ve giderlerini kontrol ettirmiştir. İstanbul'un ve sarayın ihtiyaçlarını karşılamaktan sorumlu olan emînlerin muhasebelerini de teftiş ettirmiştir.⁴⁰ Bu dönemde ayrıca en büyük gider kalemi olan mevâcibleri azaltmak adına yoklamalar yapılarak usulsüzce alınan mevâcibler kaldırılmıştır. Aynı şekilde II. Mustafa zamanında yeniçeriler kontrole tabi tutulmuş ve yapılan yoklamalarla yeniçeri mevcudu azalmıştır.⁴¹ Ayrıca taşra hazineleri teftiş edilmiş ve giderleri azaltılıp gelirleri artırılmaya çalışılmıştır. Örneğin 1658'de Diyarbakır, Şam, Halep, Rum, Erzurum ve Karaman hazine

³⁶ Ahmet Tabakoğlu, *Türkiye İktisadî Tarihi*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2012, s. 285.

³⁷ Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, s. 19.

³⁸ Tabakoğlu, *Osmanlı Mali Tarihi*, s. 403.

³⁹ Her yıl için ayrıntılı tablo için bkz. Tabakoğlu, *Osmanlı Mali Tarihi*, s. 281-2

⁴⁰ Erol Özvar, "Tarhuncu Ahmed Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2011, c. 40, s. 20-22.

⁴¹ 1701 tarihli bir fermanın nakleden Tabakoğlu, *Osmanlı Mali Tarihi*, s. 517. Ayrıca bkz. Fehmi Yılmaz, "The Life of Köprülüzade Fazıl Mustafa Pasha and His Reforms (1637-1691)", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, 20, 2000, s. 184-185.

defterdarlıkları teftiş edilip lüzumsuz kadrolar kaldırılarak yüksek meblağlı yevmiyeler azaltılmıştır.⁴²

Giderlerin azaltılması çabalarının yanında gelirleri artırmak için de gayret gösterilmiştir. Hazinesin nakit ihtiyacını karşılamak için hem IV. Mehmed hem II. Süleyman zamanında devlet ricalinden *imdâd-ı hazine* ve *imdâdiye* adı verilen vergiler toplanmaya çalışılmıştır. Bir çeşit iç borçlanma olarak kredi mahiyetinde toplanan imdâdiyeler daha sonra savaş ve barış zamanlarında ayrı oranlarda toplanan birer vergiye dönüşmüştür.⁴³ Her iki padişah döneminde de müsaderele uygulanmıştır. Bu müsaderele 1683-99 yılları arasında yoğunlaşmıştır. Yapılan müsaderelele bir kişinin malından kimi zaman 200 milyon akçeye kadar çıkan miktarlarda para hazineye aktarılmıştır.⁴⁴ Gelirleri artırmak adına para politikasından da yararlanılmıştır. II. Süleyman zamanına denk gelen 1688 yılında piyasanın likidite ihtiyacını karşılamak ve hazineye nakit sağlamak gayesiyle bakır paraya dayalı bir para politikası izlenmeye başlanmıştır. Buna göre Osmanlı bakır sikkesi olan mangırın darbı artırılmış ve 1 mangır 1 akçe değerinde kabul edilmiştir. Böylelikle maliyeti düşük olan bakırın piyasa değeri yüksek tutularak aradaki fark sayesinde hazine kâr etmiştir. 1688-91 yılları arasında hazinenin bakır darbından elde ettiğı kâr 389 milyon akçe kadardır. Ancak bu uygulama enflasyona sebep olmuştur. Köprülüzade Fazıl Mustafa Paşa, sadareti döneminde (1689-1691) oluşan enflasyonu düzeltmek için çaba sarf etmiştir.⁴⁵

Bu dönemde merkez hazinenin en önemli üç kalemi olan avârız, cizye ve mukataa gelirlerinin her biri için düzenlemeler yapıldığını söylemek mümkündür. IV. Mehmed zamanında, II. Viyana Seferi'nin başlamasını takiben zaten peyderpey olağan hale getirilmiş olan avârız vergilerine ek vergiler konulmuştur. Ordunun erzak ihtiyacını karşılamak üzere aynî olarak toplanan nüzul vergisi bunlardandır. 1683'te aynî ve nakdî olarak sürsat bedeli alınmaya başlanmıştır.⁴⁶ Savaş durumunda tek seferliğine alınan *imdâd-ı seferiye* bunlardandır. Mali

⁴² Erol Özvar, *17. Yüzyılda Osmanlı Taşra Maliyesinde Değışim: Rum Hazine Defterdarlığı'ndan Tokat Voyvodalığı'na Geçiş*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul, 1998, s. 36.

⁴³ İmdâdiye hakkında geniş bilgi için bkz. Tabakoğlu, *Osmanlı Mali Tarihi*, s. 578 vd. Bu vergi varlık vergisi olarak yorumlanabilir. Tabakoğlu, *Osmanlı Mali tarihi*, s. 461.

⁴⁴ Yılmaz, *The Life of Köprülüzade Fazıl Mustafa Pasha and His Reforms*, 209 vd. 1684-1688 yılları arasından önemli devlet adamlarının mallarına yapılan müsaderelelerden Tabakoğlu'nun naklettiğı kadarına ait meblağ 562 milyon akçedir. Tabakoğlu, *Osmanlı Mali Tarihi*, s. 540.

⁴⁵ Yaşanan para darlığı sebebiyle bu işlem başlarda piyasayı rahatlatmışken, piyasa ihtiyacından fazlasının darp edilmesi sorunlara sebep olmuştur. Maliyeti düşük bu darp işlemi kalpazanların da harekete geçmesine sebep olmuş, ortaya çıkan sorunlar neticesinde II. Süleyman'ın ölümünden sonra bakır para tedavülden kaldırılmıştır. Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999, s. 169-172.

⁴⁶ Tabakoğlu, *Osmanlı Mali Tarihi*, s. 322.

sıkıntılara çözüm bulmak adına II. Süleyman zamanında sadrazamlığa gelen Köprülüzade Fazıl Mustafa Paşa (1689-1691) birtakım ıslahatlar gerçekleştirmiştir.⁴⁷ Bunların başında cizye konusunda yaptığı düzenleme gelir. Bu uygulama ile cizye mükellefleri, gelir ve servete göre üç kategoriye ayrılarak farklı meblağlarla yükümlü tutulmuşlardır.⁴⁸ Dolayısıyla ödeme güçlüğü çeken gayrimüslim reaya rahatlamıştır. Ayrıca cizye gelirleri doğrudan merkezi hazinenin bir kalemi haline getirilmiştir. Düzenleme sonrasında ıslahattan önceki yıla göre cizye gelirleri yüzde 100 artış göstermiş ve bu tarihlerden itibaren cizye gelirleri bütçe içindeki en büyük gelir kalemi olmuştur.⁴⁹ Fazıl Mustafa Paşa cizye düzenlemesinin yanında ağır vergileri kaldırarak vergi sistemini düzene koymayı amaçlamış ve serbest ticaret düşüncesiyle narhı kaldırma yolunda gayret sarf etmiştir. Fazıl Mustafa Paşa'nın ayrıca metruk arazileri iskan etmek için uğraştığı ve başarılı olduğu söylenebilir.⁵⁰

Avarız ve cizye gelirlerini artırma çabalarının yanında mukataa gelirlerini artırma konusunda da gayret sarf edilmiştir. Çeşitli sebeplerle tımar arazilerinin mukataaya dönüştürülüp iltizama verilmesi ve iltizam sistemi içinde yapılan bazı düzenlemelerle hazinenin içine düştüğü darlığın azaltılması amaçlanmıştır.

2.2. Tımar ve İltizam Sistemindeki Aksaklıklar

Klasik Osmanlı mali düzeni içinde tımar sistemi, hazineye nakit akışı olmaksızın askerlerin maaşlarının karşılanmasını sağlamıştır. Dolayısıyla tımara tabi olan araziler hazine için fiilen bir gelir kalemi değildir. Hasılatı hazineye aktarılan araziler ise çoğunlukla mukataa statüsünde kabul edilmiştir. Osmanlı maliyesinde mukataa kelimesi vergi birimi olan arazi ve işletmeleri ifade etmek için kullanılmıştır.⁵¹ Tımar sistemi dahilinde olup çeşitli sebeplerden dolayı gelirleri hazineye aktarılmak istenen arazilerin statüsü mukataaya çevrilmiştir.

⁴⁷ Fazıl Mustafa Paşa'nın ıslahatları için bkz. Yılmaz, *The Life of Köprülüzade Fazıl Mustafa Pasha and His Reforms*, s. 181 vd.

⁴⁸ Tabakoğlu, *Osmanlı Mali Tarihi*, s. s. 527.

⁴⁹ Tabakoğlu, *Osmanlı Mali Tarihi*, s. 350. 1691'de bütçe gelirlerinin yüzde 23,7'sini oluşturan cizye kalemi 1692-93'te yüzde 35, 1698-99'te yüzde 42,5'ini oluşturmaktadır. 18. yüzyılın ortalarına kadar aşağı yukarı bu düzeyi korumuştur. Tabakoğlu, *Osmanlı Mali Tarihi*, s. 358.

⁵⁰ Yılmaz, *The Life of Köprülüzade Fazıl Mustafa Pasha and His Reforms*, 213, 215.

⁵¹ Maliyedeki geniş anlamli kullanımı için bkz. Baki Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi'nin Yapısı ve İşleyişi*. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul, 2003. Kiralama temelli bir akit olarak mukataa için bkz. Muhammed Emin Durmuş. *Osmanlı Vakıf Hukukunda Mukâtaa*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Sakarya, 2020.

Mukataaların vergi tahsili ise çoğunlukla iltizam yoluyla gerçekleştirilmiştir. Aşağıda tımandan iltizama, iltizamdan malikâneye geçişe sebep olan durumlar ele alınacaktır.

2.2.1. Tımar Sistemi

Tımar sistemi askerlere maaş vermek yerine bazı hazine arazilerinin gelirini tahsis etme esasına dayanmaktadır. Bu sistem asker ve sefer ihtiyaçlarının karşılanması sorumluluğunu tımar sahibine vermesi sebebiyle merkezi ordunun yükünü azaltırken aynı zamanda yerel gelirlerin tahsilini devretmesi sebebiyle merkezi hazinenin yükünü azaltmıştır. Ayrıca bu sistem sayesinde tarımsal üretim korunmuştur.

16. yüzyılın başlarında zirai işletmeler çoğunlukla tımar sistemi dahilinde yönetiliyordu. Yüzyılın ortalarında arazilerin yüzde 87'si tımar kapsamındaydı. 16. yüzyılın başında tımar sisteminde oluşan gelirlerin toplam devlet gelirleri içindeki payı yüzde 37 iken 17. yüzyılın başında bu oranın yüzde 27-30 civarına düştüğü görülmektedir.⁵² Tımar ve beraberinde hâss ve zeamet arazilerindeki bu küçülme zamanla hız kazanmış ve çok sayıda tımar arazisi mukataa haline getirilip iltizam sistemine dahil edilmiştir. Bununla beraber tımar sistemi tamamen tasfiye edilmemiş, iltizam ve malikânenin yanında tımar olarak yönetilen araziler varlığını sürdürmüştür. Ayrıca tımar arazilerinin sipahiler tarafından mültezimlere devredilmesi söz konusu olmuştur.

Mukataaların tımar aleyhine genişlemesinde birçok etken söz konusudur.⁵³ Öncelikle tımar sisteminin askerî alanda, mali alanda ve asayiş alanında yerine getirdiği işlevlerin her birinde bazı aksaklıklar ortaya çıktığı görülmektedir. Henüz 16. yüzyılda birbirini tetikleyen bazı sıkıntılar söz konusudur. Koçi Bey'in yakındığı bir sorun tımar ve zeametlerin kapıkullarından olmayanlara veya reayaya satılmasıdır. Bu yüzden tımarlı sipahiler geçimlerini sağlamak için başka iş arayışına girmiş ve askerlik görevini aksatmaya başlamışlardır.⁵⁴ Ayrıca tımarların tevcihi ve yönetiminde bazı usulsüzlükler yapılması da söz konusu olmuştur. Bunun bir örneği vali veya alaybeylerinin gelirleri azaldığı için işletmeye vermedikleri tımarlardır ki bunlardan bazı verimli olanları kendileri işletiyorlar bazen de meçhul kişiler adına berat veriyorlardı. Zengin tımar sahipleri rüşvet vererek sefere gitmekten kaçınıyor, yerlerine yetkin olmayan sipahiler

⁵² Tabakoğlu, *Osmanlı Mali Tarihi*, s. 423-424 ve 441.

⁵³ Bir özet için bkz. Halil İnalcık, "Tımar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2012, c. 41, s. 168-173.

⁵⁴ Erol Özvar, "Osmanlı Tarihini Dönemlendirme Meselesi ve Osmanlı Nasihat Literatürü", *Divan*, 1999/2, s. 142-144. Tımarlı sipahilerin bu durumu kapıkulu sayısının artmasında etkili olmuştur. Onun teklifi tımar düzeninin ihya edilip ulufelilerin azaltılması yönündedir. s. 144-145.

gönderiliyordu.⁵⁵ Bunun yanında tımar gelirlerinin yeterli olmadığı durumlar da söz konusuydu. Barış zamanında başka işlerle uğraşıp asker özelliği zayıflamış olan sipahilerin savaşa katılması zorlaşmıştı. 1680’lerde tımarlı sipahilerin yalnızca altıda biri fiilen savaşa katılmaktaydı. Bir kısım dirlik sahibi de gelir aramak için topraklarını terk ediyordu. Gelirleri yeterli olmayan bazı sipahiler kendi tımarları altındaki topraklarını iltizama vererek büyük şehirlerde başka meslekler yapmaya başlamıştı. Yine bazı beylerbeyi ve sancakbeyleri kendilerinin zapt ve idaresi altında olan hâsslarını iltizam ile başkalarına idare ettirmekteydi. Bu gibi durumlar zirai üretime zarar vermiş, reaya himayeden mahrum kalmış ve güvensizlik sebebiyle şehirlere göç etmeye başlamıştır.⁵⁶

Zirai üretimi idame ettirme ve asayiş sağlama konusundaki bu zafiyetin yanında sistemin küçülmesindeki asıl etken askerî alanda yaşanan gelişmeler neticesinde tımarlı sipahiler yerine kapıkullarına olan talebin artmasıdır. Nitekim gelişen savaş teknolojisi karşısında yetersiz kalan tımarlı sipahilerin yerini eğitilmiş kapıkulları almaya başlamıştır. Ateşli silah kullanma eğitime sahip yeniçerilere olan ihtiyaç günden güne artmış, bu durum tımarlı sipahilerin eski önemini yitirmesine sebep olmuştur. Kapıkulu askerlerinden olan yeniçerilerin sayısı 17. yüzyılın başlarına kadar iki katından fazla artmış, tımarlı sipahilerin sayısı ise neredeyse yarı yarıya azalmıştır. 17. yüzyılın başında 45 bin olan sipahi sayısı, 1630’larda 8000 civarına düşmüştür.⁵⁷ 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren uzun süren savaşlar boyunca kapıkulu istihdamı artmıştır. Neticede tımarlı sipahiler ve kapıkullarından oluşan klasik Osmanlı ordusu kapıkulları lehine büyüme göstermiş ve tımar sisteminin askerî işlevinin zayıflamasıyla sonuçlanmıştır.

Maaşlarını hazineden alan kapıkullarının sayısında yaşanan artış, hazinenin üzerindeki mali yükü de artırmıştır. Tımarlı sipahilere yerel vergiler tahsis edilmiş olduğu için hazineden ayrı bir ödeme almazlarken kapıkulu askerleri ulûfe adı altındaki maaşlarını hazineden almaktaydılar. Diğer maaşlarla beraber mevâcib giderleri olarak ayrı bir kalem halinde kaydedilen bu toplam, bütçede zaten büyük bir yer tutmaktaydı. Kapıkullarının sayısının artmasıyla beraber mevâcib giderleri artmaya başlamıştır. Bu süreçte önceleri savaşın askerî yükünü merkez ordusuyla paylaşan tımar sistemi, eski fonksiyonunu yerine getirememiştir. Neticede tımar dahilindeki arazilerin bir kısmı mukataa haline getirilip iltizama dahil edilmiş, dolayısıyla gelirleri de hazine gelirlerine dahil edilmiş ve böylece maaşı merkez hazineden ödenen kapıkullarının

⁵⁵ Tabakoğlu, *Osmanlı Mali Tarihi*, s. 510.

⁵⁶ Tabakoğlu, *Osmanlı Mali Tarihi*, s. 337, 340, 437.

⁵⁷ Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, s. 15-16.

giderleri için kaynak sağlanmaya çalışılmıştır. Merkez hazinenin bu şekilde genişlemesinde Amerika'nın keşfiyle dünya piyasalarında artan para arzını takiben yaşanan fiyat hareketleri ve nakit akışları gibi çeşitli etkenlerle nakdî ekonominin 17. yüzyıl başından itibaren genişleme eğilimi göstermesi de etkili olmuştur.⁵⁸ Nitekim hazinenin gelirlerini artırmak için sadece tımar sistemi içindeki topraklar mukataa haline getirilmemiş, aynı zamanda iktisadi faaliyet ve devlet geliri oluşturan bazı alanlarda yeni mukataalar oluşturularak mukataaların kapsamı genişletilmiştir.⁵⁹ Tımarların tasfiye edilmesi süreci⁶⁰ küçük dirliklerin tasfiyesiyle başlamıştır. Zamanla büyük dirlikler olan beylerbeyi ve sancakbeylerinin hâssları mukataa haline getirilmiş,⁶¹ yerine salyâne ödenmeye başlanmıştır.⁶² Tımar ve hâsslar mukataa haline getirildikten sonra iltizam ile yönetilmiştir.

2.2.2. İltizam Sistemi

İltizam mukataa gelirlerinin özel bir müteşebbis eliyle toplanıp hazineye ödenmesini ifade etmektedir. Bu sistemde mültezim genellikle 1-3 yıllık bir süreyle üstlendiği mukataanın vergilerini toplama hakkına karşılık daha önce taahhüt ettiği bedeli hazineye iletme görevini üstlenmiştir. 17. yüzyılın başından itibaren mültezimlerin taahhüt ettikleri vergilerin bir kısmı hazineye peşin olarak ödenmeye başlanmış, bu da hazinenin daha erken gelir elde etmesine imkan sağlamıştır.⁶³ Özellikle hazinenin nakit ihtiyacının arttığı savaş zamanlarında bir iç borçlanma niteliğinde olan bu uygulama genişlemiştir. Tımar arazilerinin ve diğer işletmelerin mukataa haline getirilerek iltizama verilmesiyle bunların geliri hazineye aktarılmıştır.

İltizam uygulamasının giderek yaygınlaşmasına karşın mukataa gelirlerinde daimi bir artış söz konusu olmamıştır.⁶⁴ Nitekim bu sistemden beklenen faydaların gerçekleşmesine engel olan bazı durumlar söz konusudur. Öncelikle çok sayıda mukataa merkezin denetimi altına girdiği

⁵⁸ Tabakoğlu, *Osmanlı Mali Tarihi*, s. 436.

⁵⁹ Mukataa birimleri ve buna dahil vergiler için bkz. Tabakoğlu, *Osmanlı Mali Tarihi*, s. 327 vd.

⁶⁰ Tımarların tasfiyesi süreci için bkz. Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi'nin Yapısı ve İşleyişi*, s. 45 vd. Ayrıca bkz. Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (18. Yüzyıldan Tanzimat'a Mali Tarih)*, İstanbul: Alan Yayıncılık, 1986, s. 34 vd.

⁶¹ Tabakoğlu, *Osmanlı Mali Tarihi*, s. 326. Ayrıca bkz. Ahmet Tabakoğlu, "İmdâdiye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2000, c. 22, s.221-222. Bunların sayısı nispeten az olup hâssların mukataalara dahil edilmesi büyük oranda malikâne sistemi içinde gerçekleşmiştir. Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, s. 35.

⁶² Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi'nin Yapısı ve İşleyişi*, s. 47.

⁶³ Genç, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi*, s. 104.

⁶⁴ Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi'nin Yapısı ve İşleyişi*, s. 37-8.

için kontrolü zorlaşmıştır. 17. yüzyılda birçok mukataanın mülteziminin uzun dönemler boyunca değişmediği ve müzayede meblağının da aynı kaldığı görülmektedir. Bu durum devletin bunlar üzerindeki denetiminin zayıfladığını göstermektedir.⁶⁵ Vergi sisteminin nakdileşmesi bir yandan suistimalleri azaltan bir etkiye sahipken bir yandan reayanın çoğunlukla nakdî hale gelmiş olan vergiler sebebiyle güçlük çekmesine sebep olmuştur. Nitekim tımar sistemi içinde her yılki mahsulünden aynî olarak vergi öderken artık mahsulünün bol olmadığı yıllarda da nakit olarak vergi ödemek zorunda kalan küçük çiftçiler, borçlanma yoluna gitmişlerdir.⁶⁶ Vergi ödemede yaşanan sorunlardan biri 1688'deki mangır darbindan sonra ortaya çıkmıştır. Mültezimler vergileri altın ve gümüş olarak toplayıp hazineye mangır olarak ödemekteydi. Bu yüzden reaya da mangır olarak ödemek istiyordu. 1691'de Fazıl Mustafa Paşa döneminde bu sorunu çözüme kavuşturmak adına mukataa gelirlerinin ve avâızların üçte ikisinin altın ya da gümüş olarak toplanması, geri kalanın mangır olarak toplanıp ödenebileceği kararı alındı.⁶⁷

İltizamda vergilerin bir kısmının peşin olarak alınması uygulamasında daha büyük bir sorun söz konusuydu. Bu uygulama mültezim tarafından vergi henüz tahsil edilmeden önce bir bedel ödenmesi esasına dayandığı için reayaya zarar verebilecek bir yapıya sahipti. İltizamda esas olan mukataanın 1-3 yıllık süreliğine mültezime verilmesiydi. Dolayısıyla mültezim mukataayı elinde bulundurduğu kısa dönemde hem ödediği peşin bedeli çıkarmak hem de kâr elde edebilmek için reyanın durumunu gözetmeyip devletin vergi kaynaklarını tahrip edebilmekteydi. Oysa tımar sisteminin en önemli işlevlerinden biri, sipahinin devamlı olarak reayayı himaye edip üretim kapasitesini yükseltmesi, yani vergi gelirlerini artırmasıydı. İltizam sisteminde ise mültezim belirli bir süre için vergi toplama işini üstleniyor, bu esnada köylünün tohum ve çift hayvanı gibi zirai girdilere olan ihtiyacı giderilmiyordu. Üstelik mültezimlerin birçoğu mukataayı doğrudan yönetmiyor, ikinci bir mültezime iltizam ediyor, böylelikle bir "iltizam kademelenmesi" oluşuyordu.⁶⁸ Dolayısıyla mültezimlerin her biri kısa vadede azami kâra erişmeye çalışıyor ve reaya gözetilmiyordu.

Mültezimlerin en kısa sürede yüksek kâr elde etme güdülerinin altında bir başka etken daha yatmaktadır. İltizam çoğunlukla üçer yıl süre için verilse de bu süre dolmadan mukataa gelirleri bir sebeple artarsa iltizamın iptal edilip devlete aktarılması ve sonra daha yüksek bir bedelle başkasına verilmesi mümkündü. Bu durumda mültezim, peşin olarak yaptığı masrafi

⁶⁵ Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, s. 95.

⁶⁶ Genç, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi*, s. 107.

⁶⁷ Yılmaz, *The Life of Köprülüzaade Fazıl Mustafa Pasha and His Reforms*, s. 215-6.

⁶⁸ Tabakoğlu, *Osmanlı Mali Tarihi*, s. 340.

çıkarmak için acele etmek durumunda kalıyordu.⁶⁹ Nakit darlığı yaşadıkça hazinenin mukataaları daha kısa süreli ve daha yüksek peşinle iltizama verme eğilimi içinde olması⁷⁰ hem reaya üzerindeki yükün artmasına sebebiyet vermekte hem de mültezimin girişim talebini azaltmaktaydı.⁷¹ Nitekim kısa süreli iltizamların tahvili dolmadan mültezimin elinden alınması sebebiyle mültezimler uzun vadeli yatırımlardan kaçınıyordu. Sonuç olarak köylüler tefecilerin eline düşüyor, nihayetinde topraklarını bırakıp göç etmek durumunda kalıyorlardı.⁷² Bu da zirai gelirin azalmasına sebep oluyordu.⁷³

Tımar ve iltizam sistemindeki aksaklıkların malikâneye giden yolu açtığı söylenebilir. Devlet nihayetinde 1695'te hem reayaya hem de mültezimlere güvence veren malikâne sistemine geçiş yapmıştır. Mültezimin hevesini artırma gayesi güden malikâne sisteminde mukataa ömrü boyunca malikâne sahibinin tasarrufunda olacağı için malikâne sahibi sulama tesisi yapmak, dışarıdan çift hayvanı getirmek gibi masraflara katlanabilecekti. Çünkü bu sayede mukataanın vergi geliri artacak, hazineye ödediği yıllık mal sabit olduğu için fazlası her zaman kendisine kâr olarak kalacaktı. Bu şekilde hem mültezim hem de reaya rahatlayacak hem de devlet vergi kaynaklarını korumuş olacaktı.⁷⁴ Ayrıca alınan muacceleler dönemin en acil ihtiyacı olan savaş masraflarına aktarılabilirdi. Malikâne sahibi vefat ettiğinde mukataa yeni bir kişiye verilirken hazine için yeniden bir gelir elde edilmiş olacaktı.⁷⁵ Bu sistemle tımardeki gibi himayeyi tekrar sağlayarak tarımsal üretkenliği artırmak, aynı zamanda hazinenin nakit ihtiyacını karşılamak mümkündü. Malikâne ile devlet tımar ve iltizamın avantajlarını yeni bir sistem içinde birleştirmiş oluyordu.

⁶⁹ Fermanda ifade edildiği şekliyle: "...der'uhde idenlerün üzerinde müstakarr olmayup her biri bir tarîk ile senede birkaç âdeme der'uhde olındığından re'âyâ fukarâsı gözedilmeyüp vakt ü zemânî ile der'uhde idenler kuvvetleri için tohum vesâir ihtiyaçları olan malzemelerine i'ânet itmemekle..." (...) "...zabt ideceğim bir sene veyâhud iki senedür diyü bi'l-cümle hâsılların almak için cevır ü eziyyet eyledüklerinden..."

⁷⁰ Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, s. 9, 23.

⁷¹ Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, s. 21.

⁷² Fermanda ifade edildiği şekliyle: "...bi'z-zarûre murâbahacılarından zı'fı ile akçe aldıklarından her sene ziyâde bulan istirbâhun edâsına zirâ'at ve harâsetleri ve bağ ve bâğçe vesâir kâr ü kisblerinün hâsılı vefâ itmedüğünden..." "...ekseri perâkende vü perişân ve hâlî ve harâb bakiyye kalanlar dahi kût-ı yevmiyyeye muhtâç ve ahvâlleri diğergün olmağla..."

⁷³ Fermanda ifade edildiği şekliyle: "...mâl-ı mîrî tedennî ve tenezzül bulup beytû'l-mâl-i mü'minîne küllî gadr ve zarûrete bâ'is olduğu zâhirdür..."

⁷⁴ Fermanda ifade edildiği şekliyle: "...der'uhde idenler mutasarrıf olduğu karye hayâtında oldukça himaye ve teğallüb ile âhara virilmeyeceğin bilüp i'mârî ile tekayyüd ve öşr-i mahsûlinden kendüye fâiz ziyâdece olsun diyü re'âyâ fukarâsinun tohumuna vesâir levâzımına i'ânet ve dest-i tetâvül-i zaleme ve cevır ü udvândan siyânet itmeğle ahvâlleri nizam bulup terfih-i ibâd ile memâlik-i İslâmiyyede olan mîrî mukata'ât ma'mûr ve şen ve âbâdan olduğundan..."

⁷⁵ Fermanda ifade edildiği şekliyle: "...kurâ bahâsından uccâletü'l-vakt mesârif-i seferiyye için dahi vâfir akçe hâsıl olur..." (...) "...ve fimâba'd mutasarrıfı vefât itdükte taraf-ı mîrîye âid ü râci' olan kurâ mahlûlünden fûrûht olındukça Mısır-ı Kâhire'nün hulvân-i kurâ ta'bîr olunan îrâdı misillü müceddeden senevî bir îrâd-ı hazîne zuhûr itmiş olur..."

3. Malikâne Düzeninin Tatbiki

1695 yılında çıkarılan fermanla işleyişi ortaya konulan malikâne sistemi, uygulanmaya başlanmasının akabindeki ilk seksen yılda hızla genişleyip 1840'a kadar küçülerek devam ettikten sonra kaldırılmıştır. Aşağıda ilk malikâne uygulamalarından itibaren malikânenin tasfiyesine doğru giden süreç ele alındıktan sonra uygulamanın faydaları ve yaşanan sorunlara değinilecektir.

Malikâne sistemini ortaya koyan 1695 tarihli fermanı takiben mukataaların önemli bir kısmı malikâne sistemine dahil edilmiştir. İlk üç senede Adana, Bosna, Diyarbakır, Erzurum, Girit, Halep, Anadolu, Karaman, Rumili, Şam-ı Şerif, Maraş, Kıbrıs, Trablusşam, Rum (Tokat) eyaletlerinde uygulanmıştır. Malikânenin ilk uygulandığı bölgeler tesadüfi olmayıp öncesinde iltizam sisteminde özel bazı usullerin uygulandığı bölgelerde başlatılmıştır.⁷⁶ Fermandan hemen sonra vali, muhassıl ve voyvodalar mukataaların malikâne olarak fûruhtuyla ilgilenmiş ve tayin edilen *münâdîler* sadr-ı âli ve defterdar kapısında her gün toplanan talipler karşısında müzayede yapmaya başlamıştır.⁷⁷ İlk üç yılda 60'a yakın sancak, muhassıllık, voyvodalık ve nezaretin dahilinde 1113 malikâne tevcihi yapılmıştır.⁷⁸

Malikâne uygulaması küçük vergi birimleriyle başlamış olsa da 18. yüzyıl boyunca genişleyerek devam etmiştir. 1697-98 yılında Baş Muhasebe bürosuna dahil olan vergi kalemlerinin yüzde 5,3'ü malikâne olarak satılmışken, 1774'te bu oran yüzde 43 olmuştur.⁷⁹ İlk yıllarda verilen malikânelerin çoğu maktû⁸⁰ ve mukataa olarak satışa çıkarılan köy ve mezralardan müteşekkildi.⁸¹ Gümrükler ve tuzlalar yoğunluk açısından bunlardan sonra gelmekteydi.⁸² Daha sonra hemen her tür mukataada uygulanmaya başlandı ve mirî mukataa olmayan hamallar, kayıkçılar ve esnaf kethüdalıkları da sisteme dahil edildi.⁸³ Zamanla tımar ve zeametlerin bir

⁷⁶ Bu usuller bir sonraki bölümde ele alınacaktır.

⁷⁷ Râşid Mehmed Efendi ve Çelebizâde İsmail Âsım Efendi, *Târih-i Râşid ve Zeyli*, haz. Abdülkadir Özcan vd, İstanbul: Klasik Yayınları, 2013, c. 1, s. 478-479.

⁷⁸ Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, s. 11 ve 30-31.

⁷⁹ Genç, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi*, s. 118-119.

⁸⁰ Herhangi bir mukataaya dahil olmayıp vergileri götürü usulüyle tespit edilmiş olan vergi birimine maktû deniliyordu. "Malikâne uygulamasının ilk üç senesi içerisinde mukataa haline getirilmemiş ve maktû halinde bulunan köy ve mezraalar mukataalardan yaklaşık 2,5 kat daha fazla malikâne satışına konu olmuştur." Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, s. 33.

⁸¹ Adana'da ilk yıllarda oranları yüzde 95,29 iken 18. yüzyılın ikinci yarısında yüzde 10,11'dir. Mehtap Ergenoğlu ve İhsan Erdem Sofracı. "Osmanlı Mâlî Sisteminde Bir Gelir Tahsilâtı Yöntemi Olarak Mâlîkâne Uygulaması: XVIII. Yüzyılın İlk Yıllarında Adana Sancağı Örneği", *Çukurova Araştırmaları Dergisi*, 3(2), 2017, s. 181-198.

⁸² Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, s. 10-11.

⁸³ Abdülkadir Özcan, "Defterdar Sarı Mehmed Paşa'nın Malî Bazı Görüş ve Faaliyetleri", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 10-11, 1981-1982, s. 243; Râşid Mehmed Efendi, *Târih-i Râşid ve Zeyli*, c. 2, s. 971.

kısmı, bazı idari ve mali birimler ve cizye ve avarız gelirleri de malikâneye dönüştürüldü. Hatta birçok tımar ve zeametın mutasarrıfı bunların mukataaya dönüştürölüp kendisine malikâne olarak verilmesini talep ediyordu.⁸⁴ Haremeyn vakıflarına ait mukataalar da 1171’de yani 1757-58’de malikâneye dönüştürüldü.⁸⁵ İlk başlarda idari birimlerin kendisi değil, dahilindeki mukataalar malikâne olarak satılmıştı. Zamanla voyvodalıkların ve diğer idari birimlerin kendisi de malikâne olarak verilebilmiştir.⁸⁶ 1746 yılında Adana ve Trablusşam Eyaletleri, Aydın Muhassıllığı, Rakka Eyaleti, Kıbrıs ve Mora Muhassıllıkları malikâne olarak verildi.⁸⁷

Zamanla hâsslar da malikâne haline getirildi. Önce 1696’nın Aralık’ında 60 adet hâss satışa çıkarılmış, bunlardan 895.661 akçe gelir elde edilmiştir. Deneme kabîinden olan bu ilk satışlara saray görevlileri ve kapıkulları, bunların yanında saray ağaları ve maliye görevlilerinin hâssları dahil edilmiştir.⁸⁸ 1697’den itibaren beylerbeyi ve sancakbeylerinin hâssları malikâne olarak satılmaya başlanmıştır.⁸⁹ *Malikâne-hâss* olarak adlandırılan bu uygulamada muaccele hazineye giderken senelik mâl hâss sahibine tahsis edilmişti, yani hazineye girmiyordu.⁹⁰ Bu durum hâss sahibinin doğrudan idari haklarını kısıtlıyordu. Nitekim artık taksitleri malikâne sahibinden toplaması gerekiyor, neticede bazı sorunlarla karşılaşabiliyorlardı.⁹¹ İdari haklarının kısıtlanmasının yanında hâss sahibi artık kârını da malikâne sahibiyle paylaşmaktaydı.⁹² Zamanla hâss sahiplerinin gelirlerinin yeterli olmaması sebebiyle onlar için yeni bir gelir kaynağı olması için *imdâd-ı seferiye* ve *hazariye*⁹³ vergileri ihdas olunmuştur.⁹⁴ İmdâdiye karşılığında kapı halkı besleme şartı getirilmiş ve reayadan keyfi olarak para ve mal toplamaları yasaklanmıştır. Olumsuz

⁸⁴ Eftal Batmaz, “İltizam Sisteminin 18. Yüzyıldaki Boyutları”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 1996, 18/29, s. 43.

⁸⁵ Tabakoğlu, *Osmanlı Mali Tarihi*, s. 602; Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, s. 26.

⁸⁶ Özlem Başarır, *18. Yüzyılda Malikane Uygulaması ve Diyarbekir Voyvodalığı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara, 2009.

⁸⁷ Tabakoğlu, *Osmanlı Mali Tarihi*, s. 347.

⁸⁸ Hakan Doğan, *Osmanlı Devleti’nde Divani Sistemden Malikâne Sistemine Geçiş Süreci ve Uygulamaları (1695-1730) -Ankara ve Bursa Örneği-*, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Kırıkkale, 2017, s. 219-224.

⁸⁹ Tabakoğlu, *Osmanlı Mali Tarihi*, s. 442-443; Malikane-hâs sisteminin ilk yıllarına dair arşive dayalı bir çalışma için bkz. Hakan Doğan, “Osmanlı Mukataa Yönetim Organizasyonunda Yeni Bir Model: Tımar Alanlarının Mukataalaştırılma Süreci ve Malikâne Olarak Satışa Çıkarılan İlk Haslar”, *History Studies*, 10/9, Aralık, 2018, s. 103-131.

⁹⁰ Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, s. 42; Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, s. 123-4 ve 37.

⁹¹ Tabakoğlu, *Osmanlı Mali Tarihi*, s. 442-443.

⁹² Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, s. 45.

⁹³ Seferiye sefer olduğunda, hazariye sefer olmadığına alınmıştır. Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, s. 57.

⁹⁴ Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, s. 53.

taraflarının yanında malikâne-hâsslar yüksek rütbeli askerî sınıf için vazifeleri ile sınırlı olan gelirlerinin kayd-ı hayat ile verilebilmesi anlamı da taşımaktaydı.⁹⁵

Genç, malikâne için müzayedeye katılan alıcılar toplamının 18. yüzyıl boyunca 1000 civarında olduğunu tahmin etmektedir.⁹⁶ Sistemde malikâne sahibi olarak yer alan şahısların çoğu askerî sınıftandır. Uygulamanın ilk üç yılında malikânelerin yüzde 61'i askerî zümreye deruhte edilmiştir.⁹⁷ Yine örneğin 1711-30 arasında Dimosât-ı Ayntab mukataa ve maktûlarını deruhte eden 82 kişiden 65'i askerî zümreye mensuptur.⁹⁸ Zaten 1714'te yapılan bir düzenlemeyle reayanın malikâne sahibi olması yasaklanmıştır.⁹⁹ Malikâne sahiplerinin çoğu İstanbul'da ikamet etmektedir. İlk yıllarda İstanbul'da ikamet edenlerin oranı yüzde 19 ile sınırlıdır. Ancak bu oran 1734'te yüzde 65 ve 1789'da yüzde 86'lara yükselmiştir.¹⁰⁰ Genç'e göre 18. yüzyıl boyunca malikânelerin yüzde 90'ı İstanbul piyasasında temerküz etmekteydi.¹⁰¹ İstanbul'da ikamet eden malikâne sahibi vergileri toplamakla bizzat ilgilenmeyip bir başkasını görevlendirebilir ya da yerel bir mültezime iltizama verebilirdi.

Büyük mukataalar birkaç malikâne sahibine hisseli olarak verilebiliyordu. İlk üç yılda malikâne sahiplerinin yüzde 70'inin ortağının olmadığı görülmektedir.¹⁰² 1711-30 arasında Dimosât-ı Ayntab mukataaları örneğinde malikânelerin yaklaşık yarısı ortaklık yoluyla deruhte edenlerin muacceleleri genellikle daha yüksektir.¹⁰³ 1714'te yapılan düzenlemeyle bir malikânede iki ortaktan fazlasına müsaade edilmemiştir.¹⁰⁴

Malikâne sisteminin hızla genişlemesiyle beraber malikânelerden alınan muaccele ve senelik mâl ile ilgili bazı düzenlemeler yapılmıştır. Muaccele bedeli devletin belirlediği asgari haliyle malikâne sahibinin elde edeceği ortalama yıllık kârın 2 ila 10 katı olarak değişkenlik gösterir ve müzayededeki tekliflere göre artardı.¹⁰⁵ 1730'larda malikâne muacceleleri talep görme

⁹⁵ Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, s. 46.

⁹⁶ Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, s. 160.

⁹⁷ Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, s. 57, 59, 67-68.

⁹⁸ Hakan Doğan ve Ahmet Demir, "Ayntab (Antep) Sancağı'nda Malikâne Sisteminin İşleyişi: Dimosât-ı Ayntab Mukâataası Örneği (1711-1730)", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 27, Bahar 2021, s. 248-250.

⁹⁹ BOA, KK, 5040, s. 5'ten aktaran Doğan ve Demir, *Dimosât-ı Ayntab Mukâataası Örneği*, s. 242; Tabakoğlu, *Osmanlı Mali Tarihi*, s. 345-6.

¹⁰⁰ Genç, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi*, s. 11, 72, 113.

¹⁰¹ Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, s. 161.

¹⁰² Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, s. 79.

¹⁰³ Doğan ve Demir, *Dimosât-ı Ayntab Mukâataası Örneği*, s. 251.

¹⁰⁴ İlgili telhisten nakleden Tabakoğlu, *Osmanlı Mali Tarihi*, s. 345-346.

¹⁰⁵ Genç, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi*, s. 108.

durumlarına göre 2 ila 4 yıllık kârına yakın olarak talep edilmekteydi. 1754'te III. Osman cülus bahşişi için muaccelelerde birkaç kat artış yaptı. 1791'deki bir örnekte muaccele 6 senelik kâr üzerinden hesap edilmişti. 1793'te muaccelenin 8 yıllık kârından az olmaması şartı getirilmişti. Bunun yanında senelik mâl bedelleri en başta 3 taksit halinde ödenirken daha sonraları 4 taksit olarak ödenmiştir.¹⁰⁶ Senelik mâl ve muaccelelerin ödemeleri ya devlet hazinesine ya da yerel emînlere yapılıyordu.¹⁰⁷ Örneğin Adana eyaletinde bir kısım malikâne mukataaların senelik bedelleri eyalet valisine gidiyordu.¹⁰⁸ Bunlardan hazineye ödenenlerin miktarı zamanla artmıştır.¹⁰⁹ Bunların yanında vazifeye karşılık malikâne alanlar da görülmektedir. Bu, vazifenin *ber vech-i te'bîd* yani kişi ölene kadar geri alınmamak üzere satımı anlamına geliyordu. Örneğin 1697'de bir kimse uhdesindeki yazıcılık vazifesinin *te'bîden* malikâne mutasarrıfı olmuştur.¹¹⁰

Muaccele ve senelik mâl haricinde malikâne sahiplerin ödediği bazı meblağlar bulunmaktaydı. Bunların bir kısmı en baştan beri mevcutken bazıları sonradan dahil edilmiştir. Malikâne satışlarında müzayede masraflarına karşılık olarak muaccelenin yüzde 2'si kadar *dellâliye* alınıyordu.¹¹¹ Malikâne sahiplerinden alınan kalemiye bedeli yıllık mâl bedelinin yüzde 5-20'si kadardı. 1697'de vezir ve sultan hâsslarından alınan kalemiye yüzde 16'dan yüzde 20'ye çıkarılmıştı. Zamanla padişah değişikliğinde cülus finansmanı için cülus resmi alınmaya başlandı. III. Ahmed tahta çıktığında cülus bahşişlerini ödemek için bazı ek vergilerin yanında muaccelelerinin yüzde 25'i kadarını vermeleri karşılığında malikâne sahiplerinin beratlarını yenilemişti.¹¹² 1734 yılından sonra malikânesini başkasına devretmek isteyenlerden *kasr-ı yed* adı altında ve muaccele bedellerinin yüzde 10'u oranında resim ödemesi istenmiştir. 1738'den sonra İran savaşları esnasında malikâne muaccelelerinin her 1000 kuruşundan üç nefer cebelû bedeliyesi, yani 150 kuruş alınması kararı verildi. Bu da muaccelelere yüzde 15 oranında zam yapıldığı anlamına gelmektedir.¹¹³

¹⁰⁶ Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi'nin Yapısı ve İşleyişi*, s. 178-180.

¹⁰⁷ Örneğin Dimos eminine. Doğan ve Demir, *Dimosât-ı Ayntab Mukâtaası Örneği*, s. 246.

¹⁰⁸ Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, s. 134-135.

¹⁰⁹ Ergenoğlu ve Sofracı, *Gelir Tahsilâtı Yöntemi Olarak Mâlikâne Uygulaması*, s. 192.

¹¹⁰ Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, s. 131.

¹¹¹ Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi'nin Yapısı ve İşleyişi*, s. 179.

¹¹² Tabakoğlu, *Osmanlı Mali Tarihi*, s. 344-345.

¹¹³ Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi'nin Yapısı ve İşleyişi*, s. 196 vd. Tabakoğlu, *Osmanlı Mali Tarihi*, s. 345, 347.

Malikâne satış kayıtlarında satışın mahlûlden satış mı, kasr-ı yedden satış mı, yoksa ref'ten satış mı olduğu kaydedilmiştir.¹¹⁴ Ref' malikânenin herhangi bir sebeple iptal edilmesi ve mukataanın tekrar satış için hazineye dönmesi anlamına gelmekteydi. Malikâne uygulamasının bir süreliğine askıya alınıp sonra tekrar satışa sunulduğu 1717 yılında ref'ten satış olarak kayıtlı malikâneler bulunmaktadır.¹¹⁵ Nitekim 1715'te malikâneler lağvedilmiş ve yıllık vergileri artırılarak iltizama verilmiş veya emânete verilerek yıllık hasılatları tespit edilmiş, buna göre yıllık mâl bedelleri güncellenerek 1717 yılında eski sahiplerine eski muaccelenin yarısını ödemeleri şartıyla verilmiştir.¹¹⁶

Malikâne sistemi 1775 yılındaki *eshâm* uygulamasına kadar yoğun şekilde devam etmiştir. 1768'den 1774'teki Küçük Kaynarca Anlaşması'na kadar devam eden uzun savaşıardan sonra başlayan bu uygulama yine bir iç borçlanma aracı olarak kullanılmıştır. Malikânenen farklı olarak *eshâm* sisteminde yıllık hasılat değil, yıllık kâr paylar halinde satılmıştır.¹¹⁷ Ayrıca hisse alabilecek olan gruba askerî zümrenin yanında kadınlar, çocuklar ve gayrimüslimler dahil edilerek hissedar sayısı artırılmış ve talep hacmi genişletilmiştir.¹¹⁸ Bu şekilde kendi başına iltizam veya malikâne alamayacak küçük yatırımcılar da iç borçlanmaya dahil edilmiştir. *Eshâm* Osmanlı maliyesi için malikâneye göre daha etkili bir iç borçlanma yöntemi olmuştur.¹¹⁹ Bu tarihten itibaren mukataalar peyderpey *eshâma* bağlanmaya başlanmıştır. Mukataaların malikâne olarak verilmesi önemli ölçüde sınırlandırılmıştır.

1790'lardan itibaren malikâne piyasasının iyice daraldığı görülmektedir. Malikâne sisteminin peyderpey tasfiye edilmesi 1793'te kurulan İrâd-ı Cedîd Hazinesi'nin amaçlarından biriydi.¹²⁰ Nitekim malikâne ve ona bağlı olarak gelişen *eshâm* sistemi bazı mali sorunlara yol açıyordu. Ancak derhal tasfiyesinden ziyade zararları göz önünde bulundurularak zamanla mahlûl kaldıkça tasfiye edilmesi yoluna gidilmiştir. Bu nedenle yıllık geliri on kîseden yüksek olan malikâneler veya malikâne hisseleri mahlûl kaldıkça İrâd-ı Cedîd Hazinesi'nce zapt edilmesi

¹¹⁴ 1711-1730 arasındaki Ayntab mukataası örnekleri için bkz. Doğan ve Demir, *Dimosât-ı Ayntab Mukâtaası Örneği*, s. 245 vd.

¹¹⁵ Doğan ve Demir, *Dimosât-ı Ayntab Mukâtaası Örneği*, s. 248-9. Çalışmada devletin bu kararına işaret edilmemiş olsa da tarih itibarıyla ref'lerin fazla olması bu uygulamaya işaret etmektedir.

¹¹⁶ Bazı zam örnekler için bkz. Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, s. 115.

¹¹⁷ Tabakoğlu, *Osmanlı Mali Tarihi*, s. 584 vd, 597.

¹¹⁸ Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, s. 191.

¹¹⁹ Murat Çizakça, "The Ottoman Government and Economic Life: Taxation, Public Finance and Trade Controls", *The Cambridge History of Turkey Volume 2: The Ottoman Empire as a World Power 1453-1603*, ed. Suraiya N. Faroqhi, Kate Fleet, Cambridge: Cambridge University Press, 2013, s. 255.

¹²⁰ Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, s. 166.

kararlaştırılmıştır.¹²¹ Yıllık geliri on kîseden az olan malikânelerin satışında ise muaccesinin yıllık kârın en az 8 katı olması şartı getirilmiştir.¹²² 1807’de İrad-ı Cedîd Hazinesi kaldırılınca bunlar Darphane’ye devredilmiş ve 1806’da başlayan ve 1812’ye kadar devam eden Rusya Savaşı esnasında malikâne olarak satılmıştır. 1826’dan sonra bir kısım malikâneler mahlûl kaldıkça kurulan Mukataât Hazinesi’ne devredilmiş ve malikâne satışları sınırlandırılmıştır.¹²³

1813 yılından itibaren mukataaların yalnızca bulunduğu bölgenin vali ve sancak mutasarrıflarına ihale edilmesi kararı alınmıştır. Bu karara göre malikâne sahiplerinin mukataayı istedikleri mültezimlere değıl, mahalli idarecilere iltizam etmesi söz konusu olmuştur. Mahalli idareciler eliyle vergi toplanması neticesinde vergi denetiminin devlete döndüğünü söylemek mümkündür.¹²⁴ Tanzimat’la beraber malikâne satışları sona ermiş ve malikâneler 1840’larda tasfiye edilerek bu tarihten sonra emânet sistemine dönülmüştür. 1846’da ise şahıslar toprağı işlemek üzere tapu ile devletten almaya başlamış ve 1858’de Arazi Kanunnamesi yürürlüğe girmiştir. Bununla beraber iltizama geri dönölme mecburiyetinde kalınmış ve aşağı yukarı Cumhuriyet’e kadar böyle devam etmiştir.

4. Malikâne Uygulamasının Sonuçları

Malikâne sisteminin uygulamaya konulmasında hazine, malikâne sahibi mültezim ve reaya için birçok fayda umuluyordu. Öncelikle bu dönemde açık veren hazine için muaccele ödemelerinin önemli bir gelir sağlaması bekleniyordu. Bunlar devlet nazarında nakden geri ödemesi ve fâizi olmayan iç borçlanma niteliğindeydi. Hazineyi rahatlatmanın yanında iltizam sisteminde yaşanan bazı sorunların malikâne sistemi sayesinde halledilmesi planlanıyordu. Çünkü mültezimler kısa süreliğine elde ettikleri haklarını zarar etmeyecek veya kâr edecek şekilde değılendirmek isterken reaya üzerindeki vergi yükü artmıştı. Bu da üretim kapasitesini ve dolayısıyla hazinenin vergi gelirlerini olumsuz etkilemişti. Malikânede ise bu hak malikâne sahibinin ömrü boyunca devam etmekteydi. Yıllık vergiler sabit olduğu için topladığı verginin fazlası her zaman malikâne sahibine kâr olarak kalacaktı. Bu yüzden malikâne sahibi üretimi artırmak için çabalayacak, böylelikle hem kendi kârını hem de reayanın gelirini artıracaktı.

¹²¹ Nurullah Karta, “III. Selim Döneminde Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik Durumu ve Alınan Tedbirler”, *İğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6, Ekim 2014, s. 37-38; Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değışim Dönemi*, s. 156.

¹²² 1808’de 7 yıllık kâr esas alınmıştır. Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi’nin Yapısı ve İşleyişi*, s.180.

¹²³ Doğan, *Dıvani Sistemden Malikâne Sistemine Geçiş Süreci ve Uygulamaları*, s. 214.

¹²⁴ Tabakoğlu, *Osmanlı Mali Tarihi*, s. 654-656.

İltizamdakinin aksine malikâne sistemiyle malikâne sahibi ve reaya arasında bir menfaat birliği bulunmaktaydı. Bu sebeple malikâne sahibi üretimi artırmak için reaya kredi verme yoluna bile gidiyordu. Ayrıca malikâne sahibi öldüğünde mahlûl kalan mukataa tekrar müzayedeye çıkarılacak ve vergi gelirindeki artışa binaen daha yüksek muaccele istenecekti. Tüm bu faydaları sebebiyle Genç malikâne sistemini “bir çeşit kalkınma projesi” olarak nitelemektedir.

Uygulamanın ilk yıllarında muaccelelerden elde edilen gelirlerin hazineyi rahatlatıldığı görülmektedir. Bütçelerdeki gelir-gider farkı malikâne öncesi dönem için 1693-94 ve 1694-95 yıllarında 153 ve 167 milyon civarında idi. Yüzyılın sonunda savaşlar sürerken 1696-97 yılına ait bütçede bu oran 157 milyon civarında devam etmiştir. 1698-99’da ise 138 milyon civarındadır. 1700’den sonra ise bütçe artıya dönmüştür ve 1748’e kadar bu şekilde devam etmiştir.¹²⁵ 18. yüzyılın ortalarından itibaren ise Ruslarla yapılan savaşlar ve neticesinde Kırım’ın işgali bütçeyi olumsuz yönde etkilemiştir.

Malikâne sisteminin uygulamaya konulduğu ilk yılda, 1695’te, hazine muaccele bedellerinden 400 kîse yani 20 milyon akçe gelir elde etmiştir.¹²⁶ İlk üç yılda 1113 malikâneden toplam 65 milyon akçeden fazla muaccele alınmıştır. 1703’e kadar elde edilen muaccele gelirleri toplamı 126 milyon akçedir. İlk on yılda toplanan muaccele miktarı ise 186.260.340 akçedir.¹²⁷ Bu durum yıllık muaccele gelirlerinin, takip eden dokuz yılda ilk yılki kadar yüksek olmadığını göstermektedir. 1748 yılı için bir tahmine göre ise muaccele geliri o yıl için 48 milyon akçedir. Peki malikâne satışlarından elde edilen bu meblağlar hazineyi ne derece rahatlatmıştır? Bütçelere bakıldığında ilk yıldaki satışlar o yılın net bütçe gelirlerinin yüzde 2,1’ini teşkil etmektedir. İlk üç yıl için düşünüldüğünde malikâne gelirlerinin bütçedeki oranı yıllık yaklaşık yüzde 7-8 kadardır. 1748 yılında ise bütçe gelirlerinin yüzde 2,9 kadarını muaccele gelirleri teşkil etmektedir ki ilk yılki satışlara nazaran bir miktar yüksektir.¹²⁸ Malikâne gelirlerine cûlus remi ve cebelû bedeliyesi eklendiğinde sistemin sağladığı gelir artacaktır. Nitekim cebelû bedeliyesi 18. yüzyılın son yarısında bütçe gelirlerinin yüzde 10’unu aşmıştır.¹²⁹

¹²⁵ Tabakoğlu, *Osmanlı Mali Tarihi*, s. 307-308. Gelirlerin artışındaki etkenler tımarların mukataaya çevrilerek nakit girişini artırmasının yanında uzun süren barış yılları, yeni konulan vergiler ve iktisadi gelişmenin sonucu olarak değerlendirilmektedir.

¹²⁶ Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekâiyât: Tahlil ve Metin (1066-1116 / 1656-1704)*, haz. Abdülkadir Özcan, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995, s. 513-514. O dönemde 1 kîse 50.000 akçedir. Bkz. Baki Çakır, “Kese”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2019, s. 42-43.

¹²⁷ Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, s. 10.

¹²⁸ Tabakoğlu, *Osmanlı Mali Tarihi*, s. 344-345; Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, s. 10.

¹²⁹ Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, s. 116-117.

Görüldüğü üzere muaccelle gelirlerinin nakit bütçe gelirlerinin içindeki oranı çok yüksek seyretmemiştir. Tabakoğlu'nun tahminlerine göre bu oran ortalama yüzde 3 kadardır.¹³⁰ Bunun temel sebebi özellikle savaşın devam ettiği yıllarda malikâne gelirlerinin hazineye nakit olarak girişi gerçekleşmeden doğrudan askerî harcamalara aktarılmasıdır. Örneğin 1695-97 yılları arasında muaccelelerin sadece yüzde 32'si doğrudan hazine-i âmiyeye gelmiştir. Bu oran malikânenin senelik mâlları için yüzde 31'dir. Geri kalan meblağ eyalet ve sancaklardaki voyvodalara, emînlere, nezaret nâzırlarına veya askerî zümreye ait hâss ve ocaklıklara tahsis edilmiştir. Bunların harcama yerleri yine merkez tarafından belirlenmiştir.¹³¹ Dolayısıyla muaccelle gelirlerine dair değerlendirmeler yaparken tahsis uygulanmış olduğu hesaba katılmalıdır. Örneğin 1698-99 yılında bütçe geliri içinde yüzde 1,5 oranında kaldığı görülen muaccelle gelirleri Genç'in yaptığı tahminlerle yüzde 20 gibi bir orana ulaşmaktadır.¹³²

Yine ilk on yıldaki muaccelle gelirlerinin yarısından azı hazineye nakden aktarılmışken yüzde 5'i satışı yapan memurlara, yüzde 12,5'i kapıkulları ve askerî sınıfın mevâcibine, yüzde 16,5'i saray ve ordu görevlilerine, yüzde 12'si ise askerî harcamalara ayrılmıştır.¹³³ Bu tahsis işlemleri bütçelerde görülme de *mahsup* adı altında ruznamçelerde görülebilmektedir. Örneğin 1695'te muaccelle gelirleri net bütçe gelirlerinin yüzde 2,1'i iken ruznamçe gelirlerinin yüzde 4,8'ine tekabül etmektedir.¹³⁴ Kısacası malikâne gelirlerinin bir kısmı hazinenin en büyük masraf kalemi olan mevâcib giderlerine tahsis edilmiş ve savaş masraflarının finansmanı için kullanılmıştır. Dolayısıyla hazinedeki nakit miktarını artırmaktan ziyade masrafların azalmasına katkı sağlamıştır. Bu şekilde hazine bazı giderlerden kurtulmuş ve bir miktar rahatlamıştır.

Malikâne sisteminin hazineye ilk yıllarında sağladığı fayda sonraki yıllarda bazı sebeplerden dolayı azalmıştır. Uygulamanın başladığı ilk yıllar mültezimler için cazip görülebilecek mukataalar satışa sunulmuştu. Kâr beklentisi yüksek olan mültezim yüksek muaccelle ve mâl bedellerine katlanmıştı. Zamanla daha az kâr getiren mukataalar da malikâne olarak satışa sunulmuştur. Ancak bunları cazip hale getirmek için muaccelle veya mâl meblağlarını düşürmek gerekmiştir. Hazine bu satışlardan ilk malikâne satışlarındaki kadar istifade edememiştir. Ayrıca malikâne muacceleleri her zaman senelik malın birkaç katı olamamış, mali olarak çok iyi durumda olmayan bölgelerde öncelik “sürdürülebilir bir gelir

¹³⁰ 1695, 1703 ve 1748 hazine gelirlerine göre. Tabakoğlu, *Osmanlı Mali Tarihi*, s. 344-345.

¹³¹ Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, s. 51 ve 48.

¹³² Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, s. 116.

¹³³ Doğan, *Divani Sistemden Malikâne Sistemine Geçiş Süreci*, s. 234 vd.

¹³⁴ Tabakoğlu, *Osmanlı Mali Tarihi*, s. 344.

yapısını hedeflemek” olduğu için bazı bölgelerde mâl ve muaccele birbirine yakın olmuştur. Bazı bölgelerde ise zaman içinde nüfus artışı ve arazi verimliliğinin artması gibi sebeplerle vergi gelirlerinin yükselmesi beklenirken öyle olmadığı da görülmüştür.¹³⁵ Ayrıca açık arttırma ile verilen malikânelerin müzayedesine katılanlar kendi aralarında anlaşıp ödedikleri meblağı düşük tutmaya çalışmışlardır. Bunda malikânelerin reayaya kapalı olması sebebiyle az sayıda talibin bulunmasının da etkisi vardır.

Sistemin uygulanmasında hazine için beklentilerden biri malikâne sahibinin ölümü sebebiyle mahlûl kalan mukataalar tekrar satışa çıkarıldığında alınacak ikinci bir muaccele ile hazine gelirinin artacağıydı. Ancak mahlûl kalan mukataaların bildirilmeden başkası tarafından işletilmesi sebebiyle hazine bu gelirden mahrum kalıyordu.¹³⁶ Devlete tekrar muaccele ödememek için yapılan bu suistimallerin önlenmesi amacıyla malikâne uygulamaya konulduktan üç yıl kadar sonra eyaletlere mahlûlleri kontrol edecek nâzırlar atanmıştır. Diğer bir sorun mahlûl kalacağı önceden belli olan bazı mukataaların malikâne sahibi ölmeden evvel ferağ ile başkasına devredilmesi idi, böylece mukataa yeniden satışa çıkamıyordu. Bu suistimali önlemek için 1705’te alınan bir kararla sahibi ölen bir malikânenin 40 gün öncesine kadar yapılan ferağ işlemleri geçersiz kabul edilmiştir. Aynı şekilde malikâneyi alan kişinin ferağ etmesi için de en az 40 gün geçmesi şart koşulmuştur. Bu karara göre bunlara uymadan yapılan ferağ işlemleri iptal edilip mukataa müzayede edilecektir.¹³⁷ 1735’ten sonra ferağ veya diğer adıyla kasr-ı yed işlemlerinde muaccelenin yüzde 10’u kadar vergi alınmaya başlanmıştır. Buna kasr-ı yed resmi denmiştir.¹³⁸ Mahlûllerle ilgili bir diğer sorun çok ortaklı malikânelerin mahlûl kalma durumunu tespit etmede güçlük yaşanmasıdır. 1714’te yapılan bir düzenleme ile iki ortaktan fazlasına müsaade edilmeyerek bu sorun hafifletilmeye çalışılmışsa¹³⁹ da daha fazla malikâne sahibi olan ortaklıklar oluşmaya devam etmiştir. Mahlûl kalanların haber verilmemesinin yanında bazen de malikânenin mahlûl kaldığına dair asılsız haberlerle mukataanın tekrar satışa çıkarıldığı

¹³⁵ Tahir Öğüt, *18. ve 19. Yüzyıllarda Birecik Sancağında İktisadi ve Sosyal Yapı*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul, 2008, s. 334.

¹³⁶ Fermanda bu sorunun yaşanacağı öngörülmüş ve mahlûl kalan malikânelerin bildirilmeyip başkasına verilmesini engellemek için yerel yöneticilere ve eşrafa konu hakkında ayrıntılı ve kat’i emr-i şeriflerin gönderilmesi gerektiği belirtilmiştir: “...Zikr olunan memleketlerde vâli ve muhassıl ve voyvoda ve emîn olup maktû‘ât-ı mîrî cem‘ine me‘mûr olanlar bir karye mahlûl oldukda ketm itmeyüp ve kimesneye himâye tarikiyle vormeyüp değer bahâsı ile tâlibi olanlara teslim-i hazîne eylemek üzre mezkûrlara ve a‘yân-ı vilâyete mufassal ve meşrûh ekîd ü şedîd evâmîr-i şerife gönderilmek üzere...”

¹³⁷ Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi’nin Yapısı ve İşleyişi*, s. 191-192; Doğan, *Divani Sistemden Malikâne Sistemine Geçiş Süreci*, s. 208.

¹³⁸ Genç, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi*, s. 110.

¹³⁹ İlgili telhisten nakleden Tabakoğlu, *Osmanlı Mali Tarihi*, s. 345-346.

görülmektedir.¹⁴⁰ İkisi de devletin malikâneleri denetleme hususunda zayıf kaldığı durumlardandır.

Malikânelerin denetimiyle ilgili diğer bir sorun malikâne kayıtlarıyla ilgilidir. Özellikle Doğu bölgelerinde tek bir iltizam birimine bağlı köy ve mezraların gelirleri “birinin kârı ötekinin zararına mahsup edilmek üzere” maktû olarak tahsil ediliyordu. Bu tür gelirler hazinede icmal olarak kayıtlıydı.¹⁴¹ Bu durum bu bölgelerdeki denetimi zorlaştırmaktaydı. Yine mukataa kayıtlarında bazen icmal ve mufassal kayıtları uyuşmuyor, bazı rûsumun hangi mukataaya dahil olduğu anlaşılmıyor, birden çok malikânenin uhdesinde kayıtlı olabiliyordu.¹⁴²

Denetleme konusundaki en büyük zafiyet, hazineye ödenen meblağın sabit olması sebebiyle devletin gerçek hasılatı bilememesi ve dolayısıyla vergi biriminin gelişip gelişmediğinin farkına varamamasıdır. Malikâne mahlûl kalıncaya kadar senelik mâl zaten sabit kalacaktı. Asıl sorun malikâne yeniden satışa çıkarılırken mukataanın durumunun değerlendirilip mâl veya muaccesinde artışa gidilip gidilmeyeceğine karar verirken ortaya çıkmaktaydı. Bu konuda devlet malikâne sahibinin beyanına güvenmek durumunda kalıyordu ancak onun gerçek kârını bilemiyordu. Bazen malikâne sahipleri hasılatını gizleyerek devleti yanlış yönlendirebiliyordu.¹⁴³ Devletin mâl bedelini bilmesi durumunda bile mâl meblağlarıyla oynamak pek mümkün değildi. Çünkü mâllara zam yapıldığında muaccele bedelleri düşecekti, o yüzden çok müdahale edilmiyordu. Özellikle savaş zamanlarında muaccelenin düşmesi göze alınamıyordu. 1787-92 savaşında bu iyice anlaşılmıştı.¹⁴⁴

Mukataanın verimliliği artmış olsa bile yıllık vergilerin sabit kalması, gerçek hasılatın bilinmemesi ve devletin olası bir artıştan faydalanamaması sebebiyle 1716-1717 arasında malikânelerin tamamına yakını lağvedilerek bir yıllığına iltizama veya emânete verildikten sonra tekrar malikâne olarak satılmıştır.¹⁴⁵ Bu şekilde hem yıllık gerçek hasılat tespit edilerek mâl meblağlarına zam yapılabilmiş hem de yeniden satış esnasında muaccele alınarak hazineye gelir oluşturulmuştur.¹⁴⁶ Malikâneler iptal edilirken muaccesini çıkaramayanlar tespit edilmiş, bu

¹⁴⁰ Doğan, *Divani Sistemden Malikâne Sistemine Geçiş Süreci*, s. 207.

¹⁴¹ Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi'nin Yapısı ve İşleyişi*, s. 186.

¹⁴² Deniz Karaman, “XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Ankara Sancağındaki Malikâne-Mukataalara Dair Bazı Bilgiler”, *Bilig*, 29, Bahar 2004, s. 27-28.

¹⁴³ Başarır, *18. Yüzyılda Malikane Uygulaması ve Diyarbekir Voyvodalığı*, s. 166.

¹⁴⁴ Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, s. 131.

¹⁴⁵ Genç, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi*, s. 113.

¹⁴⁶ Bazı zam örnekler için bkz. Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, s. 115; Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi'nin Yapısı ve İşleyişi*, s. 189.

yapılırken devlet muacceleyle 3 yıllık kâra eşit gibi hesap etmiştir. Bu süreyi doldurmayanlara mukataayı iltizam etme hakkı tanımıştır. Bu mukataalar daha sonra tekrar malikâne olarak satışa çıkarılmıştır. Mukataayı eski malikâne sahibisinin tekrar almak istemesi durumunda ise eski muaccelenin yarısını ödemesi istenmiştir.¹⁴⁷

Malikânelerin kaldırılmasıyla ilgili Defterdar Sarı Mehmed'in hazırladığı ferman telhisinde bu uygulamanın gerekçesi belirtilmiştir. Buna göre malikâne sistemi zamanla tüm mukataalara yayılmış ve hatta mirî olmayan hamallar, kayıkçılar ve esnaf kethüdalıkları bile malikâne olarak verilmeye başlanmıştır. Bunun neticesinde “bazı kuvvet-i maliyesi olanlar bulduğu şeyi malikâne almaya başlayıp ve kendi mülkü gibi mutasarrıf ve ‘âhara deruhte olunmak muhtemel değildir’ diye mâl-i mirîsini vaktiyle eda” etmeyip geciktirmeye başlamışlardır. Ayrıca daha önce mültezimlerin sırayla alıp fâiziyle geçindiği mukataalar beş on zengin kişide toplandığı için iltizamla geçinen diğer kişiler zor duruma düşmüştür. Bunun yanında malikâne sahipleri fâizle bir başkasına, onlar da bir başkasına verdiği için reaya zulüm görmektedir. Bu konuda şikayetler geldiğinde ise “bu malikânedir, serbest üzre tasarruf olunur” diyerek idarecilerin müdahale etmesini engellemektedirler. Bu gibi sebeplerden dolayı Şam, Halep ve Diyarbakır gibi önceden malikânenin bulunduğu yerler dışında sonradan verilen tüm malikâneler iptal edilmiştir.¹⁴⁸

Bu uygulamanın Şehid Ali Paşa'nın vezareti ve Sarı Mehmed Paşa'nın defterdarlığı sırasında gerçekleşmesi tesadüfî değildir. Şehid Ali Paşa kendi döneminde yaptığı bir dizi reformun yanında malikâneler konusunda da düzenlemeler yapmıştır. Öncelikle ağnam vergisini mirîye zararı olduğu gerekçesiyle malikânelikten kaldırılmıştır. Bu uygulamada peşinini henüz çıkaramamış olanların çıkarıncaya dek ertelenmiştir.¹⁴⁹ Ayrıca Şehid Ali Paşa, Defterdar Sarı Mehmed Paşa'ya *Talimatnâme* adıyla bir kurallar bütünü hazırlatmış ve bunda defterde kayıtlı olmayanlara tımar ve malikâne verilmemesi, nitekim yeni fetih olmadıkça var olan tımar, hâss veya evkâftan birine illaki kayıtlı olacağı belirtilmiştir. Malikânelerin lağvedilmesi de defterlerin incelenip suistimallerin tespitine yöneliktir.¹⁵⁰ Sarı Mehmed Paşa'nın bazı gerekçelerle

¹⁴⁷ Çakır, Osmanlı Mukataa Sistemi'nin Yapısı ve İşleyişi, s. 188-189; Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, s. 115; Tabakoğlu, *Osmanlı Mali Tarihi*, s. 346.

¹⁴⁸ Râşid Mehmed Efendi, *Târih-i Râşid ve Zeyli*, c. 2, s. 971.

¹⁴⁹ Râşid Mehmed Efendi, *Târih-i Râşid ve Zeyli*, c. 2, s. 893.

¹⁵⁰ Abdülkadir Özcan ve Nurten Sevinç. “Nasihâtname'den Talimatnâme'ye: Damad/Şehid Ali Paşa ve Devlet Görevlilerine Dair Yazılı Emirleri”, *Fatih Sultan Mehmed Vakıf Üniversitesi İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, Bahar 2019, 13, s. 460 ve 472.

malikâneye sıcak bakmadığı eserlerinde görülmektedir. Onun ve bazı başka devlet adamlarının malikâne uygulamasına dair eleştirileri sonraki bölümde ele alınacaktır.

Mukataaların ömür boyu malikâne sahibinin elinden alınmayacağı garanti edilmiş olmasına rağmen yapılan bu iptaller sebebiyle ilk başta oluşan güvensizlik ortamı muaccelle gelirlerinde bir düşüşe sebep olsa da bu etki kısa sürmüştür.¹⁵¹ Aslında malikâne sahiplerinin hevesini kıran tek olay bu değildir. Hazinesin zorlandığı dönemlerde taksitlerin erkenden istendiği görülmektedir. Örneğin 1737’de mevâciblerin ödenemediği gerekçesiyle yıllık taksitler zamanından önce talep edilmiştir.¹⁵² Bu sorunların yanında malikâne sahiplerinin karşılaştığı daha ağır müdahaleler ehl-i örf tarafından yapılmıştır. Malikâneye dahil olan bölgelerdeki ehl-i örf malikâne sahibinin hakkı olan vergileri kendileri zorla topluyor veya bazı vergilere el koyuyorlardı.¹⁵³ Bazen reayadan kendileri adına toplamak üzere vergi ihdas ediyorlardı.¹⁵⁴ Bazen de onların tahrikiyle reaya birtakım vergileri ödemiordu.¹⁵⁵ Malikâne ve tımar sisteminin bir arada olduğu yerlerde birbirlerinin vergi alanlarına karışmaları söz konusuydu.¹⁵⁶ Tımar sahiplerinin yanında bazen beylerle de sınırlar hakkında sıkıntılar çıkabilmekteydi.¹⁵⁷ Hal böyle olduğunda teoride serbest olarak geçen malikâne sahiplerinin ehl-i örf senelik belli bir meblağ ödeme karşılığında serbest olma taleplerine rastlanmaktadır.¹⁵⁸

Esasen malikâne sahibi her açıdan serbestiyet sahibi olması, padişah adına yetki sahibi olması ve başkalarını yetkilendirebilmesi hasebiyle ehl-i örf dahil olmuş gibiydi.¹⁵⁹ Malikâne sahibi o mahallin hem mali hem siyasi otoritesi olmaktadır. Ancak bazı durumlarda malikâne sahibi sadece ehl-i örf değil, reaya karşı bile otoritesini kuramıyordu. Sıradan reaya göre daha güçlü olan bazı yerel aşiretlerin de vergileri ödemek istememeleri söz konusu olabiliyordu.¹⁶⁰ Bu gibi durumlarda malikâne sahiplerinin yeterince güçlü olmaması yönetimde sıkıntılara yol açmaktaydı. Bunun sebeplerinden biri mali yeterliliğe sahip olan reayanın malikâne

¹⁵¹ Genç, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi*, s. 115.

¹⁵² Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi’nin Yapısı ve İşleyişi*, s. 67.

¹⁵³ Aslan Kansız, *Osmanlı Devleti’nde Bir Maden Mukataası: 18 Yüzyılda Karahisar-ı Şarki Şaphanesi*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Trabzon, 2018, s. 27.

¹⁵⁴ Karaman, *Ankara Sancağındaki Malikâne-Mukataalar*, s.166.

¹⁵⁵ Kansız, *Karahisar-ı Şarki Şaphanesi*, s. 27.

¹⁵⁶ Ögüt, *18 ve 19 Yüzyıllarda Birecik Sancağında İktisadi ve Sosyal Yapı*, s. 233.

¹⁵⁷ Başarır, *18. Yüzyılda Malikane Uygulaması ve Diyarbekir Voyvodalığı*, s. 200-201.

¹⁵⁸ Özlem Başarır, “Osmanlı Mora’sında İdari-Mali Düzeni Yeniden Yapılandırma Girişimleri Çerçevesinde Reaya ve Yönetim (1788-1829)”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 39/68, 2020, s. 314.

¹⁵⁹ Örnek ve yorum için bkz Batmaz, *İltizam Sisteminin 18. Yüzyıldaki Boyutları*, s. 45-46 ve 48.

¹⁶⁰ Birecik örneği için bkz. Ögüt, *18 ve 19 Yüzyıllarda Birecik Sancağında İktisadi ve Sosyal Yapı*, s. 195-197.

sahibi olabilmesiydi. Bazen ikiden fazla ortaklı malikânelere askerî zümrenin yanında reaya da dahil olup reayadan olan malikâne sahipleri siyasi güç açısından zayıf ve yetersiz kalabilmekteydi. 1714'te reayanın malikâne sahibi olması yasaklanarak bu sorun halledilmeye çalışılmıştır.¹⁶¹

Malikâne sahipleri reaya ve ehl-i örfle her zaman doğrudan ilişki içinde değildi. Çünkü birçok malikâne özellikle İstanbul'daki sahipleri tarafından yerel mültezimlere iltizam edilerek yönetilmekteydi. Bununla beraber geniş alana yayılmış haldeki mukataalar sebebiyle mültezim de vekil tayin etmek¹⁶² veya vergi tahsili için tekrar bir mültezimle anlaşmak zorunda kalabiliyordu. Böylelikle bazı mukataalarda ikili veya üçlü iltizam kademeleri oluşuyordu.¹⁶³ Bu gibi durumlarda malikâne sahibinin vergi birimini ve mültezimleri kontrol etmesi zorlaşmıştı. Bazen malikâne sahibinin vergi toplama işini havale ettiği yerel bir ayan topladığı vergilere el koyar¹⁶⁴ veya malikâne sahibinden vergi kaçırdı.¹⁶⁵ Bunların yanında mültezimler reayadan kanun dışı vergi talebinde bulunabiliyordu.¹⁶⁶ Bu kademeli iltizamlar devletin kontrolünü de zorlaştırıp hazinenin zarar etmesine sebep olmaktaydı. Malikâne sahipleri mültezimden peşin alırken bazen nakit olarak değil de borç senedi olarak alırdı.¹⁶⁷ Mültezimlerin ödeme yapmadığı durumlarda malikâne sahibi de hazineye ödeme yapmakta zorlanıyordu. Malikâne sahipleri hazineye ödeme yapmama bahanesi olarak mültezimlerden ödeme alamadıklarını söylerken mültezimler de zarar ettiğini iddia ediyor¹⁶⁸ veya reayadan vergiyi toplayamadığını söylüyordu. Bazen de mültezimler sadece vergileri toplamakla görevli olduğunu, “mirî ve kalemiye vermeye memur” olmadığını söyleyerek sorun çıkarıyordu.¹⁶⁹ Malikâne sistemindeki bu durum sebebiyle iltizam sisteminin vergi kaynağını tahrip edici karakterinin sürdüğü düşünülebilir. Ancak malikâne sisteminde vergi kaynağını çıkarları doğrultusunda korumak isteyen bir malikâne

¹⁶¹ İlgili telhisten nakleden Tabakoğlu, *Osmanlı Mali Tarihi*, s. 345-346.

¹⁶² Nilüfer Alkan Günay, “18. Yüzyılda İnegöl’de Malikâne Sisteminin İşleyişine Dair Tespitler”, *Uluslararası İnegöl Tarihi ve Kültürü Sempozyumu (14-15-16 Ekim 2016) Bildiriler Kitabı 2*, ed. Doğan Yavaş, Sezai Secim, İstanbul, 2017, s. 662-672.

¹⁶³ Tabakoğlu, *Osmanlı Mali Tarihi*, s. 349.

¹⁶⁴ Kansı, *Karahisar-ı Şarki Şaphanesi*, s. 28.

¹⁶⁵ Birecik örneği için bkz. Öğüt, *18 ve 19 Yüzyıllarda Birecik Sancağında İktisadi ve Sosyal Yapı*, s. 197-198.

¹⁶⁶ Ömür Yanar, *I Numaralı Maraş Ahkâm Defterinde, Adıyaman (Hısn-ı Mansur, Behisni, Kâhta, Gerger, Samsad)’a Gönderilen Hükümlerin Transkripsiyon Ve Değerlendirilmesi*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş, 2016, s. 15.

¹⁶⁷ Karaman, *Ankara Sancağındaki Malikâne-Mukataalar*, s.165.

¹⁶⁸ Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi’nin Yapısı ve İşleyişi*, s. 67.

¹⁶⁹ Başarır, *18. Yüzyılda Malikane Uygulaması ve Diyarbakir Voyvodalığı*, s. 166.

sahibinin bulunması, iltizam sistemindeki kadar yıkıcı sonuçların oluşmasını engelleyici bir faktördür.

Malikâne sahibi tarafından yapılan bazı hatalar ve suistimaller de söz konusudur. Bunların başında daha önce geçtiği üzere mahlûllerin bildirilmemesi vardır. Malikâne sahipleri bazen zarar ettiklerini söyleyerek ödeme yapmaktan kaçınıyorlardı. Devlet bu konuda tam bir denetime sahip olamadığı için malikâne sahibinin sözüne itimat etmek durumunda kalıyordu. 1713'te bu gerekçeyle ödemelerde sık sık aksaklıklar olmuştur. Senelik mâl ödemelerini geciktirenlere 15 gün mühlet verilmiştir.¹⁷⁰ Malikâne mukataalarının her yıl sonunda muhasebesi yapılması gerekirken bazen yapılmadığı da görülmektedir. Bu sebeple üç yıl hesap görmeyenlerin malikânelerinin iptal edilmesi kararı alınmıştır.¹⁷¹ Bazı devlet adamlarının büyük malikânelerin satışı konusunda yolsuzluklar yaptığı örnekler mevcuttur. Örneğin Şeyhülislam Seyyid Feyzullah Efendi “kesîrû'l-fâiz” yani geliri yüksek mukataaları kendisine ve “evlad ü etbâi üzerine” malikâne yazdırmıştır.¹⁷² O dönemde ulûfeleri ödenmeyen askerler 1703 Edirne Vakası'yla isyan etmiş ve II. Mustafa tahttan indirilirken başka yolsuzlukları da çıkan Feyzullah Efendi öldürülmüştür.¹⁷³ Sonrasında defterdarlığa getirilen Sarı Mehmed Paşa ulûfeleri ödemek için Feyzullah Efendi ve çevresindekilerin usulsüzce kazandıklarından dolayı müsadere edilen mallarından faydalanmıştır.

Esasen malikâne sahibinin “reaya-perver” olmasına çalışılıyor, eğer reaya “hoşnud ve razı” değilse malikâne sahibi değiştiriliyordu.¹⁷⁴ Malikâne sahibinin suistimallerinin yanında reayanın refahını düşündüğü örnekler de mevcuttur. Mesela Divriği'de malikâne sahibi Hasan Ağa'yla ilgili bölgenin kadısı ve halkı “bir ferde zulüm ve teaddîsi olmadığından zamanında bilcümle ahali asude olup her vech ile hıfz ve hirâset üzere iken” malikânenin elinden alınıp başkasına verilmesinden şikayet etmişlerdir.¹⁷⁵ Malikâne sahipleri arasında gerçek bir işletmeci mantığıyla çalışıp uzun vadeli getirilerini düşünenler olmuştur. Örneğin 1723-1742 arasında Tokat Boyahanesi malikâne sahibi Atıf Mustafa Efendi kendi sermayesi ile bazı harcamalarda bulunarak fabrika benzeri bir imalathane kurmuştur. Çabaları sayesinde üretimi yüzde 70

¹⁷⁰ Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi'nin Yapısı ve İşleyişi*, s. 67.

¹⁷¹ Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi'nin Yapısı ve İşleyişi*, s. 188.

¹⁷² Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekâiyât*, s. 785.

¹⁷³ Tabakoğlu, *Osmanlı Mali Tarihi*, s. 461-462.

¹⁷⁴ Başarır, *Osmanlı Mora'sında İdari-Mali Düzeni Yeniden Yapılandırma*, s. 307.

¹⁷⁵ Batmaz, *İltizam Sisteminin 18. Yüzyıldaki Boyutları*, s. 47.

oranında artırmıştır.¹⁷⁶ Bununla beraber vergi kaynağını korumayı ve geliştirmeyi amaç edinen malikâne sahiplerinin sayısı nispeten azdır. Malikâne sahiplerinin usulsüzlükleri veya zulümleri dahil olmak üzere çeşitli sebeplerden dolayı bazı malikânelerin çok uzun süreli olmadığı görülmektedir.¹⁷⁷ Örneğin 1720-21 dolaylarında verimli bazı mukataaları uhdesine almış olan Bostancıbaşı Mehmed reayaya baskı uygulamış, kaçanları ise yakalatıp küreğe sürdürmüştür. Kardeşi Nalband Mehmed de Sivas'taki mukataasını harabeye çevirmiştir. Bu gibi sebeplerden dolayı malikâneleri iptal edilmiştir.¹⁷⁸

Bunun yanında bazen malikâne sahibinin uhdesine aldığı bölgeler harap olabiliyordu. O zaman senelik mâlî karşılayamaz hale gelen malikâne sahibi mukataayı devlete iade ediyordu. Bu gibi durumlarda bazen malikâne sahibi ödediği muaccele bedelini geri almak istemiştir. Ancak devlet böyle bir uygulamanın mukataanın imarı ve devlet gelirinin artması gayelerine aykırı olduğu ve verimsiz hale geldiyse sebebinin malikâne sahibi olduğu gerekçesiyle bu talepleri geri çevirmiştir. Ayrıca “Mısır köyleri mutasarrıflarının malikânelerini devlete iade ettiklerinde ödedikleri bedeli (muaccele) talep etmedikleri” belirtilerek Mısır'daki uygulamaya referans yapılmıştır.¹⁷⁹

Malikâne uygulamasıyla bazı gruplar mali ve idari olarak güç kazanmıştır. Bunlardan ilki doğal olarak malikâne sahipleri ve onların yerel temsilcileri ve mültezimleridir. Bunlar örf yetkililerinin yanında yeni bir idari ve mali güç olarak yerlerini almışlardır. Hususen beylerbeyi ve sancakbeylerinin hâsslarının malikâneleşmesi neticesinde taşra yönetiminde büyük bir değişim yaşanmıştır.¹⁸⁰ Malikâne sahipleri ve yerel yetkilileri zamanla hem servetini hem de bölgesel nüfuzunu artırmıştır. Bir kısım mültezim girişimci gibi davranarak gelirini artırmaya yönelik çaba sarf etmiş bir kısmı ise idareye uzaktan dahil olarak servetini artırma peşinde olmuştur. Bununla beraber bazı bölgelerde uzun yıllar -hatta bir yüzyıl boyunca- tek bir sancağın yerel temsilciğini elinde tutan aileler olmuştur.¹⁸¹ Bunlardan bir kısmı iltizamlarına yeni iltizamlar ekleyerek büyük çiftlik malikleri gibi davranabilmişlerdir. Yerel mültezimler arasından zenginleşerek kendisi malikâne alabilecek duruma gelenler olmuştur.¹⁸² Mültezim idari yetki sahibi yeni bir unsur

¹⁷⁶ Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, s. 113.

¹⁷⁷ Doğan, *Divani Sistemden Malikâne Sistemine Geçiş Süreci*, s. 474.

¹⁷⁸ Nusretname II, 414'ten aktaran Tabakoğlu, *Osmanlı Mali Tarihi*, s. 481.

¹⁷⁹ Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi'nin Yapısı ve İşleyişi*, s. 184.

¹⁸⁰ Batmaz, *İltizam Sisteminin 18. Yüzyıldaki Boyutları*, s. 44.

¹⁸¹ Saruhan'daki Karaosmanoğulları, Malatya'daki Rışvanzadeler gibi. Batmaz, *İltizam Sisteminin 18. Yüzyıldaki Boyutları*, 48 vd.

¹⁸² Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi'nin Yapısı ve İşleyişi*, s. 68-69.

olarak ortaya çıkmış ve zamanla önemi artmıştır.¹⁸³ Malikâne sahibinin sahip olduğu geniş yetkileri temsil eden mahalli mültezimler zamanla güç kazanarak ayanlar zümresini oluşturmuşlardır.¹⁸⁴

Sarraflar gelişen malikâne sisteminde fayda sağlayan bir diğer gruptur. Önce iltizamdaki peşinler, sonra yüksek malikâne muacceleleri müzayedelerde öne çıkmak isteyen mültezimlerin finansman ihtiyacını artırmıştır. Bu finansmanı sağlamak için mültezimler bazen ortaklıklara yönelmiş,¹⁸⁵ bazense sarraflardan borç alma yoluna gitmişlerdir. Askerî kesim dışındakilerin müzayedeye katılması yasaklandıktan sonra müzayedelere katılamasa da bazı sarraflar onlara borç verip vergi toplama sürecini yönetmişlerdir. Bu kişiler vergi toplama sürecinde zamanla uzmanlaşmış ve zamanla devlete doğrudan borç verecek güce erişmiştir.¹⁸⁶ Dolayısıyla devlet bu gelirleri sadece askerî sınıfla değil sarraflar ve yerel güçlerle paylaşmıştır. Bu dönemde iltizam peşinleri ve nakdî vergiler sebebiyle artan kredi ihtiyacının karşılanmasına yönelik olarak para vakıflarının sayısında artış gerçekleştiğini iddia eden çalışmalar vardır. Buna göre iltizam peşinlerinin artmaya başlamasından sonra 1685-1781 tarihleri arasında yılda ortalama 5 yeni para vakfı kurulmuş ve bunların çoğu da Babıali'ye yakın yerlere konumlanmıştır.¹⁸⁷ Ancak daha yakın tarihli başka çalışmalarda tam olarak bahsi geçen dönemde para vakıflarının sayısında artış değil, aksine azalış söz konusu olduğu tespit edilmiştir. Buna göre 17. yüzyılın son çeyreğinde para vakfı sayıları keskin bir şekilde düşüş yaşamış ve 18. yüzyılın ortalarına kadar aynı seviyede kalmıştır.¹⁸⁸

Sonuç olarak; bir buçuk asır devam eden malikâne uygulamasının mali anlamda hem faydaları hem de zararları söz konusudur. Özellikle uygulamanın başladığı ilk yıllarda toplanan muaccelle gelirleri, hazinenin acil giderlerinin karşılanması hususunda oldukça yarar sağlamıştır. Ancak daha sonraları hem kârlı mukataaların azalması hem de mahlûl kalan mukataaların bildirilmemesi sebebiyle muaccelle gelirlerinde azalma meydana gelmiştir. Malikâne uygulamasıyla iltizamda harap olan mukataaların gelirlerinin bir miktar artırılabilirdiği

¹⁸³ Batmaz, *İltizam Sisteminin 18. Yüzyıldaki Boyutları*, s. 43.

¹⁸⁴ Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, s. 114-115. Ayanların güç kazanmasıyla ilgili bkz. Tabakoğlu, *Osmanlı Mali Tarihi*, s. 477 vd. Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi'nin Yapısı ve İşleyişi*, s. 68 vd.

¹⁸⁵ Çoğunlukla mudârebe, bazen de müfâvaza ve inân ortaklıkları kullanılmıştır. Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, s. 95.

¹⁸⁶ Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, s. 217.

¹⁸⁷ Ariel Salzmann, *Tocqueville in the Ottoman Empire: Rival Paths to the Modern State*, Leiden: Brill, 2004, s. 116-117.

¹⁸⁸ Erol Özvar ve Sadullah Yıldırım, "Long-Term Changes in the Creation of New Cash Waqfs in Istanbul", *Bilgi*, 102, Yaz 2022, s. 31-32.

söylenbilir. 1716-17 arasında malikâneler kaldırıldıktan sonra tekrar iltizama verilirken mâl bedellerinin artırılabilmesi bunun bir göstergesidir. Yerel mültezimlerin vergi kaynağını tahrip edecek uygulamaları muhtemelen sermaye koymuş olan malikâne sahibinin varlığı ile -tamamen değilse de- bir miktar dengelenmiştir.¹⁸⁹ Bununla beraber vergi kaynağında sağlanan artılar senelik mâl bedellerinin sabit kalması sebebiyle hazineye aktarılamamıştır. Çizakça toplanan 100 kuruşun 24 kuruşunun fiilen hazineye geldiğinden yola çıkarak malikâne uygulamasının maliyetini yüzde 75 olarak saptar. Batı ve Güney Avrupa’da o dönemlerdeki iç borçlanma maliyetine bakıldığında bu oran yüzde 3 kadardır. Dolayısıyla “vazgeçilen vergiler” Batı ile mukayese edildiğinde Osmanlı için dezavantajlıdır.¹⁹⁰

Malikâne sistemi her ne kadar taşra yönetimlerinin güç kazanmasına sebep olsa da esasen bu sistemle yerel güçler üzerinden kontrolün sağlandığı bir yapı oluşturmuştur. Osmanlı idaresi, hakimiyetini sürdürmek amacıyla siyasi elitin özel servetlerini sisteme dahil etmiştir. Malikânelerin bir yatırım aracı olarak varlığını sürdürmesi, bu kesimin devletle olan ilişkisini çatışma temelinde değil, uzlaşma temelinde tutmasını sağlamıştır. Malikâne sahipleri ve alt anlaşmalarla onların malikânesine dahil olan yerel ileri gelenler ile idari yapı “yarı-özelleştirilmiş” ancak birbirine bağlı bir görünüme kavuşmuştur. Böylece devlet, gelir kaynakları üzerinde tam olarak serbest olan malikâne sahipleri üzerinden gözetimini sürdürebilmiştir.¹⁹¹

Tımarlardan iltizama, malikâneye ve eshâma geçiş süreçleri Osmanlı mali zihniyetinin esnek ve ihtiyaca göre değişime açık olduğunun bir göstergesi kabul edilebilir. Bu süreç hem askerî düzen hem de maliyede değişimlere sebep olmuş, merkez hazinenin rolünü artırarak maliyenin merkezileşme eğilimi göstermesine yol açmıştır. Tımar sistemine dahil olan arazilerin mukataa haline getirilerek merkez hazineye aktarılması sürecinde Osmanlı vergi düzeni nakdîleşmiştir. Malikâne de vergileri nakde çevirme işlevini görmüştür.¹⁹² Merkezi hazineye yüksek miktarda nakit parayı taşımanın getirdiği zorlukları aşmak için polîçe kullanımı artmıştır.¹⁹³

¹⁸⁹ Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, s. 113-114.

¹⁹⁰ Çizakça, *The Ottoman Government and Economic Life: Taxation, Public Finance and Trade Controls*, s. 255.

¹⁹¹ Ariel Salzman, “An Ancien Regime Revisited: Privatization and Political Economy in the Eighteenth Century Ottoman Empire”, *Politics and Society*, 21/4, 1993, s. 393-423.

¹⁹² Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, s. 151.

¹⁹³ Rahmi Deniz Özbay, “17. Yüzyılda İltizam Sisteminde Peşin Mukataa Satışlarından, Malikâne Uygulamasına (1656-1658)”, *XV. Türk Tarih Kongresi Bildiriler Kitabı*, 4-3: Osmanlı Tarihi-C, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2010, s. 1702.

Malikâne uygulaması ile devlet serveti askerî zümreyle paylaşmıştır.¹⁹⁴ Malikâne deruhte etmek servet elde etmenin en önemli yollarından biri olmuştur. Askerî sınıfın imalat ve ticaret sektöründe bulunması askerlik vazifelerinden dolayı zordur. Dolayısıyla bu sınıf için iltizam ve malikâne tercih edilen bir yöntemdir.¹⁹⁵ Bununla beraber bu servet özel mülkiyete dönüşmemiştir, bunun sebeplerinden en önemlisi ise kayd-ı hayat ile sınırlanmış olmasıdır. Malikâne sahipleri miras olarak bırakamadıkları ve hayatları ile sınırlı olan bu serveti başka girişimlere ve gelir kaynağına dönüştürmek üzere yeterli teşviki bulamamışlardır.¹⁹⁶ Yine de malikâne mirî anlayışı özel mülkiyete yaklaştırmıştır.

¹⁹⁴ Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, s. 151.

¹⁹⁵ Özvar, Barzel'in hukukun üstünlüğüne geçiş sürecine dair yaklaşımının Osmanlı özelinde analizini yaptığı çalışmasında Osmanlı hükümdarlarının güvenlik ve servet arasındaki seçiminin güvenlikten yana olduğu ve buna karşılık serveti askerî sınıf ile paylaşmayı tercih ettiklerini belirtir. Buna göre askerî sınıf "hükümdarın servetine vergi tahsilatı yoluyla hissedar olmuştur". Erol Özvar, "Servet ve Güvenlik Arasında Osmanlı Sultanı", *Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türklük Araştırmaları Dergisi*, 13, Mart 2003, s. 47-60.

¹⁹⁶ Özvar, *Servet ve Güvenlik Arasında Osmanlı Sultanı*, s. 57, 60.

İKİNCİ BÖLÜM

İLTİZAMDAN MALİKÂNEYE GEÇİŞ SÜRECİ VE MALİKÂNE FERMANI

Malikâne sistemi iltizamın özel bir formu olarak 1695'te çıkarılan fermanla uygulamaya konulmuş olup hem bir buçuk asır boyunca mali sistemin merkezinde olan hem de özel mülkiyete yaklaşan bir uygulama olması hasebiyle Osmanlı mali sistemi içinde önemli bir yere sahiptir. Mültezimin “malikçesine” mültezime yani malikâne sahibine dönüşümü sürecine bakıldığında üç noktanın dikkat çektiği görülmektedir.

Kayda değer olan ilk nokta malikânedeki önce malikânenin kendine has bazı özelliklerini taşıyan ve 17. yüzyılın ortalarından itibaren uygulanan iltizam usulleridir. Bu usuller teker teker veya bir arada tatbik edilmiş ve özellikle bir arada tatbik edildiklerinde 1695 öncesinde malikâne benzeri uygulamaların oluşmasına neden olmuştur. İltizam sistemi içerisinde telakki edilen bu usullerle sanki mültezim peyderpey bazı haklar elde etmiş ve bunlar 1695'te malikâne adı altında bir sisteme dönüşmüş gibidir. Bahsi geçen usullerin tedrici olarak uygulanmasıyla halk ve mültezimler malikâne fikrine alıştırılırken aynı zamanda muhtemelen devlet adamları ve ulema da bu fikre alıştırılmak istenmiştir.

İşaret etmek istediğimiz ikinci nokta Malikâne Fermanı'nın hem ulema ve devlet adamlarına hem de mültezimlere güvence vermek için hukuk dilini kullanması ve ilmiye sınıfının önde gelenlerinin onayını almasıdır. Osmanlı idaresi yeni sistemi iltizam altında sürdürmeyip “malikâne” adıyla sistemin özellikleri ve meşruiyetini uzun uzadıya anlatan bir fermanla ortaya koyarak imparatorluk çapında uygulamaya başlamıştır. Fermanda devlet ve ilim adamlarının kabulüne dair yapılmış olan vurgular, bu sisteme geçilmesinin hukuki gerekçelerinin belirtilmesi ve ayrıca fermanın altında bulunan şeyhülislam imzası, fermanın malikâne sistemini tartışmasız bir şekilde ortaya koyma gayesi olduğunu göstermektedir.

Malikânenin uygulanması esnasında sisteme getirilen eleştiriler dikkat çekeceğimiz üçüncü noktayı oluşturmaktadır. Malikâne sistemi uygulamaya konulduktan sonra devlet adamları tarafından bazı yönlerden eleştirilmiştir. Gerek malikâne sisteminin kendisine karşı çıkan gerekse de uygulamada yapılan bazı hatalara işaret eden bu eleştirilerden bir kısmı şer'i hususlara da değinmektedir.

Bu bölümde öncelikle bu üç nokta ayrı başlıklar halinde ele alınacaktır. Bu üç noktadan hareketle bölümdeki son başlıkta 17. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı idaresini zaman zaman meşgul eden iltizam, özel mülkiyet ve Mısır maliyesiyle ilgili konulara değinilecektir.

1. 1695'ten Önce Malikâne Benzeri Uygulamalar

Malikâne uygulaması iltizam uygulaması temeline dayanmaktadır. Esasen her ikisi de mukataa gelirlerinin özel bir müteşebbis eliyle toplanıp hazineye ödenmesini ifade etmektedir. Ancak malikâne sisteminde iltizamdan farklı olarak peşinen alınan yüksek bir bedel, sabitlenmiş yıllık bedel ve ömür boyu tasarruf hakkı söz konusudur. Giderek nakdîleşen ekonomide mukataalar ve dolayısıyla iltizamlar artmış, bu esnada iltizam sisteminde devletin ihtiyaçlarına yönelik bazı usuller geliştirilmiştir. Aşağıda öncelikle eyalet yönetiminde iltizamlaşma eğiliminden ve malikânenin öncüsü olan iltizam uygulamalarından bahsedilecektir.

1.1. Eyalet Yönetiminde İltizam

17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren hazinenin nakit ihtiyacına binaen bazı idari birimlerin iltizam olarak verilmeye başlandığı görülmektedir. Bu dönemde taşra hazineleri defterdarlık yerine iltizama verilmeye başlanmıştır ki bu da taşra defterdarlıklarının bir nevi özelleştirilmesi anlamına gelmektedir. Örneğin Tokat (Rum) Hazine Defterdarlığı 1659'da, Diyarbakır ve Halep Hazine Defterdarlıkları 1660'ta kaldırılmış ve voyvodalık¹⁹⁷ ve muhassıllığa dönüştürülmüştür. Bu bölgelerdeki defterdarların mukataa ve maktûları vermesi yasaklanmıştır. Kısa bir süre sonra örneğin eski Rum hazinesine ait mukataaların gelirleri, bir kısmı iltizam bir kısmı voyvoda olarak bazı kimselere, daha sonra tamamı voyvodalık olarak tek kişiye bırakılmıştır. Bu uygulama sayesinde eskiden mültezimlerin üzerinde bir kontrol mekanizması halinde bulunup gelirler ve harcamaları devlet memuru olarak yöneten defterdarlık kaldırılmış, yerine tüm gelirleri iltizam ile alan ve bir kısmını peşin olarak hazine-i âmiyeye gönderen voyvoda getirilmiştir. Bu şekilde devlet voyvodalara iltizam olarak satılan bölgelerde mukataaların gelirlerini peşinen hazineye alma imkanı bulmuştur. Ayrıca bu mukataalardaki mültezimlerin her biriyle uğraşmak durumunda kalmayıp sadece voyvoda ile muhatap olmuş ve geri kalan işleri ona bırakarak “gelirini garanti altına almıştır”.¹⁹⁸

¹⁹⁷ 17. yüzyılın ortalarındaki bu uygulamada voyvoda mültezim gibidir. Ayrıntılı bilgiler için bkz. Özvar, *Rum Hazine Defterdarlığı'ndan Tokat Voyvodalığı'na Geçiş*, s. 43 vd.

¹⁹⁸ Özvar, *Rum Hazine Defterdarlığı'ndan Tokat Voyvodalığı'na Geçiş*, s. 37-38, 40-41.

Bu uygulama Sadrazam Tarhuncu Ahmed Paşa döneminde alınan bir kararla bağlantılı görünmektedir. 1652’de alınan karara göre Anadolu’daki bazı eyaletlerin mali idaresi iltizama dahil edilmek istenmiştir. Buna göre ilgili bölgenin yöneticileri gelirlerden maaş alıp Mısır’ın irsâliyesi gibi bir irsâliye göndermekle yükümlü olacaktı.¹⁹⁹ Bir nevi mansıpların iltizamı olarak görülebilecek bu uygulama Tarhuncu Ahmed Paşa döneminden sonra -Rum Voyvodalıği örneğinde olduğu gibi- başarıya ulaşmış gibi görünmektedir. Yerel yöneticilere tahsis edilen bazı gelirlerin merkeze transfer edilmesi ihtiyacına binaen eyalet hazinelerindeki bazı mukataaların İstanbul’dan iltizama verilmesinin yanında eyalet hazine gelirlerinden bir kısmı veya mukataa peşinleri de merkez hazineye alınmaya başlanmıştır. Peşinleri merkez tarafından alınan mukataaların diğer taksitli ödemeleri eyalet hazinelerine bırakılmıştır.²⁰⁰ Bahsi geçen uygulama iltizama dayanan Mısır eyalet yönetiminin 17. yüzyılın ortalarında merkezin dikkatini çekip reformlarda örnek teşkil etmeye başladığını göstermektedir.

1.2. Yüksek Peşin ile Satış

17. yüzyılın başlarından itibaren iltizam sistemi içinde *peşin* usulü uygulanmıştır. Buna göre mültezim, iltizam ettiği vergilerin toplamadan önce bir kısmını hazineye peşin olarak ödemiştir. Bu da hazinenin daha erken gelir elde etmesine yaramış ve devlet bu şekilde iltizamı bir iç borçlanma aracı olarak kullanmıştır. Peşin ile iltizam uygulamasına 17. yüzyılın başlarında rastlanmaktadır. 1632 yılında verilen iltizamlarda devlet tarafından belirlenmiş olan peşin bir bedel alınmış ve peşin ödenen meblağ o yıla mahsup kabul edilmiştir. Bu tarihten sonra da uygulamaya devam edilmiş, 1655’e gelindiğinde ise peşin ile satış kanûn-i kadîm olarak görülmüştür. İltizam sistemi dahilindeki bu uygulamada peşin alınan meblağ bir çeşit kefalet bedeli sayılmıştır.²⁰¹

İltizamda peşin uygulaması özellikle hazinenin nakde ihtiyacı olduğu zamanlarda yaygınlık kazanmıştır. Örneğin 1645-1669 döneminde Girit’in fethiyle sonuçlanan savaş sırasında mukataaların peşin ile iltizama verilmesi artmıştır. 1680’lerde ise peşin ile mukataa satışlarında yeni bir döneme geçilerek birçok mukataa eskisine nazaran çok yüksek peşin alınarak toplu şekilde iltizama verilmiştir. İltizamda “yüksek ve toplu peşin uygulaması” şeklinde adlandırılabilen bu uygulamayla peşin ödenen meblağ artmış, dolayısıyla hazinenin daha

¹⁹⁹ Özvar, *Tarhuncu Ahmed Paşa*, s. 20-21; Abdülkadir Özcan, “Zurnazen Mustafa Paşa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2020, c. 31, s. 346-348.

²⁰⁰ Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi’nin Yapısı ve İşleyişi*, s. 30-31.

²⁰¹ Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi’nin Yapısı ve İşleyişi*, s. 59, 170-172.

yüksek miktarda borçlanması mümkün olmuştur.²⁰² Bu sayede savaşların finanse edilmesi için gereken nakit para bir ölçüde sağlanmıştır.

Mukataaların yüksek peşin ile satışı daha sonra uygulamaya konulacak olan malikâne sistemi için bir hazırlık niteliğindedir. Devlet bu şekilde bir yandan mültezimi yüksek peşin fikrine alıştırmış bir yandan da onların böyle yüksek meblağlara tahammülünü ölçmüştür. İltizam sistemindeki yüksek peşinle malikâne sistemindeki muaccele her ikisinin de yüksek meblağlar olmaları hasebiyle birbirlerine benzemektedir. Ancak peşinler mahsup edilmesi dolayısıyla geri ödemeliyken muaccelede mahsup edilmesi söz konusu değildir ve muaccele senelik ödenen meblağlardan bağımsızdır. Peşin ile iltizamda senelik ödenecek meblağ belirlenmemişken malikânede senelik mâl önceden belirlenmiş ve sabitlenmiştir. Bunun yanında malikânenin ölene dek mültezimin elinde kalması esas fark olarak zikredilebilir.²⁰³

1.3. Ömürlük İltizam

İltizam sisteminin reayaya, dolayısıyla vergi kaynağına zarar veren temel özelliği 1-3 yıl gibi kısa süreler için verilmiş olmasıydı. Üstelik mukataaların tahvil süresi dolmadan önce mültezimin elinden alınması da söz konusuydu. Bu durum mültezimin gelir tahsil etmeden harçlar gibi bazı harcamalar yapmasına sebep olmuş, bu da mültezimin hevesini kırmıştır. Öyle ki 1685-88 yıllarında Maraş özelinde²⁰⁴ ve 1691 yılında tüm mukataalarda talipli bulunmadığı görülmektedir. Bunun gerekçesi iltizamın vaktinden önce mültezimin elinden alınması, peşinlerini geri alamamaları ve mukataanın bir yılda iki üç el değiştirmesidir.²⁰⁵ Neticede devlet bu dönemde mültezimlere teminat vermek durumunda kalmıştır. Fazıl Mustafa Paşa zamanında 1691’de çifte satış yapılmayacağını yani mukataanın süresi dolmadan başka mülteziime satılmayacağını garanti eden bir ferman yayınlanmıştır.²⁰⁶ 1693-95 arasında iltizam için taliplerin sayısı oldukça azalmışken 1695’te ise hiç talip çıkmamıştır.²⁰⁷ Mukataanın ölene kadar

²⁰² Özbay, *İltizam Sisteminde Peşin Mukataa Satışlarından Malikane Uygulamasına*, s. 1704.

²⁰³ İki sistemin benzerlik ve farklılıkları için bkz. Özbay, *İltizam Sisteminde Peşin Mukataa Satışlarından Malikane Uygulamasına*, s. 1710 vd. Malikâne ömür boyu verilirken iltizamda ömür boyu verilmiyordu. Bu nedenle Özbay, iltizamdaki peşin tutarlarının ömür boyu olmayan bir uygulama için çok yüksek olduğunu tespit etmiştir. Özbay, *İltizam Sisteminde Peşin Mukataa Satışlarından Malikane Uygulamasına*, s. 1704, 1711.

²⁰⁴ Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi’nin Yapısı ve İşleyişi*, s. 61.

²⁰⁵ Telhis sureti için bkz. Tabakoğlu, *Osmanlı Mali Tarihi*, s. 334. 1691’de peşin alınmaksızın iltizamlar aynı hal üzere bırakılmış ve mültezimin değiştirilmemesi gerektiği ilgili mercilere bildirilmiştir.

²⁰⁶ Yılmaz, *The Life of Köprülüzade Fazıl Mustafa Pasha and His Reforms*, s. 216.

²⁰⁷ Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi’nin Yapısı ve İşleyişi*, s. 63. 1688’den sonraki birkaç yıl boyunca iltizamlara talebin azalmasına etki eden bir diğer durum 1688 yılındaki mangır darbına dayalı enflasyon sebebiyle para kurlarına olan güvenin azalması ve dolayısıyla genel olarak piyasanın durgun olmasıdır. Tabakoğlu, *Osmanlı Mali Tarihi*, s. 334-335.

mültezimin elinden alınmaması esasına dayanan malikâne sisteminin uygulamaya konulmasında öncesinde yaşanan bu gibi durumların etkisi açıktır.

17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren iltizam sistemi dahilinde hayatta oldukça mültezimin elinde kalacak şekilde verilen iltizam örnekleri bulunmaktadır. Esasında iltizam kısa süreli olarak veriliyor olsa da yukarıda geçen sıkıntılar sebebiyle vergi kaynaklarının zarar görmesi ve dolayısıyla hazine gelirlerinin azalacağı endişesiyle ömür boyu iltizamların bazı bölgelerde uygulandığı görülmektedir. “Kayd-ı hayat” veya “ber vech-i te’bîd” olarak ifade edilen bu tür iltizamlar sayesinde, mukataayı ömür boyu elinde tutacak olan mültezimin vergi gelirini ve dolayısıyla kendi kârını artırmak için uğraşacağı düşünülmüştür.²⁰⁸ Örneğin Diyarbakır, Halep, Rakka eyaletlerinde bu şekilde verilen iltizamlar mevcuttur.²⁰⁹

1.4. Maktû Sistem

İltizam uygulamasını malikâne uygulamasına yaklaştıran bir başka usul bazı bölgelerde mukataaların maktû olarak satılmasıdır. Esasen iltizam sistemi içinde mültezimin senelik olarak ödeyeceği meblağ müzayedede belirlenirdi. Ancak maktû olarak satılan iltizamlarda bu meblağ müzayedeye konu olmayıp devlet tarafından belirlenmiş sabit bir meblağ olmuştur. Malikâne öncesi dönemde öncelikle Güneydoğu Anadolu bölgesinde olmak üzere çeşitli bölgelerde hem arazi hem işletmelerde maktû olarak verilen iltizamlar mevcuttur.²¹⁰ Aynı zamanda bu çeşit iltizamlara yerel yöneticilerin müdahale edemeyeceği belirtilmiştir. Maktû sistem Fazıl Mustafa Paşa zamanında yaygınlaşmış, 1689-91 arasında birçok mukataa bu şekilde satılmıştır. Malikâne uygulamasına geçilen 1695 tarihinden sonra ise aynı mültezimler aynı bölgeleri malikâne olarak almıştır.²¹¹

Vergilerin mültezimlerden maktû olarak toplanması devletin belirlediği sabit meblağdan fazlasını alamaması anlamına gelmekteydi. Maktû ödemeler mültezim ile reaya arasında bazı sorunlara sebep olabiliyordu. Nitekim reaya da maktû olarak ödeme yapmak istiyordu. Çünkü bu

²⁰⁸ Malikâneden önce “ber vech-i te’bîd” olarak verilen iltizamlarla ilgili 1106/1694 tarihli beratlarla örnekler için bkz. Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, s. 22.

²⁰⁹ Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, s. 105.

²¹⁰ Rakka’daki mukataa köyleri yerel güçlere maktûan verilmişti. 1688’de Filibe’de çeltik mukataası maktûya çevrilmişti. Yılmaz, *The Life of Köprülüzade Fazıl Mustafa Pasha and His Reforms*, s. 217.

²¹¹ Yılmaz, *The Life of Köprülüzade Fazıl Mustafa Pasha and His Reforms*, s. 218.

şekilde mültezimin aldığı ek vergilerden kaçınabilecekti. Ancak mültezimler bunu kabul etmediği için aralarında anlaşmazlık çıkabiliyordu.²¹²

1.5. Asker Mültezim

17. yüzyılın başlarından itibaren askerlerin iltizam sistemine bir şekilde dahil olduğu ve zamanla mukataaları iltizama aldıkları görülmektedir. 1620'lerden itibaren mülâzım askerler barış zamanlarında mukataaların vergi toplama işini üstlenmeye başlamıştır. *Hizmet* adı altındaki bu görev karşılığında ulûfelerini hazineye bırakmışlardır. Kapıkulu askerlerinin mülâzımlara kefil olduğu da görülmektedir. Bununla beraber mülâzımların sayısı fazla olduğu için mukataalar yetersiz kalmaktadır.²¹³

Mukataa birimlerinin sayısının artmasına paralel olarak yüzyıl boyunca askerlerin, hususen de kapıkullarının iltizam almasının yaygınlaştığı görülmektedir. Başlarda barış zamanlarında ulûfelerini hazineye bırakmaları karşılığında verilen iltizamların 1664'ten sonra bazen ulûfesi ödenemeyen askerlere alacakları karşılığında bazen de ulûfelerinden bağımsız şekilde ek gelir olarak verildiği görülmektedir.²¹⁴ Askerî sınıfın iltizam sisteminde vergi toplayıcısı rolünü almasındaki temel sebep hazinenin en büyük gider kaleminin askerî sınıfa yaptığı ödemeleri içeren mevâcib giderleri olmasından ve reaya üzerinde güç sahibi olmalarından kaynaklıdır.

Yüzyıl sonundaki 1687-88 ayaklanmasında merkezdeki askerler mukataaları işletme işini üstlenmeyi talep etmişlerdir.²¹⁵ Neticede Tokat, Mardin, Galata voyvodalıkları gibi büyük mukataaları iltizam etmişlerdir.²¹⁶ Bunun yanında kale neferlerinin de mültezimlik talep ettiği görülmektedir. Esasen geliri kale neferlerinin mevâciblerine tahsis edilmiş olan bazı mukataalar söz konusuydu ancak bazen mültezimden ulûfelerini alamıyorlardı. Bu durumda kendileri mültezimlik yapmak veya ortak olmak istiyorlardı.²¹⁷

Askerlerin ulûfelerini devlete bırakma karşılığında aldığı iltizamlar *hazine-mânde* adıyla ifade edilerek 1680'lerden sonra yaygınlaşmıştır. Yukarıda bahsi geçen yıllık meblağı maktû olan

²¹² Örneğin bu konuda Rum voyvodası ile köylüler arasında problemler yaşıyordu. Özvar, *Rum Hazine Defterdarlığı'ndan Tokat Voyvodalığı'na Geçiş*, s. 45.

²¹³ Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi'nin Yapısı ve İşleyişi*, s. 55, 57.

²¹⁴ Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi'nin Yapısı ve İşleyişi*, s. 64.

²¹⁵ Tabakoğlu, *Osmanlı Mali Tarihi*, s. 336.

²¹⁶ Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi'nin Yapısı ve İşleyişi*, s. 64.

²¹⁷ Tabakoğlu, *Osmanlı Mali Tarihi*, s. 336.

mukataalar maaşlarını devlete bırakma ve senelik maktû bedeli ödeme şartıyla öncelikli olarak askerlere iltizam edilmiştir.²¹⁸ Bu çeşit mukataalar muaccele de denilen peşin bir bedel karşılığında “gelir artışından kendilerine maişet olmak üzere” verilmiştir. Bu uygulama 1691 yılında kaldırılmışsa da istisnai olarak devam ettiği görülmektedir.²¹⁹ Yüksek peşinle iltizam satışlarında da malikânede olduğu gibi askerî sınıf ön plandadır. Yine yukarıda bahsi geçen ömürlük iltizamların da askerî sınıfa verildiği görülmektedir.²²⁰ Malikâne öncesinde malikâne sistemine en yakın uygulamanın hem maktû bedelle hem de kayd-ı hayat ile verilen bu iltizamlar olduğunu söylemek mümkündür.

1.6. Değerlendirme

İltizam sisteminde yapılan bu düzenlemelerin malikâne sistemiyle olan bağlantısını kurmak mümkündür. Yüksek peşinle iltizamın malikânedeki muaccele, ömürlük iltizamların malikânedeki kayd-ı hayata, iltizamdaki maktû sistemin malikânedeki senelik mâl ödemelerine, asker mültezimlerle ilgili uygulamaların malikânede askerî sınıfın öncelenmesine olan benzerliği açıktır. Anadolu’daki bazı yerel yönetimlerin iltizam olarak verilmesi mültezimin bölgesel anlamda gücünü artırıp devlet kontrolü açısından daha sistemsal bir yapının oluşmasına zemin hazırlamıştır. Malikâne uygulaması başladığında bu bölgelerdeki mültezimlere mukataaları malikâne olarak verilmiş ve zamanla bu bölgelerin idaresi de malikâneye konu olmuştur.

Bunun yanında malikâne sisteminin ilk uygulandığı bölgeler de dikkat çekicidir. Diyarbakır, Halep, Tokat, Malatya başta olmak üzere bunlar daha önce yüksek peşinle, maktû ödemeye ve ömürlük olarak verilen iltizamların uygulandığı bölgelerdir. Toplu peşinle iltizamların uygulandığı mukataaların yüzde 25’i kadarında malikâne uygulaması başlatılmıştır.²²¹ İlk üç senede yapılan satışların yüzde 56’sı bahsi geçen bölgelerden yapılmıştır.²²² Örneğin ilk uygulanan bölgelerden biri olan Antep’te Dimosât-ı Ayntab Mukataası öncesinde emânetle idare edilirken malikâneye geçilmeden bir süre önce iltizam edilmeye

²¹⁸ Yılmaz, *The Life of Köprülüade Fazıl Mustafa Pasha and His Reforms*, s. 218.

²¹⁹ Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi’nin Yapısı ve İşleyişi*, s. 61, 64; Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, s. 170.

²²⁰ Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, s. 105. Özbay, *İltizam Sisteminde Peşin Mukataa Satışlarından Malikane Uygulamasına*, s. 1715.

²²¹ Özbay, *İltizam Sisteminde Peşin Mukataa Satışlarından Malikane Uygulamasına*, s. 1712.

²²² Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, s. 31.

başlanmıştır. Bu mukataanın aklâmından malikâne verilen kurâ ve mezari bulunmaktadır.²²³ Malikâne benzeri bir sistemin bu bölgelerde zaten uygulanmakta olduğuna dair Malikâne Fermanı'nda da ipuçları mevcuttur. Nitekim belirtildiğine göre sistemin uygulanacağı bölgelerde hali hazırda mültezim olanlar mâl ve kalemiyelerini eskisi gibi hazineye veya vergi toplayıcısına senede üç taksitle ödemeye devam edeceklerdir.²²⁴ Bu da zaten mevcut olan birtakım uygulamaların nizama bağlandığını göstermektedir. Ayrıca yüksek peşinli iltizamlarla malikânelere konu olan vergi türleri de benzerdir.²²⁵

Ayrıca bu bölgelerde verilen malikâneler, diğer bölgelerde verilenlere oranla daha yüksek muaccele ile satılmıştır. Bunun sebebi bu bölgelerde zaten uygulamada olan yüksek peşin ile iltizam satışları olmalıdır.²²⁶ Örneğin Halep gelirleri için henüz 1656 yılında yüzde 50 peşin istenmiştir. Yüksek peşinleri çıkarmak için bu bölgelerde reayaya yapılan baskılar artmış, bu durum ahkâm ve şikayet defterlerine yansımıştır.²²⁷ İltizamların ömür boyu sürmesi kararı bu şikayetlerin bir neticesidir. Ancak yine fermana belirtildiğine göre insanların sistemin istikrarlı bir şekilde devam edeceğine güveni yoktur. Mültezimlerin askerî harcamalar ve hazinenin yaşadığı darlıklar sebebiyle mukataaların ellerinden alınıp başkasına iltizam edileceğine dair şüpheleri vardır, bu sebeple Mısır'daki mültezimlerin rağbet ettiği gibi iltizamlara rağbet etmemektedirler.²²⁸ Netice itibariyle hem talebin az olması hem de şikayetlerin çok olması sebebiyle uygulamanın bu bölgelerde başlatılması malikâne sisteminin vergi kaynağını koruma amacına uygun düşmektedir. Bununla beraber malikâne uygulamasından sonra da yüksek peşinle iltizam satışları devam etmiştir.²²⁹ Ayrıca fermandaki bu ifade Mısır'daki uygulamaya geçilme denemelerinin henüz malikâne sistemi ortaya konulmadan önce mevcut olduğunu göstermektedir

²²³ Doğan ve Demir, *Dimosât-ı Ayntab Mukâtaası Örneği*, s. 243-244; Hüseyin Çınar, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Ayntab Şehri'nin Sosyal ve Ekonomik Durumu*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul, 2000.

²²⁴ Fermana ifade edildiği şekliyle: "...mâl-ı maktû'u her ne ise mâl-ı mîrîsine ve mu'tâd üzere kalemiyyesine kesr ü noksân gelmemek üzere mâlın Âsitâne hazînesine virenler ke'l-evvel hazîne-i âmireye ve câmi'-i emvâl olanlara viregelenler kemâ fi'l-evvel kabzına me'mûr olanlara senesi dâhilinde üç taksît ile beher sene teslim-i hazîne eyleyüp..."

²²⁵ Malikânede gümrük vergileri eklenmiştir. Özbay, *İltizam Sisteminde Peşin Mukataa Satışlarından Malikane Uygulamasına*, s. 1713-1714.

²²⁶ Malikâne öncesinde ömür boyu iltizamlar özellikle Doğu ve Güneydoğu ile Suriye eyaletlerinde uygulanmıştı. Genç, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi*, s. 105.

²²⁷ Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, s. 32-33.

²²⁸ Fermana ifade edildiği şekliyle: "...ve bu şürût ba'de zemân ri'âyet olunup tebdîl ve tağyîr olunmağla virecekleri kurâ bahâsı zâyî' olmayacağına nâsa i'timâd gelmek müşkildür..." (...) "...def'-i zarûretleri için bu tarîk ile halkdan akçe cem' iderler ba'dehû yine taraf-ı mîrîden ke'l-evvel murâd eyledüklerine virürler diyü bahâ ile Mısır köyleri gibi almağa rağbet itmezler..."

²²⁹ Özbay, *İltizam Sisteminde Peşin Mukataa Satışlarından Malikane Uygulamasına*, s. 1712-1713.

ki eyalet gelirlerinin Mısır irsâliyesine benzer bir sisteme dönüştürülmesi gayesinin de yüzyılın ortalarından beri bulunduğunu daha önce belirtmiştik.

Anlaşılan o ki malikâne sistemini ortaya koyan fermanla münferiden yapılan malikâne benzeri uygulamaların hepsi tek bir nizama bağlanmıştır. Ayrıca bazı mukataalarda bunların hepsinin birden bulunup bu haliyle malikâneye yakın uygulamaların söz konusu olduğu söylenebilir. Malikâne uygulamasının önceki benzer iltizam uygulamalarından en önemli farkının muaccele ödemeleri olduğunu söylemek mümkündür. Muaccele gelecekteki vergilerin peşinen ödenmesi esasına dayalı olan peşin ödemeli iltizamlardan farklı olarak geri ödenmeyen, mahsup edilmeyen ve senelik ödemelerden ayrı bir bedeldir. Bir nevi tasarruf hakkının satın alınmasına karşılık ödenmektedir.²³⁰ Aşağıda görüleceği üzere malikâne fermanında muaccele, Mısır'daki hulvâna atıfla ayrıca zikredilmiştir.

2. Malikâne Fermanı: Şeriat Onaylı Bir Kanun Metni

Malikâne sistemi hakkındaki fermanın²³¹ arzı dönemin başdeftardarı Köse Halil tarafından hazırlanmıştır.²³² 10 Ocak 1695 (24 Cemaziyevvel 1106) tarihlidir. Arzın telhisinde dönemin padişahı II. Ahmed'in hatt-ı hümayûnu bulunmaktadır. “Arz mücebince makbûl-ı hümayûnum olmuştur, izin virdüm” şeklindedir. İkinci sayfanın başında ise “Arz mücebince makbûl-ı hümayûn-ı şevket-makrûnum olmuştur” yazılıdır. Bununla birlikte II. Ahmed fermanın yayınlanmasından kısa süre sonra 6 Şubat'ta vefat etmiş, yerine II. Mustafa gelmiştir. Dolayısıyla uygulama II. Mustafa zamanında olmuştur.

Ferman hazırlandığı sırada sadrazamlık görevi eski defterdar Sürmeli Ali Paşa'da olup 1 Mayıs'ta azledilmiştir. Sürmeli Ali Paşa sadrazamlıktan önce 1688-90 arasında başdeftardarlık görevinde bulunmuştur.²³³ Malikâne uygulamasına geçildikten sonra kendisi de oğlu İbrahim'le birlikte malikâne deruhte etmiştir.²³⁴ Malikâne uygulamaya konulduktan kısa bir süre sonra azledilmiş ve yerine Elmas Mehmed Paşa vezarete gelmiştir. İlk malikâne alanların arasında

²³⁰ Osmanlı sistemi içerisinde muaccele ödemesine benzer şekilde tasarruf hakkının alınmasını sağlayan başka uygulamalar söz konusudur. Bunlar dördüncü bölümde ele alınmıştır.

²³¹ BOA, KK, 5040; Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, s. 159-163. Ferman metni Özvar'ın çalışmasından iktibasla tezin ekinde sunulmuştur.

²³² Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekâiyât*, s. 513.

²³³ Feridun Emecen, “Ali Paşa, Sürmeli”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1989, c. 2, s. 427.

²³⁴ Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, s. 59.

Elmas Mehmed Paşa bulunmasa da kardeşi ve hizmetindekilerden büyük meblağlarda malikâne alanlar olmuştur.²³⁵

Fermanı hazırlayan Köse Halil, öncesinde Başmuhasebe’de bulunmuş, ardından Defterdar-ı Şıkk-ı Evvel yani Başdefterdar mevkiine getirilmiştir. Fermanın bir ay kadar sonra azledilmiş, daha sonra tekrar başdefterdarlığa gelmiştir. 1710-1711 döneminde -Mısır’da iç karışıklıklarının yoğun olduğu bir dönemde- Mısır valisi olmuştur.²³⁶ Köse Halil de ilk malikâne sahipleri arasındadır. Biri oğluyla ortak olmak üzere toplam dört malikâne almıştır.²³⁷

Fermanın yayınlandığı dönemde Mısır valisi Beylerbeyi Moralı Hazinekar Ali Paşa olup aynı yıl yerine Çelebi İsmail Paşa geçmiştir.²³⁸ Çelebi İsmail Paşa bir dizi mali düzenleme yapmak üzere görevli olarak Mısır’a gönderilmiştir ki bunun ayrıntıları sonraki bölümde gelecektir.

Fermanın sonunda Şeyhülislam Mehmed Sâdık, Rumeli Kazaskeri Mehmed, Anadolu Kazaskeri ve Nakibüleşraf Mehmed el-Fenârî, Vezir Ahmed ve Vezir Mehmed et-Tevkî’î isimleriyle imzalar ve mühürleri bulunmaktadır. Bunlardan şeyhülislam, kazaskerler ve nakibüleşrafa malikâne uygulamasını denetleme vazifesi verildiği fermana belirtilmiştir. Ayrıca devlet ricalinin makul ve münasip görmesiyle aralarında ittifak bulunduğu ve bu kişilerin onay göstererek imza attıklarına vurgu yapılmıştır.²³⁹

“...hayr-hâh-ı Devlet-i aliyyeleri kullarının *ma’kûl* ve *münâsib* görmeleriyle cümle ittifakıyla defterdâr efendi kullarının arzıdır ki fazîletlü şeyhü’l-islâm efendi ve sadreyn efendiler dâ’îleri ve vüzerâ kulları dahi *istihsân* ve *istisvâb* itmeleriyle *imzâ-yı kabul ile* imzâ eylemişlerdür cümle ittifakıyla hâsıl olan bu sûret-i *müstahsene*...”

En baştaki imza Şeyhülislam Mehmed Sâdık’a aittir. Mehmed Sâdık’ın malikâne sisteminin hayata geçirilmesinde kilit bir isim olması mümkündür. Malikâne için örnek teşkil eden uygulama fermana da belirtildiği üzere Mısır’daki bir uygulamadır. Mehmed Sâdık 1685’te ve 1690’da iki kez Mısır’da bulunup toplamda beş yıl kadar Kahire kadılığı yapmıştır.²⁴⁰ Mısır’dan mazul olduktan sonra Anadolu kazaskerliğine, sonra Rumeli kazaskerliğine, sonra

²³⁵ Bunların bir listesi için bkz. Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, s. 60.

²³⁶ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, haz. Nuri Akbayar, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996, c. 2, s. 585-586.

²³⁷ Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, s. 67.

²³⁸ Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekâiyât*, s. 534.

²³⁹ Defterdar Sarı Mehmed Paşa da Köse Halil’in arzı sunması ve ulemanın ve devlet adamlarının onayının bulunduğunu “defterdar-ı şıkkı evvel olan Halil efendi arz ve ulema-i kiram ve vüzerâ-i izam hazaratı dahi istihsân ü istisvab ve imza itmeleriyle” şeklinde ifade etmiştir. Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekâiyât*, s. 513.

²⁴⁰ Mehmet İpşirli, “Sâdık Mehmed Efendi, Sadreddinzâde”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2008, c. 35, s. 395.

şeyhülislamlığa getirilmiştir.²⁴¹ Mehmed Sâdık'ın Mısır'daki uygulamayı bildiği muhakkaktır. Döndüğünde bu uygulamayı Osmanlı mali sistemi içine dahil etmeyi teklif etmiş olması mümkün olmakla beraber elimizde buna dair kanıt yoktur. Her halükarda Mısır'daki bu uygulamaya bizzat şahit olması sebebiyle Mehmed Sâdık'ın onayı önem arz etmektedir.

Mehmed Sâdık'ın imzasının başında “Hasbiyallah (Allah bana yeter)” yazılıdır. Şeyhülislam manzum biçimde; reyanın refahıyla ilgili olup zalimlerin zulümlerini kaldıran ve İslam memleketlerinin nizamına, imarına ve hazinesine fayda sağlayan şeylerin gerekli olduğunu ve Müslümanlar tarafından güzel (müstahsen) ve doğru (müstasvab) olarak kabul edilmiş olacağını belirtmiştir. Ardından “Müslümanların güzel (hasen) gördüğü, Allah'ın nazarında da güzeldir” mealindeki sözü zikretmiştir.²⁴²

Fermanın sonundaki diğer bir imza Rumeli Kazaskeri Mehmed'e aittir. Kaynaklarda İmam Mehmed veya Kizbî Mehmed olarak da geçen Mehmed Efendi, Sâdık Mehmed'den sonra şeyhülislamlık makamına getirilmiştir.²⁴³ Onun onay bildiren ifadeleri de yine manzum haldedir. Akl-ı selim olan kimsenin fermana yazılı olanların halk için faydalı olup sıkıntı ve fesadı gidereceğini görebileceğini ve ileri gelen âlimlerin istihsânen kabul ettiği gibi kendisinin de bu fermanı kabul ettiğini belirtmiştir.

Anadolu Kazaskeri iken fermanın bir süre önce ek olarak kendisine nakibüleşraflık verilen²⁴⁴ Fenârîzade Seyyid Mehmed Efendi'nin iki mansıbı için iki ayrı imzası bulunmaktadır. Anadolu Kazaskeri es-Seyyid Mehmed el-Fenârî imzasının yanında kısa bir beyit bulunmaktadır. Kendi deyişiyle; fasih ve hatasız bir söz olması sebebiyle “Müslümanların güzel gördüğü, Allah'ın nazarında da güzeldir” sözü ile görüşünü bildirmiştir. Mehmed el-Fenârî'nin nakibüleşraflık imzasıyla beraber yine bir manzume yazılıdır. Fermana yazılanları okuduğunda önde gelen âlimlere uyararak rıza ve kabul ile imza attığını belirtmiştir.

Anadolu kazaskeri yanında nakibüleşrafın da malikâne işi için nâzır kılınmış olması ilgi çekicidir. Nakibüleşrafın asli görevi Resulullah'ın (sav) soyundan gelen seyyid ve şeriflerin şecerelerini deftere kaydetmek ve bunların vergi muafiyeti başta olmak üzere bazı işleriyle ilgilenmektir. Nakibüleşraflık yüksek bir mevki kabul edilmekte ve kendisine hürmet

²⁴¹ 1104 Şaban'ında (1693) Mısır'dan mazul olup Anadolu kazaskeri olmuştur. 1105'te önce Rumeli kazaskeri sonra şeyhülislam olmuştur. Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekâiyât*, s. 483, 484.

²⁴² İmzaların Arapça ifadeleriyle tam metinleri için tezin ekine bakılabilir.

²⁴³ 4 Şaban 1106'da şeyhülislamlığa getirilmiş, aynı yıl Şevval'de yerine Seyyid Feyzullah Efendi gelmiştir. Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekâiyât*, s. 534 ve 544. İmam Mehmed daha sonra tekrar şeyhülislam olmuştur.

²⁴⁴ 1106 yılında. Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekâiyât*, s. 507 ve 526.

gösterilmektedir. Malikâne uygulamasında nâzır olarak görevlendirilmiş olup fermanın altında imzasının bulunması bu mevkisi sebebiyle olabileceği gibi, esasen Anadolu Kazaskeri olan Fenârîzade Mehmed'in sahip olduğu ikinci unvanı da kullanılarak hem malikâneye nezaret işini hem de femandaki onayları kuvvetlendirme yoluna gidilmiş olması mümkündür.

Fermanda imzası bulunan bir diğer kişi Rikâb-ı âlî Kâimmakâmı Vezir Ahmed olarak geçmektedir. Bu kişi, daha önce cebecibaşı, ardından Rumeli beylerbeyi payesiyle nüzul emînliği yapmış olup femandan kısa süre önce sadaret kâimmakâmlığına getirilmiştir.²⁴⁵ Fermanın altına sadrazama vekaleten imza atmış gibi görünmektedir. Vezir Ahmed de onayını kısa bir manzume ile ifade etmiştir. Halka faydası dokunan ve imar-ı bilâdı sağlayan her şeyin kıyamet gününe kadar hasen ve müstahsen olup bunların Allah'ın rızasına uygun olduğunu söylemiştir. “Kıyamet gününe kadar” ifadesiyle fermanda çokça vurgusu yapılan malikânelerin sahiplerinden geri alınamayacağı meselesine referans yapmış olması mümkündür.

Vezir Mehmed et-Tevkî'î imzasıyla onayını bildiren Nişancı Elmas Mehmed Paşa Mısır'da ticaret yapan Hacı Ali isimli bir tacirin oğlu olup daha sonra sadrazamlığa ve ardından Mısır valiliğine getirilmiştir.²⁴⁶ O da imzasında bu satırlarda bahsedilen işin, kıyamete kadar Rabbi'nin emaneti olan reayanın terfihi için bir tohum olduğunu belirterek imzasını atmıştır.

Malikâne fermanı birkaç açıdan dikkat çekicidir. Öncelikle “malikâne” kelimesinin kendisi bile ima ettiği anlam bakımından önemlidir. Bu kelime mukataayı üstlenen kişilerin artık malikçesine tasarruf edebileceklerini ve mukataanın ölene dek ellerinden alınmayacağını garanti etmektedir. Esasen Osmanlı otoritelerinin istediği şey de mültezimlerin malikmiş gibi tasarruf etmeleri ve bu sayede vergi birimlerine yatırım yapmalarındır.

Fermanın dikkat çekici diğer bir özelliği devlet adamları ve ulemanın malikâne uygulamasını onaylamış olduğuna dair ifadelerdir. Bunlardan bir kısmı bu işe nezaret görevine atanmış ve fermanın altına onaylarını bildiren imzalarını atmışlardır. Femandaki hakim hava, imzası bulunan kişilerin malikâne hakkında bir araya gelip müzakerede bulundukları ve ortak bir konsensüs ortaya koyarak bunu vurgulu bir şekilde dile getirdikleri izlenimi vermektedir. Birçok kişinin ayrıntılı rıza ifadeleriyle imzasının bulunması, malikâne sisteminin tartışmaya açık olmayacak şekilde ortaya konulmaya çalışıldığının göstergesi olabilir. Fermanlarda çok sayıda

²⁴⁵ Ferman çıkarıldığı esnada kâimmakâm olup bir süre sonra Benli Hüseyin Paşa Vakası'na dahli sebebiyle azledilmiştir. Râşid Mehmed Efendi, *Târih-i Râşid ve Zeyli*, c. 1, s. 463, 486, 491.

²⁴⁶ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, c. 4, s. 1032.

kişinin imzasının bulunması ve her imzayla beraber onayı tasrih eden bazı cümlelerin yer alması nadirattan olduğu için bu durum dikkat çekicidir.

Şeyhülislam, kazaskerler ve nakibüleşrafın bu işe doğrudan nâzır kılınması idarenin malikâne sisteminin uygulanmasına verdiği önemi gösterir. Onayı bulunanlar arasında Mısır’la ilgisi bulunan kişilerin olması dikkat çekici bir husustur. Özellikle Şeyhülislam olan Sâdık Mehmed’in daha önce iki kez Mısır kadılığına getirilmiş olması önem arz etmektedir. Fetva makamı olan şeyhülislamın böyle önemli bir konudaki kanun metninin ortaya çıkmasındaki etkisi tartışılması gereken bir husustur. Şeyhülislam gibi ilmiye sınıfının önemli bir temsilcisinin malikânelerin iptal edilmeden serbestçe tasarruf edilmesi hususuna nezaret etmesi, mütezimler için güven verici bir durum olmalıdır. Bunun yanında eğer fermanın önceki dönemde konuyla ilgili tartışmalar söz konusu olmuşsa imzalarıyla ilmiye sınıfının desteği alınmış olabilir.

İlmiye sınıfının kanun metninin altında imzalarının bulunmasının yanında fermanın kullanılan bazı ifadelerin de fikhî kaynaklı olduğu görülmektedir. Bunların başında “istihsân/müstahsen/hasen” kelimelerinin kullanımı gelmektedir. Hem ferman metninde hem de imzalarda bu işin istihsânen kabul edildiği açıkça ve defalarca belirtilmiştir. İstihsân İslam hukukunda icmâ (görüş birliği), zaruret, örf, maslahat (fayda/kamu yararı) gibi delillere dayanarak bir meselede genel kuralın terk edilmesi ve hukukun amacına uygun görülen başka bir hükmün verilmesi anlamında kullanılan bir kavramdır.²⁴⁷ İmzaların hemen hepsinde hasen/istihsân vurgusu vardır. Yine hemen hepsinde “Müslümanların güzel (hasen) gördüğü, Allah’ın nazarında da güzeldir” mealindeki Arapça söz zikredilmiş veya ona işaret edilmiştir. Bazı yerlerde hatalı bir şekilde hadis-i şerif olduğu söylenen bu cümle, İslam âlimlerince daha çok istihsân ve örf meselelerinde veciz bir ifade olarak kullanılmıştır.

İslam hukukunda istihsân maslahata, örf ve zarurete dayanabilir. Fermanın sistemin halk ve devlet için faydasının ayrıntılı şekilde anlatılması maslahatın gözetilerek bu sisteme geçildiğini göstermektedir. Memleketin imarı, reayanın refahı, hazineye fayda gibi vurgular istihsânın maslahat temelli gerekçelerini oluşturmaktadır. Bunun yanında malikâne sistemi örf sebebiyle de müstahsen görülmüştür. Uygulamadan bahsedilirken “Mısır karyeleri misillü” veya “Mısır-ı Kâhire’nün hulvân-i kurâ ta’bîr olınan îrâdî misillü” ifadeleriyle Mısır’da hali hazırda var olan bir uygulamaya işaret edilmektedir. Özel olarak hulvân-i kurâ gelirinden bahsedilmiş olması da malikâne uygulamasının önceki iltizam uygulamalarından en büyük farkı olan muaccele

²⁴⁷ Ali Bardakoğlu, “İstihsân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2001, c. 23, s. 339-347.

gelirlerinin Mısır'daki örf-e binaen ve “uccâletü'l-vakt” olarak nitelendirilen ordu ihtiyaçlarını karşılaması sebebiyle zarurete binaen uygulamaya konulduğunu göstermektedir. Netice itibariyle Mısır'daki uygulamanın örnek gösterilmesi şer'an örf-i hâss olan bir uygulamaya atıf yapılarak bunun dayanak kabul edilmesi olarak okunabilir.²⁴⁸

Netice itibariyle fermandaki dil, vurgular ve imzalar malikâne sisteminin sadece kanun koyan yetkililer tarafından değil, aynı zamanda şeriatın temsilcileri tarafından da kabul edildiğini göstermektedir. Bu sayede hem uygulama öncesinde ve sonrasındaki muhtemel tartışmaların önüne geçmek hem de mültezimlerin ve reayanın güvenini kazanmak amaçlanmış olmalıdır. Özellikle şeyhülislamın onayı ve imzasının bulunmasıyla fermanda bahsi geçen uygulama sadece kanun olmakla kalmamış aynı zamanda fetva makamınca da onay almış ve hukuki olarak tartışılmaz bir şekilde ortaya konulmuştur. Ayrıca fermandakilere benzer ifadeler malikâne beratlarında da yer almış, malikâne sahibinin “bi-hasebi's-şer' ve'l-kanûn” tasarruf ve tahsil hakkına sahip olduğu belirtilmiştir.²⁴⁹ Beratlardaki bu vurgular malikâne sahibine güven verme amacı gütmektedir. Zira daha önce iltizam alan bu kişilerin en büyük şikayetlerinin başında iltizamlarının ellerinden alınması gelmekteydi ve bu sebeple iltizamlara talip olmuyorlardı. Fermanda adı geçen bu kişiler ve şer'i ifadeler bir nevi şahit ve kefil gibidirler. Ayrıca ilk malikâne alanlar arasında bu kişilerin veya çevresindekilerin bulunması, mültezimler için bir güvence olmuş olmalıdır.

Son olarak malikâne uygulamasının kavramsal çerçevesinin fermanda belirlendiğine değinmek gerekir. Malikâne kelimesi, *malikâne mutasarrıf olmak* ve *malikâne deruhte ve fûruht olunmak* şeklinde geçmektedir. Bu şekliyle malikâne hem bir tasarruf şekli hem de söz konusu maktû ve mukataanın adı olmaktadır. Senelik ödenen bedeller *mâl-ı maktû* veya *mâl-ı mîrî* ve *kalemiyedir*. Ayrıca malikâne, *müzayede* sonrasında kâra göre belirlenen *mu'accele akçesi* ile fûruht olunmaktadır. *Kurâ bahâsı* ve *bahâ* olarak bahsedilen bedelin muaccele ile aynı anlama geldiği de anlaşılmaktadır.²⁵⁰ Özellikle Mısır gelirleri hakkında *hulvân-i kurâ* veya *hulvânî akçesi* olarak geçen bedel ise malikâne mahlûl olduktan sonra yeniden deruhte edilirken alınan bedel

²⁴⁸ Süleyman Kaya fetvada zaruret ve maslahatı anlatırken malikâne uygulamasını da örnek olarak zikreder. Süleyman Kaya, “XVIII. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Kredi İlişkilerinin Hukuki Boyutu”, *Türk hukuk Tarihi Araştırmaları*, 3, Bahar 2007, s. 26.

²⁴⁹ Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, s. 165. Berat sureti ve berat örnekleri için bkz. s. 163 vd.

²⁵⁰ Zira insanların bu bedeli ödedikten sonra mukataanın elinden alınma endişesi olduğu ve bu bahânın zayı olacağından korktukları, Mısır'daki gibi bir bahâ ile almak istemedikleri ve bu bahânın kâra göre belirlendiği belirtilmiştir. Ayrıca bu bahâdan elde edilen gelirle savaş masraflarının karşılanacağı belirtilmiştir. Muacceler de en temelde savaş giderlerine tahsis edilmiştir.

anlamında kullanılmıştır. Aynı bedel için *muaccele* kelimesi de fermanın başka yerinde kullanılmaktadır.²⁵¹ Fermanla malikânenin ömür boyunca devam edeceğini belirtmek için *ber vech-i te'bîd*, *hayâtta oldukça*, *kayd-ı hayat ile*, *te'bîd ile* ve *te'bîden* ifadeleri kullanılmıştır. Malikâne sahibinin *mevrûzu'l-kalem ve maktû'u'l-kadem min külli'l-vücûh serbestiyyet üzre* tasarruf edeceği belirtilmiştir. Fermanla sahipsiz kalan malikâne için *mahlûl*, malikânenin başkasına devredilmesine *ferâğat u kasr-ı yed* denilmektedir.

3. Malikâne Sistemi ve Uygulamalarına Eleştiriler

Bir buçuk asır kadar uygulanmış olan malikâne sistemi zaman zaman devlet adamları ve ulema tarafından özellikle mali olarak sanıldığı kadar faydalı olmadığı gerekçesiyle eleştirilmiştir. Onlar malikânenin faydalarını ve zararlarını eserlerinde anlatmış ve kaldırılması gerekiyorsa nedenlerini sıralamış, kaldırılmıyorsa değiştirilmesi gereken hususları belirtmişlerdir. Bu eserlerden bir kısmı padişaha sunulmuş ve bazı hususlar uygulamaya geçirilmeye çalışılmıştır. Defterdar Sarı Mehmed, Süleyman Penah Efendi, Tatarcık Abdullah Molla, Koca Yusuf Paşa ve Defterdar Mehmed Şerif görüşlerini yazıya dökmüş isimlerdendir. Her ne kadar bu görüşler şer'î imalar içerse ve görüş sahiplerinden bazıları ulema olsa da bu görüşler bir fetva veya fikhî hüküm mahiyetinde değildir. Konunun değerlendirmeleri tezin son bölümünde yapılacaktır.

Defterdar Sarı Mehmed Paşa (ö. 1717) *Zübde-i Vekâyât* isimli eserinde malikâne uygulamasının başladığını anlatıp fermanın bir özetini verdikten sonra bu sistem hakkındaki görüşlerini belirtmiştir. Ona göre malikâne askerî sınıftan olanlara hizmet mukabelesinde verilmesi şeklinde uygulanmalıdır. Nitekim önceki senelerde bazı hizmetler erbâb-ı seferden olanlara uygun bir peşin ve kefil ile verilip fâizleri maaş yerine geçmekteydi, bu kişiler gerektiğinde sefere çıkabilirlerdi. Oysa artık askerî sınıf servet sahibi olanların mukataaları alması sebebiyle zarar görmektedir. Sarı Mehmed Paşa, malikâne uygulamasının hazine için faydaları bulunduğunu da ifade etmekle beraber, mukataayı ömür boyu elinde tutması sebebiyle senelik fâizinden yalnızca malikâne sahibinin faydalandığını söylemektedir. Ona göre Osmanlı Devleti'nin başından itibaren kendi zamanına kadarki âkil ve ileri görüşlü insanlar bu uygulamayı müstahsen görselerdi, yani doğru ve güzel bulsalardı, herhalde şimdiye dek bir şekilde

²⁵¹ Fermanla ifade edildiği şekliyle: "...vefât idüp karyesi mîriye âid ü râci' oldukda evlâd-ı zükûrından zabt u rabta kâdir olur evlâdı olup karyesi müzâyede olındukda rağabât münkatı' oldukdan sonra sâirinün virdiği mu'acceleyi virür ise evlâdına virile olmadığı sûrette değer bahâsı ile tâlibine şürût-ı kadîmi ile tekrâr fûrûht olunup hülvânî akçesi teslim-i hazîne kılınmak üzre..."

uygulanırdı. Ancak onlar böyle bir sistemin olumlu ve olumsuz taraflarını düşünerek uygulamamışlardır.²⁵² Defterdarın bu ifadelerinden 1695 öncesinde böyle bir uygulamadan haberdar olduğu, ancak tartışmalı olduğu için uygulanmadığı sonucu çıkarılabilir. Zaten malikâneneden önce Mısır'da iltizam adı altında uygulandığı düşünüldüğünde Osmanlı merkez idaresinin bu uygulamadan haberdar olmaması düşünülemez ki iltizam sistemi içinde malikâneye benzer uygulamaların olduğu daha önce geçmişti.

Sarı Mehmed Paşa'ya göre malikâne sisteminde başka sıkıntılar da vardır. Ona göre malikâneye konu olan mukataaların mahsulünün bir miktarı öşür olmasına rağmen çoğu rüsumat olup “rüsumat ise bir hevaî şeydir. Aslı olmayıp hevâî olan şeyin temlikten fûruhtuna dahi müşâ-i şer'î yoktur”.²⁵³ Defterdarın bu ifadelerinin bir benzerini Mısırlı bir fakîh olup Hanefî olması sebebiyle Osmanlı ulemasını etkilemiş olan Hayreddin Remlî'de de bulmak mümkündür ki onun görüşlerini iltizamla ilgili ulemanın görüşlerini ele aldığımız son bölümde ele alacağız. Defterdar belirttiği bu duruma rağmen malikâne kararı alınırken seferler uzadığı için hazinenin ihtiyacını karşılamak üzere müstahsen görüldüğünü belirtir. Ancak ““Netice-pezîr olması memul olunmaz” deyü bazı ukalâ-i dür-endiş tefekkür ü mülâhaza ile lisana getürdüler” diyerek başkalarının da malikânenin faydalı olacağına dair şüphelerinin olduğunu belirtmektedir.²⁵⁴ Netice itibariyle istihsânen kabul edilmesi maslahata bağlı olan bu uygulamanın esasen maslahata uygun olmadığını düşünenler olmuştur.

1715 sonrasında mukataalardan malikâneliğin kaldırılması ve bir yıllığına iltizama veya emânete verilmesi uygulaması Şehid Ali Paşa'nın vezareti ve Sarı Mehmed Paşa'nın defterdarlığı zamanına denk gelmektedir. Mehmed Paşa bunun sebebini ne de olsa elinden alınmayacağı düşüncesiyle deruhte edenlerin mâl-i mirîsini ödememesi, mukataaların zengin birkaç mültezim elinde toplanması, mültezimlerin mukataayı başka mültezimlere vermesi ve onların da kâr edebilmek için reayaya zulmetmesi, bunların yanında malikâne olduğu için dışardan müdahale edilmesini engellemeleri, vilayetlerde valilerin gelirlerinin de azalması, netice itibariyle yine reayaya yüklenilmesi olarak açıklamaktadır.²⁵⁵

Malikâneler konusunda görüşlerini belirten bir diğer isim yaşadığı dönemin önemli bürokratlarından olan Süleyman Penah Efendi'dir (ö. 1786). *Esbâb-ı Tedbîr-i Nizâm-ı Ekâlim*

²⁵² Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekâiyât*, s. 514.

²⁵³ Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekâiyât*, s. 514.

²⁵⁴ Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekâiyât*, s. 514.

²⁵⁵ Özcan, *Defterdar Sarı Mehmed Paşa'nın Malî Bazı Görüş ve Faaliyetleri*, s. 243-244.

risalesinde birçok meselenin yanında malikâne konusunu da ele almıştır. Penah Efendi malikâne uygulamasını “gaflet” olarak değerlendirmektedir. Ona göre malikâne olarak verilmesi uygun olmayan mukataalar bile malikâne olarak verilmiştir, dolayısıyla bunların malikânelikleri kaldırılmalı ya da mahlûl kaldıkça muhassıllıklara çevrilmelidir. Ayrıca mukataaların fazla bölünmüş olması ve birbirinden uzak mukataaların malikâne olarak birbirine bağlanması sebebiyle reaya voyvoda gibi bir koruyucudan mahrum kalmaktadır. Bu yüzden “her kazada bir mukataa” ilkesiyle hareket edilmelidir. Bunun yanında Penah Efendi ortalama ömür üzerinden hesap yapıp hazinenin gerçekten malikâne sistemiyle fayda sağlayıp sağlamadığını test etmiştir. Ona göre malikâneler verilirken ortalama ömür konusunda yeterince araştırma yapılmamış olabilir. Penah Efendi malikâne sahibinin mültezimle olan ilişkisi sebebiyle yaşanan problemlerin reaya ve hazineye etkilerinden de bahsetmektedir. Malikâne sahibi, hasılat gerçekten artsa da artmasa da mültezime her yıl zam yapmayı adet haline getirmiştir ki bu da reaya zulümle sonuçlanmaktadır. Gerçek kâr oranları tam olarak tespit edilemediği için bu durum hazineye de zarar vermektedir. Penah Efendi bu soruna sistem içinden çözüm önerilerinde bulmaya çalışır. Devletin malikânelere dair kayıtları yenilemesini ve Defterhane-i Âmire’de yeni kâr oranlarının kayıt altına alınmasını önerir. Ona göre malikâne sahipleri mukataalarını sadece “kefilli mültezimlere” verebilmeli ve kendileri de sadece kayıtlı olan fâizlerini alabilmelidir.²⁵⁶ Netice itibarıyla Penah Efendi malikâne uygulamasının kendisine karşı çıkmaktan ziyade uygulamadaki bazı sorunlara çözüm üretmeye çalışmıştır.

Ulemadan olması hasebiyle önem arz eden bir isim Tatarcık Abdullah Molla’dır (ö. 1797). O kazaskerliği sırasında Meşveret Meclislerinde bulunarak dönemin önemli kararlarının alınmasında rol oynamış, fikir beyan etmiştir.²⁵⁷ III. Selim’e sunulan layihalardan en geniş kapsamlılarından biri kendisine aittir. Layihasında malikâne hakkındaki görüşlerini belirtmiştir. Abdullah Molla’ya göre mali bunalımın en temel sebeplerinden biri malikânedir. Teoride makul bir sistem olsa da pratikte malikâne sahibinin doğrudan yönetmeyip mültezimlerle çalışması sebebiyle reayayı koruma amacına erişilememiştir. Abdullah Molla’ya göre en büyük hatalardan biri senelik mâl bedelinin sabit olmasıdır. Çünkü mukataanın hasılatı yükselse de hazine bundan faydalanamamaktadır. Buna dair bir çözüm önerisi sunan Abdullah Molla, malikânenin mukataalar mahlûl oldukça tekrar hesap yapıp senelik mâlların güncellenmesi gerektiğini söyler.

²⁵⁶ Penah Efendi’nin görüşleri şu iki eserden özetlenmiştir: Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, s. 144-145; Erkin Bulut, *The Life and Ideas of an 18th Century Ottoman Bureaucrat: Süleyman Penâh Efendi and His “Order Of The Climes”*, Sabancı Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2020, s. 114 vd.

²⁵⁷ Ahmet Cihan, *Modernleşme Döneminde Osmanlı Uleması (1770-1876)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul, 1994.

Bu yüzden hazine mukataayı bir süre elinde tutup sonra yeniden satışa sunmalıdır. Mahlûl olmayanlarda zam yapılması ise hem tam tespit yapılması mümkün olmadığından hem de haksızlık olacağı için önerilmemektedir. Yeniden satışlardaki muaccele bedeli yıllık kârın en az 8-10 katı olmalıdır. Bunun yanında mültezimlerin sarraflara yüksek fâizle borçlanması sebebiyle reayaya sıkıntı verildiğine ve cizye toplama işinin malikâne sahiplerine bırakılmasının -gerçek tutarların bilinmemesi sebebiyle- hazineye zararlı olduğuna değinmektedir.²⁵⁸

I. Abdülhamid dönemi sadrazamı Koca Yusuf Paşa (ö. 1800) III. Selim'e layiha sunan isimlerden biri olup malikâne konusuna değinmiştir. Yusuf Paşa bölgelerin hâkimlerinin peşin ödeme alarak vekiller veya ayanları görevlendirdiğini, bu kimselerin de ödediği meblağı çıkarma peşinde olup reayaya zulmedebildiğini, dolayısıyla vekil göndermenin yasaklanması gerektiğini ifade etmektedir. Bürokrasideki bu durumun malikânelerde de ortaya çıkmış olduğundan yakınmaktadır. Ona göre malikânelerin verilmesindeki amaç, malikâne sahiplerinin mukataayı kendi mülkü gibi görerek reayaya destek olmalarını sağlamaktır. Ancak malikâne sahiplerinin mültezimlerle çalışması reayanın göz ardı edilmesine sebep olmuştur. Yusuf Paşa ayrıca vezirlerin sık sık değiştirilmesinin yönetimde istikrarı bozduğunu belirtmekte ve vezirlerin uzun süre makamlarında kalmaları gerektiğini ifade etmektedir. Bu şekilde vezirler servet elde ederek makamlarını kendi mülkleri gibi görüp reayayı zulümlerden koruyacaklardır. Bunun yanında vezirlerin malikâne, tımar ve zeametlerini iltizama vermeleri reayanın zulme uğramasıyla sonuçlanacaktır.²⁵⁹

Defterdar Mehmed Şerif (ö. 1803) III. Selim'e layiha sunup malikâne konusunda ıslahat önerilerinde bulunan bir diğer isimdir. Onun görüşleri Tatarcık Abdullah Molla ile benzerdir. O da mahlûl kalan malikânelerin satışa çıkarılmayıp Darphane tarafından zapt edilerek bir yıl boyunca liyakatli kimselerce yönetilmesi ve gerçek kârlarının tespit edilmesini önermektedir. Bu mukataalar satışa tekrar çıkartılırken belirlenen kârın 6 katı kadar muaccele ile satılmalıdır.²⁶⁰

III. Selim döneminde (1789-1807) Nizâm-ı Cedîd ıslahatları yapılırken bu önerilerden faydalanılmıştır. Özellikle Tatarcık Abdullah Molla ve Defterdar Mehmed Şerif'in önerilerinden

²⁵⁸ Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, s. 146-147; Tabakoğlu, *Osmanlı Mali Tarihi*, s. 615.

²⁵⁹ Fatih Ermiş, *Osmanlı'da İktisadi Düşünce Tarihi*, çev. Mustafa Tek, Ayşen Edirneligil, İstanbul: alBaraka Yayınları, 2020, s. 191-193.

²⁶⁰ Layihanın transkripsiyonu ve Şerif Efendi'nin görüşleri için bkz. Filiz Özdemir, *Defterdar Mehmed Şerif Efendi'nin Layihasının Nizam-ı Cedid Islahatlarındaki Rolü*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Trabzon, 2012.

bir kısmı hayata geçirilmiştir.²⁶¹ O dönemde eshâm uygulaması başlamış olduğu için ıslahatlardan bir kısmı malikâne ve eshâm için bir arada gerçekleştirilmiştir. Son olarak malikâne uygulamasına karşı çıkanların bazısının zaten iltizam usulüne karşı olduğunu belirtebiliriz.

4. Mısır Örfü, İltizam ve Özel Mülkiyet Bağlamında Malikâneye Giden Yol

17. yüzyılın başından itibaren Osmanlı maliyesinde mukataalaşma ve mukataaların iltizama verilmesi yaygınlaşmaya başlamıştır. Bu başlık altında malikâne uygulamasına giden bu süreçte önceki üç başlıktan hareketle Osmanlı maliyesini etkilediğini düşündüğümüz bazı uygulamalar ve görüşlere işaret edeceğiz.

4.1. Mısır Örfü

17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Mısır'daki bazı uygulamaların Osmanlı idarecilerinin dikkatini çektiği görülmektedir. Öncelikle bu dönemde Mısır'da birçok reform gerçekleştirilmiştir. Mısır fethedildikten sonra mukataalar çoğunlukla emânet ile veriliyorken zamanla uygulamada iltizam yaygınlaşmaya başlamıştır. İltizamların sayıca artması sebebiyle 1658'de Osmanlı idaresi tarafından resmî olarak mukataalar iltizama dönüştürülmüştür. Ancak bu iltizam Osmanlı merkez topraklarındaki haliyle değil, eskiden beri Mısır'da uygulanan malikâne benzeri bir uygulama olarak kabul edilmiştir. Dolayısıyla Osmanlı idarecileri Mısır'daki uygulamaların ayrıntılarına vâkıf bir şekilde ve oraya uygun haliyle iltizamı kabul etmişlerdir. Bu uygulamaların ayrıntısı sonraki bölümde gelecektir.

Muhtemelen bu dönemle Mısır'daki mali uygulamalar Osmanlı merkez teşkilatı için örneklik teşkil etmiş olacak ki Mısır'la bağlantılı olarak bazı reformlar yapıldığı görülmektedir. Bahsi geçtiği üzere 1652'de kendisi de Mısır'da görev yapmış olan Sadrazam Tarhuncu Ahmed Paşa zamanında eyalet gelirlerinin Mısır irsâliyesine benzer şekilde düzenlenmesi söz konusu olmuştur. Ayrıca daha sonra bazı mukataaların peşinleri merkez hazineye alınıp taksitleri eyalet hazinelerine bırakılmıştır. Mısır'daki iltizam satışlarından elde edilen hulvân gelirinin de aynı dönemde düzenlemelere tabi tutulduğu görülmektedir.

Malikâne uygulaması öncesindeki özel iltizam usulleri Mısır ve eski Memlûk topraklarına yakın bulunan Doğu Anadolu bölgelerindeki mukataalardan başlanmıştır. Daha sonra bu uygulama malikâne adıyla ferman çıkarılarak resmîlik kazandığında Mısır'daki örfe de referans yapılmıştır. Mısır'dan gelen hulvân geliri malikânedeki muaccele gelirinin temelini

²⁶¹ Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, s. 148.

oluşturmuştur. Öyle ki malikâneyle ilgili bazı belgelerde muaccele yerine hulvân kelimesi de kullanılmıştır.²⁶² Ayrıca mültezimlerin mukataaların ellerinden alınacağına dair şüphelerinden bahsedilirken bu sebeple Mısır'daki gibi rağbet edilmediği belirtilmiştir. Bu ifade malikâne fermanından önce bu sisteme geçilmek istendiği, ancak insanların fermanda olduğu gibi kesin ifadelerle güvenceye ihtiyaç duyduğunu göstermektedir.

Malikâne uygulaması esnasında da Mısır'daki iltizamla bağlantı kurulabilecek bazı noktalar vardır. Örneğin malikâne sahipleri mukataasını devlete iade etmek durumunda olduğu zamanlarda muaccele bedellerini geri almak istemiş, ancak “Mısır köyleri mutasarrıflarının mâlikanelerini devlete iade ettiklerinde ödedikleri bedeli (muaccele) talep etmedikleri” gerekçesiyle bu talep reddedilmiştir. Ayrıca malikâne sisteminin tasfiyesinin amaçlandığı III. Selim dönemine bakıldığında aynı zamanda Mısır'dan gelen hulvân ve ceyb-i hümayûnun bidat olduğu gerekçesiyle valinin hakkı olarak kabul edilip ona bırakıldığı görülmektedir. Bu iki uygulama arasında paralellik söz konusu olması muhtemeldir. Mısır'ın Osmanlı'dan önceki ve Osmanlı dönemindeki mali yapısı, bahsi geçen iltizam uygulaması ve hulvân-i kurâ geliri hakkındaki ayrıntıları tezin üçüncü bölümünde ele alınacaktır.

4.2. İltizam

Mısır uygulamalarının hazine için faydalı olacağına inanılmasına ve savaşlar sebebiyle hazinenin bu şekilde elde edilecek gelire ihtiyacı olmasına rağmen malikânenin uygulanması hazinenin iyice zorlanmaya başladığı 1695 gibi bir tarihe ertelenmiştir. Yaşanması muhtemel bazı tartışmaların bu duruma etkisi olabilir. Bununla beraber bu ara dönemde iltizamı malikâneye yakınlaştırma çalışmaları yapılmıştır. Malikâne fermanında belirtildiği üzere bazı bölgelerde malikâne benzeri uygulamalar bulunmakta, ancak insanların iltizamlarının ellerinden alınıp alınmayacağına dair güvenleri bulunmamaktadır. Malikâne fermanı bu güveni sağlamayı amaçlamıştır.

²⁶² 1696 yılına ait bir belgede Adana sancağında malikâne satışından sorumlu kişiden bahsedilirken “hulvân ile kurâ fûruhtuna memur” şeklinde ifade edilmiş, aynı zamanda mezraanın zabtı için ödenmesi gereken meblağdam “muaccele” olarak söz edilmiştir. Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, s. 173-174.

Malikânenin temelini teşkil eden iltizam sisteminin tartışmalı olduğu görülmektedir. Erken dönemlerden itibaren Lütî Paşa (ö. 1563)²⁶³, Mustafa Âli (ö. 1600)²⁶⁴, Koçi Bey (ö. 1650?),²⁶⁵ Kâtip Çelebi (ö. 1657)²⁶⁶ gibi isimler iltizam uygulamasını bazı açılardan tavsiye etmemektedirler. Bunda hem şahit oldukları problemler hem de Hanefî mezhebinin önemli isimlerinden Ebu Yusuf'un iltizam yerine emâneti tercih etmesi etkili olmuştur.

Şeyhülislamın fetvalarına bakıldığında iltizamın esasen siyaset alanına bırakılmış olduğu ve şer'î olarak hükümsüz kabul edildiğini gözlemlemek mümkündür. Şeyhülislamın görüşleri dördüncü bölümde ele alınacaktır. İltizam meşruiyetini kanundan alarak 16. yüzyılın sonlarından itibaren yaygınlaşmış olmalıdır. Ancak malikâne sistemine gelindiğinde ulemanın da desteği alınarak, ayrıntılı bir fetva sayılabilecek bir ferman yayınlanmıştır. Acaba malikâneye kadar olan süre zarfında iltizamı daha etkin bir şekilde uygulamaya çalışan idareciler ve buna karşı çıkması muhtemel devlet ve din adamlarının arasında tartışmalar söz konusu olmuş mudur? Bu sorunun cevabını çok daha detaylı bir araştırmayı gerektirmektedir. Ancak eğer böyle bir tartışma söz konusuysa bu durum iltizamın malikâneye geçişinin geniş bir döneme yayılmasına sebebiyet vermiş olabilir.

İltizam uygulamalarının İslam tarihinde sık sık uygulandığı görülmektedir. Osmanlı sisteminde iltizam kavramı altında gerçekleştirilen bu uygulama Arap coğrafyasında *kabâle* veya *damân* olarak adlandırılmıştır. Bunların bir kısmında müzayede ile belirlenen peşin bir bedel alınması, kişinin ömrüyle sınırlandırılması ve sabit senelik bir bedelin ödenmesi söz konusu

²⁶³ Lütî Paşa'nın görüşü Ebu Yusuf'un görüşüyle paraleldir. "Mukataâtı iltizamdan ise emâneten eyü kimesneye virmek evlâdır. Amma sadr-ı a'zam ile başdefterdar mirîye evlâ olan ile amel eyleyeler, ma'kul odur." Mübahat S. Kütükoğlu, "Lütî Paşa Âsâfnâmesi (Yeni Bir Metin Tesisi Denemesi)", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1991, s. 96.

²⁶⁴ Mustafa Âli özellikle mansıpların iltizam usulüyle liyakat sahibi olmayanlara verilmesini eleştirmektedir. Ahmet Çamalan, *Osmanlı Siyasetnamelerine Göre Sonun Başlangıcı: Sebepler ve Çözüm Önerileri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2006, s. 111-112; Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi'nin Yapısı ve İşleyişi*, s. 134.

²⁶⁵ Koçi Bey Rüstem Paşa zamanında padişah hâssları ve mukataaların "şeriata aykırı olarak" iltizama verildiği, bu işi de güvenilir emînler kabul etmediği için güvenilmez mültezimler elinde mukataa ve padişah köylerinin harap olmasıyla sonuçlandığını söyler. Zuhuri Danişman, *Koçi Bey Risalesi*, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, t.y, s. 69. Koçi Bey ayrıca mültezimin tanımını da yapar: "Mültezim diye o adama derler ki defterdara gelip der ki 'Bana yemiş iskelesini ver. Eskiden beri yüz bin akçe verilegelmiştir. Ben iki yüz bin akçe vereyim.' Bir yıla kadar isterse ondan o kadar akçe olsun, isterse olmasın, yılbaşında onu tutup hapsederler. Harbice beyliğin malıdır diye alırlar. Buna mültezim denir. Emânet dedikleri 'Bu mansıbı bana verin. Ne kadar akçe alırsam getirip hazineye teslim edeyim' der. Ne elde edilirse getirip hazineye teslim eder. Ona emîn derler. Fakat halk arasında doğru adam az bulunduğu için iltizam ile verilir. Onun için mültezim derler." s. 142-143.

²⁶⁶ Faruk Bal, "İktisat Tarihi Kaynağı Olarak Layihalar ve Kâtip Çelebi'nin Düstûr'l-Amel Adlı Eseri", *Adam Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1/1, 2011, s. 40-50, s. 56.

olmuştur. Dördüncü bölümde İslam devletlerinde malikâne benzeri uygulamalara değinilerek hukuki yorumları ele alınacaktır.

4.3. Özel Mülkiyet

Malikânenin özel mülkiyet düşüncesi bağlamındaki yeri de önemlidir. Nitekim bu uygulama mültezimlere mülkü olmayan bir arazi veya işletme üzerinde kendi mülküymüşçesine ömrü boyunca tasarruf etme, iltizam hakkını bedel karşılığında başkasına devretme ve mirasçılara ödeme karşılığında bu hakkı devralma imkanı sunmuştur. Bu açıdan mirî sistemi mülke yaklaştıran bir konumu vardır. Bazı araştırmacılar malikâne sisteminin 17. yüzyılın ikinci yarısında Kadızâdelilerin etkisiyle ortaya çıkan özel mülkleşme temayülünün bir sonucu olduğunu iddia etmektedir. Buna göre malikâne mirîyi mülke yaklaştırması sebebiyle asıl şer’î olana yani özel mülkiyete dönüş gibi kabul edilmiş olabilir.²⁶⁷

Dini bidatlerden arındırma ve şeriata aykırı uygulamaları kaldırma gayesiyle hareket eden Kadızâdeliler²⁶⁸ grubunun 17. yüzyılda Osmanlı siyasi kararlarında etkili olduğu görülmektedir. Kendi döneminde hareketin lideri konumunda olan Vanî Mehmed Efendi (ö. 1685) Erzurum’da vaizlik yaptığı esnada bölgenin valisi olan Köprülüzade Fazıl Ahmed Paşa’yla yakınlaşmış ve onun sadrazamlığı esnasında önce Edirne’ye, ardından İstanbul’a davet edilmiştir. IV. Mehmed’in padişah hocalığını, daha sonra Şehzade Mustafa’nın hocalığı üstlenmiştir.²⁶⁹ Böylelikle siyasi kararlarda da tesiri olmuştur.

Osmanlı’da zirai toprakların mirî statüsü hakkında ulemanın görüşlerini fetva, risale ve şerh-haşiye literatürü üzerinden inceleyen Pehlivan, 17. yüzyıla kadar Diyar-ı Rum’un mirî arazi olduğu konusunda herhangi bir ihtilaf tespit etmemiştir. Bununla beraber 17. yüzyıla gelindiğinde bazı “marjinal yorumlar” söz konusu olmuştur. Vanî Mehmed Efendi bunlardan biri olarak mirî araziye şeriata aykırı görmekte ve Diyar-ı Rum topraklarının reayanın özel mülkü olduğunu düşünmektedir. Anlaşılan o ki Vanî Efendi, Fazıl Ahmed Paşa’yla olan yakınlığı sayesinde bu görüşlerini o dönemde fethi yeni tamamlanmış olan Girit’te uygulama fırsatı bulmuştur. Nitekim

²⁶⁷ Marinos Sariyannis, *A History of Ottoman Political Thought up to the Early Nineteenth Century*, Leiden: Brill, 2019, s. 267, 271, 283.

²⁶⁸ IV. Murad döneminde Kadızâde Mehmed Efendi (ö. 1635)’nin çevresinde oluşmaya başlayan Kadızâdeli hareketi aralıklarla Üstüvanî Mehmed Efendi ve Vanî Mehmed Efendi liderliğinde sürdürülmüştür. Tasavvufi, ilmi ve siyasi bazı meselelerde katı bir tutum sergilemiş ve sufiler başta olmak üzere bazı uygulamaları tatbik edenleri küfürle itham etme yoluna gitmişlerdir. Siyasi otoritelerin desteğini aldıkları zamanlarda siyasi kararlarda etkili olmuşlardır. Semiramis Çavuşoğlu, “Kadızâdeliler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2001, c. 24, s. 100-102.

²⁶⁹ Çavuşoğlu, *Kadızâdeliler*, s. 100-102.

1670 Girit arazi ve cizye kanunlarında öncekilerden farklı bazı uygulamalar dikkat çekmektedir. İlk olarak Girit'te diğer bölgelerden farklı olarak araziler eski sahiplerinin elinde mülk olarak bırakılıp haraca tabi tutulmuştur. Arap dünyası dışında ilk kez Girit'te böyle bir uygulama söz konusudur. İkinci olarak örfî vergilerin hepsi bidat olarak adlandırılarak bu bölgede ilga edilmiştir. Dikkat çeken diğer nokta ise kanunun dilidir. Bu kanun önceki kanunlardan farklı olarak fikhî bir dil kullanmış ve kanunda Hanefî fıkıh geleneğine göre fikhî açıklamalar yapılmıştır. Pehlivan, Vanî Mehmed Efendi'nin Fazıl Ahmed Paşa ile mektuplaşmaları ve Vanî'nin fetvalarından hareketle, Girit Kanunnamesi'nin hazırlanması ve bölgedeki arazilere özel mülkiyet statüsü verilmesinde Vanî Mehmed Efendi'nin etkili olduğunu belirtmektedir.²⁷⁰

Pehlivan'ın görüşlerini derlediği iki kişiden diğeri ise Muhammed b. Ebubekir es-Sührânî veya diğeri adıyla Kürd Molla'dır (ö. 1656). Kürd Molla "zilyetlik mülkiyet göstergesidir" diyerek toprakların mülk olup reayanın her türlü tasarrufunun da geçerli olduğunu savunmaktadır. Bu nedenle pratiği şeriata aykırı ve zulüm olarak değerlendirmiştir. Ancak Kürd Molla'nın Kadızâdeli hareketinin taraftarı olmadığı ve Birgivi'ye yazdığı şerh sebebiyle Kadızâdeliler tarafından eleştirilip onların etkisiyle sürgüne gönderilmiş bir kişi olduğunu belirtmekte fayda vardır.²⁷¹

Özel mülkiyetle ilgili bu dönemde ortaya konulan görüşlerin malikâne sistemine geçilmesinde bir etkisi olmuş olabilir mi? Malikâneyi Kadızâdeli etkisi altında Köprülü Fazıl Ahmed Paşa'nın Girit'teki uygulamalarıyla başlayan ve eshâmla devam eden böyle bir sürecin bir parçası olarak görenler bulunmaktadır. Buna göre siyaset yazarlarının hemen hepsinin karşı çıkmasının yanında bu yenilikler modern anlamda değişimlere kapı aralayan bir özelleştirme hareketi olmuştur.²⁷² Ancak malikânenin doğrudan Kadızâdeli etkisiyle ortaya çıktığını düşünmek güçtür. Nitekim Vanî Mehmed Efendi'nin 1985'te vefatından sonra Kadızâdeli hareketinin siyasi sahada etkinliği azalmıştır. Bununla beraber Vanî'nin öğrencisi ve damadı olup onun aracılığıyla II. Mustafa'nın hocalığını yapmış, aynı zamanda Köprülülerle de akrabalık ilişkisi kurmuş olan Şeyhülislam Seyyid Feyzullah Efendi'nin (ö. 1703)²⁷³ malikânenin

²⁷⁰ Bayram Pehlivan, *Sultan, Reaya ve Hukuk: Klasik Dönem Osmanlı Devleti'nde Tarım Topraklarının Mülkiyeti Sorunu*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul, 2023, s. 108, 111-119. Girit'teki uygulama hakkında Barkan, Greene ve Veinstein'in yorumları ve bunlara dair Pehlivan'ın değerlendirmeleri için bkz. s. 109-111.

²⁷¹ Pehlivan, *Sultan, Reaya ve Hukuk*, s. 103-104.

²⁷² Sariyannis, *A History of Ottoman Political Thought up to the Early Nineteenth Century*, s. 267, 271, 283.

²⁷³ Mehmet Serhan Tayşi, "Seyyid Feyzullah Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1995, c. 12, s. 527-528.

uygulandığı ilk sekiz yılda padişah üzerinde tesiri olan önemli bir isim olduğunu biliyoruz. Kendisi de malikâneler deruhte etme konusunda etkin olan Seyyid Feyzullah Efendi'nin nakibüleşraflığı döneminden itibaren nüfuzunu artırıp Kadızâdeli etkisini sürdüren bir isim olduğunu iddia eden araştırmacılar bulunmaktadır.²⁷⁴ Yine de malikâne fermanının hazırlanmasından önce ve ayrıca malikânenin öncüsü niteliğinde olan iltizam usullerinin yoğunlaştığı 1685-1695 arasındaki dönemde Kadızâdeli etkisi zayıflamış gibi görünmektedir. Bu etki olmaksızın malikâne ve öncesindeki uygulamalarda mirî rejimi özel mülkiyete yaklaştırmak hedeflenmiş olabilir mi? İmparatorluğun birçok bölgesinde uygulanan mirî arazi sisteminin topyekûn değiştirilmesi Girit gibi yeni fethedilen bir bölgede özel mülkiyete geçilmesi kadar kolay olmayacağı için malikâne gibi bir sisteme peyderpey geçilmiş olması mümkün müdür? Esasen bu dönemde Kürd Molla ve Vanî Mehmed Efendi dışında zirai arazilerin mirî statüsünü sorgulayan isimler bulunmamaktadır.²⁷⁵ Dolayısıyla özel mülkiyetle ilgili bu iddiaların idarenin genel tavrını belirlediği söylemek güçtür. Netice itibariyle malikâne ve öncesindeki uygulamalardaki motivasyonun şeriata daha uygun olacağı gerekçesiyle mirî sistemi özel mülkiyete yaklaştırmaya gayesi olup olmadığı konusunda açık bir gösterge bulunmamaktadır. Ancak malikâne sisteminin sonuçları itibariyle özel mülkiyete kapı aralayan bir konumda olduğu görülmektedir.

Bununla beraber İslam hukukunda kişinin mülkü olmayan bir şey üzerinde mülküymüş gibi tasarruf etmesini sağlayan bazı uygulamalar söz konusudur. Bunlar da vakıf ve mirîyi özel mülkiyete yaklaştırmaktadır. Bunların en bilineni *tapu* uygulamasıdır. Yine mutasarrıfa önemli faydalar sağlayan *icâreteyn* ve *gedik* gibi uygulamaların malikâneye yakın olarak 18. yüzyılın başlarından itibaren yaygınlaştığına işaret edip bu tasarruf çeşitlerini dördüncü bölümde ele almak üzere erteliyoruz.

Netice itibariyle Osmanlı 17. yüzyılında gerek siyasi ve mali gerekse hukuki gerekçelerle iltizam sisteminin bir dönüşüm geçirmesi söz konusu olmuştur. Yüzyılın başlarından itibaren Mısır'ın mali sistemi dikkat çekmeye başlamış, aynı dönemde iltizam sisteminde mültezimin haklarının giderek genişlediği birtakım uygulamalar ortaya çıkmıştır. Sıradaki bölümde Mısır

²⁷⁴ Osman Cengiz, *XVI. Yüzyıl Osmanlı Düşüncesinin Kaynakları (Çivizâde-Ebussuûd-Birgivi)*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Denizli, 2018, s. 141.

²⁷⁵ Pehlivan, *Sultan, Reaya ve Hukuk*, s. 108 vd.

maliyesinde malikâneye öncülük eden uygulamalar ele alınacak, son bölümde ise malikâne benzeri uygulamaların İslam hukuk ve devlet geleneğindeki yeri tespit edilmeye çalışılacaktır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

OSMANLI MISIR'INDA İDARİ VE MALİ DÜZEN, MISIR İLTİZAMLARI VE HULVÂN

Malikâne fermanında malikâne sisteminin kaynağını nereden aldığına dair hulvân-i kurâ adındaki Mısır'dan gelen bir gelire işaret edilmiştir. Ancak bunun Mısır uygulamasındaki görünümü hakkında bilgi verilmemiştir. Bu bölümde öncelikle Osmanlı'nın Mısır'daki hakimiyeti sürecinde hem idari hem mali anlamda etkili olan memlük hiziplerinin Memlük Devleti'ndeki kökeni ve iktâ sistemi ele alınacak, ardından Osmanlı yönetimi altındaki Mısır'ın kısa bir tarihinden bahsedilecektir. Daha sonra Mısır'da hem Osmanlı fethi öncesi hem de Osmanlı fethi sonrasında uygulanan toprak ve vergi düzeni özellikle iltizam bağlamında ele alınarak malikâneye kaynaklık teşkil eden uygulamalar aranacak ve bahsi geçen hulvân gelirinin mahiyetinin ne olduğu üzerinde durulacaktır.

1. Memlük Devleti Yönetiminde Mısır

Memlük Devleti 1250-1517 yılları arasında Mısır, Şam ve Hicaz bölgelerinde hüküm sürmüş devlettir. Devletin yöneticilerinin askerî sınıf olan ve kölelikten gelme memlükler arasından güçlü olanların başa gelmesiyle belirlenmesi nedeniyle devlet bu ismi almıştır. Eyyubî sultanı Turanşah, Eyyubîler döneminde köle asıllı askerler olan memlük askerlerinin desteğiyle öldürülmüş ve Eyyubî Devleti'ne son verilmiştir. Tahta ilk olarak Şecerüddür Hatun çıkarılmış ancak ilk sultan 1259'da başa geçen Kutuz olmuştur. Bundan kısa bir süre sonra 1260'ta Baybars onu alt ederek başa geçmiştir.²⁷⁶

Memlükler dönemi önemli idarecilere ve siyasi olaylara şahit olmuştur. Baybars düzen kurucu sultandır. Sultan Nâsır dönemi imar ve nüfusta en büyük gelişmenin yaşandığı dönemdir. Haçlılara karşı sefer düzenleyip Kıbrıs'ı fetheden Barsbay aynı zamanda Hicaz bölgesinin yönetimini ve koruyuculuğunu almıştır. Kayıtbay uzun süre barış içinde saltanat kurmuş, Kansu Gavri ikinci kez imar, inşa ve ihyaya çalışmıştır. Memlük döneminde Kahire merkez şehir olup sultanın bulunduğu yerdir. Bunun dışında İskenderiye, Halep ve Şam en önemli bölgelerdir. 1496'da Kayıtbay öldükten sonra 1501'de Kansu Gavri başa gelmiş ve o devletin başındayken Osmanlılarla çatışmalara girilmiş, bu da devletin sonunu getirmiştir.

²⁷⁶ Andre Clot, *Kölelerin İmparatorluğu Memlüklerin Mısır'ı (1250-1517)*, çev. Turhan Ilgaz, İstanbul: Epsilon Yayınları, 2005, s. 24, 30.

Memlûklerin ilk zamanlarında Türk memlûkler çoğunluktadır. Berkuk döneminde hem Türk kökenli hem de Kafkasya kökenli birçok memlûk getirilmiştir. Daha sonra Farac'ın hükümdarlığı sırasında bu iki grup yani Türkler ve Kafkasyalılar arasında karışıklıklar baş göstermeye başlamıştır. Berkuk'tan itibaren Kafkas kökenli memlûkler başa geçmiştir. Suriyeli emirleri arkasına alan Türk memlûkler isyan etmişler ancak bu durum emirlerin öldürülmesiyle sonuçlanmıştır.²⁷⁷ Bu nedenle Memlûk Devleti memlûklerin çoğunlukla Türk olduğu ve Çerkes olduğu iki dönem halinde incelenmiştir. 1250-1382 arasındaki döneme Bahrî Memlûkler, 1382'den devletin yıkıldığı 1517'ye kadarki döneme Burcî Memlûkler dönemi denilmiştir. Memlûk askerlerinin etnik kökeninin Türklerden Çerkes'lere geçişinde memlûk çocuklarının yani evlâdü'n-nâsın zamanla iktâlar olarak askerler arasına katılmasının etkili olduğunu iddia eden çalışmalar mevcuttur.²⁷⁸

Memlûkler dönemi önemli bazı siyasi gelişmelere şahit olmuştur. Bunların başında Haçlı Seferleri ve Moğol İstilaları gelmektedir. Memlûkler kurulduğunda İslam dünyası için büyük bir tehdit olan Haçlılara karşı önemli başarılar elde etmişlerdir. Yine 1258'de Bağdat'ı istila etmelerinden sonra Moğollara karşı uzun savaflara girmişlerdir. Bu savaflar neticesinde Memlûkler Moğol ordularını hezimete uğratarak Moğol istilalarını durduran devlet olarak tarihe geçmişlerdir.²⁷⁹

Memlûkler döneminde önemli diğer olaylar arasında Kıbrıs'ın fethi ve Ermeni krallığı olan Kilikyalılarla yapılan savaflar vardır. Kıbrıs'ın fethedilmesinde temel etken bu bölgedekilerin Dimyat ve İskenderiye limanlarına gelen gemilerin yolunu kesip eşkıyalık yapmalarıdır. Neticede Kıbrıs Memlûk Devleti tarafından 1426'da fethedilmiştir. Kilikya Krallığı'nı fethetmelerinin sebebi ise onların İlhanlılarla ittifak kurmalarını bir tehdit olarak görmeleridir.²⁸⁰

Giderek büyüyen Osmanlı'yla ilk temaslar II. Mehmed'in Bizans'a son vermesinden sonra Memlûklerin egemenliğini tehdit edecek şekilde beyliklere ilerlemesiyle başlamıştır. Onun ölümünden sonra ise Şehzade Cem, Bayezid'in tahta çıkmasını kabul etmemiş ve dönemin Memlûk sultanı Kayıtbay da bu konuda onu destekleyerek himaye etmiştir. Onun da teşvikiyle Şehzade Cem Bayezid'le çatışmak üzere Anadolu'ya dönmüş ancak başarılı olamamıştır. Bundan

²⁷⁷ Clot, *Kölelerin İmparatorluğu*, s. 101.

²⁷⁸ Amalia Levanoni, "Awlad Al-Nas in The Mamluk Army During The Bahri Period", *Mamluks And Ottomans: Studies in Honour Of Michael Winter*, ed. David J. Wasserstein, Ami Ayalon, Abingdon: Routledge, 2006, s. 96-105.

²⁷⁹ Altan Çetin, *Türk Tarihinde Memlûk Asırları*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2020, s. 29, 35.

²⁸⁰ Çetin, *Türk Tarihinde Memlûk Asırları*, s. 40, 28 ve 34-35.

sonra Osmanlılar Memlûklere karşı Dulkadiroğulları'nı destekleyerek kalmamış, sonra Tarsus ve Adana'yı almışlardır.²⁸¹ Ancak Memlûkler son iki şehri geri almakla kalmadı, Osmanlı ordusunu da yenilgiye uğratmışlardır. Neticede iki devlet arasında barış yapılmıştır. Sultan Selim başa geldiğinde dönemin Memlûk sultanı Kansu Gavri, Osmanlı için büyük bir sorun olan Safevîlerle ittifak kurmuştur. Sultan Selim Safevîler üzerine yürüyerek Şah İsmail'in ordusunu ezdikten sonra Kansu Gavri ittifakını bozduysa da savaş kaçınılmaz olmuştur. Önce Mercidabık ile Şam bölgesi -Halep valisi Hayırbey'in savaşı bırakmasının da katkısıyla- alınmış, sonra Ridaniye Savaşıyla 1517'de Mısır ele geçirildi ve Memlûk Devleti son bulmuştur. Hayırbey'in Osmanlı'nın tarafına geçerek savaşı bırakması daha sonra onun Mısır valiliğine gelmesini sağlamıştır.²⁸²

Memlûk döneminde ticaret hem Avrupa hem Orta Asya'yla gelişmiştir. Bunun için geniş faaliyetlerde bulunulmuş ve kervansaray imarı, asayiş gibi birtakım hususlarda devlet desteği sağlanmıştır. Uzun mesafeli ticaret geliştiği için sarraflık ve süftece kullanımı da gelişmiştir.²⁸³ Bilhassa İskenderiye denize açılması dolayısıyla önemli bir ticaret şehridir. Son olarak Memlûklerin iki yüzyıl boyunca aralıklarla devam eden veba salgınına maruz kaldıklarını da belirtmek gerekir.

1.1. İdari ve Askerî Teşkilat

Memlûk Devleti'nde idari, askerî ve mali sistemin belkemiğini oluşturan memlûk sistemidir. Bu nedenle öncelikle memlûk ordusundan bahsedilecek, daha sonra memlûklerden oluşan idari kadroya değinilecek, son olarak memlûk sistemine dayanan toprağın iktâsı uygulaması ele alınacaktır.

1.1.1. Memlûk Sistemi ve Ordu

Köle temelli bir askerî ordu sistemi olarak memlûk sistemi Memlûk Devleti'nden önce Eyyubîlerde bulunmaktaydı. Baybars bu sistemi Eyyubîlerden alıp Memlûkler arası hiyerarşiyi onlar emiri, yüzler emiri ve kırklar emiri olarak düzenlemiştir. Memlûk Devleti'nin sonuna dek bu sistem devam etmiştir.

Memlûk Devleti'nde yöneticilerin de kendi aralarından seçildiği bir askerî grup olan memlûkler, bu sisteme girebilmek için öncelikle bir memlûk emirinin yani komutanın hizmetine

²⁸¹ Bu bölgedeki hakimiyetleri hakkında bkz Çetin, *Türk Tarihinde Memlûk Asırları*, s. 168 vd.

²⁸² Clot, *Kölelerin İmparatorluğu*, s. 135-137 ve 148.

²⁸³ Clot, *Kölelerin İmparatorluğu*, s. 169-170. Ticaret hakkında geniş bilgi için bkz. s. 189 vd.

girmeliydi. Bir kişinin memlûk olabilmesi için yetişkinlik çağından önce bir emir veya doğrudan sultan tarafından satın alınmış olması gerekirdi. Memlûklerin Müslüman olmayan bir asıldan gelmesi ve yabancı bir ülkede, çoğunlukla da “halkı açık renk derili” olan bir ülkede doğmuş olması şarttı. Bu koşulları sağlayamayan kişiler memlûk sayılamazdı. Dolayısıyla sultan olmaları da mümkün değildi. Memlûkler satın alındıktan sonra *tibâk* adı verilen askerî kışlalara getirilerek burada dinî ve askerî alanlarda eğitim almaları sağlanırdı. Eğitimlerini tamamladıktan sonra mezun olurken azat edilirlerdi ve *itâka* adı verilen hem diploma yerine geçen hem de azatlı olduğunu belirten bir belge alırlardı. Daha sonra bu memlûkler emirlerin komutası altında kabiliyetlerine göre çeşitli hizmetlerde bulunarak yükselebilirlerdi. Bunlar zamanla emir hatta sultan dahi olabiliyorlardı. Memlûkler eğitimlerini tamamlamadan ücret, binek veya silah edinmeye hak sahibi değillerdi. Eğitimleri bitip azat edildiklerinde kendilerine iktâ tahsis edilir ve bunun yanı sıra at, silah ve çeşitli savaş aletleri de verilirdi.²⁸⁴

Memlûk olan kişi bir emirin himayesindeyse emirine ya da sultanın himayesindeyse sultana sıkı sıkıya bağlıydı. Memlûkler de birbirine bağlıydı, bu haliyle bir aile oluşturuyorlardı. Ancak memlûklerin birbirlerine olan bağının tek sebebi bu değildi. Memlûkler başka bir emirin altına girdiğinde onların memlûkleriyle eşit kabul edilmiyordu, dolayısıyla çoğunlukla kendi efendilerinin yanında kalıyorlardı. Bu şekilde aile gibi hizipleşmekteydiler. Memlûkler ayrıca eğitimleri esnasında kendilerinden sorumlu olan hadımağalarıyla da sıkı bir ilişki içinde olup bunlarla olan ilişkileri de ömür boyu devam etmekteydi. Aralarındaki bu ilişki sayesinde hadımağaları da seçkinler grubuna dahil olurdu.²⁸⁵ Memlûk ailelerinin birbirine bağlı bu yapısı Osmanlı idaresi esnasında da devam etmiştir.

Memlûk olarak askerî sınıfın içinde bulunmak babadan oğula geçmezdi. Aynı şey sultan için de geçerliydi. Sultanlar memlûk kökenli olmak durumunda olduğu için ve memlûklerin çocukları memlûk olamadığı için sultan da olamazlardı. Bu sayede memlûk olmak tek nesil sürüp kan bağıyla aktarılmayan bir aristokrasi oluşturmuştur. Bununla birlikte sultanlar arasında Kalavun’un çocukları gibi bazı istisnalar söz konusuydu. Memlûklerin çocukları memlûk statüsünde olmadığı için genellikle ilimle uğraşmış, sivil hayat içinde bulunmuş kişilerdi. Bunun dışında başka meslekler de alarak halkın arasına karıştıkları için izole edilmiş değillerdi. Bunlara *evlâdü’-n-nâs* denilirdi. Müslüman olarak doğdukları için babalarından farklı olarak isimleri

²⁸⁴ Çetin, Türk Tarihinde Memlûk Asırları, s. 113-119, 126; Clot, *Kölelerin İmparatorluğu*, s. 34, 39.

²⁸⁵ Clot, *Kölelerin İmparatorluğu*, s. 35-36, 38.

Türkçe değildi. Sultanların çocukları *ecnâdü'l-halka* adı verilen memlûk dışı askerî birliklere diğer sıradan insanların katılabildiği şekilde katılabilirlerdi.²⁸⁶

Memlûkler arasında sultandan sonra en rütbeli olanlar emirler yani kumandanlardı. Merkez teşkilatında yirmi beş emir çalışırdı. Bunun yanında bazı *mukaddem* yani yüksek rütbeli emirler sultanın yanında çalışmayıp belirli bölgelerde valilik görevi yürütüyorlardı. Bu emirlerin en rütbelisi, “memlûk ordusunun başkumandanı” sayılabilecek *atabek* idi. *Atabekü'l-asâkir* veya *emirü'l-kebîr* veya *emirü'l-ümerâ* olarak da adlandırılırdı. Sultan ve *nâibüssaltanadan* sonra en yetkili kişi oydu. Bu rütbedeki emirler çok güçlü ve nüfuzlu idiler. Öyle ki bunlardan çıkan sultanlar oluyordu. Zaten sultan olabilmek için nüfuza sahip olmak temel etkendi. Atabekten sonra gelen emirler ise iktâ ve asker sayısına göre isimlendirilir, bu isimlendirme aynı zamanda emirin mevkisini de gösterirdi. Baybars memlûk sistemini Eyyubîlerden alıp *onlar emiri*, *yüzler emiri* ve *kırklar emiri* olarak düzenlemişse de bu sayının binlere çıkması mümkündü. Bu nadir bir durumdu, çünkü bu kadar güce sahip olan memlûk emirinin ayaklanma riski ortaya çıkmaktaydı. Ayrıca sultan memlûkleri olan emirler aynı zamanda devlet görevi (vazife) alarak hem idari hem de askerî görevlerini aynı anda yürüttükleri için savaş zamanlarında sıkıntı çıkabiliyordu.²⁸⁷

Memlûk ordusu üç kısımdan oluşmaktaydı. Bunlardan bir kısmı maaşlı askerlerdi. Bazısı da iktâ alıyordu. Birinci kısım sultanın memlûklerini ifade eden *el-memâlikü's-sultânîyye* idi. Bunların çoğu câmekiye (ç. cevâmik) yani aylık maaş alırlardı. İkinci kısım emirlerin memlûklerini kapsayan *el-memâlikü'l-ümerâ* idi. Esasen emirler de sultan memlûklerinden olup iktâ alırlardı. Emirlerin memlûkleri de onların iktâlarından belirli bir gelir alırlardı. Memlûk askerlerinin çoğunluğu bu gruptaydı. Üçüncü grup *ecnâdü'l-halka* olarak adlandırılan ve çoğunlukla önceki sultan ve emirlerin memlûklerinden oluşan askerlerdi ki bunlar daimi orduyu teşkil etmekteydi ve *hubz* denilen iktâları alırlardı. Askerî eğitimden geçmiş ve savaşlara katılan devamlı ordu olan *ecnâdü'l-halka* sultanlar tarafından özel bir ihtimam gösterilmekteydi. Memlûklerin aksine *ecnâd* her ırktan olabilmekteydi. Bu gruba Araplar da dahil olabiliyordu. Sultan Nâsır Muhammed döneminden sonra memlûk emirleri güçlenmiş ve *ecnâdü'l-halka* askerleri zayıflamaya başlamıştır. Bahsi geçen üç grup dışında düzenli olmayan ve memlûk sınıfına da dahil olmayan bazı askerler vardı. Bunlar Türkmen, Arap ve Kürt aşiretlerinin kendilerine verilen iktâlar karşılığında sağladığı askerlerdi. Aşiretler arasında en güçlüleri Arap aşiretleriydi ki bunlara *urbân* ve aşiret reislerine de *şeyhü'l-urbân* veya *şeyhü'l-a'râb* deniliyordu.

²⁸⁶ Clot, *Kölelerin İmparatorluğu*, s. 35, 41, 165; Çetin, *Türk Tarihinde Memlûk Asırları*, s. 127.

²⁸⁷ Çetin, *Türk Tarihinde Memlûk Asırları*, s. 76-79, 129-130; Clot, *Kölelerin İmparatorluğu*, s. 45-46.

Bu Arap şeyhleri Memlûklerden ayrı olarak iktâ alıp karşılığında bulundukları bölgelerde asayiş sağlar ve istenildiğinde seferlere katılırlardı.²⁸⁸ Bu aşiretler ve aşiret reisleri Osmanlı idaresinde de varlığını sürdürmüş ve aynı şekilde isimlendirilmişlerdir.

Sultanın satın aldığı memlûkler diğer askerlerden ayrı tutulurdu ve saray ve devlet görevleri onlara verilir. Sultan memlûkleri İç Kale’de bulunduğu için halktan her açıdan ayrılırdı. Dilleri Türkçe idi. Sultanın memlûkleri Osmanlı’daki kapıkulları gibiydi. Ancak onlar için iktâ gelirlerinden maaş tahsisleri yapılırdı. Bu sultan memlûkleri emir statüsünde olduklarında kendileri için memlûk satın alabilirlerdi, atları özeldi ve giysileri farklıydı. Emirler iktâsının genişliğine göre memlûk alırdı ve memlûklerinden biri ölmedikçe veya hizmetten bir sebeple çıkarılmadıkça yerine yenisini alamazlardı. Emirler arasında *haseki* denilen özel bir grup sultana daha yakındı. En önemli görevleri onlar alırlardı. Sultan değişince bunlar da yeni sultanın memlûkleri ile değişirdi. Eski sultanın memlûkleri olan hizipler sebebiyle karışıklıklar çıkması özellikle ekonomik zayıflık dönemlerinde vakidir. Bununla beraber emirlerin memlûkleri kendisiyle beraber yer değiştirmezdi. Bir memlûk emiri vilayet değiştirdiğinde siyasi güç oluşmaması için memlûklerini yanlarında götürmelerine izin verilmiyordu.²⁸⁹

Bu askerler arasında doğrudan iktâ sahibi olanlar sadece sultanın memlûklerinden emir rütbesinde olanlardı. Diğerleri iktânın yönetimiyle alakadar olmayıp toplanan vergilerden kendilerine düşen maaşları emirlerinden alırlardı. Söz konusu sultanın memlûkleri olduğunda bu işle ilgilenen divanlar tarafından toplanan vergilerden maaşlarını almaktaydılar. Bu anlamda sultan memlûklerinin iktâsı daha ziyade tahsis şeklindeydi. Emirlerin memlûkleri de yine doğrudan iktâ sahibi olmayıp emirlerine gelen vergi gelirlerinden maaşlarını almaktaydılar. Emirlerin elindeki topraklar, eğer valilik görevi de yüklenmediyse, genellikle dağınık halde bulunurdu. Dolayısıyla emirler Osmanlı’daki tımar sisteminin aksine belirli bir toprak parçası üzerinden değil, çeşitli bölgelerden vergiler toplarlardı. Ayrıca emirlerin komutasında memlûkler bulunduğu gibi eyalet valileri olan naiplerin emri altında da maaşlı asker olarak memlûkler bulunurdu.²⁹⁰

²⁸⁸ Ahmet Sağlam, *Memlûklerde Toprak Yönetimi: İktâ*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2021, s. 111-112; Çetin, *Türk Tarihinde Memlûk Asırları*, s. 33-34, 121; Bahattin Keleş, *Bahri Memlûklerde İktisadi ve Ticari Hayat (1250-1382)*, İstanbul: Siyer Yayınları, 2018, s. 42-47.

²⁸⁹ Sağlam, *Memlûklerde Toprak Yönetimi: İktâ*, s. 112; Clot, *Kölelerin İmparatorluğu*, s. 41-45; Çetin, *Türk Tarihinde Memlûk Asırları*, s. 33-34.

²⁹⁰ Yasir Beyatlı, *Memlûk Hanefiliği’nde İktâ Arazisinin İcâresi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul, 2022, s. 201; Sağlam, *Memlûklerde Toprak Yönetimi: İktâ*, s. 112-113; Clot, *Kölelerin İmparatorluğu*, s. 163.

Emirler bulundukları bölgelere göre ticarete dahil olmaktadır. Bu nedenle iktâlarının büyüklüğüne ve yerine göre değişse de toplumun en zengin sınıfı emirlerdi. Bulundukları bölgelerde askerî güvenliği sağlamakla mesullerdi. Bunun yanında bölgede kanun dışı işler yürütenlere karşı silah gücü kullanma yetkisine sahiptiler. Bunların yanında çarşı pazar kontrolü, çeşitli kamusal yapıların inşa ve tamir işleri gibi bölgenin çeşitli gereksinimlerini de karşılıyorlardı. Memlûk devletinin sonlarına doğru bazı emirler beytûlmal arazisinden geniş araziler satın alarak mülk edinmiştir. İktâ gelirlerini alanlar arasında naipler, vezirler ve vali olarak görev yapan emirler de vardı.²⁹¹

Halka askerleri esasen seçkin askerlerden oluşmaktaydı. Ancak zamanla halka askerlerine çok çeşitli tabakalardan insanlar dahil olmaya başladı. Sultanın oğulları da sıradan insanlar da bu gruba katılabiliyordu. Zamanla halka askerleri seçkin bir grup olmaktan uzaklaşıp vasat hale geldi ve önemini yitirdi. Halka ordusu Memlûklerin atlı olan nizami birlikleriydi. Kendilerine iktâ olarak verilen bölgelerde yaşarlardı. Bunların başında yüzler emirleri veya binler emirinden biri yani üst düzey bir komutan bulunurdu. Her birliğin içinde ayrıca kırklar emiri, onlar emiri ve *mukaddemü'l-halka* olarak isimlendirilen halka komutanları bulunurdu.²⁹²

Mısır yirmi dört *kırat* yani yirmi dört parça kabul edilmiştir. Her kırat için yaklaşık bin iktâ erbabı tayin edilmiştir. Nitekim Makrızî'nin Sultan Nâsır'ın düzenlemelerinden sonrası için verdiği iktâ sayılarından valiler ve onlara bağlı memlûkler çıkarıldığında asıl iktâ erbabı yirmi dört bin adettir.²⁹³ Ordunun temeli iktâlî askerlere dayanmakla beraber bir de deniz donanması bulunsu da Baybars'tan sonra gelen sultanlar deniz donanmasını çok önemsememişlerdir.²⁹⁴

Memlûkler Moğollar ve Haçlılara karşı yaptığı savaşlarda ordusunun ne kadar güçlü olduğunu ispatlamıştı. Bununla beraber Memlûk ordusu devletin sonlarına doğru zayıflamıştır. Bunun sebebini geleneksel yöntemleri bırakıp ateşli silah kullanmak istememelerinde gören bazı araştırmacılar vardır. Bunun yanında ordunun bozulmasında iktâ sistemindeki bozulmalar da etkili olmuştur. Askerler iktâlarını başkalarına satma yolunu gitmiş, iktâlar bazı devlet görevlileri, ulema ve esnaflar tarafından alınmaya başlanmıştır. Böylece iktâ sistemine dayalı olan ordu da zayıflamıştır.

²⁹¹ Keleş, *Bahri Memlûklerde İktisadi ve Ticari Hayat*, s. 50; Clot, *Kölelerin İmparatorluğu*, s. 164-165; Sağlam, *Memlûklerde Toprak Yönetimi: İktâ*, s. 112.

²⁹² Clot, *Kölelerin İmparatorluğu*, s. 45; Sağlam, *Memlûklerde Toprak Yönetimi: İktâ*, s. 113.

²⁹³ Sağlam, *Memlûklerde Toprak Yönetimi: İktâ*, s. 116.

²⁹⁴ Clot, *Kölelerin İmparatorluğu*, s. 47.

1.1.2. Yönetici Kadro ve Divanlar

Memlûk sultanı, memlûklerin emirleri yani komutanları arasından en güçlü olanlardan çıkıyordu. Başa geldikten sonra eski emirler de yeni emirlerle yer değiştiriyor, yani yeni sultan istediği kişilere emir rütbesini veriyordu. Yine sultan bu emirlere istediği şekilde iktâ ve görev dağıtabiliyordu.²⁹⁵ Sultan çocukları genellikle yönetime gelmezdi. Çünkü onlar memlûk sayılmıyorlardı, dolayısıyla sultan olmak için ilk şartı yerine getirememiş oluyorlardı. Bununla beraber 1279 yılında tahta çıkan Kalavun'dan sonra soyundan birkaç kişi tahta çıkmıştı. Ancak bu durum esas kuralın dışındaydı. Sultan, sultanın ailesi, memlûkleri ve bazı önemli divanlar Kal'atü'l-cebel olarak adlandırılan İç Kale'de bulunmaktaydı. İç Kale Kahire'de olup Eyyubiler zamanında duvarların içinde inşa edilmişti. Benzer birer kale Kahire dışında Şam ve Halep'te de vardı. Büyük iktâ sahibi olan emirler Kahire'de oturabileceği gibi iktâsı altında bulunan bölgede de oturabilirdi. Sultandan sonraki en yetkili isim *nâibüssaltana* olarak adlandırılan sultanın vekili ve sağ kolu konumunda bulunan kişiydi. Emirlerle görev ve iktâ dağıtımı gibi en önemli meselelerde sultanla beraber çalışırdı. Sultan Nâsir zamanında *nâibüssaltana* makamı kaldırılmıştır. Daha sonra bu makam tekrar kurulsa da eskisi gibi yüksek bir makam kabul edilmemiştir. Vezir rütbesi en başlarda sultan, naip ve atabekten sonra dördüncü sırada gelmekteydi. Daha sonra bu rütbe iptal edilip başka mansıplara dönüştürülmüştür.²⁹⁶

Memlûk Devleti temel olarak üç bölgeye veya eyalete ayrılmıştı. Bunlar Mısır, Şam ve Hicaz bölgeleridir. Şam yani Suriye bölgesinde her şehirde naip bulunurdu. Mısır'da ise sadece İskenderiye'de naip bulunmaktaydı. Hicaz bölgesini yönetmek için Mekke emiri görevlendirilmişti. Mısır kendi arasında *el-vechü'l-bahrî* ve *el-vechü'l-kablî* olarak yani sırayla Aşağı Mısır ve Yukarı Mısır olarak ikiye ayrılıyordu. Yukarı Mısır aynı zamanda Said bölgesi olarak da adlandırılıyordu. Bu iki bölgedeki şehirlerin tamamına yakını valiler tarafından yönetilmekteydi. Valiler arasında en yüksek dereceli olanı Kahire valisiydi. Kırklar emirleri yani *emir-i tablhane* Aşağı Mısır'daki şehirleri idare ediyordu.²⁹⁷ Mısır'ın Said bölgesi yani Yukarı Mısır Nil çevresinde kurulmuş olduğu için önemli bir bölgeydi. Mısır topraklarının idari taksimi Osmanlı döneminde büyük oranda korunmuştur.

²⁹⁵ Çetin, *Türk Tarihinde Memlûk Asırları*, s. 74.

²⁹⁶ Keleş, *Bahri Memlûklerde İktisadi ve Ticari Hayat*, s. 37, 41; Çetin, *Türk Tarihinde Memlûk Asırları*, s. 75, 78-81; Clot, *Kölelerin İmparatorluğu*, s. 66, 71, 177.

²⁹⁷ Çetin, *Türk Tarihinde Memlûk Asırları*, s. 81-82; Keleş, *Bahri Memlûklerde İktisadi ve Ticari Hayat*, s. 207-208.

Şehirlerde bazen vali ve iktâ sahibi beraberce bulunurdu. O zaman Kalavun'un Mısır naibine yazdığı tezkireden anlaşıldığı kadarıyla bir şehrin asayişini sağlamak valinin ve iktâ sahibinin ortak göreviyken iktâ arazisinin bakımı ve köylüler için tohum temini ve sulama için gerekli faaliyetler iktâ sahibinin görevi oluyordu. Bazen de *tablhane* yani kırklar emiri rütbesindeki emirler çeşitli bölgelerde valilik görevi yaparlardı. Ayrıca onlar emirlerinden de bölge valileri atanabiliyordu. Halep, Kerek gibi bölgelerde ayrıca nâibüssaltana bulunuyordu. Nâibüssaltananın büyüklüğüne göre bölgesinde *amel* veya çoğul olarak *a'mâl* denilen alt bölgeler bulunurdu. Bunların başında naipler bulunabilir veya daha küçük bölgelerde naip yerine vali bulunabilirdi.²⁹⁸

Merkezdeki yöneticilerin ilgilendiği üç temel husus vardı ve idari kadrolar buna göre şekillenmişti. Bunlardan ilki haberleşme ve arşivleme ile ilgili işlerdi. İkinci önemli husus vergilerin toplanmasıydı. Üçüncüsü ise askerî birliklerin idaresi idi.²⁹⁹ İdari işlerle görevli kadro temel olarak ikiye ayrılmıştı. İlki *erbâbu's-süyûf* olarak tabir edilen askerî kadro ki bunların tamamı memlûk emirlerinden oluşmaktaydı. İkincisi ise *erbâbu'l-kalem* olarak adlandırılan ve ulema ve eğitilmiş halktan oluşan kısımdı.³⁰⁰ İdari işlerin her biri için divanlar oluşturulmuştu ve bu işler ilgili divanlarda yürütülmekteydi. *Divanü'l-ceyş* askerî işler ve iktâ işleriyle ilgilenen ve birçok görevlisi olan geniş bir divandı. *Divanü'l-inşâ* resmî yazışmalarla ilgilenmekteydi. *Divanü'l-ahbâs* vakıf ve dinî müesseselerle ilgili işlere bakmaktaydı. *Divanü'n-nazar* devletin ve *divanü'l-hâss* ise sultanın hazinesini kontrol eden divanlardı.³⁰¹ En önemli divanlar bunlar olmakla beraber başka divanlar da vardı. İdari işler İç Kale'de bulunan bu divanlar aracılığıyla yürütülüyordu ki en büyüğü *divanü'l-ceyş* idi. Buna iktâlarla ilgilenmesi sebebiyle *divanü'l-iktâ* da denilmekteydi. İktâlarla ilgili bir diğer divan sultana ait arazilere bakan *divanü'l-hâss* olup Sultan Nâsır Muhammed zamanında kurulmuş ve bunun karşılığında vezirlik makamı kaldırılmıştır. Bunun yanında sultanın memlûklerine tahsis edilen iktâ arazileriyle ilgilenen *divanü'l-müfred* vardı. Memlûklerin maaşları bu arazilerin gelirinden karşılanırdı. Bu divan da Sultan Zahir Berkuk zamanında kurulmuştur. İktâyla ilgili bir diğer divan da verilen iktâların geri alınmasıyla ilgilenen *divanü'l-mürteci* ve *divanü'z-zahîre* idi. *Divanü'l-ahbâs* de cami, medrese,

²⁹⁸ Sağlam, *Memlûklerde Toprak Yönetimi: İktâ*, s. 81, 115-116.

²⁹⁹ Clot, *Kölelerin İmparatorluğu Memlûklerin Mısır'ı*, s. 163.

³⁰⁰ Çetin, *Türk Tarihinde Memlûk Asırları*, s. 82-83.

³⁰¹ Diğer divanlar ve ayrıntılar için bkz. Çetin, *Türk Tarihinde Memlûk Asırları*, s. 83 vd.

zaviyelerdeki dinî görevlilere iktâ verilmesi hasebiyle iktâ işiyle ilgiliydi. Bu şekilde verilen ahbâs arazilerinin miktarı gittikçe artmıştır.³⁰²

1.2. Mali Teşkilat: İktâ Sistemi ve Vergiler

Mısır'daki üretim sulama imkanlarının ölçüsüne bağlıydı. İktâ sistemi ile askerî düzenin sağlanmasının yanında üretimin devamlılığı da sağlanmaya çalışılmıştır. Bu da tarıma dayalı bir ekonomide askerî gücün toprağa bağlanması ile gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Memlûk Devleti'nde mali sistemin temelinde iktâ sistemi vardır.

1.2.1. Memlûk İktâ Sistemi

Memlûk Devleti kurulduğu zamandan itibaren iktâlar verildiği görülmektedir. Başlarda Eyyubîlerin uyguladığı tarz bir iktâ sistemine sahip olan Memlûklerde iktâlar verasete dayalı idi. Sultan Baybars Eyyubî iktâsını düzenleyerek mirasla intikaline son verdi. Eyyubîlerde hanedana bağlı olan iktâ sistemi parçalı bir mahiyete sahipti ve siyasi parçalanmaya sebep olmuştu. Baybars döneminde bu sistem kaldırılarak iktâlar merkeze bağlanmış ve bu sayede “merkeziyetçi bir devlet yapısı inşa edilmiştir”. Sultan Baybars ilk etapta Eyyubî hanedan üyelerinin ellerinde iktâların kalmasına müsaade etmişse de zamanla bunları tasfiye edip yerine memlûk emirlerini naip atamış ve bu şekilde memlûk sistemine dayalı iktâ sisteminin temellerini atmıştır. Bu iktâların görevle sınırlı tutulmasını sağlayarak mirasla intikaline son vermiştir. Ayrıca memlûklerin çocuklarının memlûk sayılmaması sebebiyle idari ve askerî hizmetlere gelmeleri sınırlandırılmıştır. Bu iktâ sistemi Mısır haricinde Şam bölgesi olan Suriye, Filistin ve Lübnan taraflarında da uygulanmıştır. Memlûklere ve halka askerlerine verilen iktâlara *el-iktaâtü'l-ceşîyye* yani askerî iktâlar denmiştir. Aynı zamanda bunlar *hubz* veya *ahbâzü'l-ümerâ*, *ahbâzü'l-halka* ve *ahbâzü'l-ceş* olarak da isimlendirilmiştir.³⁰³

Memlûklere has olan bu iktâ sistemi diğer İslam devletlerindeki sistemden ayrışıyordu. Nitekim Makrîzî bunun benzerinin daha önce uygulanmadığını söylemiştir. Mısır'daki iktânın diğer bölgelere göre farklı özellikleri dört madde halinde sıralanabilir: İktâ geliri ve askerî hizmetin kontrolünün sağlanması, iktânın miras bırakılamayışı, hayat boyu verilen iktâların nadir olması ve iktâ sahibinin iktâ toprağında bağımsız hareket etmesi.³⁰⁴ Bu anlamda iktâ sahibi sadece

³⁰² Keleş, *Bahri Memlûklerde İktisadi ve Ticari Hayat*, s. 50-53.

³⁰³ Çetin, *Türk Tarihinde Memlûk Asırları*, s. 109, 110; Sağlam, *Memlûklerde Toprak Yönetimi: İktâ*, s. 35, 74, 77-81; Keleş, *Bahri Memlûklerde İktisadi ve Ticari Hayat*, s. 35.

³⁰⁴ Claude Cahen'den aktaran Sağlam, *Memlûklerde Toprak Yönetimi: İktâ*, s. 47. Ayrıca s. 22, 73.

vergi toplayıcısı konumunda değildir, aynı zamanda o bölgedeki arazileri icâre ve müzâraa³⁰⁵ gibi akitlerle işleterek gelirinden de faydalanma hakkına sahiptir.³⁰⁶

İktâ sahiplerinin birçok sorumluluğu vardır. Öncelikle askerlerin silah ve diğer levazımâtını karşılamaları beklenirdi. Bölgeleri dahilinde asayîşi sağlamak, haberleşme ağını korumak ve toplanan ürünleri beytülmale iletmek için gerekli develeri temin etmek de onların göreviydi.³⁰⁷ Bir bölgede valiyle beraber bulunduklarında şehrin asayîşini sağlamak valinin ve iktâ sahibinin ortak görevi olurdu. İktâ arazisinin bakımı, köylüler için tohum temini ve sulama için gerekli faaliyetleri yürütmek iktâ sahibinin sorumluluğundaydı.³⁰⁸

Memlûk askerleri dışında iktâ sahibi olan bazı yerel unsurlar da söz konusuydu. Bunlar Türkmen beyleri ve bedevi Araplar yani urbân şeyhleri ve Kürt göçebelereydi. Sultan Baybars Türkmenleri Haçlıların işgal ettiği bölgelere iskan ederek o bölgelerin demografik yapısını şekillendirmek istemişti. Bu amaçla iskan ettiği bölgelerde onlara iktâlar tahsis etti. Bedevi Araplar yani *urbân*, Türkmenler ve Cîze bölgesindeki az sayıdaki *ekrâd* yani Kürt göçebeler genellikle hayvancılıkla geçindiği için mera ve otlakları kullanıyorlardı. Bunlara verilen iktâlar karşılığında asker besliyorlardı. Bu askerlere *ecnâdü'l-a'râb/urbân/bedevi*, *ecnâdü't-türkmen* ve *ecnâdü'l-ekrâd* deniliyordu. Bunlar arasında en geniş bölgelere yayılmış olanlar sadece Mısır değil, Şam ve Hicaz bölgelerinde de bulunan urbân yani bedevi Arap kabilelerdi. Urbânın askerî hizmetin yanında haberleşme ağına katkıda bulunup yol güvenliğini sağlama gibi sorumlulukları da vardı. Türkmenler ise çoğunlukla Filistin ve Suriye bölgelerinde bulunurdu. Bu toplulukların görevleri daimi olmayıp bulundukları bölgelerde asayîşi sağlamak üzere “otlak ve yurt” edindikleri bölgeleri iktâ olarak almışlardı. Ayrıca bu gruplar iktâları karşılığında yıllık bir vergi ödüyorlar ve sultanın ahırına at ve deve takdim ediyorlardı. Oysa memlûklere verilen iktâlar askerî hizmet karşılığında olduğu için beytülmale ödeme yapmaları beklenmezdi.³⁰⁹

Memlûk Devleti'nin ilk zamanlarında iktâ *belde* (ç. *bilâd*) yani bir bölgenin alınması şeklinde olabileceği gibi bir arazinin alınması şeklinde de olabilmekteydi. İktâ verilen memlûk bu iktâ arazisini istediği gibi tasarruf edebilirdi. İktâ arazisinin büyüklüğü memlûkün mevkisinin büyüklüğüne göre değişmekteydi. Sultan Nâsır döneminde yapılan bir düzenleme sonrasında iktâ

³⁰⁵ İcâre: Kira akdi. Müzâraa: Zirai ortaklık.

³⁰⁶ Bu konudaki bir çalışma için bkz. Beyatlı, *Memlûk Hanefîliği'nde İktâ Arazisinin İcâresi*.

³⁰⁷ Keleş, *Bahri Memlûklerde İktisadi ve Ticari Hayat*, s. 41.

³⁰⁸ Kalavun'un Mısır naibine yazdığı tezkireden aktaran Sağlam, *Memlûklerde Toprak Yönetimi: İktâ*, s.81.

³⁰⁹ Sağlam, *Memlûklerde Toprak Yönetimi: İktâ*, s. 78-80, 102, 117; Keleş, *Bahri Memlûklerde İktisadi ve Ticari Hayat*, s. 207; Beyatlı, *Memlûk Hanefîliği'nde İktâ Arazisinin İcâresi*, s. 204.

sahipleri, kendilerine iktâ edilen bölgedeki tüm vergileri kapsayacak şekilde yani *iktâ-i derbeste* olarak iktâ almaya başlamıştır.³¹⁰ Bununla beraber askerlerin gelirleri olan iktâ arazileri tek bir yerde toplanmayıp çoğunlukla dağınık olarak başka bölgelerde bulunuyordu. Bu sistemin Osmanlı'daki tımar sitemiyle en büyük farkı buydu. Çünkü tımar sahibi kendisine geçimlik olarak verilen toprak parçasında yaşıyor ve aynı zamanda koruyucu görev üstleniyordu.

Emirler büyük ve verimli arazileri iktâ olarak alabilir ve bu sayede iyi bir gelir elde edebilirdi. En geniş iktâyâ sahip olan sultanın kendisi idi. Sonra memlûk emirleri arasından binler emiri olarak geçen *mukaddemu'l-ulûf* emirleri en geniş iktâlara sahipti. Bunlar üst düzey devlet memuru sayılmakta olup bin kadar memlûkü olanlardı ki sayıları çok fazla değildi. Ondan sonra en yüksek iktâ ise *emir-i mie* yani yüzler emirine aitti, geliri 200 bin dinarı bulabiliyordu. İktâ alanlar arasında en düşük gelir halka komutanı olan *mukaddem-i halkaya* aitti ki o da 1500 dinar idi. *Emir-i tablhane* yani kırklar emirinin ve *emir-i aşere* yani onlar emirinin gelirleri ise bu ikisinin arasındaydı. Şam bölgesinde iktâ sahibi olanların gelirleri bunlara göre daha azdı.³¹¹ Memlûk emirleri zamanla zenginleşiyordu. Bununla beraber miraslarına genellikle devlet tarafından el konulduğu için servetlerini vakfederek evlatlarına aktarmaya çalışıyorlardı.³¹²

Emirlerin statüsü iktâsının genişliği ve dolayısıyla beslediği asker sayısına göre belirleniyordu. Dönemlere göre beş memlûkten bin memlûke kadar asker besleyen emirler olsa da on, kırk ve yüz memlûk besleyenler olarak üçe ayrılması yaygındı. Emirler bulundukları rütbelere uygun olarak bazı devlet görevlerine veya askerî görevlere atanırdı.³¹³ İktâ erbabının sayısı toplam yirmi dört bindi. Mısır yirmi dört kırata ayrılmıştı ve her kıratta bin memlûk düşecek şekilde ayarlanmıştı. Makrîzî'nin Sultan Nâsır dönemi için verdiği iktâlıların sayısına göre kırklar emiri unvanlı vali on dört, onlar emiri ünvanlı vali yedi idi ve bunların memlûkleriyle beraber toplam sayısı 651 idi. Bunların toplamdan çıkarılması ile yirmi dört kırat için asıl iktâ erbabı yirmi dört bin çıkmaktadır. Bu da valilik görevine gelen emirlerin aslında iktâ sahibi olmasına rağmen asıl iktâ erbabı arasında sayılmadığını göstermektedir.³¹⁴

İktâ verme yetkisine sahip olan tek kişi sultanın kendisiydi. Ancak sultan bu işi genellikle nâibüssaltananın kontrolünde divanü'l-ceyşe bırakıyordu. Memlûklerde iktâ sistemi

³¹⁰ Çetin, *Türk Tarihinde Memlûk Asırları*, s. 110; Beyathı, *Memlûk Hanefiliği'nde İktâ Arazisinin İcâresi*, s. 226

³¹¹ Keleş, *Bahri Memlûklerde İktisadi ve Ticari Hayat*, s. 207-208.

³¹² Clot, *Kölelerin İmparatorluğu*, s. 35

³¹³ Keleş, *Bahri Memlûklerde İktisadi ve Ticari Hayat*, s. 208- 210.

³¹⁴ Sağlam, *Memlûklerde Toprak Yönetimi: İktâ*, s. 116.

*fürûsiyeyle*³¹⁵ beraber ordunun temeli kabul edildiği için iktâ işleriyle divanü'l-ceyş ilgilenirdi. Bu divan askerî işlerin tamamıyla alakadar olmakla beraber görevlerine göre üç alt divana ayrılmıştı. Eyyubîlerden alınan bu divan sisteminde ecnâdü'l-halka ile ilgilenen bir bölüm bulunuyordu. Bunun yanında iktâ ile ilgilenen ve revâtib yani asker maaşlarıyla ilgilenen iki divan daha vardı. Divanü'l-ceyşin altında ayrıca Araplara yapılan iktâlarla ilgilenen özel bir görevli bulunmaktaydı. İktâ almak isteyen kişi sultanın önünde askerî niteliklerini sergileyeceği bir sınavdan sonra başarılı olursa iktâyı alabilirdi. İktâ verileceği zaman divanü'l-ceyşten talep çıkar ve sultana sunulurdu. Eğer kabul edilirse divanü'n-nazara iletilip orada *murabba'a* denilen bir belge hazırlanırdı. Bu belgede iktâ sahibinin ismi ve rütbesinin yanında ecnâdın sayısı yazılıp divanü'l-inşâya gönderilirdi. Burada *menşur* denilen bir belge hazırlanırdı. İktâ sahibine *misal* adı verilen belge verilirdi. Her yıl iktâlar ve görevler yenilenir, rütbesine göre emirlere *hil'at* giydirilirdi. İktâ sistemi emirleri desteklemek veya onların gücünü azaltmak istediğinde sultan için bir aracı oluyordu. Bu anlamda “arazi sultanın elinde mükafat ve ceza aracı gibiydi.”³¹⁶

1.2.2. Vergiler ve Vergi Toplayıcıları

Memlüklerde en önemli ve geniş kapsamlı olan vergi haraçtı. Arazinin verimlilik durumuna göre değişen meblağlarda alınan haraç iktâyâ konu olan arazilerden de alınmaktaydı. Mısır'daki haraç vergileri Nüveyrî'nin aktardığına göre *harac-ı ziraat* ve *harac-ı râtib* olarak iki çeşitti. Harac-ı râtib iktâ kapsamı dışında olup *sevâki* adı verilen ve değirmenlerle işlenen arazilerden, bostan ve hurmalıklardan sabit ve nakdî olarak toplanan haraçtı. Arazi vergileri öşür veya haraç olarak alınabilirdi. Bununla beraber arazi vergilerinin hepsine haraç adı verilirdi. İktâlî topraklardan alınan haraç her feddan için ekinin cinsine göre aynî veya nakdî olarak belirlenmiş sabit bir vergiydi. Memlükler döneminde vergilerin bir kısmı nakdî bir kısmı aynî olarak toplanmaktaydı. Aşağı Mısır bölgesindeki arazilerin vergileri nakdî olarak toplanmakta ve genellikle iki veya üç takside bölünmekteydi. Bunlar harac-ı ziraat kabilinden vergilerdi. Haraç dışındaki en önemli vergi kalemi gayrimüslimlerden alınan ve haraçla beraber şer'î vergiler olarak kabul edilen cizye idi. Memlüklerde cizye yüksek, orta ve düşük bedeller olmak üzere üç gruba ayrılmıştı. Sultan Nâsır dönemindeki düzenlemelerle daha önce hazineye aktarılan cizye gelirleri artık *cevâli* adı altında en yakın bölgedeki iktâ arazisine dahil edildi.³¹⁷

³¹⁵ Askerî eğitim sistemi olan frûsiye hakkında bkz. Çetin, *Türk Tarihinde Memlük Asırları*, s. 106-108.

³¹⁶ Çetin, *Türk Tarihinde Memlük Asırları*, s. 72-73, 83, 90; Sağlam, *Memlüklerde Toprak Yönetimi: İktâ*, s. 101 vd. Keleş, *Bahri Memlüklerde İktisadi ve Ticari Hayat*, s. 35, 37, 209.

³¹⁷ Keleş, *Bahri Memlüklerde İktisadi ve Ticari Hayat*, s. 194; Sağlam, *Memlüklerde Toprak Yönetimi: İktâ*, s. 67, 119, 122; Beyatlı, *Memlük Hanefiliği'nde İktâ Arazisinin İcâresi*, s. 186.

Bunların dışında gayri şer'î kabul edilen *meks* veya çoğul haliyle *mukûs* olarak adlandırılan vergiler de vardı. Makrızî Mısır'ın vergilerinin *haracî* ve *hilâlî* olmak üzere iki kısım olduğunu belirtir. Ekilip dikilen arazilerden alınan vergi ve çiftçilerden alınan hediye kabilindeki mallar haracî kısma girmektedir. Hilâlî kısım ise yöneticilerin ihdas ettiği vergilerdir. Makrızî hilâlî vergilerin zamanla meks/mükûs olarak yaygınlaştığını ancak bazılarının da zaman içinde kaldırıldığını belirtmektedir.³¹⁸ Mekslerin en önemlileri arasında transit ticaretten, ithal ve ihraç edilen mallardan alınan gümrük vergisi, her bölgede yapılmak üzere idarecinin topladığı köprü vergisi ve Hicaz bölgesine özel bazı vergiler zikredilebilir. Gayri şer'î vergilerin bir kısmı sultani divanlar için toplanırken bir kısmı iktâ sistemi dahilinde memlûk emirlerine gitmekteydi. Meks kelimesi aslında cahiliye devrinde alınan bir pazar vergisinin adıydı. Daha sonra tüccarlardan alınan onda bir oranında bir vergi için kullanılmış, bu nedenle gümrük vergisiyle karıştırılmıştır. Bununla beraber meks her türlü resim ve “özellikle halkın adaletsiz olduğundan şikayet ettiği vergiler” için kullanılmıştır. Bu vergiler sultandan sultana değişmekte olup bazı çeşitleri kaldırılıp yenileri ihdas edilebilmekteydi.³¹⁹

Sultan Nâsır döneminden önce iktâlar belirli bölgelerin istiğlâl edilmesi dışında bazı nakdî vergilerin tahsil edilmesi şeklinde de olabiliyordu. Sultan Nâsır'ın düzenlemelerinden sonra meksler iktâlardan çıkarılarak iktâların tamamı belli bölgelerin *istiğlâlî* yani haracını toplamanın yanında kiralama gibi akitlerle o bölgenin her türlü gelirinden faydalanma şeklinde oldu. Bunun yanında *ziyâfe* adı verilen ve köylülerin ekinlerinden ve hayvanlarından verdikleri hediyeler de vardı ki bunlar da Sultan Nâsır'ın düzenlemeleri esansında iktâ gelirlerine dahil edilmiştir.³²⁰ Kahire ve Fustat şehirleri diğer şehirlerden ayrı olarak bazı vergilere tabii veya bazı vergilerden muaf tutulurdu. Örneğin mekslerden bir kısmı Kahire ve Fustat şehirlerine münhasır vergilerdi. Ayrıca bu iki şehrin cizyeleri iktâyâ dahil değildi.³²¹

İktâyâ dahil olmayan vergiler iltizamla toplanıyordu. Ayrıca iktâ sahipleri mültezimlerle anlaşıp iltizama verebiliyordu. Kayıtbay zamanında (1423-1496) mirî araziye benzer bir sisteme geçilerek iltizam sistemi düzenlenmişti. Buna göre haraç arazilerinden haraçları toplamak için kâşifler görevlendirildi. Bunlar iltizam bedeli olarak yıllık sabit bir meblağ ödüyorlardı. Kâşifler

³¹⁸ Takiyyüddin Makrızî, *el-Mevâiz ve'l-itibar bi-zikri'l-hıttati ve'l-âsâr*, Beyrut: Dârü'l-kütübü'l-ilmiyye, h.1418, c. 1, s. 194-195. Bu mekslerin bir listesini ve meblağlarını da vermektedir.

³¹⁹ Fatih Yahya Ayaz, *Memlûkler (1250-1517)*, İstanbul: İsam Yayınları, 2015, s. 114; Keleş, *Bahri Memlûklerde İktisadi ve Ticari Hayat*, s. 199 vd. Beyatlı, *Memlûk Hanefiliği'nde İktâ Arazisinin İcâresi*, s. 197.

³²⁰ Sağlam, *Memlûklerde Toprak Yönetimi: İktâ*, s. 120.

³²¹ Beyatlı, *Memlûk Hanefiliği'nde İktâ Arazisinin İcâresi*, s. 197; Keleş, *Bahri Memlûklerde İktisadi ve Ticari Hayat*, s. 194.

memlûk yani asker olduğu için hem idari hem mali görevleri varken aynı zamanda asker besliyorlardı. Kansu Gavri zamanında (1501-1516) kâşiflere köy satışlarında hilat giydirilerek karşılığında *ilbâsiye* veya hilat bedeli olarak para alınmaya başlandı. Sultan Nâsır döneminde rütbelerine göre askerin, valilerin, vergi toplayıcılarının ibreleri belirlenmiştir. Makrîzî, düzenlemelerden sonraki *ibre* yani iktâ gelirlerinden bahsederken *keşşâf* yani *kâşif*leri de sayarak bunların ibresinin 20 bin dinar=160 bin dirhem olduğunu belirtmektedir. Buna göre keşşâf kırklar emiri rütbesindeki (15 bin dinar=120 bin dirhem) ve onlar emiri rütbesindeki (5 bin dinar=35 bin dirhem) valilerden daha çok ibreye sahiptir. Aşağı Mısır ve Yukarı Mısır'ın her ikisinde kâşifler görevlendirilmiştir.³²² Osmanlı Mısır'ı fethettikten sonra kâşiflik kurumunu ve ilbâsiye uygulamasını bazı değişikliklerle sürdürmüştür.

1.2.3. Mısır Arazileri, Tahrirler ve Revkler

Mısır arazisi iktâ alıp almama durumuna göre yedi kısma ayrılır: İlki divanü'l-hâss ve divanü'l-müfrede ait araziler, ikincisi komutan ve askerlerin dirlikleri, üçüncüsü çeşitli vakıflar ki bunların gelirleri camilere, medreselere, tekkelere veya hayır işlerine, evlatlara, azatlılara tahsis edilmiştir. Dördüncüsü ahhâs vakıfları ki din görevlilerine ve cami hizmetlerine tahsis edilmiştir. Beşincisi mülk arazilerdir ki bunlar beytûlmalden satın alınmıştır. Altıncısı da tarıma elverişli olmayan arazilerdir, bunlardan hayvanlar otlar. Yedincisi ise Nil sularının ulaşmadığı boş çöl bölgeleridir. Bunlardan ilk ikisi iktâ dahilindedir. Araziler verimine göre de ayrı bir tasnife tabi tutulmuştur. Buna göre en verimli araziler sultanın kendisine ve emirlere verilmiştir.³²³

İktâ ile dağıtılan ve ekilebilen Mısır arazisi toplam yirmi dört parçaya bölünmüştür. Her bir parçaya *kırat* denilmiştir. Gelirleri sultana ait olanlar, memlûk emirlerine verilenler ve ecnâdü'l-halkaya verilenler olarak üç kısımdır. Selahaddin Eyyubî zamanından itibaren Mısır'ın ekilebilir arazileri bu üç grup arasında bölüştürülmüştür. Bunların oranları yapılan bazı reformlar neticesinde değişebilmiştir. Sultan Nâsır, hâss-ı sultan olan iktâ arazileriyle ilgilenmesi için divanü'l-hâss adındaki divanı ihdas etmiş ve başına da nâzırı'l-hâssı getirmiştir. Bu divan sadece sultan arazileriyle ilgilenmiştir.³²⁴

Memlûklerde arazilerin vergileri kâtipler ve askerler gözetiminde her yıl yapılan tahrirler esnasında belirlenir ve toplanırdı. Kıptî takvimine göre her yıl “orduya mensup cesur, gözü pek

³²² Sağlam, *Memlûklerde Toprak Yönetimi: İktâ*, s. 110, 120, 129; Çetin, *Türk Tarihinde Memlûk Asırları*, s. 81-82.

³²³ Keleş, *Bahri Memlûklerde İktisadi ve Ticari Hayat*, s. 36, 41, 58 vd; Sağlam, *Memlûklerde Toprak Yönetimi: İktâ*, s. 68-69.

³²⁴ Keleş, *Bahri Memlûklerde İktisadi ve Ticari Hayat*, s. 37-38.

kimseler, yine güvenilirliği ile meşhur adil kâtipler, daha önce kadastro işlerinde görev almayan Kıptî Hristiyan kâtipler birlikte” vergi tahsilatına çıkarlardı. Toplanan haracın üçte biri orduya sarf edilir ve kalan taksitler senede üç seferde toplanırdı. Vergi tahsil edenlerin başında *şâddü’l-devânîn* denilen ve kâtipler, müstevfîler ve nâzırlardan oluşan altmış kişilik bir grup ve otuz kişilik mübâşirler grubu bulunurdu. Daha sonra müstevfî ve nâzırlardan bu görev alınmıştır. Kâtipler ayrıca iktâ verilmesiyle bağlantılı olarak ordulardaki asker sayılarını düzenlemekle mükellefi.³²⁵

Revk “zirai arazinin ölçülerek deftere kaydedilmesi” anlamına gelmektedir. Bu uygulamayla her araziden alınacak vergi miktarı belirleniyordu. Memlûklerden önce, hatta Mısır Müslümanlar tarafından fethedilmeden önce de benzer arazi ölçüm işleri yapılmaktaydı. Bu arazi ölçümlerinde esas alınan birim feddan olarak adlandırılan arazi parçaları idi.³²⁶ Revk ile tahrir birbirinden farklıydı. Tahrir temel olarak kadastro işlemleri ve vergi hesaplaması yapılmasıydı. Oysa revk bu tahrir işlemi de kapsayacak şekilde “gelirlerin tahsis edildiği sultan, emir ve askerlerin paylarının belirlenmesi ya da düzenlenmesi” anlamını içeriyordu. Memlûkler dönemi boyunca iki kere revk yapılmıştır. Bunlardan ilki 1297 yılında Sultan Laçin tarafından, ikincisi ise 1315 yılında Sultan Nâsır Muhammed tarafından yapılmıştır.³²⁷

Memlûklere has iktâ sisteminin kurucusu Baybars zamanında (1260-1277) verilen iktâlarda yirmi dört parça kabul edilen Mısır arazisinin dört parçası sultana, on parçası emirlere ve on parçası da halka askerlerine iktâ olarak verilmişti. Sultan Hüsameddin Laçin zamanında (1296-1299) yapılan ve revk-i hüsâmî olarak geçen revkte sultanın yirmi dört parçadan payı dört pay olarak bırakılmış, emirlerin hissesi dokuz pay, ecnâdü’l-halkanın payı ise on bir pay olarak belirlenmiştir.³²⁸ Ancak bu revk başarılı olamamış, Sultan Laçin öldürülerek halkanın payı düşürülmüştür. Bu revkin amacı yüksek gelire sahip emirlerin iktâlarının değiştirilerek bu arazilerin sultana tahsis edilmesiydi. Ancak emirler bu durumdan hoşnut olmamış ve sultanı öldürmüşlerdir. Revk amacına ulaşmadığı gibi sonrasında iktâlar bu revkte belirlenen şekliyle uygulanmamış, iktâ dağıtımı yarım kalmış ve iktâ nizamı bozulmuştur. Dolayısıyla askerî düzen bozulmuş ve askerlerin geçim kaynağını kurlsızca ele geçirenler ortaya çıktığı için ordu zayıflamıştır.³²⁹

³²⁵ Sağlam, *Memlûklerde Toprak Yönetimi: İktâ*, s. 64, 90, 114.

³²⁶ Ölçü birimleri hakkında bkz. Sağlam, *Memlûklerde Toprak Yönetimi: İktâ*, s. 59-60.

³²⁷ Sağlam, *Memlûklerde Toprak Yönetimi: İktâ*, s. 59, 76; Keleş, *Bahri Memlûklerde İktisadi ve Ticari Hayat*, s. 35.

³²⁸ Makrızî, *el-Hutut*, c. 1, s. 165-166.

³²⁹ Sağlam, *Memlûklerde Toprak Yönetimi: İktâ*, s. 77, 82-86; Keleş, *Bahri Memlûklerde İktisadi ve Ticari Hayat*, s. 39, 53-54.

Sultan Nâsır'ın üçüncü kez ve güçlü şekilde tahta çıkışından sonra (1310-1341) revk-i nâsırî adı verilen bir arazi reformu yapılmıştır.³³⁰ Bu revk önce 1313'te Suriye, Filistin, Lübnan taraflarında ve sonra 1315'te Mısır'da yapılmıştır.³³¹ Sultan Nâsır üretimin devamlılığını sağlamak için halkın üzerindeki ağır vergilerin kaldırılması gerektiğini düşünüyordu. Arazi sayım ve ölçümü yapılarak hangi bölgeden ne kadar üretim sağlandığı tespit edildi. Arazilerin tahriri kırk günde, iktâ dağıtımları yetmiş günde yapılarak revk tamamlandı. Yirmi dört parçaya bölünmüş olan Mısır'daki iktâların üç grup arasındaki paylaşımı düzenlendi. Sultan önceden aldığı toplamın dört parçası yerine kendi memlûkleriyle beraber on parçasını aldı. Emirler ve halka ise beraberce on dört parçayı bölüştüler. Neticede sultan memlûklerinin gelirleri artarken memlûk emirlerinin gelirleri düşürülmüştür.³³² Bu oranlar devletin sonuna kadar bu şekilde devam etmiştir.³³³

İktâlar dahilinde olmayan bazı gelirler de vardı. Bunlardan bir kısmı sultanın hâssı idi. Bir kısmı ise “devlete ait bazı arazilerin gelirlerinin mescid, medrese, ribât, fukahâ ve fakirler gibi hayır cihetlerine tahsisi anlamına gelen *er-rızaku'l-ihbâsiye*” idi.³³⁴ İktâların ibresine cevâlî (cizye), ziyâfe ve diğer vergiler dahil edildi. Mekslerin çoğu -ki bu otuz kalem kadardı- iptal edilip bir kısmı vilayet yöneticilerine aktarıldı.³³⁵ Bununla beraber Nâsırî revkinde iktâlar tek bir bölgede verilmek yerine dağınık olarak çeşitli bölgelerden verildi. Bu sayede Sultan Nâsır tüm gelirlerini kendisine verdiği iktâ sahibinin tek bir bölgede güçlenmesini engellemiş olmaktaydı. Bu revkten sonra emir ve halkalara verilen iktâlar, sultana olan bağlılıklarını sürdürdükleri müddetçe ömür boyu olarak verilebilmiştir.³³⁶ Revk-i nâsırî'nin iki önemli amacı vardır. İlki bozulmuş olan iktâ nizamını düzenlemektir. İkinci ve daha önemli olarak bu revk Sultan Laçın zamanında başlatılan sultanın gücünü tahkim etme amacını gütmüştür. Bu amaçla memlûk

³³⁰ Makrızî, *el-Hıtat*, c.1, s. 166 vd.

³³¹ Ahmet Sağlam, *Memlûk Sultanı Nâsır Muhammed B. Kalavun'un Siyasi Faaliyetleri (684-741/1285-1341)*, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Manisa, 2015, s. 203.

³³² Makrızî, *el-Hıtat*, c.1, s. 169; Sağlam, *Memlûklerde Toprak Yönetimi: İktâ*, s. 99. Ayrıca emirlerin gelirlerinin revk-i hüsâmî ve revk-i nâsırî sonrasındaki karşılaştırılması için bkz. Sağlam, *Memlûklerde Toprak Yönetimi: İktâ*, s. 108 vd.

³³³ Sağlam, *Memlûk Sultanı Nâsır Muhammed B. Kalavun'un Siyasi Faaliyetleri*, s. 206. Bu revkin Berkuk dönemine kadar sürdüğü de söylenmektedir. Sağlam, *Memlûklerde Toprak Yönetimi: İktâ*, s. 86.

³³⁴ Beyatlı, *Memlûk Hanefiliği'nde İktâ Arazisinin İcâresi*, s. 215.

³³⁵ Makrızî, *el-Hıtat*, c.1, s. 167, 168 vd.

³³⁶ Keleş, *Bahri Memlûklerde İktisadi ve Ticari Hayat*, s. 55.

emirlerini merkeze bağlayan yeni düzenlemeler getirilmiş ve iktâ paylaşımı ile sultanın idaresi güçlendirilmeye çalışılmıştı.³³⁷

İktâlarla ilgili önemli bir düzenleme de Sultan Şaban döneminde (1363-1377) yapılmıştır. 1366 yılına kadar emirler iktâlarının gelirlerinin üçte ikisini kendi memlûklerine maaş olarak vermekle yükümlüydü. Ancak pratikte bu daha fazla oranda oluyordu. Bu nedenle 1366 yılında kanun çıkarılarak emirlerin iktâ gelirlerini yarı yarıya alabileceği kuralı getirildi.³³⁸

1.2.4. Kırsal Kesim

Memlûk toplumunun kırsal bölgelerde yaşayan kesimi genellikle tarım ve hayvancılıkla ilgileniyordu. Bu tarımsal faaliyetler çoğunlukla Nil'in taşmasına bağlıydı. Eğer Nil taşmaz veya sulama kanallarında sorun olur da tarlalara su erişmezse istenen verim elde edilemezdi. Bu nedenle Memlûklerde sulama kanalları önemli bir meseleydi. Verginin temel kaynağı olan çiftçilerin vergi toplayıcılarının zulümleriyle karşılaşmamaları için çokça düzenleme yapılıyordu. Ayrıca verimi artırmak iktâ sahipleri veya vergi toplayıcıların görevi olup bu hususta sulama kanallarının inşası ve tamiri onların vazifesi kabul edilmekteydi.

Mısır'da çiftçiler öteden beri toprak üzerinde bazı haklara sahipti. Eyyubî ve sonra Memlûk dönemindeki iktâ sistemi içerisinde toprakların intifa hakkı çiftçilere aitti.³³⁹ İktâ sahipleri ve *fellâh* yani çiftçiler arasındaki ilişki doğrudan vergi toplama işi olabileceği gibi başka akitlerle de kurulmuş olabilirdi. İktâ sahibi iktâsı altındaki arazilerde her türlü tasarrufta bulunma yetkisine sahip olduğu için araziye icâreye veya müzâraaya verme yetkisine de sahipti.³⁴⁰ Çiftçilerle anlaşmasına ve arazinin verimliliğine bağlı olarak ürünlerin gelirinden belirli bir oran iktâ sahibine verilebilirdi. Bunlar altıda bir veya beşte birden beşte dört oranına kadar değişebilmekteydi.³⁴¹

Araziyi ekmek çiftçinin göreviyken sulama için gereken masraflarda sultan divanları ve iktâ sahipleri ortak olurdu. Nil üzerinde yapılan ve su kemeri vazifesi de gören köprüler sultan divanı tarafından karşılanırdı ve bunlara *cüsûrî's-sultaniyye* denilirdi. Bunun dışında belli bir

³³⁷ Clot, *Kölelerin İmparatorluğu Memlûklerin Mısır'ı*, s. 45; Sağlam, *Memlûk Sultanı Nâsır Muhammed B. Kalavun'un Siyasi Faaliyetleri*, s. 206.

³³⁸ Keleş, *Bahri Memlûklerde İktisadi ve Ticari Hayat*, s. 41.

³³⁹ Rauf Abbas Hamid, "Why Study Ownership? An Approach to the Study of the Social History of Egypt", *Money, Land and Trade: An Economic History of the Muslim Mediterranean*, ed. Nelly Hanna, London: I.B.Tauris, 2002, s. 39.

³⁴⁰ Bkz. Beyatlı, *Memlûk Hanefiliği'nde İktâ Arazisinin İcâresi*.

³⁴¹ Keleş, *Bahri Memlûklerde İktisadi ve Ticari Hayat*, s. 68.

bölgedeki köprü ve su kemerlerine *cüsûrî'l-belediyye* denilmekte ve bunlar o bölgedeki iktâ sahipleri ve çiftçiler tarafından inşa ve tamir edilmekteydi. Sulama belli bir düzen içinde sırayla yapılırdı.³⁴²

Memlûklerde çiftçiler iki kısımdı. Birisi bir bölgede sabit şekilde yaşayıp iktâ sahibinin verdiği toprağı ekip biçerdi. Bunlar yerleşikti ve *el-fellâhü'l-karâriyye* olarak adlandırılırdı. Bir de *el-fellâhü't-tavâri* vardı ki bunlar da uzak yerlerden gelip iktâ sahibinin divanına kaydolarak çiftçilik yapmaktaydılar. Çiftçiler toprak kirası adı altında sabit bir bedeli haraç olarak öderlerdi. Haraç iktâ sahibi emir adına toplanırdı. Çiftçiler vergilerini ödedikleri müddetçe geriye kalan ürünleri diledikleri gibi kullanmakta serbestlerdi. Bazen iktâ sahiplerinin bu kira bedellerini artırarak çiftçilere zulmetmeleri söz konusu olabiliyordu.³⁴³

Makrızî Memlûkler dönemindeki çiftçiliğin önceki dönemlerdeki çiftçilikten farklı olduğunu belirtir. Bu sistemde çiftçiler köylerde yerleşik olarak ikamet etmek zorunda oldukları için bir nevi köle gibiydiler, eğer bir çiftçi kaçarsa o bölgenin iktâ sahibi tarafından geri getirilir ve çalışmaya mecbur tutulurdu.³⁴⁴ Bununla beraber çiftçi sadece göç etme hakkı açısından sınırlıydı, bunun haricinde araziye istediği gibi ekip biçme, rehine verme, intifa hakkını satma gibi geniş haklara sahipti.³⁴⁵ Zirai faaliyetlerini aksatmadıkları müddetçe topraklar çiftçiler tarafından işletilir ve ellerinden alınmazdı. Bu şekilde nesilden nesile aktarılan araziler olabilirirdi.³⁴⁶ Ayrıca Memlûkler döneminde Mısır'da çiftçiler işledikleri arazileri bir çeşit iltizam anlaşması olan *kabâle* ile iktâ sahiplerinden alabiliyorlardı. Kabâle uygulamasının ayrıntıları dördüncü bölümde ele alınacaktır.

2. Osmanlı Mısır'ı

Mısır'ı fethettikten sonra Osmanlı idaresi bir müddet bu bölgenin kendine has yapısına ayak uydurmaya ve bölgeyi merkez topraklardaki sisteme entegre etmeye çalışmıştır. Bu dönemde ayrıca yerel unsurları hoşnut etmeye, aynı zamanda onların gücünü kırmaya çalışmıştır. 1525'te uygulamaya konulan Mısır Kanunnamesi ile Mısır'daki idari ve mali düzen eski memlûk düzeni temele alınarak Osmanlı'nın diğer bölgelerinden farklı kurallara bağlanmıştır. Bu kanun birçok açıdan Osmanlı'nın Mısır'daki düzenini kurmuş ve daha sonra bazı reformlar yapılsa da

³⁴² Keleş, *Bahri Memlûklerde İktisadi ve Ticari Hayat*, s. 61, 67-68.

³⁴³ Ayaz, *Memlûkler*, s. 96; Sağlam, *Memlûklerde Toprak Yönetimi: İktâ*, s. 64.

³⁴⁴ Abdulaziz Duri, *İslam İktisat Tarihine Giriş*, çev. Sabri Orman, İstanbul: İnsan Yayınları, 2014, s. 112-113.

³⁴⁵ Hamid, *Why Study Ownership? An Approach to the Study of the Social History of Egypt*, s. 46.

³⁴⁶ Sağlam, *Memlûklerde Toprak Yönetimi: İktâ*, s. 63.

bu kanunnamede belirlenen genel çerçeve büyük oranda geçerli kalmıştır. Aşağıda öncelikle Osmanlı yönetimi altında Mısır'daki gelişmeler özetlenecek ve ardından fetihten sonra Mısır'da kurulan idari ve askerî teşkilattan bahsedilecektir.

2.1. Mısır Eyaleti'nin İdaresi ve Memlûk Aileleri

Osmanlı'nın fethinden sonra Mısır'da Osmanlı hiyerarşisinin bir parçası olarak vali ve valinin yanında Memlûk hiyerarşisine ait asker ve memurlar olmak üzere iki güç ortaya çıkmıştır. İkincisinin devamlılığını sürdürmesi ilkinde itaat edip görev ihlali yapmadıkları sürece kabul edilmiştir. Bununla beraber Osmanlı yönetimi altında Mısır'ın tarihi bu iki güç arasındaki siyasi, askerî ve mali çatışmalara sahne olmuştur. Shaw bu ikisinin arasındaki dengelere göre Mısır tarihini üç aşamada ele almaktadır. Bunlardan ilki 17. yüzyılın başlarına kadar süren, Osmanlı'nın kontrolünde ve onun hedeflerine göre şekillenen dönemdir. İkincisi Osmanlı gücünün zayıflayıp kısmi otoritesinin sürdüğü ancak güçler arası dengelerin çalkantılı olduğu dönemdir. Üçüncüsü ise Memlûk hiyerarşisinin tam bir üstünlük sağladığı dönemdir.³⁴⁷

Mısır 1517'de fethedildikten sonra Yavuz Selim birkaç ay Mısır'da kalarak Mısır idaresini düzenlemeye çalışmıştır. Bu süreçte Mısır'ın yönetimine önce Yunus Paşa'yı getirmiştir.³⁴⁸ Ancak Yavuz Selim dönmeden önce hala sistemlerine bağlılıkları süren memlûklerin isyan etmesinden çekindiği için o bölgeyi ve memlûkleri daha iyi tanıdığı gerekçesiyle idareyi Hayırbey'e vermiştir.³⁴⁹ Hayırbey Çerakise emirlerinden olup Memlûkler zamanında Halep valiliği görevinde bulunmuş ve fetih esnasında Osmanlıları desteklemiştir.³⁵⁰ Yavuz Selim Şam'da da birkaç ay kalmış ve burayı yedi vilayet haline getirip her vilayetin başına Kahire'ye bağlı bir vali atamıştır. Vilayetlerden sadece Halep bir Osmanlı paşasına, gerisi memlûklerden birer valiye verilmiştir.³⁵¹ Nihayetinde buraların yönetimi Mısır'a bağlanmıştır.

Hayır Bey 1522'de öldükten sonra valiler İstanbul'dan tayin edilmiştir. Hayır Bey'den sonra göreve gelen Çoban Mustafa Paşa kâşifleri yerinde bırakarak vergi toplama işini mübâşirlere havale etmiştir. Bunların denetimi için yeni bir defterdar atamıştır. Ancak Çoban

³⁴⁷ J. Stanford Shaw, *The Financial and Administrative Organization and Development of Ottoman Egypt: 1517–1798*, Princeton: Princeton University Press, 1962, s. 2-4.

³⁴⁸ İbn İyas, *Yavuz'un Mısır'ı Fethi ve Mısır'da Osmanlı İdaresi*, çev. Ramazan Şeşen, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2018, s. 174.

³⁴⁹ İbn İyas, *Yavuz'un Mısır'ı Fethi ve Mısır'da Osmanlı İdaresi*, s.186.

³⁵⁰ Gelibolulu Mustafa Âli, *Hâlâtü'l-Kâhire min Âdâtı'z-zâhire*, sđl. Orhan Şaik Gökyay, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1984, s.107; Clot, *Kölelerin İmparatorluğu*, s. 154.

³⁵¹ Clot, *Kölelerin İmparatorluğu*, s. 156.

Mustafa Paşa'nın yaptığı bu düzenlemeler memlûk emirlerini rahatsız etmiş ve isyan etmişlerdir.³⁵² İlk dönemdeki önemli ilk isyan fetih esnasında savaştan çekilerek Osmanlı'nın fethini kolaylaştıran ve sonra Şam valiliğine gelmiş olan Canberdi el-Gazzali'nin isyanıdır. Onu Cânîm es-Seyfî ve İnal es-Seyfî isyanları izlemiştir.³⁵³ Bu huzursuzluk bir süre devam etmiş ve bu dönemde valiliğe gelen Hain Ahmed Paşa başkaldırarak Osmanlı'dan bağımsızlığını ilan etmeye çalışmıştır. Ahmed Paşa eski memlûk adetlerinden bir kısmını yeniden canlandırıp fetihten sonra Osmanlı idaresine kızgın olan memlûk beylerine kendi yanında vazife vermiştir. Bedevilerden ve memlûklerden taraftar toplamaya çalışsa da çok karşılık bulamamıştır. Ahmed Paşa kendi adına mangır darp ettirdikten sonra Mısır'daki Osmanlı askerlerinin muhalefetiyle karşılaşmışsa da onları silahsızlandırarak veya Mısır'dan göndererek etkisiz hale getirmiştir. Kanuni Süleyman'ın bu icraatlardan haberdar olmasından sonra idam emri verilmişse de Mısır'daki yeniçeriler Ahmed Paşa karşısında başarısız olmuştur. Daha sonra Ahmed Paşa kendi adına hutbe okutarak saltanatını ilan etmiştir. Yeniçerilerin mukavemeti ve İstanbul'dan isyanı bastırmak için asker gönderildiği haberiyle Ahmed Paşa'nın destekçileri geri çekilince Paşa öldürülmüştür.³⁵⁴ Bu isyandan sonra Mısır'daki karışıklıkları düzenlemek için Sadrazam Makbul İbrahim Paşa görevlendirilerek Mısır'a gelmiştir. Mısır'da bir süre kalarak Mısır Kanunnamesi'ni hazırlatmıştır. Böylece Mısır'da kalıcı bir düzen sağlanmıştır. Kanuni dönemi sonuna kadar genellikle siyasi istikrar sürmüştür. Bu dönemde valilerin görevde kalma süreleri uzundur. Zamanla Mısır valisi olacak kişiler hadımlardan seçilmeye başlanmıştır. Çünkü hadımların çocuğu olmadığı için malları beytülmale kalmaktadır.³⁵⁵

16. yüzyılın sonlarına kadar Osmanlı Mısır'ında durumun görece istikrarlı olduğu söylenebilir. Ancak bu dönem de pek çok isyana sahne olmuştur. Hadım Süleyman Paşa valiliği sırasında tahrir yapmış ve eski memlûklerden itaat edenleri eski mevkilerine getirmiştir. 1561-1583 arasında bazı Çerkes beylerinin güçlenmesi sebebiyle birtakım sorunlar yaşanmıştır. Bu dönemde merkez topraklarda yaşanan sıkıntıların da etkisiyle memlûkler güçlenerek kâşiflikleri ele geçirmeye başlamışlar, bunun yanında oğullarını da himayelerindekileri askerî gruplara dahil edebilmişlerdir. Ayrıca -daha sonra bahsedileceği üzere- kâşiflerin valiye ödedikleri *keşûfiye*

³⁵² Seyyid Muhammed es-Seyyid Mahmud, *XVI. Asırda Mısır Eyâleti*, İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları, 1990, s. 73.

³⁵³ Bu isyanlara dair ayrıntılı bilgiler için bkz. Amar Alhossary, *Memlûk Kaynaklarına Göre Yavuz ve Kanuni Dönemlerinde Mısır ve Şam'da Çıkan İsyenlar*, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2015.

³⁵⁴ Alhossary, *Mısır ve Şam'da Çıkan İsyenlar*, s. 93-103.

³⁵⁵ Mustafa Âli, *Hâlâtü'l-Kâhire min Âdâtî'z-zâhire*, s.113-114.

vergisini karşılamak için halktan aldıkları *tulbe* vergisi de büyük bir sorun olmuştur.³⁵⁶ Bu sorunların yanında bazı valilerin de usulsüzlükleri söz konusudur. Örneğin 1580’te başa gelen Hazinedar Hasan Paşa rüşveti yaygınlaştırıp gelirini artırmak için yeni yollar aramıştır.³⁵⁷ Artan huzursuzluklar neticesinde bu sefer Damad İbrahim Paşa gönderilerek 1583-84’te bazı ıslahatlar yapmıştır.³⁵⁸

Ondan sonra gelen valiler ıslahatları sürdürmeye çalışsa da birçok isyan hareketiyle karşılaşmışlardır. Sinan Paşa’nın 1586’da askerler ayaklanarak valinin azledilmesine sebep olmuşlardır. Daha sonraki vali Üveys Paşa birtakım düzenlemeler yaparak idari ve mali sahada iyileşme sağlamış ve üstelik irsâliye ek yaparak altı yüz bin altın göndermiştir.³⁵⁹ Ayrıca askerî görevleri haricinde esnaflık gibi başka işler yapmaları yasak olduğu halde yapan askerlerin maaşlarını kesmiştir. Ancak bu da askerlerin başkaldırmasıyla neticelenmiştir.³⁶⁰ 1595’te valiliğe gelen Şerif Mehmed Paşa da ıslah çalışmaları yapmıştır. Şerif Mehmed Paşa birtakım kayırma ile göreve gelmiş “beylerin ve müteferrikaların” salyânesini vermeyip onları “bedavacılar” olarak adlandırmıştır.³⁶¹ 1604’te vali İbrahim Paşa *tulbe* vergisini kaldırmak istediği için yine bir isyan çıkmıştır.³⁶² İstikrar ancak 1605’te eyalete gelen Yemenli Hasan Paşa döneminde sağlanabilmiştir. Ondan sonra gelen Damad Mehmed Paşa’nın ıslahatları da düzeni sağlamada etkili olmuştur. Mehmed Paşa kâşiflerin aldığı *tulbeyi* ve onun sebebi olan keşûfiye vergisini kaldırmıştır. Urbânî ve *tulbe* vergisi kaldırıldığı için isyan eden askerleri itaat altına almıştır.³⁶³

Seyyid Mahmud, Mısır’ın 16. yüzyıldaki idaresini üç safhaya ayırmıştır. Buna göre 1524-1560 arası dönem istikrar dönemi olup Mısır Kanunnamesi’ni ve Hadım Süleyman Paşa’nın tahrirlerini içerir. İkinci dönem 1561-1583 arasındaki huzursuzluk dönemidir. Bu dönem kâşiflikleri ele geçiren memlûk beyleriyle keşûfiyelerden kaynaklanan bazı sıkıntıların yaşandığı dönemdir. Üçüncü dönem ise 1584-1612 arasındaki ıslah ve tanzim dönemidir ki Damad İbrahim Paşa ve Damad Mehmed Paşa dönemleri önemli ıslahatlara şahit olmuştur.³⁶⁴ 16. yüzyılda

³⁵⁶ Seyyid Mahmud, *XVI. Asırda Mısır Eyâleti*, s. 95, 100.

³⁵⁷ Mustafa Âli, *Hâlâtü’l-Kâhire min Âdâtî’z-zâhire*, s. 114.

³⁵⁸ Seyyid Mahmud, *XVI. Asırda Mısır Eyâleti*, s. 97.

³⁵⁹ Seyyid Mahmud, *XVI. Asırda Mısır Eyâleti*, s. 97-98.

³⁶⁰ Şerife Şeyda Gül, *18. Yüzyılda Mısır’da Şeyhü’l-Beledlik*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2018, s. 26.

³⁶¹ Mustafa Âli, *Hâlâtü’l-Kâhire min Âdâtî’z-zâhire*, s. 121.

³⁶² Gül, *18. Yüzyılda Mısır’da Şeyhü’l-Beledlik*, s. 26.

³⁶³ Seyyid Mahmud, *XVI. Asırda Mısır Eyâleti*, s. 99-100.

³⁶⁴ Seyyid Mahmud, *XVI. Asırda Mısır Eyâleti*, s. 91 vd.

yaşanan isyanlara rağmen Osmanlı memlûk beylerini kabul etmiş, hatta kâşiflik ve emirülhacılık gibi önemli vazifelere onları atamıştı. Bunda o dönemlerde imparatorluğun güçlü olup isyan beklentisinde olmamasının etkisi olabilir.³⁶⁵ Ancak Memlûk hiziplerinin himayesinde gerçekleşen bu isyanlar zamanla güçlenmeye başlamıştır.³⁶⁶

17. yüzyıldan itibaren memlûk hizipleri güç kazanmaya başlamış ve zamanla eyaletin idaresinde etkinlikleri artmıştır. 17. yüzyılın ortalarında Zülfikâriye ve Kâsîmiye hizipleri, 18. yüzyılın ortalarına doğru ise Kazdağlı ailesi etkili olmuştur. Daha sonra Ebuzzeheb'in takipçileri Muhammediye adıyla ve Bulutkapan Ali Bey'in takipçileri Aleviye adıyla ortaya çıkmışlardır.³⁶⁷ Özellikle 17. yüzyılın ortalarından itibaren Mısır'ın idaresi bu gibi hiziplere ve temsilcilerine geçmiştir. Esasen vali başlarda bu hizipler arasındaki çatışmalardan faydalanarak gücünü bir müddet sürdürmüştür. Ancak bu dönemde desteklediği memlûk hiziplerinin gücünün zayıflaması onun da gücünü zayıflatmıştır. Shaw 1671 tarihini Mısır idaresinin Osmanlı valilerinden tam anlamıyla Memlûk beylerine geçişinin tamamlandığı tarih olarak kabul eder. Bu dönemden sonra Osmanlı valisi, memlûk beylerinin kendi divanlarında aldıkları kararları onaylayan bir konuma gelmiştir. Ayrıca tüm mukataalarla birlikte mali işler de onların idaresine geçmiştir.³⁶⁸ Zülfikâriye ve Kâsîmiye hiziplerinin etkin olduğu bu dönemde irsâliye hazinesinin gönderilmesinde de sıkıntılar yaşanmıştır.³⁶⁹ Yaşanan bu isyan hareketlerine ve hizipler arasındaki idareyi ele geçirme yarışına rağmen 17. yüzyıl boyunca Osmanlı idaresine karşı ciddi bir başkaldırı söz konusu olmamıştır.³⁷⁰

1711'de bu hizipler arasında bir iç savaş çıkmıştır. Bu tarihten sonra merkezileşme tekrar sağlanamamıştır. Yeniçeri ağaları, defterdar, emirülhac gibi önemli vazifeler bu hiziplerin desteklediği memlûklerden seçilmiştir. 18. yüzyılda Mısır'daki askerî ocaklarda bozulmalar baş göstermiştir. Hazine maaşlar için ayrılan meblağ yeterli olmadığı için askerler yasak olmasına rağmen gayrimenkul edinmeye ve iltizamlara girmeye başlamıştır. 18. yüzyılda valinin Mısır'daki otoritesinin sarsılması ve iç işlerdeki sözünün azalması peyderpey gerçekleşmiştir. Memlûk hizipleri zamanla idari güçlerini artırmıştır. Bununla beraber Osmanlı idaresi vergileri ödemeye

³⁶⁵ Michael Winter, *Egyptian Society Under Ottoman Rule 1517-1798*, New York: Routledge, 2005, s. 16.

³⁶⁶ Clot, *Kölelerin İmparatorluğu*, s. 242.

³⁶⁷ Seyyid Muhammed es-Seyyid, "Mısır-Osmanlı Dönemi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2004, c. 29, s. 563-569.

³⁶⁸ Shaw, *The Financial and Administrative Organization*, s. 5-6.

³⁶⁹ Clot, *Kölelerin İmparatorluğu*, s. 242.

³⁷⁰ Winter, *Egyptian Society Under Ottoman Rule*, s. 59.

devam ettikleri müddetçe memlûk beylerinin yönetime dahil olmalarına izin vermiştir. Vergi ödemeleri, valinin etkisi azalsa da, Mısır'ın Osmanlı'ya bağlılığın göstergesi olmuştur. Mirî mukataalar da Zülfikârîye hizbinin eline geçmiş ama vergileri ödemeye devam ettikleri için müdahale edilmemiştir.³⁷¹

1700-1750 yılları aralığını mali olarak “istikrar” ve 1750-1799 yıllarını ise “statûkonun yeniden yapılandırılması” olarak adlandıran araştırmacılar vardır.³⁷² Bunlardan ikinci dönem gayri resmî yönetim kesiminin merkezi hükûmetle anlaşmasıdır. İlk yarıda vergiler bir veya bir buçuk yıl aralıklarla gönderilmiştir. İkinci dönemde ise irsâliyeler genellikle yıllık değil birkaç yılda bir gönderilir olmuştur. Bu dönemde memlûk hizipleri hem makamları hem iltizamları alma çabasıdır. Çünkü mültezimlik hem iltizam edilen bölgenin gelirlerinden faydalanmak hem de o bölgedeki ticareti ele geçirmek için bir araçtır. Örneğin Yukarı Mısır'ın mültezimleri aynı zamanda kahve ticaretinde de söz sahibidir. 18. yüzyılın önemli memlûk ailelerinden olan Kazdağlı ailesi iltizam ve ticaretin katkılarıyla güçlenip zenginleşmiş ve zenginleştikçe daha çok iltizam alma imkanına sahip olmuştur. Memlûk aileleri ayrıca güçlenmek için Kahire pazarlarında satılan köleleri satın alarak maiyetlerine katma yoluna gitmişlerdir.³⁷³

18. yüzyılda Osmanlı otoritesinin zayıfladığının göstergelerinden biri fermanlardaki hitaplardır. 16 ve 17. yüzyıllarda sadece paşaya hitap ederken 18. yüzyılda emirlere (beylere) ve başka bazı görevlilere hitaben gönderilen fermanlar söz konusu olmuştur. Osmanlı bu hitaplarla valinin gücünü yerel bazı güçlerle paylaştığını kabul etmiş olmaktadır. Bu durumun başka emareleri de vardır. Örneğin 1721'de Nişancı Mehmed Paşa valiliğe geldiğinde Mısır'daki beylere kendisinin misafir, onların ise sultanın temsilcileri olduğunu söylemiştir. 1724'te Çerkes Muhammed memlûk beyleri tarafından istifaya zorlanmıştır.³⁷⁴ Ayrıca bu dönemde memlûklerin temsilcisi olarak gelinebilecek en yüksek makam olan şeyhülbeledlik makamı vali karşısında güç kazanmıştır. 18. yüzyılda şeyhülbeled artık vali gibi yetkili kabul edilmiştir. Arşivlerde ilk kez 1720-30 arasında önemli bir otorite olarak şeyhülbeledin ortaya çıktığı görülmektedir.³⁷⁵

³⁷¹ Necmi Ülker, “XVIII. Yüzyılda Mısır ve Cezayirli Gazi Hasan Paşa'nın Mısır Seferi”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 9/1, Haziran 1994, s. 7; Clot, *Kölelerin İmparatorluğu*, s. 242, 5-6; Winter, *Egyptian Society Under Ottoman Rule*, s. 58.

³⁷² Osman Onur Genç, *Osmanlı Mısır'ında Bir Yerel Hazine Örneği: Keşufiyye (1711-1759)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2021, s. 3.

³⁷³ Gül, *18. Yüzyılda Mısır'da Şeyhü'l-Beledlik*, s. 61, 66; Sevdâ Özkaya Özer, *Osmanlı Devleti İdaresi'nde Mısır (1839-1882)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Elazığ, 2007, s. 68.

³⁷⁴ Winter, *Egyptian Society Under Ottoman Rule*, s. 58-59.

³⁷⁵ Gül, *18. Yüzyılda Mısır'da Şeyhü'l-Beledlik*, s. 55-57.

Şeyhülbeled esasen eskiden beri köylerde arazilerin büyük kısmına sahip olan ve köylülerden daha zengin olmakla beraber iktâ sahipleri kadar zengin olmayan ve köylü ile iktâ sahipleri arasında aracı vazifesi gören kişilerdi. Bunlar sayesinde köylüler iktâ sahipleri veya âmillerle doğrudan muhatap olmuyorlar ve şeyhülbeledler olası bir zulmü engelliyorlardı.³⁷⁶ Ancak 18. yüzyıldaki şeyhülbeled makamı yüzyılın başlarında Kahire'nin en güçlü emirinin makamı olarak kurulmuştur. Esasen bu memlûkler için bir yarı bağımsızlık göstergesi olmuştur. Bu nedenle Osmanlı idaresi 1730-31 tarihli bir fermanla bu unvanı kullananları ölümle tehdit etmiştir. Ancak nihai olarak bu makamı kabul ettiği on beş yıl sonraki bir fermanla bu unvanı kullanmasından anlaşılmaktadır.³⁷⁷ Yine 1773 yılındaki bir ferman Mısır valisi ve Mısır kadısının yanında şeyhülbeledde hitaben gönderilmiştir.³⁷⁸

Esasen Osmanlı idaresi Mısır'da Ali Bey el-Kebîr'in isyanına kadar "ciddi bir reaksiyonla karşılaşmamıştır."³⁷⁹ 1768-1773 arasında şeyhülbeled Bulutkapan Ali Bey isyan etmiştir. İbrahim Kethüda'nın ailesinden olan Ali Bey kendi adına para bastırma yoluna bile gitmiştir. Rusya ile savaş halinde olduğu için isyana gerekli müdahale de yapılamamıştır. İsyân döneminde sekiz yıl irsâliye gönderilmemiştir. Bu 800 milyona yakın bir paranın eyalette kaldığı anlamına gelmektedir. Ali Bey bu isyan sayesinde "iç kuvvetler dengesini tamamen memlûklerin lehine çevirmiş" ve şeyhülbeledlik makamı sayesinde "valinin görevlerini de üstlenmiş"tir.³⁸⁰ 1768-1774 arasında Osmanlı-Rus Savaşı sürdüğü için bu süre zarfında Mısır ve Haremeyn üzerinde kontrolü Ali Bey devralmıştır. 1770-71'de Suriye'yi de ele geçirmeye çalışmış, bunun için dönemin Suriye valisiyle anlaşmıştır. Ancak Suriye'deki nüfuzlu komutanlardan olan Muhammed Bey Ebuzzeheb buna karşı çıkıp üzerine yürüdüğü için başarılı olamamıştır. 1773'te Ali Bey'in malları ve iltizamlarından gelen hulvân irsâliyeyle beraber talep edilmiştir.³⁸¹

Bu esnada Mısır'da Ebuzzeheb Muhammed Bey'in takipçileri olan bir grup Muhammediye adıyla ortaya çıkmış ve kısa sürede güçlenmiştir. 1780'lere gelindiğinde Yukarı Mısır'da Muhammediye hizbinden İbrahim ve Murad Beyler, Aşağı Mısır'da ise Bulutkapan'ın

³⁷⁶ Ira M. Lapidus, *İslam Toplamları Tarihi I: Hazreti Muhammed'den 19. Yüzyıla*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2016, s. 126.

³⁷⁷ Winter, *Egyptian Society Under Ottoman Rule*, s. 59.

³⁷⁸ Gül, *18. Yüzyılda Mısır'da Şeyhü'l-Beledlik*, s. 59.

³⁷⁹ Ülker, *Cezayirli Gazi Hasan Paşa'nın Mısır Seferi*, s. 2.

³⁸⁰ Genç, *Osmanlı Mısır'ında Bir Yerel Hazine Örneği: Keşufiyye*, s. 4; Clot, *Kölelerin İmparatorluğu*, s. 242; Ülker, *Cezayirli Gazi Hasan Paşa'nın Mısır Seferi*, s. 9-10.

³⁸¹ Gül, *18. Yüzyılda Mısır'da Şeyhü'l-Beledlik*, s. 59. Bulutkapan Ali Bey'in de dahil olduğu Kazdağlı fırkasının 18. yüzyılda yükselişini ele alan bir çalışma hakkında bkz. Jane Hathaway, *The Politics of Households in Ottoman Egypt: The Rise of Qazdağlıs*, Cambridge: Cambridge University Press, 1997.

takipçisi İsmail Bey hüküm sürüyordu. 1785'e gelindiğinde İbrahim ve Murad Beyler halka ağır vergiler yüklemek, Hicaz'a gitmesi gereken emvâli kendilerine saklamak gibi aşırılıklarının yanında hulvânı da göndermemeye başlamışlardır. 1779-85 arasında tamamen vergiler onlara kalmıştır. Murad ve İbrahim Beyler irsâliyenin birçoğunu kendileri için kullanmışlar, İstanbul'a ve Haremeyn'e yapılması gereken ödemeleri yapmamışlardır. 1779'dan sonra Mısır'ın vergi gelirlerinin hepsi bu beylerin eline geçmiştir. Ayrıca Osmanlı'dan izin almaksızın Fransızlarla ticaret anlaşması yapmak gibi bağımsız uygulamalara gitmişlerdir.³⁸²

1785'e gelindiğinde Mısır'daki durumu düzeltmek ve vergilerin gönderilmesini sağlamak adına bir karar alınarak 1786 yılı için bir sefer planlamasına girişilmiştir. Daha önce Mısır'da bulunması ve eski bir memlûk beyi olması sebebiyle o dönemin Sayda valisi olan³⁸³ Cezzar Ahmed Paşa'dan yapılacak askerî hareket hakkında tavsiyeleri ve Mısır'ın durumunu anlatması istenmiştir. O da o yıl *Nizamname-i Mısır*'ı yazarak birtakım faydalı olabilecek askerî taktikler vermiştir. Bu eserde Mısır'ın artık kanun-i kadimle yönetilemeyeceği ve adem-i merkeziyetçiliğin büyük bir sorun olduğuna işaret etmiştir.³⁸⁴

Nizamname ışığında hazırlanan askerî hareketi gerçekleştirmek üzere 1786'da Kaptanıderya Cezayirli Gazi Hasan Paşa Mısır'a gönderilmiştir. İlk olarak donanma İskenderiye'ye inerek orayı işgal etmiştir. Ardından Hasan Paşa komutasındaki askerî birlikler Reşid şehrine girmiş ve orayı almıştır. Mısır'a girmeden önce Mısır halkının desteğini kazanmaya çalışarak bunda başarılı olmuştur. Bu esnada Murad Bey Reşid şehrine yürümüş ve alt edilmiştir. Bunu duyan Mısır valisi halkın ve ulemanın desteğiyle Kahire'nin kontrolünü sağlamak için memlûk beylerine karşı birlikler toplayarak Hasan Paşa'dan destek talep etmiştir. Neticede Hasan Paşa Kahire'ye girmiştir. İlk iş olarak divanı toplayarak Muhammediye'den olan memlûk beyleri yerine başkalarını atamıştır. 1787'nin sonlarına doğru Mısır'da tam olarak kontrol sağlanmıştır. Yukarı Mısır'da yaşamaları şartıyla İbrahim ve Murad Beyler affedilmiş ve Hasan Paşa Mısır'dan ayrılmıştır.³⁸⁵

Hasan Paşa Mısır'da birçok reforma imza atmıştır. Vergileri düzenleyerek keşûfiye-i kebîr vergilerinden bir kısmını artırmıştır. Kızıldeniz'den "mukaddes şehirlere buğday taşıma

³⁸² Ülker, *Cezayirli Gazi Hasan Paşa'nın Mısır Seferi*, s. 12-13; Gül, *18. Yüzyılda Mısır'da Şeyhü'l-Beledlik*, s. 112.

³⁸³ Genç, *Osmanlı Mısır'ında Bir Yerel Hazine Örneği: Keşûfiyye*, s. 151.

³⁸⁴ Rapor için bkz. Cezzar Ahmed Pasha, *Ottoman Egypt in The Eighteenth Century: the Nizamname-i Mısır of Cezzar Ahmed Pasha*, ed. Stanford J. Shaw, Cambridge: Center for Middle Eastern Studies, 1962; Ülker, *Cezayirli Gazi Hasan Paşa'nın Mısır Seferi*, s. 14.

³⁸⁵ Ülker, *Cezayirli Gazi Hasan Paşa'nın Mısır Seferi*, s. 16-20, 25.

navlunu” irsâliye hazinesine devredilmiştir. Mısır hazinesinden ödenmesi gereken yeni kalemler koymuştur. Mısır hazinesi için 6,8 milyon paralık vergi artışı sağlamıştır. Hulvân gelirlerinin eskisi gibi gönderilmesini sağlamıştır. Ayrıca Hasan Paşa Mısır’a geldiğinde kaçan emirlerin mahlûl mukataalarını da satmıştır. Bir süre hazine gönderimi düzelse de 1791’de yeni beylerle çatışmaya giren İbrahim ve Murad Beyler yine güç kazanmıştır. İrsâliye bu dönemde de tam olarak gönderilmemiştir. 1793 yılında ise Gazi Hasan Paşa’nın koyduğu ek gelirler Osmanlı idaresi tarafından feshedilerek Mısır hazinesi tekrar reforma tabi tutulmuştur.³⁸⁶

Mısır’ın 18. yüzyılda özerklik kazandığına dair birtakım çalışmaların varlığının yanında “siyasal ve yönetsel bağların bir hayli güçlü olduğunu” gösteren çalışmalar da vardır. Pamuk’un “İstanbul ile Kahire arasındaki parasal bağlar” üzerinde yaptığı araştırmalar ikinci tezi desteklemektedir. Nitekim bu dönemde hala İstanbul’dan Darphane denetimi yapılmakta ve standartları belirlemek için talimatlar gönderilmektedir.³⁸⁷

18. yüzyılda Osmanlı merkez idaresi, Mısır’daki siyasi gerilimlerin halka olumsuz yöndeki etkilerini azaltmak için Mısır ulemasını siyasetin içine çekmiştir. Bu dönemde Mısır uleması halkın taleplerini ilettiği bir merci konumundadır. Öyle ki ulemaya hitaben kaleme alınmış olan hatt-ı hümayûnlar vardır. 1774 tarihli bir hükümde vali, kadı ve şeyhülbeledle birlikte ulema da zikredilmiştir.³⁸⁸ Zamanla Osmanlı idaresi yanlısı tutumları Mısır’daki güç dengeleri bozuldukça değişmiş ve ilmi kişilikleri yanında siyasi bir itibar da edinmişlerdir. Hasan Paşa geldiğinde ulema istişare edebileceği bir zümre olmuştur.³⁸⁹

1798’e gelindiğinde Napolyon Bonaparte komutasındaki Fransız birlikleri Mısır’ı işgal edip Murad ve İbrahim Beyleri saf dışı bırakmışlardır. Daha sonra Fransızlara karşı Osmanlı birlikleri karada savaşı sürdürürken İngilizlerden yardım istemesi neticesinde Amiral Nelson komutasındaki savaş gemileri Fransızları alt etmiştir. Osmanlı bu savunmada başarılı olamasa da Fransa’nın siyasi durumu ve askerler arasında yayılan veba salgını sebebiyle 1801’e kadar peyderpey geri dönmüşlerdir. Savaş için Mısır’a gelmiş bir Osmanlı askeri olan Mehmed Ali, Mısır’daki siyasi grupları yönetip memlûklere karşı sefer yaptıktan sonra padişah tarafından vali olarak atanmıştır. Mehmed Ali 1811’de memlûk beylerini saf dışı bırakarak hakimiyetini

³⁸⁶ Shaw, *The Financial and Administrative Organization*, 304; Ülker, *Cezayirli Gazi Hasan Paşa’nın Mısır Seferi*, s. 26-29.

³⁸⁷ Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Paranın Tarihi*, s. 188-190.

³⁸⁸ Gül, *18. Yüzyılda Mısır’da Şeyhü’l-Beledlik*, s. 105.

³⁸⁹ Fatma Zehra Beyaz, *Osmanlı Mısır’ında Ulema-Siyaset İlişkisi: Ezher Örneği*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2020, s. 122 vd.

sağlamıştır. Ayrıca iltizam sistemini ilga etmiş ve bu şekilde iltizamla verilen tüm arazileri beytülmale iade etmiştir. Bunun yanında yeni vergiler de koymuştur. Mehmed Ali Paşa döneminden sonra Mısır'ın idari taksimi değişmiştir.³⁹⁰

2.2. Fetih Sonrası Mısır'da Teşkilatlanma Süreci

1523'te Hain Ahmed Paşa Osmanlı'ya ihanet edip bağımsızlık ilan etmeye çalışınca öldürülmüş, o öldürüldükten sonra ikinci kez beylerbeyi tayin edilen Güzelce Kasım Paşa zamanında iç karışıklıklar devam edince 1524'te Veziriazam Makbul İbrahim Paşa Mısır'ı düzenlemek üzere gönderilmiştir. Kanuni Süleyman'ın veziri olan İbrahim Paşa, Rumeli defterdarı İskender Çelebi, ulûfeciler ağası Hayreddin Ağa, Çavuşbaşı Sofuoğlu Mehmed ve Nişancı Celalzade Mustafa'dan oluşan bir ekip ile Mısır'a gelmiştir. Mısır'da memlûk askerleri başta olmak üzere kabile reisleriyle, âlimlerle ve başka idari ve yerel güçlerle etraflıca konuşmuş ve onların istek ve şikayetlerini dinlemiştir. Vergi ve maliyeyle ilgili kayıtlara bakmıştır. İbrahim Paşa eski düzenin korunması ve Osmanlı sistemine entegre edilmesi hususunda çalışmıştır. Bunun için hem eski kanunları hem reayanın örfünü incelemiştir. Netice itibarıyla Celalzade Mustafa tarafından hazırlanan Mısır Kanunnamesi 1525 itibarıyla uygulamaya konulmuştur. Memlûk sultanın Kayıtbay'ın kanunları esas alan bu kanunname ile Mısır'ın idari ve mali teşkilatı kurulmuştur. Mısır'da uygulanan sistem Osmanlı'nın diğer bölgelerinde bulunmayıp Mısır'ın gelenekleri ve kendine has özellikleri dolayısıyla uygulanmıştır. Kanun yeni konulan askerî ve idari teşkilat, bunlardaki görevliler, mali teşkilat ve mahkemelerin işleyişi hakkında bilgiler sunmaktadır. Kanunda ayrıca vakıfların ve rezka-i ceyşiye ve ihbâsiyenin durumu hakkındaki düzenlemeler de yapılmıştır.³⁹¹

2.2.1. Askerî Teşkilat

Mısır'ın fethinden sonra merkezden gelen askerlerden bir kısmı muhafaza amaçlı bırakılmıştır. Daha sonra bu askerler geri çağırılıp yeniçerilerden bir kısmı gönderilmiştir.³⁹² İbrahim Paşa'nın icraatlarından biri Memlûk Devleti'nden kalma iktâ sistemini sonlandırmak ve askerlerin tamamının maaşa bağlanmasını sağlamak olmuştur. Buna göre memlûk grupları askerî

³⁹⁰ Clot, *Kölelerin İmparatorluğu*, s. 244-247; Duri, *İslam İktisat Tarihine Giriş*, s. 122; Mustafa Öztürk, "Arap Ülkelerinde Osmanlı İdaresi", 38. *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi (ICANAS)*, 10-15.09.2007: *Bildiriler: Tarih ve Medeniyetler Tarihi*, haz. Zeki Dilek vd, c. 5, s. 2427.

³⁹¹ Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1993, c. 6, s. 81 vd, 135-138.

³⁹² Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, c. 6, s. 69.

birlik olarak varlığını korumakla beraber arazi gelirlerine bağlanmamış, bunun yanında eskiden uygulanan bazı kurallar ilga edilmiştir. Örneğin daha önce memlûk birliğine katılmak için memlûk yani köle olmak şart iken bu tarihten itibaren hürler arasından da bu birliğe katılmak mümkün olmuştur. Böylelikle memlûklerin idari ve askerî olarak imtiyazları ortadan kalkmış olmaktadır. Memlûkler artık öteki askerî birliklerden farklı kabul edilmiyorsa da yeniçeri ve azaplardan ayrı bir grup olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Komutan mevkisinde bulunan eski memlûk emirleri de artık memlûk beyi olarak anılmaya başlanmıştır.³⁹³

Kanunnamenin getirdiği yeni düzenlemeyle birlikte Mısır'daki askerî gruplar şu şekilde belirlenmiştir: *Gönüllüyan* yani gönüllü askerlerdir ki at üstünde ok atma becerisine sahiptirler. Bunlar kâşiflerin yanında vergi toplamada görev alabilirler ve altı ayda bir dönüşümle bu işi yaparlardı. *Tüfenkçiyân-i Süvari* eğitilmiş bir birlik olup at üstünde tüfek kullanma becerisine sahiptirler. Bunlar da yine kâşiflerin yanına verilebilirdi. *Kale müstahfızanları* yani kale koruyucuları ki yeniçeriler olup beylerbeyinin Kal'atü'l-cebel yani İç Kalesinin muhafızlarıdır. Bunlar evli ise ailesini de kaleye getirebilirdi. İlk iki grup gibi kâşiflerin yanına verilmezlerdi. Bunların yanına 17. yüzyılda *müteferrika* ismiyle bir cemaat daha eklenmiştir. *Azebanlar* da İç Kale'de yaşayan ve tüfek kullanan askerlerdir. *Çerakise* ki bunlar da at üstünde ok kullanan askerlerdir. Ölümünden sonra bu grup yenilenmemiştir. *Çavuşlar* gönüllüler veya tüfeklilerden seçilmiş olup valinin emrinde olanlardır. Kanunnameyle ayrıca bu askerî grupların dükkan açıp ticaret yapması veya sanat işlemesi yasaklanmıştır. *Çerakise* grubundan, *fellâh* yani çiftçilerden ve Araplardan ulûfeye yazılmak yasaklanmıştır.³⁹⁴

Mısır'daki askerlerin hepsi nihayetinde valiye bağlanmıştır. Ancak bazıları doğrudan valiye bağlıyken bazıları yine valiye bağlı olan yedi askerî ocağın altındadır. Memlûklerin memlûk beyleri altında toplanmıştır. Osmanlı'nın Mısır'daki ilk dönemlerinde valiye bağlı olan askerler ve yedi ocak askerleri ile memlûkler arasındaki rekabet kendi içinde bir denge oluşturmuştur.³⁹⁵

2.2.2. İdari Teşkilat

Osmanlı fethinden sonra Mısır'da "yönetimi merkezileştirmek, vergileri toplamak ve artı değerlerin İstanbul'a havale edilmesini sağlamak" için çaba gösterilmiştir.³⁹⁶ Bununla beraber

³⁹³ Clot, *Kölelerin İmparatorluğu*, s. 240-241.

³⁹⁴ Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, c. 6, s. 101 vd.

³⁹⁵ Ülker, *Cezayirli Gazi Hasan Paşa'nın Mısır Seferi*, s. 3-4.

³⁹⁶ Lapidus, *İslam Toplamları Tarihi*, s. 487.

kurumsal yapıya çok dokunulmamıştır. Güneydoğu Anadolu, Suriye ve Filistin bölgeleri Vilayet-i Arab olarak, Halep ve Mısır ise ayrı birer eyalet olarak kabul edilmiştir. Mısır bölgesel olarak eskiden beri uygulanagelen taksime tabi tutulmuş, bu konuda büyük bir değişim yapılmamıştır. Osmanlı fethettiğinde Mısır 24 kırat olup 13 eyalet idi, Osmanlılar bu taksimatı korumuşlardır. Esasen Mısır kuzeyde Aşağı Mısır ve güneyde Yukarı Mısır olarak temelde iki kısımdır. İki bölgenin ortasında Kahire bulunmaktadır. Vilayetler eski keşûfiye bölgeleri olarak kabul edilmiş, bunun yanında sancaklar da kurulmuştur. Aşağı Mısır kendi arasında üç bölgeye ayrılmıştır: Vilayet-i Garbiyye ve Şarkıyye ve Buhayra. Yukarı Mısır'daki verimli geniş araziye Said bölgesi denilmiştir. Hem Aşağı Mısır hem Yukarı Mısır kendi arasında vilayetlere ayrılmıştır. 17. yüzyılın başlarında Mısır'da 13 eyalet ve 7 sancak bulunmaktaydı. Mısır topraklarındaki daha küçük bölgeler ise *karye* (ç. *kurâ*) veya *amel* (ç. *a'mâl*) olarak adlandırılmıştır. Liman şehirleri olan İskenderiye, Dimyat ve Süveyş'te ise idarede merkeze bağlı kaptanlar bulunmuştur.³⁹⁷ Fetihten sonra çöl bölgeleri *el-vahât* adıyla ayrı bir vilayet gibi kabul edilip çöllerdeki vahalarda yaşayan kabile reislerine "ibkâen tevcih" olunmuştur.³⁹⁸ Arap şeyhlerine verilen Said bölgesi 1574'ten sonra sancaklara çevrilmiş, ya Arap şeyhleri sancakbeyi payesine yükseltilmiş ya da yerine başka bir sancakbeyi atanmıştır.³⁹⁹

Eyaletin başında vali veya emirü'l-ümerâ da denilen beylerbeyi bulunmaktadır. Daha sonra hepsi paşalardan seçildiği için bunlara paşa da denilmiştir. Kanunname valinin görevleri haftanın dört günü divanı kurmak, şehrin emniyetini sağlamak, askerlerin halka zulümlerini engellemek şeklinde belirlenmiştir. Kanunname eskiden uygulanan bazı usulsüzlüklerin yasaklanıp bunlara dair kontrolün de valinin sorumluluğuna verildiği belirtilmiştir.⁴⁰⁰ Valilerin diğer bir görevi irsâliye gönderimi ve asker teminidir. 1554 yılında Sultan Süleyman'ın Muhammed Paşa'ya gönderdiği fermanda "paşalığının yıllık hazinesi için 600 bin kuruş" ve savaşlar için 1200 asker gönderileceği yazılmıştı. Valilerin güç kazanıp Osmanlı'ya karşı başkaldırımlarını önlemek için iki veya üç yıldan fazla görev yapmamaları esastır.⁴⁰¹ Ayrıca Mısır valisi sadece Mısır'ın değil, Hicaz ve Şam'a kadar geniş bir coğrafyanın idarecisidir. Beylerbeyi başlarda vezir payesindeki kişilerden seçilirken sonradan genellikle Mısır'da bulunup

³⁹⁷ Öztürk, *Arap Ülkelerinde Osmanlı İdaresi*, s. 2421; Özer, *Osmanlı Devleti İdaresi'nde Mısır*, s. 45, 49 vd.

³⁹⁸ Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, c. 6, s. 64.

³⁹⁹ Özer, *Osmanlı Devleti İdaresi'nde Mısır*, s. 55.

⁴⁰⁰ Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, c. 6, s. 129-130, 133 vd.

⁴⁰¹ Clot, *Kölelerin İmparatorluğu*, s. 241.

siyasi ve askerî duruma aşına olan devlet ricali arasından seçilmeye başlanmış ve atama esnasında vezir payesiyle atanmışlardır.⁴⁰²

Hain Ahmed Paşa'ya verilen tevcih beratına göre vali padişahın mutlak vekili ve sadrazam makamındadır, devlet ricali ve reaya ona bu şekilde davranmalıdır. Vali “şer’-i şerîfin ve kanun-i münîfin emirlerine ve yasaklarına” uymalıdır. Hac yolunun emniyetini sağlamak da onun görevidir.⁴⁰³

Valiler Mısır hazinesinden salyâne almaktaydılar. Ayrıca bazı üst düzey memurlar da salyâne alıyordu. 16. yüzyılda valinin salyânese 20 milyon akçe değerinde olan 2 milyon osmani kadardı. Valilerin salyâneleri artamayacağı için mukataalardan aldıkları ek gelirleri artırmaya çalışıyorlardı. Valilerin görev süresi Tût ayından itibaren bir yıl olarak kabul edilirdi. Eğer idaresinden hoşnut kalınırsa sene başında görevlendirilmesi yenilenirdi. Mısır valileri başlarda on, on bir yıl kadar süre görevde kalabiliyorken daha sonra bu süre dört beş sene kadar olarak devam etmiştir.⁴⁰⁴

Valinin yardımcıları mali işlerle ilgilenen *defterdar*, seferleri idare eden *serdar*, hac kervanıyla ilgilenen *emirülhac*, yıllık verginin İstanbul’a götürülmesinden sorumlu olan *emirülhazine* ve valinin azlinde yerine geçen *kâimmakâm*dır. Bunun yanında vali yardımcısı konumunda *kethüda* bulunmaktadır. Bölgelerin başında ise sancakbeyleri, kâşifler ve Arap şeyhleri vardır. Bu bölgelerde şer’î işlerden sorumlu olanlar ise kadı ve naipeleridir. Vali askerî ve dinî görevlilerin hepsinden sorumludur.⁴⁰⁵

Vilayetlerin bir kısmı eski sistemdeki gibi *keşûfiyet* adı altında kâşif isimli idareciler tarafından yönetilirken, bir kısmı sancak adıyla Osmanlı’da yetişmiş sancakbeylerine verilmiştir. Keşûfiyetlerin dışında Said’deki daha küçük bölgelerde *şeyhü’l-a’râb* veya *şeyhü’l-urbân* adıyla idareciler mevcuttur. Kâşifler ve Arap şeyhleri hakkındaki hükümler büyük oranda Kayıtbay Kanunu’ndan alınmıştır. Bu ikisi vergi toplamada önemli unsurlar olması sebebiyle aşağıda ayrıca ele alınacaktır.

Mesih Paşa döneminde 1574-76 arasında Arap şeyhleri sancakbeyleriyle değiştirilmeye çalışılmıştır. Nitekim Yukarı Mısır en önemli bölgelerindendi ancak Arap şeyhleri vergileri ödemiyor, üstelik isyanlara yardım ediyorlardı. Arap şeyhliklerini kaldırıp sancakbeyleriyle

⁴⁰² Özer, *Osmanlı Devleti İdaresi’nde Mısır*, s. 56-57.

⁴⁰³ Berat sureti için bkz. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, c. 6, s. 70 vd.

⁴⁰⁴ Gül, *18. Yüzyılda Mısır’da Şeyhü’l-Beledlik*, s. 20; Özer, *Osmanlı Devleti İdaresi’nde Mısır*, s. 62, 58.

⁴⁰⁵ Özer, *Osmanlı Devleti İdaresi’nde Mısır*, s. 65; Ülker, *Cezayirli Gazi Hasan Paşa’nın Mısır Seferi*, s. 3.

değiştirme yönünde ferman çıkarılarak buraların vergilerinin emîn ve mültezimler tarafından toplanıp doğrudan Kahire'ye iletilmesi kararı alındı. Böylece Yukarı Mısır'da ilk kez güvenlik sağlanmış oldu. Ancak 1579'da eski sisteme geri dönmüş, yüzyıl sonunda ise yeniden sancakbeyleriyle değiştirilmiştir. Bir süre böyle devam etmişse de Arap şeyhleri tekrardan idareyi almışlardır.⁴⁰⁶

2.2.3. Yargı Sistemi

Mısır fethedildikten sonraki dönemde kazâ sisteminde de düzenlemeler yapılmıştır. Memlükler döneminde Baybars'ın 1265'te dört mezhep kadısı atadığı zamandan beri dört mezhep eşit statüde kabul edilmekteydi.⁴⁰⁷ Adli teşkilat içinde dört mezhebin kadısının birbirine üstünlüğü söz konusu değildi. Önceki dönemlerde Şâfiîlerden seçilen kâdi'l-kudât yani başkadılık müessesesi Memlükler döneminde dört mezhepten de seçilmiş ve her mezhebin seçilmiş kadısı kâdi'l-kudât yani başkadı kabul edilmiştir.⁴⁰⁸ Başkadılar yanında kazaskerler, müftüler, kadılar ve muhtesipler bu teşkilatın parçası olarak olmuşlardır. Memlüklerde ayrıca mezâlim mahkemesi adıyla ayrı bir mahkeme kurulmuştur. Bu mahkeme bir çeşit üst mahkeme olup devlet memurları ve sultan aleyhine davaların dinlendiği bir mahkemedir. İlk İslam devletlerinden beri varlığını sürdüren bu mahkeme aracılığıyla sultanlar veya onlar adına bazı görevliler halkın şikayetlerini dinleme fırsatı bulmuşlardır.⁴⁰⁹

Osmanlı Mısır'ı fethettikten sonra adli kurumlar üzerinde bazı değişiklikler yapmıştır. Haremeyn bölgesi, Aşağı ve Yukarı Mısır olmak üzere üç bölgede yaklaşık kırk kadar kadılık oluşturulmuştur. Başlarda kâdi'l-arab olarak merkezden kadı tayin edilmiş ve dört mezhep kadısı ise kâdi'l-kudât olarak kabul edilmiştir. Kanunname hazırlanışına kadar birkaç kez reform edilerek birçok değişiklik yapılsa da bunların hepsinin derhal başarıyla sonuçlandığını söylemek güçtür. 1517-1525 yılları arasında Mısır'daki adli teşkilatı merkezileştirme çabaları, eski ve yeni sistem arasındaki gelgitler, mezhep kadılarının durumu vs. hakkında idari düzenlemeler yapılmışsa da⁴¹⁰ bu düzenlemeler sonrasında yerel güçlerin tepkisi söz konusu olmuştur. Bu nedenle diğer birçok konuda olduğu gibi adli teşkilatta da esas düzen 1525'ten sonra

⁴⁰⁶ Winter, *Egyptian Society Under Ottoman Rule*, 99 vd.

⁴⁰⁷ Çetin, *Türk Tarihinde Memlük Asırları*, s. 140 vd.

⁴⁰⁸ Abdurrahman Atçıl, "Memlükler'den Osmanlılar'a Geçişte Mısır'da Adli Teşkilât ve Hukuk (922-931/1517-1525)", *İslam Araştırmaları Dergisi*, 38, 2017, s. 95.

⁴⁰⁹ Çetin, *Türk Tarihinde Memlük Asırları*, s. 140, 145; Atçıl, *Memlükler'den Osmanlılar'a Geçişte Mısır'da Adli Teşkilât ve Hukuk*, s. 96.

⁴¹⁰ Bu düzenlemeleri beş devrede inceleyen bir çalışma için bkz. Atçıl, *Memlükler'den Osmanlılar'a Geçişte Mısır'da Adli Teşkilât ve Hukuk*, s. 98 vd.

kurulabilmiştir. Nihayetinde bu süreç Memlûk uygulamasına dönülmesiyle sonuçlanmıştır denilebilir. Bu tarihteki kanunnameden sonra bölgelerdeki adli teşkilatın başına bir kadı atanmıştır. Diğer idareciler dahil olsa da tüm hukuki kararlar bu kadının onayı veya haberdar edilmesiyle geçerli olabilmektedir. Bu düzenlemeler neticesinde dört mezhep yargı teşkilatında eşit konumda kabul edilmiştir.⁴¹¹

2.3. Mısır Hazinesi: İrsâliye

Yavuz Selim Mısır'ı fethettikten sonra Mısır'ın gelirlerini Haremeyn'e vakfetmiş ve Hayır Bey'i de vakfının mütevellisi yapmıştır. Mısır gelirleri Haremeyn'e vakfedilmiş olduğu için ilk dönemlerde irsâliye gönderilmemiştir. Bu dönemde gelirler askerî giderlere harcanıp kalanı Haremeyn'e gönderilmiş, merkeze ise sadece hediye kabilinden şeyler gelmiştir. İrsâliye gönderimi İbrahim Paşa'nın düzenlemelerinden sonra başlatılmış, ilk irsâliye 1528'de gönderilmiştir.⁴¹² Hazine olarak da anılan Mısır'ın irsâliyesi İstanbul'a gönderildikten sonra dış hazineden padişahın şahsi geliri olup iç hazineye aktarıldı.⁴¹³ Mısır'dan İstanbul'a gönderilen irsâliye dışında yine Haremeyn'e gönderilmesi gereken belirli yıllık bir meblağ söz konusuydu.⁴¹⁴

Osmanlı devlet teşkilatında eyaletler hâsslı ve salyâneli olarak ikiye ayrılmaktadır.⁴¹⁵ Hâsslı eyaletler beylerbeyi veya sancakbeyine hâss şeklinde verilmiş dirliklerdir ve temel olarak tımar sistemi içine dahildir. Bunların geliri hâss sahibine gitmektedir. Salyâneli eyaletlerin gelirleri ise merkezi hazineye aittir ki Mısır bu eyaletlerdendir. Buna göre başta beylerbeyi, sancakbeyi gibi görevlilerin salyâneleri ve askerlerin ulûfeleri olmak üzere bazı masraflar karşılandıktan sonra kalan meblağ merkezi hazineye gönderilmiştir. Mısır'dan merkezi hazineye gönderilen bu meblağa irsâliye adı verilmiştir. Mısır hazinesinden yapılan masraflar ise; asker ve idarecilerin salyâneleri ve ulûfelerinin haricinde sefer ve savaş masrafları, hac işiyle uğraşanlar

⁴¹¹ Atçıl, *Memlûkler'den Osmanlılar'a Geçişte Mısır'da Adli Teşkilât ve Hukuk*, s. 106-107.

⁴¹² Özen Tok, "XVII. Yüzyılda Mısır Eyaletinin Malî Yükümlülükleri Bağlamında İrsaliye Hazinesi", 38. *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi (ICANAS)*, 10-15.09.2007: *Bildiriler:Ekonomi*, haz. Zeki Dilek vd, s. 292.

⁴¹³ Daha sonra bir süreliğine Mısır'dan iç hazineye ayrıca gönderilecek olan bir meblağ ceyb-i hümayûn adıyla talep edilmiştir. Halil Sahillioğlu "Ceyb-i Hümayûn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1993, c. 7, s. 465-467.

⁴¹⁴ Ülker, *Cezayirli Gazi Hasan Paşa'nın Mısır Seferi*, s. 3-4.

⁴¹⁵ Ayrıntı için bkz. Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi'nin Yapısı ve İşleyişi*, s. 25.

ve Haremeyn bölgesine gönderilen surreler için yapılan harcamalarla İstanbul'daki Kiler-i Âmiyeye gönderilen gıdalardan oluşmaktaydı.⁴¹⁶

İrsâliyenin gönderilmesi valinin en önemli göreviydi. Mali senenin başı kabul edilen Tût ayından itibaren muhasebe yenilenir, eski hesaplarla yeni yılın hesabı birbirine karıştırılmazdı. Yine Tût ayında mukataalar kâşiflere ve emînlere tevcih edilirdi. Mısır dahilindeki sancakbeyleri ve vilayet kâşifleri vergileri topladıktan sonra kendileri için belirlenmiş salyânelerini alıp geri kalanını Mısır hazinesine göndermekle mükelleflerdi. Mısır valisi de gelirlerden kendi salyânesini alıp diğer bazı masrafları da karşıladıktan sonra geri kalan -ve önceden hesap edilerek belirlenmiş olan- meblağı irsâliye olarak merkeze gönderirdi. İrsâliye temel olarak Mısır'daki mukataalar ve başka bazı paralardan oluşurdu. Mısır'ın cizye gelirleri de irsâliye içine dahildi.⁴¹⁷

16. yüzyılda Mısır'dan merkez hazineye gelen irsâliye tutarı 400 bin altın kadardı. Bu meblağ 16 milyon paraya eşitti. İrsâliye miktarı İbrahim Paşa'nın düzenlemelerinden sonra 500 bin altın olarak belirlenmiştir ki bu da 20 milyon para kadardı. 17. yüzyılda irsâliye 24-30 milyonlara kadar çıkarıldı.⁴¹⁸ Bununla beraber bu meblağların gönderiminde sıkıntılar çıktığı oluyordu. 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren vergilerin toplanmasında ve dolayısıyla irsâliye gönderiminde sıkıntılar yaşanmaktaydı. Gelibolulu Mustafa Âli 16. yüzyılın sonlarına doğru irsâliyenin azaldığını belirterek altı yüz bin altının gönderilmesine çalışıldığını ancak bazı beylerin kahve hakkı ve bazı kâşiflerin ve hizmetindeki askerlerin tulbe olarak topladıkları vergiler sebebiyle sultanın hazinesinin zarar gördüğünü belirtmektedir.⁴¹⁹ 17. yüzyılın ortalarında irsâliyenin tamamlanmasında sıkıntılar çıkınca 1661'den sonra Melek İbrahim Paşa döneminde mali ıslahatlar yapılmış, bir süre irsâliyede iyileşme gözlenirse de kısa süre içinde keşûfiye-i kebîr hazine gelirlerinden çıkarıldığı için tekrar azalma gerçekleşmiştir. 1671'de Kara İbrahim Paşa bu azalmayı düzeltmek üzere göreve gelmiş ve yeniden iyileşme sağlanmıştır. Bundan sonra onun hazırladığı defterlere göre hesap yapılması emredilmiştir.⁴²⁰ 17. yüzyılın sonlarından itibaren Mısır irsâliyesinin bazı yıllara göre akçe olarak değeri aşağıdaki tablodan okunabilir.⁴²¹

⁴¹⁶ Tabakoğlu, *Osmanlı Mali Tarihi*, s. 220 vd. Genç, *Osmanlı Mısır'ında Bir Yerel Hazine Örneği: Keşûfiyye*, s. 39-40.

⁴¹⁷ Gül, *18. Yüzyılda Mısır'da Şeyhü'l-Beledlik*, s. 14; Tok, *Mısır Eyaletinin Mali Yükümlülükleri Bağlamında İrsaliye Hazinesi*, s. 293; Tabakoğlu, "XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nin Mali Yapısı", *İktisat Tarihi Toplu Makaleler I*, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2005, s. 240.

⁴¹⁸ Tok, *Mısır Eyaletinin Mali Yükümlülükleri Bağlamında İrsaliye Hazinesi*, s. 298.

⁴¹⁹ Mustafa Âli, *Hâlâtü'l-Kâhire*, s. 129-132.

⁴²⁰ Tok, *Mısır Eyaletinin Mali Yükümlülükleri Bağlamında İrsaliye Hazinesi*, s. 298-299.

⁴²¹ Tabakoğlu, *Osmanlı Mali Tarihi*, s. 229.

Yıllar (hicri/miladi)	Net ırsâliye (akçe)
1086/1675-76	45 180 009
1100/1698-89	43 596 729
1114/1702-03	58 530 858
1117/1705-06	41 526 420
1119/1707-08	61 403 820
1121/1709-10	39 066 750
1123/1711-12	40 185 840
1130/1717-18	53 533 650
1132/1722-20	83 423 694
1134/1721-22	69 173 295
1135/1722-23	75 396 267
1137/1724-25	89 961 159
1142/1729-30	64 555 146
1144/1731-32	23 253 177
1145/1732-33	27 506 805
1146/1733-34	37 885 587
1148/1735-36	65 699 109
1150/1737-38	75 555 903
1152/1739-40	50 636 922
1153/1740-41	72 212 469
1154/1741-42	37 761 126
1155/1742-43	22 844 175
1156/1743-44	62 080 728
1162/1748-49	64 246 731
1163/1749-50	30 525 000
1164/1750-51	11 179 620

Tablo 2: Yıllara Göre Mısır İrsâliyesi Tutarı

Mısır hazinesinde açık bulunursa bu açığın *mahlûlât*tan yani boş kalan mukataa, vazife veya karyelerin bedelinden tamamlanması emredilmiştir. 1695'te Vezir Ali Paşa'ya önceki yıldan kalan meblağın mahlûlâtan karşılanmayıp ırsâliyeden masraf olarak düşülmesi sebebiyle bunun tahsil edilip gönderilmesi emredilmiş ve masrafların önceki yıllardan daha fazla olmaması tembih edilmiştir. Aynı şey İsmail Paşa döneminde de yaşanmıştır. İrsâliyenin tamamlanması için borçlanma, asker ulûfelerinin geciktirilmesi, hazine masraflarının ertelenmesi veya mültezimlere ek vergiler konulmasının emredilmesi söz konusu olmuştur. Eğer vali ırsâliyeyi tamamlayamadan görevden alınırsa yerine gelen yeni vali onun hesabını görüp tamamlamakla mesuldür.⁴²² İrsâliyenin gönderilmesi Osmanlı idaresinin çok önemseydiği bir meseledir. 1596'da görevden alındıktan sonra borcunu ödemediği için Hüseyin Paşa, yine 1121/1709-10'da aynı sebeple vali İbrahim Paşa hapsedilmiştir. 1128/1716'da eski vali Veli Paşa da halen 1300 kîse borcunu ödemediği için idam edilmiştir.⁴²³

⁴²² Tok, *Mısır Eyaletinin Malî Yükümlülükleri Bağlamında İrsâliye Hazinesi*, s. 294-295, 298.

⁴²³ Râşid Mehmed Efendi, *Târih-i Râşid ve Zeyli*, c. 1, s. 587, 594; Tabakoğlu, *Osmanlı Mali Tarihi*, s. 228.

18. yüzyılda valinin otoritesinin zayıflaması ve iç karışıklıkların artmasıyla irsâliyenin uzun süreler gönderilmediği olmuştur. 1738-1750 yılları arasında defterdarlık yapan Defterdar Memlûk Yusuf Bey'in gayretleri neticesinde 20 milyon paralık irsâliye görece düzenli bir şekilde gönderilebilmiştir. 1751 ve 1752 senelerinde irsâliye gönderimi yapılmamış, 1753 senesinde üç senelik irsâliye gönderilmiştir. 1768-1774 arasındaki Osmanlı-Rus savaşı esnasında isyan eden Bulutkapan Ali Bey'e müdahale edilememiş ve 8 sene irsâliye gönderilmemiştir. 18. yüzyıl sonlarında memlûklerin mukataalar üzerindeki hakimiyeti 17. yüzyıla göre neredeyse iki katına çıkmıştır. Bununla beraber irsâliye gönderimi neredeyse yarı yarıya düşmüştür.⁴²⁴

3. Osmanlı Yönetimi Altında Mısır'da Arazi ve Vergi

Sultan Selim Mısır'ı fethettiğinde insanların çoğu olduğu hal üzere kalmış, bununla beraber sistemde Memlûkler zamanında ortaya çıkmış ve zulme sebep olan bidatler kaldırılmıştır.⁴²⁵ Sultan Selim, Memlûk Devleti'nin idari, askerî ve mali düzeninin temeli olan iktâ sisteminin ayrıntılarını öğrenmiş ve memlûk askerlerinin gücünü kırmak amacıyla bu sistemi ilga etmiştir. Memlûk iktâlarına el koyarak hazineye almış⁴²⁶ ve memlûklerin imtiyazlı durumlarını ortadan kaldırmıştır. Bununla beraber eski memlûk emirleri ve onların emri altındaki memlûkler varlığını sürdürmüştür. Nitekim bunların ilgası bir anda olamayacağı ve mahalli asayişin sağlamada onlardan faydalanılabileceği için sisteme dahil edilmişlerdir. Bu anlamda iktânın ilgası tedricen gerçekleşmiştir.⁴²⁷ Memlûk emirleri arasından itaat edenlere bazı bölgelerin idaresi verilmiş ve bunlara “bey” denmeye başlanmıştır. Memlûk askerleri de toprak sisteminden ayrı olarak maaşlı bir askerî grup halinde varlıklarını sürdürmüşlerdir. Nitekim askerî ocakların hepsi mirî maldan maaşlı olup⁴²⁸ memlûk grubu da bunlardan biri addedilmiştir.

İktâ sistemi ilga edildikten sonra yeni bir vergi tahsil sistemi kurmak için tahrir ihtiyacı duyulmuştur. Ancak memlûklere ait tahrir defterleri yakılmış olduğu için⁴²⁹ yeni ve hızlı bir tahrir

⁴²⁴ Genç, *Osmanlı Mısır'ında Bir Yerel Hazine Örneği: Keşufiyye*, s. 130, 144-146.

⁴²⁵ Ruznameci Hüseyin Efendi, *Tertîbü'd-diyâri'l-Misriyye fî ahdi'd-devleti'l-Usmâniyye*, s. 334. Bu eserin yayımlandığı çalışma için bkz. Muhammed Şefik Çurbâl, “Mısır inde Mefriki't-turuk 1798-1801: Tertîbü'd-diyâri'l-Misriyye fî ahdi'd-devleti'l-Usmâniyye”, *Mecelletü Mısır el-Hâdisa*, 7/7, 2008, s. 327-396.

⁴²⁶ Duri, *İslam İktisat Tarihine Giriş*, s. 120.

⁴²⁷ Cemal Kemal Mahmud, *el-Ardu ve'l-fellâh fî Saîdi Mısır fî'l-asri'l-Usmâni*, Kahire: el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-âmmelil-kitâb, 2010, s. 16, 17.

⁴²⁸ Hüseyin Efendi, *Tertîbü'd-diyâri'l-Misriyye*, s. 339.

⁴²⁹ Hüseyin Efendi, *Tertîbü'd-diyâri'l-Misriyye*, s. 357.

işlemi yapılması gerekmiştir. Bu amaçla dönemin Rumeli kazaskeri Kemalpaşazade ve Gazzali⁴³⁰ beraberce Mısır'ın bin parça olan köy, kasaba ve beldelerini tahrir etmiştir. Mısır toprakları mirî kabul edilip Mısır'ın tamamı tek bir mukataa olarak valiye verilmiştir. Aynı zamanda Mısır'ın dahilindeki vergi birimleri mukataa haline getirilmiştir. Yerleşim yeri halindeki vergi birimleri için *karye* yani köy veya çoğuluyla *kurâ* kelimesinin kullanıldığı anlaşılmaktadır. Evliya Çelebi'nin aktardığına göre Mısır'ın tamamı mirî kabul edilmiş karyelerdir.⁴³¹ Bununla beraber bölgelerden bazıları *belde* yani çoğuluyla *bilâd* olarak kabul edilip vergileri ona göre değişmektedir. Örneğin İskenderiye bir bilâd değil, bender ve iskele-i azîme olarak kabul edilmiştir.⁴³² İskele, gümrük ve maden mukataaları gibi diğer vergi birimleri için mukataa kelimesi kullanılmıştır. Karyelerin çoğunda ilk zamanlarda emânet sistemiyle maaşlı emînler görevlendirilmiştir.

Vergi toplama işinde İstanbul'dan gönderilen memurların yanında eski memlûk emirlerinden bir kısmı emîn olarak maaşla görev almıştır. Bir kısmı ise mültezimlere verilmiştir. Bedevi Arapların bulunduğu bölgelerdeki Arap şeyhleri idare tarafından kabul edilerek yıllık belirli bir vergi ödemeleri karşılığında bu bölgeler ellerinde bırakılmıştır.⁴³³ Kahire bölgesi kendi içinde sancaklara bölünmüştür. Yirmi dört tane olarak belirlenen sancakların bir kısmı İstanbul'dan gelen paşa kethüdası ve kapudanlara bir kısmı yerel sancakbeylerine verilmiştir.⁴³⁴ Mukataaların tüm gelirleri ise Yavuz Selim'in isteğiyle Haremeyn'e vakfedilmiştir.⁴³⁵ Mısır'ın arazileri ve vergi toplayıcıları hakkındaki bilgiler Evliya Çelebi'nin özetle naklettiği Yavuz Selim kanunundan okunabilir.⁴³⁶ Buna göre mâl-i padişahî için zapt edilen yerlerden bir kısmı eski kâşiflerin bölgeleridir. Bunlardan on yedisine "beylik" statüsü verilmiş ve kâşiflere bırakılmıştır. Toplamda bin parça kâşifin yönettiği köyler vardır. Her kâşifin yedi bölük halkından yüzer tane olmak üzere belirli sayıda beslediği askerler vardır. Kâşifler *mâl-i sayfî* ve *mâl-i şitevî* (yazlık ve kışlık mâllar) yanında *mâl-i padişahîyi* askerler aracılığıyla tahsil edip üç taksit olarak öderlerdi. Topladıkları vergilerden ayrıca yanındaki askerlerin ulûfelerini karşılardı. Kâşiflerin

⁴³⁰ Evliya Çelebi bu kişinin tam adını vermemiştir. Daha sonra isyan edecek olan Şam valisi Canberdi Gazzali olması muhtemeldir.

⁴³¹ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Mısır, Sudan, Habeş (1672-1680)*, İstanbul: Devlet Basımevi, 1938, s. 127, 138, 147; Winter, *Egyptian Society Under Ottoman Rule*, s. 244.

⁴³² Hüseyin Efendi, *Tertibu'd-diyâri'l-Mısriyye*, s. 351.

⁴³³ Shaw, *The Financial and Administrative Organization*, s. 28-29, 31.

⁴³⁴ Hüseyin Efendi, *Tertibu'd-diyâri'l-Mısriyye*, s.337.

⁴³⁵ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, s. 127 ve 147.

⁴³⁶ Müellifin *Kanun-i Selim* olarak bahsettiği kurallar bütünüünün müstakil bir metin mi yoksa o dönemde alınan kararlar mı olduğu net değildir.

yönetiminde olduğu halde mâl-i padişahî toplanmayıp valinin hâssı olarak ayrılmış bölgeler de söz konusuydu. Bunlar *keşûfiye köyleri* olarak geçmekteydi ve gelirleri valiye ödenirdi.⁴³⁷

1523'te Hain Ahmed Paşa'ya verilen berat da Osmanlı'nın bölgedeki ilk yıllarındaki mali sistem hakkında bilgiler vermektedir. Buna göre Mısır arazisi haraci olup haraç mahsulü hazine-i âmiyeye gönderilmektedir. Ayrıca beratta beylerbeyinin sancakbeyi salyânesi, kulların ulûfeleri ve diğer askerlerin vazifelerini ödeyip baki kalan ne kadar olursa olsun kendisinin "alâ vechi'l-istiklal ve'l-istibdâd sabıkan tasarrufunda olan vezaret tımarları gibi zabt ve tasarruf" edeceği belirtilmektedir. Bunun yanında hâssa-i hümayûna bir miktar göndermelidir.⁴³⁸

Fetihten sonra Osmanlı idaresini meşgul eden sorunlardan biri savaş esnasında köylerinden kaçan çiftçileri geri döndürerek zirai üretimi sürdürmek olmuştur. Çiftçilerin ölmesi durumunda çocuklarına araziye devralma hakkı tanınmıştır.⁴³⁹ Bu sayede çiftçilik teşvik edilerek zirai vergilerin artırılması amaçlanmıştır.

3.1. 1525 Sonrasında Mali Sistem

Mısır'ın fethinden sonra en kapsamlı düzenleme 1525 yılında çıkarılan Mısır Kanunnamesi ile yapılmıştır. Mısır kanunnamesinde belirtildiğine göre beylerbeyi mali işlerin en üst düzey idarecisiydi. *Nâzır-ı emvâl* ise tüm vergi ve tahsil işlerinden sorumluydu. Onunla beraber *emîn-i şehir* ve *küttâb-ı hazine* de muhasebe görülürken mecliste bulunurdu. Bakiyelerin tahsili ve irsâliyenin gönderimi bunların göreviydi.⁴⁴⁰ Bu meclis her yıl Tût ayında bir araya gelip kâşiflerin bakiyesi yani ödenmemiş vergilerini tespit eder ve böylece muhasebesinin sonraki yıllara karışması önlenirdi.⁴⁴¹ Kanunname'de Mısır'ın vergilerinin tespit edilme yöntemi belirlenmiştir. *Misahât* adı verilen bu işlemi *nâzır-ı emvâl* yaptırır, bu işlem karşılığında resm-i misahât alınarak Mısır hazinesine dahil edilirdi. Bu işlemle hangi bölgeden ne kadar vergi alınacağı hesaplanırdı. Bu nedenle maktû olarak vergisi önceden belirlenen ve âmil uhdesinde olan bölgeler misâhaya dahil edilmezdi.⁴⁴² Tahrir işinde köylülerin isimlerini, şeyhlerin kontrol bölgelerini kaydeden *şâhidle* beraber *havlî*, *kallağ*, *gafır* ve kadı da görev alırdı.⁴⁴³

⁴³⁷ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, s. 128.

⁴³⁸ Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, c. 6, s. 70 vd.

⁴³⁹ Duri, *İslam İktisat Tarihine Giriş*, s. 121.

⁴⁴⁰ Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, c. 6, s. 132.

⁴⁴¹ Mustafa Âli, *Hâlâtü'l-Kâhire*, s. 132.

⁴⁴² Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, c. 6, s. 125-126.

⁴⁴³ Genç, *Osmanlı Mısır'ında Bir Yerel Hazine Örneği: Keşûfiyye*, s. 26.

Mısır'da toplanan vergilerin başında arazilerden alınan haraç gelmekteydi. Haraç hem ürün hem de nakit olarak toplanabilirdi. Mısır hazinesinde mirî canibinden ve hâssa canibinden olmak üzere iki hesap tutulurdu. Mal-i saltanat veya mal-i padişahî kavramı ikisine de giden gelirler için kullanılırdı. Eğer Mısır hazinesinin geliri yüz bin akçeden aşağı olursa Mısır divanında nâzır-ı emvâl'in kontrolünde ve şehir kadısı tarafından "fasl" edilirdi. Eğer yüz bin akçeden fazla olursa beylerbeyinin gözetiminde nâzır-ı emvâl tarafından arz edilip "der-i devlete havale" olunurdu. Bunun yanında padişah hâssı olan iskele ve gümrük gelirleri ve tüccardan alınan bazı rûsum önemliydi. Keşûfiye köylerinden toplanan vergiler ise paşanın hâssı olarak onun kişisel geliriydi. Haraçlar ve resimler Kayıtbay dönemindeki haliyle korunmuş olup bu miktardan fazla alınması yasaklandı. Arazi haraçlarının bir kısmı askerlerin mevâcibleri için havale olunur, her ocak kendi adamlarını göndererek bu meblağı tahsil ederdi. Bunun dışında her yıl hâssa ambarına gönderilecek olan belli bir miktar arpa ve buğday söz konusuydu.⁴⁴⁴

Kanunname vakıflar hakkında da bilgiler bulunmaktadır. Vakfin genel sorumluluğu vakıf nâzırına ait olmakla beraber muhasebesi, tamirat işleri ve ziyadeleri dergâh-ı âlî tarafından teftiş edilmektedir. Vakıf cihâtı mahlûl kaldıkça yani boşaldıkça yeni beratlar hazırlanması işiyle de dergah-ı saadet ilgilenmektedir. Kanunname ayrıca; askerlere, fakir ve salih kimselere vakıflardan veya beytûlmalden yapılan tahsisler anlamına gelen *rezka-i ceyşîye* veya *ihbâsiyeden* de bahsedilir. Memlûkler döneminde divanü'l-ahbâsın ilgilendiği rezkalar esasen bir çeşit vakıftır. Bu topraklar beytûlmale ait olup 5. yüzyılda Selahaddin Eyyubî tarafından camilere ve hayır kurumlarına irsâdî olarak vakfedilerek beytûlmalden bir kısmının doğrudan ihtiyaç sahiplerine ulaşması amaçlanmıştır. Bu uygulama nesiller boyunca sürdürülerek birçok cami, imarethane, köprü ve cadde inşasının yanında ilim talebeleri ve fakirlere yardımı da sağlamıştır.⁴⁴⁵ Bunlar Osmanlı tarafından kabul edilmiştir ancak lehtarları öldüğünde beytûlmale zapt edilmesi emredilmiş, dolayısıyla zamanla tasfiye olunmuştur.

Kanunname'de geniş yer tutan diğer bir mesele vergi tahsili ve tahsildarlarıdır. Buna göre vergi işiyle uğraşan kişilere *mübâşirin-i emvâl* adı verilmiştir. Mısır'da vergileri emânet yöntemiyle memur olan emîn, iltizam ile âmil, eski sistemden kalan yerel idareci olan kâşifler ve bedevi Arap şeyhleri olan meşâyih-i urbân (şeyhü'l-a'râb) toplamaktadır. Bunların idaresini nâzır-ı emvâl yani Mısır defterdarı ve emîn-i şehîr üstlenmiştir. Kanunda mukataalarla ilgilendiği

⁴⁴⁴ Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukukî Tahlilleri*, c. 6, s. 118-120, 131, 133.

⁴⁴⁵ Abdurrahman Cebertî, *Acâibü'l-Âsâr fi't-terâcimi ve'l-ahbâr*, Beyrut: Dârü'l-cîl, t.y, c. 3, s. 262-264.

anlaşılan mukataacı adı altında bir görevliden de bahsedilmiştir. Evliya Çelebi'nin belirttiğine göre bunlar mukataalarla ilgili çeşitli görevleri yerine getiren memurlardır.⁴⁴⁶

Vergi tahsildarlarından kâşiflerin ve Arap şeyhlerinin görev ve sorumlulukları kanunda ayrıntılı bir şekilde belirlenmiştir.⁴⁴⁷ Bu iki grup Memlûk döneminde olduğu gibi keşûfiyeti veya şuyûhiyeti altında bulunan topraklarda vergi tahsilinin yanında köprü ve bentleri tamir etme, arazileri Nil'in taşmasına hazırlatıp ektirme, harap köyleri mamur etme gibi görevleri de bulunmaktadır. Bu iki grup esasen topladıkları resimlerden salyânelerini alarak kalanını hazineye teslim ettikleri için emîn gibidirler. Her ikisi de bölgelerinde ehl-i fesadî siyaset etme konusunda sınırlı haklara sahiptir. İkisinin arasındaki temel fark ise kâşiflerin ordu mensubu birer emir olmalarına karşın şeyhlerin olmamasıdır.⁴⁴⁸ Osmanlı hakimiyetinden sonra halkın devlet ileri gelenlerinden kâşif ve şeyhlere karşı himaye alması yasaklanmıştır. Bunun gerekçesi köylüleri vergilerini kâşif ve şeyhlere ödememeye teşvik etmektir.⁴⁴⁹ Memlûk döneminde kâşifler memlûk emirlerinden olabiliyordu, Osmanlı döneminde de böyle olmuştur. Kanunname'den anlaşıldığına göre gönüllüyan ve tüfenkçiyan grubu tahsil-i mal ve hıfz-ı memleket için kâşiflerin emrine veriliyordu. Bunlar kâşiflerin toplayıp ocağa teslim ettiği haraçlardan ulûfesini alıyordu. Ayrıca kâşiflerin divanü'l-vilâyet adında bir divanı vardı ve bazı maaşlar bu divandan karşılanmaktaydı.⁴⁵⁰

Vergi tahsildarlarından biri de âmil idi.⁴⁵¹ Kanunname'de belirtildiğine göre bunlar birkaç köyü *bahâları* ile alan mültezimlerdi. Birkaç âmile bir emîn atanırdı. Âmillerin eski memlûk sisteminde iktâ sahiplerinin emri altında olup fetihten sonra emînlerin emrine verildiği anlaşılmaktadır. Osmanlı'nın Mısır'daki ilk zamanlarında maaşlı memurlar halinde olan âmiller Kanunname'deki düzenlemelerden sonra mültezim gibi kabul edilerek tahmini fâizin dokuz buçuk katına eşit bir bedeli peşin olarak ödeme koşuluyla bu görevleri almaya başlamışlardır.⁴⁵² Âmiller de mahsul-i sayfînin yanında diğer ödemeleri on iki taksitte yaparlardı. Kanunname'den

⁴⁴⁶ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, s. 152; Gelibolulu Mustafa Âli de "şehir mukataacılığı ile seçkin bir kimse" diyerek Üskübi Yusuf Efendi'den bahsetmektedir. Mustafa Âli, *Hâlâtü'l-Kâhire*, s. 96.

⁴⁴⁷ Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, c. 6, s. 109-113 ve 113-115.

⁴⁴⁸ Özer, *Osmanlı Devleti İdaresi'nde Mısır (1839-1882)*, s. 71; Winter, *Egyptian Society Under Ottoman Rule*, s. 90-91.

⁴⁴⁹ Winter, *Egyptian Society Under Ottoman Rule*, s. 91.

⁴⁵⁰ Genç, *Osmanlı Mısır'ında Bir Yerel Hazine Örneği: Keşufiyye*, s. 26.

⁴⁵¹ Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, c. 6, s. 116 vd. Âmil mukataanın gelirlerini yerinde tespit ve toplama işini yapan kişidir. Memur veya mültezim için kullanılabilir. Mehmet Erkal, "Âmil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1991, c. 3, s. 58-60.

⁴⁵² Shaw, *The Financial and Administrative Organization*, s. 31-32.

anlaşıldığına göre kâşifler ve Arap şeyhleri sınırları belli bazı bölgelerden sorumluyken âmillerin uhdelelerinde mukataalar bulunmaktadır. Ayrıca âmiller *mütemevvil* yani zengin kişilerden seçilir ve kefil göstermesi beklenirdi.

Bunların haricinde kanunnamede bahsi geçen ve şeyhülbeled diye bahsedilen -Arap şeyhlerinden farklı- bir kesim bulunmaktadır. Vergi toplama görevi olmamakla beraber beldeyle ilgili vergi işini etkileyecek bir sorun olduğunda bunu kâşif ve Arap şeyhlerine iletmekle görevli olduğu anlaşılmaktadır. Şeyhülbeled esasen köylerdeki nüfuzlu aile yöneticilerine verilen isimdi. Daha önce geçtiği üzere zamanla bu kişiler de iltizamları alarak mültezim olmuşlar, hatta şeyhülbeledlik 18. yüzyılda vali yanında memlûkleri temsil eden önemli bir vazife haline gelmiştir.

3.2. 1553 Toprak Kanunnamesi

Fetihten sonra eski tahrir defterleri bulunamayınca 1525'te kapsamlı bir tahrir işlemi başlatılarak aynı zamanda eski kayıtların aranmasına devam edilmiştir.⁴⁵³ 1549'da Ali Paşa, valiliği zamanında saklanmış olan defterleri ortaya çıkarmış ve bunun neticesinde memlûklerin kendilerine tahsis edilen gelirleri vakıf haline getirerek bunları evlatlarına aktarmaya çalıştıkları görülmüştür. Ayrıca bunlara dair temessük belgeleri bulunmadığı ortaya çıkmıştır.⁴⁵⁴ Buna binaen 1553'te Çerakise Defteri olarak da geçen Mısır Toprak Kanunnamesi hazırlanmıştır. Çerakise Defterleriyle bu arazilerin satın alınmadığı anlaşılmış ve mirî olduğu halde mirînin faydalanmadığı araziler hazineye dönerek gelirler yüzde 80 kadar artırılmıştır.⁴⁵⁵ 1525'te başlatılan Osmanlı tahriri tamamlanana kadar bu defterler kullanılmıştır. Nihayet 1576'da Aşağı Mısır'ın ve 1608-09'da ise tüm Mısır'ın kadastro su tamamlanmış ve eski memlûk kayıtlarının kullanılması yasaklanmıştır.⁴⁵⁶

Kanunnamenin hazırlanmasından önceki yıllarda hukukçular arasında Mısır arazilerinin mirî mi yoksa mülk mü olduğu, dolayısıyla bunlardan yapılmış vakıfların geçerli olup olmadığı meseleleri tartışılmaya başlanmıştır.⁴⁵⁷ Mısırlı Hanefî âlimlerden Zeynüddin İbn Nüceym (ö. 1563) arazilerin beytûlmalden satışının ve vakfının sıhhati ve mevkuף araziden haraç alma

⁴⁵³ Shaw, *The Financial and Administrative Organization*, s. 18.

⁴⁵⁴ Genç, *Osmanlı Mısır'ında Bir Yerel Hazine Örneği: Keşufiyye*, s. 122 vd.

⁴⁵⁵ J. Stanford Shaw, "The Land Law of Ottoman Egypt (960/1553): A Contribution to the Study of Landholding in the Early Years of Ottoman Rule in Egypt", *Der Islam*, 38/1, 1963, s. 106-137.

⁴⁵⁶ Shaw, *The Financial and Administrative Organization*, s. 18-19.

⁴⁵⁷ Aynı dönemde merkez topraklarda da miri sistem hakkında hukuki tartışmalar yaşanmaktaydı. Reayanın arazileri kendi mülkü sanması söz konusuydu. Dolayısıyla araziler meselesi netleştirilmek istenmişti. Pehlivan, *Sultan, Reaya ve Hukuk*, s. 73 vd. Bu anlamda Mısır'daki ortam merkezileşme temayülünün bir neticesi de olabilir.

konularında tartışmalar çıkınca 1551 yılında *et-Tuhfetü'l-marziyye fî arâzi'l-Mısriyye* isimli risaleyi kaleme almıştır.⁴⁵⁸ Buna göre Mısır arazisi Müslümanların fethinden sonra sahiplerinin elinde mülk olmak üzere haraç arazisi statüsündedir. Arazinin sahibinin İslam'a girmesi veya araziyi bir Müslümana satması bu durumu değiştirmez. Mülk olması sebebiyle mirasla intikal eder. Ancak eğer vâris kalmadıysa o zaman arazi beytülmale alınır ve beytülmalden kiraya verilir. Aynı zamanda beytülmalden arazi satışı mutlak olarak veya maslahat ve ihtiyaç sebebiyle caizdir.⁴⁵⁹ Esasen Mısır arazilerinin durumu hakkında Müslümanlar arasında birtakım ihtilaflar olduğu görülmektedir. Mâlikî, Şâfiî ve Hanbelîlere göre Mısır toprakları vakıf statüsündedir, bununla beraber Hanefîler bu toprakların özel mülk olduğu ve haraç karşılığı eski sahiplerinin elinde bırakıldığı görüşündedir. Ancak zamanla mirasçısı kalmayan kişilerin arazilerin beytülmale intikal etmiş olduğu açıklamasıyla Hanefîler de diğer üç mezheple aynı noktaya gelmişlerdir.⁴⁶⁰ İbn Nüceym'in açıklaması da bu minvalde olmuştur.

3.3. 17. Yüzyılda Yapılan Mali Reformlar

Yukarıda Mısır vergileri arasında kâşiflerin topladığı ve keşûfiye olarak adlandırılan vergiden söz etmiştik. Mısır fethedildiğinde valinin hâssı olarak 470 kîse keşûfiyesi bulunmaktaydı.⁴⁶¹ Bu vergi esasen tek bir çeşit değildi. Keşûfiye adı altında toplanan vergilerden bir kısmı valinin geliri olarak tayin edilmiş olan keşûfiye köyleriydi. Bu köylerin kâşifleri valiye vekaleten bu bölgeleri idare ederler, topladıkları vergileri ona iletirlerdi. İkinci keşûfiye çeşidi ise bir bölgenin idarecisi konumunda olan kâşiflerin her yıl göreve tekrar gelebilmek için valiye ödedikleri vergiydi. Buna hizmet-i keşûfiye de denilmekteydi.⁴⁶² Kayıtbay döneminden beri süregelen bu ikinci tür keşûfiye ödemelerini çıkarmak için kâşiflerin ve emrindeki askerlerin halktan *tulbe* adı altında ek vergi almaları söz konusu oluyordu. Bu nedenle özellikle 17. yüzyılın başlarından itibaren bu verginin kaldırılmaya çalışıldığı görülmektedir. 1601-03 döneminde Yavuz Ali Paşa valilik görevindeyken bu vergileri kaldırmışsa da daha sonra tekrar uygulamaya

⁴⁵⁸ Zeynüddin İbn Nüceym, “Tuhfetü'l-marziyye fî arâzi'l-Mısriyye”, *Resâil-i İbn Nüceym el-İktisâdiyye*, thk. Muhammed Ahmed Serac ve Ali Cum'a Muhammed, Kahire: Dârü's-selam, 1998, s. 123-141.

⁴⁵⁹ İbn Nüceym, *Tuhfetü'l-marziyye fî arâzi'l-Mısriyye*, s. 126.

⁴⁶⁰ Pehlivan, *Sultan, Reaya ve Hukuk*, s. 56. Osmanlı'nın miri görüşü, Mısır'da kabul edilen vakıf görüşüyle sonuçları açısından tutarlıdır. Bu nedenle Ebussuud Efendi miri hakkındaki görüşünü desteklemek üzere Sevad, Şam ve Mısır'ın statüsüne atıf yapmaktadır. s. 87-88.

⁴⁶¹ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, s. 455.

⁴⁶² Özer, *Osmanlı Devleti İdaresi'nde Mısır (1839-1882)*, s. 60-70; Genç, *Osmanlı Mısır'ında Bir Yerel Hazine Örneği: Keşûfiyye*, s. 64-65. Ayrıca Yukarı Mısır'da Arap şeyhlerinin kâşiflerin denetiminde aynî vergilerini topladığı bazı köylere de keşûfiye köyleri deniliyordu. Ancak valinin keşûfiye köyleri bunlardan ayrıydı ve vergileri nakit olarak ödenirdi. Shaw, *The Financial and Administrative Organization*, s. 78.

konulmuş, 1608 yılında Mehmed Paşa zamanında aynı gerekçelerle tekrar kaldırılmış, bir süre sonra tekrar uygulamaya konulmuştur.

17. yüzyılın ortalarına doğru hem merkez hazinenin ihtiyaçları hem de Mısır hazinesinin azalması sebebiyle keşûfiye üzerinde bazı düzenlemeler yapılarak Mısır gelirleri artırılmaya çalışılmıştır. Daha sonra *keşûfiye-i sağır* ve *keşûfiye-i kebîr* olarak iki ayrı isimle adlandırılacak olan keşûfiye vergilerinin iki ayrı çeşidi resmî kayıtlarda kendini göstermeye başlamıştır. İlk kez 1632 yılında *keşûfiye-i sağır* adı altında irsâliye bağışlanan bir meblağ görülmektedir. 1646-47 yılına ait hesap defterinde ise *keşûfiye* ve *rûsum-i keşûfiye-i sağır* olarak iki ayrı vergi şeklinde geçmektedir. Aynı defterde mal-i iskele ve keşûfiye olarak belirtilen bir vergi bulunmaktadır. Genç, bu tarihlerde yapılan düzenlemelerle hem kâşiflerin görevlerinde kalmak için ödedikleri vergilerin resmî olarak kabul edildiğini hem de keşûfiyelerin merkez hazinenin gelirini artırma amacıyla kullanılmaya çalışıldığını ifade eder.⁴⁶³ Nitekim bu düzenlemelerle beraber divanda görevi olan tüm memurlardan elde ettikleri gelirler ve mansıpları karşılığında merkez hazineye gönderilmek üzere keşûfiye alınmaya başlanmıştır.⁴⁶⁴ Bu mansıplardan alınan keşûfiye, keşûfiye-i kebîr olarak merkeze gönderilmiştir. Bununla beraber 1647-48 döneminde yüksek bir artış kaydedilse de daha sonraki yıllarda keşûfiye miktarı bir hayli düşmüştür. Düzenleme çabalarına rağmen 1671'e kadar Mısır irsâliyesi düşüş yaşamıştır.⁴⁶⁵

İrsâliye hazinesinin artırılma çabaları 1661-1674 yılları arasında birçok mali reform yapılmasına sebep olmuştur. Öncelikle Melek İbrahim Paşa'nın 1661-1664 arasındaki düzenlemelerinden sonra irsâliye hazinesinin artması başarılmıştır. Bu dönemde bir tahrir yapılmış ve arazilerin verimliliklerine göre vergiler düzenlenmiştir. Bunun yanında tenzil, keşûfiye, hulvân ve Süveyş'ten alınan vergiler artırılarak bir kısmı hazineye dahil edilmiştir. Ancak 1670'e gelindiğinde gelirlerin azalıp masrafların arttığı görülmüştür. Bu nedenle Ebulhayr Kara İbrahim Paşa maliyeyi düzenlemek üzere Mısır'a gönderilmiştir.⁴⁶⁶

Kara İbrahim Paşa Mısır'da geniş çaplı bir mali düzenleme yapmış ve onun kurduğu mali sistem Fransız işgaline kadar neredeyse aynı şekilde devam etmiştir.⁴⁶⁷ İbrahim Paşa Mısır'a girdiğinde öncelikle Mısır hazinelerini teftiş edip hesapları yenilemiştir. Arazilerin haracı ve başka kalemlerden hazineye giden senelik meblağı ve Mısır'ın masraflarını kalem kalem hesaplamıştır. Eski valilerin zamanında "ihtilalden nâşî" gelirlerin giderlere kifayet etmediğini

⁴⁶³ Genç, *Osmanlı Mısır'ında Bir Yerel Hazine Örneği: Keşûfiyye*, s. 64-69.

⁴⁶⁴ Shaw, *The Financial and Administrative Organization*, s. 142 vd.

⁴⁶⁵ Genç, *Osmanlı Mısır'ında Bir Yerel Hazine Örneği: Keşûfiyye*, s. 71.

⁴⁶⁶ Shaw, *The Financial and Administrative Organization*, s. 285-287; Genç, *Osmanlı Mısır'ında Bir Yerel Hazine Örneği: Keşûfiyye*, s. 20-21.

⁴⁶⁷ Shaw, *The Financial and Administrative Organization*, s. 287.

hatta ziyade olabilecekken olmadığını belirterek kendi zamanında “vaki olan mahlûlâtlatı zabt ve emvâl-i zayıayı cem edip” giderlere yetirdiğini belirterek Asitane’ye tekrar tahrir edilmesi için defter-i aklâmı göndermiştir. Padişah bu davranışını beğenerek yeniden tahrir sonucunda 5 Şevval 1082’de (4 Şubat 1672) *tenbihname-i hümayûn* göndermiştir.⁴⁶⁸ Buna göre mahlûl yani boşalan mansıpların gelirleri salyâne ve mevâcibler için kullanılmayacaktır. Mahlûl gelirlerinin bir kısmı valinin hâssıdır, ancak Mısır hazinesinin hesabı görüldüğünde eksik çıkarsa valiye hâss olan bu gelirlerden hazine-mânde edilecek, yani devlet hazinesine alınacaktır. Yine mukataa ve karyelerden alınan vergilerde indirimle gidilirse bu da mahlûl gelirlerinden tamamlanacaktır.⁴⁶⁹ İbrahim Paşa aynı zamanda sahte görevlerle maaş alanları tespit etmiş, hapse atarak mallarına el koyup sultanın hulvânı olarak merkeze yollamıştır. 1608’den 1671’e kadar gümrük mukataaları valiye iltizam olarak verilmiş olup vali bunları emînler veya mültezimler aracılığıyla işletmekteydi. Bu tarihten sonra Süveyş mukataası haricindeki iltizamları yeniçeri ocağı almış ve karşılığında valiye keşûfiye-i sağîr, hazineye ise keşûfiye-i kebîr ödemeye başlamışlardır.⁴⁷⁰

Bu dönemde keşûfiye-i kebîr ve keşûfiye-i sağîr hakkında düzenlemeler yapılmıştır. Buna göre mansıp sahibinden alınan ve hazineye giden keşûfiyelerin bir kısmı valiye bırakılmıştır. Valiye giden keşûfiye ödemeleri *keşûfiye-i sağîr* (küçük keşûfiye) adı altında, hazineye giden keşûfiye ödemeleri *keşûfiye-i kebîr* (büyük keşûfiye) adı altında toplanmıştır. Valinin keşûfiye köylerinden geliri keşûfiye-i sağîr içinde kabul ediliyordu. Bunun yanında bazı mansıp sahiplerinin tekrar görev alırken bağlılığını ifade etmek ve görevine devam etmek için senelik olarak verdiği vergi de keşûfiye-i sağîre dahil edildi. Ayrıca kâşifler başta olmak üzere bazı görevlilerin göreve ilk gelişleri esnasında alınan *ilbâsiye-i hilat* gelirleri de keşûfiye-i sağîre dahil edilerek valinin geliri oldu. Bunun yanında keşûfiye-i sağîr gelirlerinin bir kısmı ise üst düzey bazı vazifelilere gitmekteydi.⁴⁷¹ Erkân-ı Kahire olarak adlandırılan vazifeliler bu gelir karşılığında keşûfiye-i kebîr olarak hazineye ödeme yapmaktaydılar. Büyük vilayet kâşifleri, defterdar, ruznameci ve yedi ocak ağaları keşûfiye-i kebîr ödüyordu. Keşûfiye-i kebîr gelirleri içinde ayrıca iskele ve mukataa gelirlerinden bir kısmı da bulunuyordu.⁴⁷² Aşağıda geleceği üzere bu düzenleme sonrasında ayrıca valiye bırakılan gelirler karşılığında hazineye hulvân ödemesi şart koşulmuştur.

⁴⁶⁸ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, s. 151 vd. *Tenbihname-i hümayûnu* ve Kethûda İbrahim Paşa’nın hazırlattığı icmal-i defter-i hümayûn suretini vermiştir.

⁴⁶⁹ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, s. 153-154.

⁴⁷⁰ Shaw, *The Financial and Administrative Organization*, s. 287, 103.

⁴⁷¹ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, s. 126.

⁴⁷² Genç, *Osmanlı Mısır’ında Bir Yerel Hazine Örneği: Keşûfiyye*, s. 72-73; Shaw, *The Financial and Administrative Organization*, s. 74, 100, 142-144.

İbrahim Paşa'nın reformları neticesinde Mısır irsâliyesi 30 milyon paraya kadar çıkmıştır. Ancak 1694'e gelindiğinde yaşanan kuraklık ve salgın sebebiyle irsâliye 7 milyon küsur kadar eksilmiştir. Bu nedenle Çelebi İsmail Paşa hem çıkan isyanları bastırmak hem de Mısır hazinesini düzenleyip irsâliye 30 milyona çıkarmak için görevlendirilmiştir. 9 Eylül 1695'te İskenderiye'ye varan paşa yıl sonuna kadar irsâliye düzenlemiştir. Yaptığı düzenlemeler arasında hulvân gelirlerine yapılan 625 bin paralık ilave de söz konusudur. Ayrıca eskiden İstanbul'a gönderilen bazı emtialar yerine bunların bedeli nakit olarak gönderilmeye başlanmıştır.⁴⁷³ Yüzyılın sonundaki bu düzenlemeler merkezde yaşanan mali sıkıntılarla beraber düşünüldüğünde manidardır. Nitekim hazinenin nakit ihtiyacının iyice arttığı böyle bir dönemde Mısır'dan gelen nakit paranın artırılmaya çalışıldığı görülmektedir. Hazinenin en büyük gelirlerinden biri olarak irsâliyede yaşanan azalmalar, özellikle 1694 yılında Mısır'da yaşanan kıtlık da hesaba katıldığında, 10 Ocak 1695'te sefer masraflarının giderilmesi için malikânenin uygulamaya konulmasında etkili olmuş olmalıdır.

4. Osmanlı Mısır'ında İltizam ve Hulvân

Mısır'daki iltizam temel olarak; bir kimsenin *hulvân*⁴⁷⁴ adı verilen meblağı ödemesi karşılığında önceden belirlenmiş senelik vergi bedelini üç taksitte devlete ödemek üzere zirai arazilerin veya vakıfların veya bazı mukataaların vergi tahsil hakkını ve *fâiz*⁴⁷⁵ denilen kârı ve ayrıca *evsiye*⁴⁷⁶ denilen vergiden muaf arazi parçasını elde etmesidir. Bu sistemde mültezim aynı zamanda bölgenin idarecisi konumunda olup olağan dışı bir durum olmadıkça sözleşmesi her yıl yenilenmekte ve kişi öldüğünde tekrar hulvân ödenmesi karşılığında miras kalabilmektedir. Bu haliyle Mısır'daki iltizam Osmanlı'daki iltizamdan çok malikâne sistemine benzemektedir ki malikâne fermanında Mısır'daki uygulamaya atıf yapıldığını daha önce belirtmiştik.

Osmanlı Mısır'ının tarihini anlatan eserlerdeki genel kabul fetihten sonra emânet sisteminin getirildiği ve 1658'de ise iltizam nizamına geçildiği yönündedir. Oysa Mısır'da uygulandığı haliyle iltizamın Osmanlı idaresi tarafından ihdas edilmiş bir sistem olmayıp resmî olarak kabul edilmesinden önce de Mısır'da uygulandığına dair örnekler bulunmaktadır. Üstelik bu iltizam sisteminin kökenleri Mısır'ın Müslümanlar tarafından fethedilmesine kadar dayanmaktadır. Mültezimin iltizamı alırken ödediği meblağ olan hulvânın tarihçesinin de bir o

⁴⁷³ Shaw, *The Financial and Administrative Organization*, s. 295, 297.

⁴⁷⁴ حلوان

⁴⁷⁵ فائض

⁴⁷⁶ أوسية / وسية

kadar eski olup esasen hulvânın bir tasarruf hakkının alınması, devredilmesi veya mirasla intikal etmesi durumlarında ödenen bir bedeli ifade eden geniş bir kavram olduğu anlaşılmaktadır. Osmanlı merkez maliyesi içindeki hulvân geliri bahsi geçtiği şekilde ödenen iltizam bedellerinin bir kısmından ve ayrıca mahlûl kalan iltizamların satışından Mısır valisinin elde ettiği ve yine hulvân olarak adlandırılan gelire karşılık 17. yüzyılın sonlarından itibaren yaklaşık bir yüzyıl boyunca hazineye ödediği meblağdan oluşmaktadır. Malikâne Fermanı'nda muaccelelerden elde edilecek gelir hulvândan elde edilen gelire benzetilmiştir.

Osmanlı'nın Mısır'da uyguladığı arazi hukukunun Arap akademisyenler için bile açığa çıkmayan pek çok yönü vardır.⁴⁷⁷ Araştırmaların çoğu Batılı yazarların da sıklıkla kaynak olarak kullandığı ve bu alanda yetkin bir isim olan Stanford Shaw'ın çalışmalarına referans yapmakla yetinmektedirler. Bununla beraber Mısır arşivini kullanarak değerli bilgilere erişmemizi sağlayan çalışmalar da mevcuttur. Bu bölümde öncelikle bu eserlerden tespit ettiğimiz bilgiler ışığında Mısır'daki iltizam uygulamasının 1658 yılından önceki durumunu, daha sonra resmî olarak iltizam sisteminin getirilişini ve Mısır'daki iltizamların özellikleriyle malikâneye benzeyen yönlerini ele alacağız. Ardından Mısır iltizamlarındaki hulvân bedelleri hakkında bilgiler vereceğiz.

4.1. 1658 Öncesinde Mısır'da İltizam

Osmanlı, Memlûklerin vergi tahsil teşkilatının merkezindeki iktâ sistemini ilga ettiğinde vergi toplama işini çoğunlukla maaşlı emînlere vermiştir.⁴⁷⁸ *Emânet* veya *mukataa* sistemi denilen bu uygulama esnasında eski iktâ sahipleri emîn sıfatıyla vergi tahsil etmek ve mahalli asayiş sağlamaya üzere *iklim* denilen geniş bölgelerde görevlendirilmiştir.⁴⁷⁹ Emînlerden bir kısmı merkezden gönderilmişken bir kısmı da eski sistemdeki kâşifler ve Arap şeyhleri arasından atanmıştır.⁴⁸⁰ Bu dönemde emânetin yanında iltizamın da mevcut olup olmadığı, eğer yoksa ilk kez 16. yüzyılda mı yoksa 17. yüzyılın başlarında mı ortaya çıktığına dair ihtilaflar söz

⁴⁷⁷ Husam Muhammed Abdü'l-mu'tî, *el-Âile ve's-serve: el-buyûtü't-ticâriyyetü'l-mağribiyye fî Mısri'l-Usmaniyye*, Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-âmme li'l-kitâb, 2008, s. 168.

⁴⁷⁸ Abdülaziz Cemalüddin, *Târihu Mısır min hılâli Mahtûtâtî Târihi'l-betârike*, Kahire: el-Hey'etü'l-âmme li-kusûri's-sekâfe, 2012, c. 9, s. 249; Shaw, *The Financial and Administrative Organization*, s. 21-22.

⁴⁷⁹ Mahmud, *el-Ardu ve'l-fellâh fî Saîdi Mısır*, s. 17; Abdurrahman Abdürrahim ve Yuzo Nagata, "The İltizâm System in Egypt and Turkey: A Comparative Study", *Studies on the Social and Economic History of the Ottoman Empire*, Yuzo Nagata, İzmir: Akademi Kitabevi, 1995, s. 57.

⁴⁸⁰ Shaw, *The Financial and Administrative Organization*, s. 62.

konusudur.⁴⁸¹ Bununla beraber ilk yıllarda vergi tahsilinde emânet yöntemi ağırlıkta olmakla beraber iltizamın da fetihten sonra hemen uygulandığını söylemek mümkündür.

Osmanlı Mısır'ı fethettiğinde halihazırda uygulanan kanun büyük oranda Memlûk sultanı Kayıtbay (ö. 1496) döneminde ortaya çıkmıştı. Buna göre Mısır'da Nâsır Muhammed b. Kalavun (ö. 1341) döneminde uygulanan iltizam sistemi yürürlükteydi. Osmanlı, bölgeyi fethinden sonra hem salyâne uygulamasıyla Mısır eyaletini iltizama bağlamış hem de Kayıtbay Kanunları'yla beraber eyalet dahilinde sınırlı bir şekilde mevcut olan iltizam uygulamasını sürdürmüş görünmektedir.⁴⁸² Memlûk dönemine ait belgeler Memlûklerin özellikle son çeyreğinde vazifelerin satışının yoğunlaştığını göstermektedir. Buna göre 1469'dan itibaren Osmanlı fethinden hemen öncesine kadar askerî, dinî ve idari görevler belli bir meblağ karşılığında satılmış ve bu sayede hazineye ek gelir sağlanmaya çalışılmıştır. Bu uygulama özellikle Kayıtbay ve Kansu Gavri dönemlerinde artış göstermiştir.⁴⁸³ Osmanlı Mısır'ındaki iltizamlarla ilgili önemli bilgiler edindiğimiz eserlerden biri Ruznameci Hüseyin Efendi'ye aittir. Fransız işgali sırasında Mısır'ın idari ve mali durumu hakkında kendisine sorulan soruları cevaplamak üzere Arapça olarak kaleme aldığı *Tertîbü'd-Diyâri'l-Mısriyye* adlı eserinde⁴⁸⁴ sorulan soruları on altı başlık altında ele almış ve Mısır'ın mali ve idari düzeni hakkında değerli bilgiler sunmuştur. Hüseyin Efendi Sultan Selim'in Mısır'a geldiğinde mirî sistemi bulduğunu ve bunları belli yerlere masraf yazarak toplanması için mültezimleri görevlendirdiğini belirtmiştir.⁴⁸⁵ Ayrıca fetihten önce Mısır'daki *atyân*⁴⁸⁶ denilen arazilerin çiftçilere *eseriye*⁴⁸⁷ olarak verilmiş halde olduğunu, Sultan Selim'in bunları aynı şekilde bırakarak arazilerin çiftçilere verilmesindeki yetkiyi mültezimlere devrettiğini ifade etmiştir.⁴⁸⁸ Evliya Çelebi de fetihten sonra mültezimlerin köyleri iltizamla üstlendiğini, mültezim vefat edip köy mahlûl kaldığında Kanun-i Selim üzere müzayedeye tekrar

⁴⁸¹ Mahmud, *el-Ardu ve'l-fellâh fî Saîdi Mısır*, s. 20. Mahmud bunlara dair bir özet sunar.

⁴⁸² Seyyid, *XVI. Asırda Mısır Eyâleti*, s. 53.

⁴⁸³ Memlûklerin son dönemindeki mansıp satışlarıyla ilgili ayrıntılı bir çalışma için bkz. Bernadette Martel-Thoumian, "The Sale of Office and Its Economic Consequences during the Rule of the Last Circassians (872–922/1468–1516)", *Mamluk Studies Review*, 9/2, 2005, s. 49-83.

⁴⁸⁴ Muhammed Şefik Ğurbâl tarafından Arapça olarak, Stanford J. Shaw tarafından İngilizce olarak yayınlanmıştır. Ğurbâl, Muhammed Şefik, "Mısır inde Mefriki't-turuk 1798-1801: Tertîbü'd-diyâri'l-Mısriyye fî ahdi'd-devleti'l-Usmâniyye", *Mecelletü Mısır el-Hâdise*, 7/7, 2008, s. 327-396; Hüseyin Efendi, *Ottoman Egypt in the Age of the French Revolution*, çev. Stanford J. Shaw, Harvard: Harvard University Press, 1964.

⁴⁸⁵ Hüseyin Efendi, *Tertîbü'd-diyâri'l-Mısriyye*, s.374.

⁴⁸⁶ طين (ج) أطيان

⁴⁸⁷ أثرية çiftçilerin eskiden beri ellerinde bulunan nesilden nesile aktarılan arazilerdir. Hüseyin Efendi bu arazileri ifade etmek için مؤثره kelimesini kullanmaktadır.

⁴⁸⁸ Hüseyin Efendi, *Tertîbü'd-diyâri'l-Mısriyye*, s. 364.

satışa çıkarılıp gelirini paşanın aldığını belirtmiştir.⁴⁸⁹ Bu bilgilerden hareketle özellikle mirî dahilinde olan arazilerin en azından bir kısmında iltizamın uygulandığını söylemek mümkündür. Fetihten Mısır Kanunnamesi'nin hazırlanışına kadarki dönem hakkında iltizamlarla ilgili bilgimiz kısıtlı olsa da henüz Sultan Selim zamanında ömürlük olarak mansıpla beraber vergi toplama hakkının ve mukataa olarak *ihtisab* yani pazar denetiminin iltizam edildiğine dair sınırlı örnekler mevcuttur. 1658 öncesi dönemdeki iltizamlar için en önemli kaynaklardan biri olan şer'iyye sicilleri yani mahkeme kayıtları arasında ise iltizama en erken 1522 tarihinde rastlanılmaktadır.⁴⁹⁰

Hüseyin Efendi iltizam sahibi için sadece “mültezim” kelimesini kullanmıştır. Bununla beraber “âmil” kelimesinin de Osmanlı idaresinin ilk yıllarında iltizamlarla belli mukataaları alan kişiler için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Esasen âmiller memlûk sisteminde iktâ sahiplerinin emri altında görev yapmaktaydı, fetihten sonra ise emînlerin emrine girmişlerdir. Shaw, fetihten kanun hazırlanışına kadarki süreçte âmillerin maaşlı memurlar olduğunu söylemektedir. İbrahim Paşa'nın düzenlemelerinden sonra ise âmiller mültezim gibi kabul edilerek tahmini fâizin dokuz buçuk katına eşit bir peşin bedel ödemek suretiyle bu işi üstlenmişlerdir.⁴⁹¹ Mısır Kanunnamesi'nde “mültezim” kelimesi geçmese de âmiller çeşitli mukataaları üstlenen mültezimler olarak tasvir edilmiştir. Buna göre nâzır-ı emvâl iki veya üç köyü bahâları ile âmile verip birkaç âmile bir emîn atamakta ve emînler âmillerden vergileri toplamaktadır. Mukataaların bir kısmı “âmil uhdesinde” iken bir kısmı da “emâneten zapt olunmuş” olup “beytülmalin yirmi bin akçeliği âmil uhdesindedir.” Bunun dışında Kanunname'de hâssa-i hümayûn için İstanbul'dan emînler gönderildiği ancak bir başka kişi daha fazla mal ile iltizam etmek isterse ona verilebileceği belirtilmiştir. Bu da açıkça emînin haricinde bir mültezimin kabul edildiğinin göstergesidir. Ayrıca haraç arazisi ve mukataaların “satış ve taksitleri”, kurâ ve mukataaların satılması gibi ibarelerde satış kelimesinin kullanılması da manidardır.⁴⁹²

1658 öncesindeki iltizamlardan bahseden çalışmaların sayısı sınırlıdır ancak 16. yüzyılın başından itibaren bazı örneklerini tespit etmek mümkündür. Örneğin 1524'te bazı mansıpların iltizama verildiği görülmektedir. Kanunname çıktıktan sonraki dönemde 1526-27 tarihli Terbî Defterlerinde iltizama rastlanmaktadır. 1529'da gelirleri azaldığı için bazı gümrük mukataaları

⁴⁸⁹ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, s. 128.

⁴⁹⁰ Mohsen Shuman, “The Beginnings of Urban Iltizam in Egypt”, *The State and its Servants: Administration in Egypt from Ottoman Times to the Present*, ed. Nelly Hanna, Kahire: The American University in Cairo Press, 1995, s. 19. Bu dönemdeki iltizamlarla ilgili Deşt kayıtlarında da örnekler bulunmaktadır. Shuman Deşt kayıtlarını “kaynağı bilinmeyen çeşitli evraklar” olarak tanımlar. s. 18.

⁴⁹¹ Shaw, *The Financial and Administrative Organization*, s. 31-32.

⁴⁹² Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, c. 6, s. 116-117, 131-132.

mültezimlerinin peşin ödemededen muaf tutulduğu görülmektedir. 1530'da baharat gümrüğünün iltizama verilmesi söz konusudur. Yine 1530 gibi erken bir tarihte mültezimin mukataasını bir başka mültezime verdiği dair örnekler vardır. Yine 1539 ve 1549 yılları için Mısır şer'iyeye sicillerinde iltizam örnekleri mevcuttur. 1570'lerde de mültezimlerin mevcudiyetine dair emareler bulunmaktadır.⁴⁹³ 1572-73 yılına ait bir hatt-ı hümayûndan bir köyün gelirlerinin önceden kâşif tarafından toplanıyorken artık mültezimlere devredildiği anlaşılmaktadır.⁴⁹⁴ Aynı tarihlerde halka zulüm yapmaları sebebiyle mültezimlerin teftiş edildiği anlaşılmaktadır.⁴⁹⁵ 1575 yılına ait bir mühimmede iltizamların “fakir olanlara ve kefil olmayanlara verilmemesi” emredilmiş, sonraki yıl ise bir mültezimin borcunun kefilin mallarından alındığına dair örnekler kayıtlara yansımıştır.⁴⁹⁶ Üveys Paşa'nın zamanında (1587-91) iklimlerin müzayede ile bey'inden yani satışından söz edilmektedir. Bu uygulamada bölgeyi alan kişinin vergi tahsilinden sorumlu olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁹⁷ 1590 yılına ait bir belgede mültezimin evsiye arazisinin bulunduğu ve bu arazinin onun hesabına ziraat edildiği görülmektedir. Ayrıca iltizam hisseleri ve taksitlerinden bahsedilmektedir.⁴⁹⁸ 1598'de bazı sınai sektörlerin mukataalar halinde iltizama verildiği görülmektedir.⁴⁹⁹ 17. yüzyılın ilk yıllarında Vali Yavuz Ali Paşa'nın memlûk beylerine mirî arazilerdeki mukataaların satışını yaptığı bilinmektedir.⁵⁰⁰ Gelibolulu Mustafa Âlî 16. yüzyılın sonlarında Mısır'da mansıpların “pazara çıktığını” ve açık artırma ile kim daha yüksek verirse ona satıldığını rüşvet olarak nitelendirerek anlatmaktadır.⁵⁰¹ Yine 16. yüzyılda ve 17. yüzyılın başlarında mahlûl kalan iltizamların satışı söz konusudur.⁵⁰² İlk dönemlere ait belgelerde iltizamın *divanü 'z-zâhireti 'ş-şerife* adındaki divandan verildiği, bu divanın ileride *divan-ı âlî* adıyla geçecek olan valinin başkanlığındaki divan olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁰³ 1658 öncesi döneme ait Osmanlı Arşivi'nde de Mısır'da mültezimlerin bulunduğunu gösteren birçok belge

⁴⁹³ Mahmud, *el-Ardu ve 'l-fellâh fî Saîdi Mısır*, s. 20, 21; Shuman, *The Beginnings of Urban Iltizam in Egypt*, s. 22, 24, 25.

⁴⁹⁴ Genç, *Osmanlı Mısır'ında Bir Yerel Hazine Örneği: Keşufiyye*, s. 126-127.

⁴⁹⁵ Seyyid, *XVI. Asırda Mısır Eyâleti*, s. 232.

⁴⁹⁶ Shuman, *The Beginnings of Urban Iltizam in Egypt*, s. 24; Seyyid, *XVI. Asırda Mısır Eyâleti*, s. 117.

⁴⁹⁷ Doris Behrens-Abouseif, *Egypt's Adjustment to Ottoman Rule: Institutions, Waqf and Architecture in Cairo (16th and 17th Centuries)*, Leiden: E.J. Brill, 1994, s. 44; Mustafa Âli, *Hâlâtü 'l-Kâhire*, s. 91.

⁴⁹⁸ Mahmud, *el-Ardu ve 'l-fellâh fî Saîdi Mısır*, s. 23, 25.

⁴⁹⁹ Shuman, *The Beginnings of Urban Iltizam in Egypt*, s. 25.

⁵⁰⁰ Kelâm-i Rûmî'nin *Vekâyi-i Ali Paşa* eserinden nakleden Genç, *Osmanlı Mısır'ında Bir Yerel Hazine Örneği: Keşufiyye*, s. 64-65.

⁵⁰¹ Mustafa Âli, *Hâlâtü 'l-Kâhire*, s. 91.

⁵⁰² Cemalüddin, *Tarihu Mısır*, c. 4, s. 1075.

⁵⁰³ Shuman, *The Beginnings of Urban Iltizam in Egypt*, s. 21.

bulunmaktadır. Netice itibariyle iltizamın resmen kabul edilişinden evvel uygulamada iltizamların olduğu görülmektedir.

İlk başlarda çoğunlukla emânet ile toplanan vergilerin zamanla daha ziyade iltizamla toplanmaya başladığı görülmektedir.⁵⁰⁴ Bu değişimin altında birçok sebep yatmaktadır. Öncelikle görevlendirilen emînlerin maaşlarının yetersiz olduğu dönemlerde emînlik için talip sayısının azaldığı ve bir emînin birkaç mukataa alıp bunları âmillere devrederek işlettiği görülmektedir.⁵⁰⁵ Bundaki ikinci bir etken Mısır valisinin bölgelerdeki idaresinin yerel güçlere karşı zayıf olması sebebiyle vergi toplamasının zorlaşması ve gelirin azalması dolayısıyla vergi tahsil işini onlara bırakmaya başlamasıdır.⁵⁰⁶ İltizamların yaygınlaşmasındaki daha önemli etken ise memlûk beylerinin büyük mukataaları kontrol ederek iktisadi ve siyasi güçlerini artırma gayesidir. Zaten 1524'ten sonra emîn ve âmillere daha ziyade askerler arasından seçilmeye başlanmıştır.⁵⁰⁷ Zamanla bunlar mültezim konumuna gelmiştir.

16. yüzyılın sonlarında memlûk beylerinin iyice güç kazanmaya başlayıp valinin kontrolünün azalmasıyla beraber iltizamların sayıları artmıştır.⁵⁰⁸ Bu şekilde mukataalar müzayedeye çıkarılarak memlûk beylerinin eline geçmiştir. Bu dönemden itibaren kâşifliklerin iltizama çevrilerek kâşif yerine mültezimlerin bölgelerde vali konumuna geldiği görülmektedir.⁵⁰⁹ Aynı zamanda kâşifler de mültezimlik yapmaya başlamıştır. Ayrıca 1590'dan itibaren sancakları tasarruf eden emîn ve kâşiflerin salyâneleri kesilmiştir.⁵¹⁰ Dolayısıyla bu tarihten itibaren emîn ve kâşif adı verilen görevlilerin ve sancakbeylerinin de mültezim statüsüne geçmiş olduğu, dolayısıyla sancakların hepsinin iltizama dönüştüğü tahmin edilebilir. Bu değişimler esnasında bazı memlûk beyleri sancakbeyi olup önemli birtakım mukataaları alarak güçlerini artırma imkanı bulmuştur.⁵¹¹ 1608'de memlûk beylerinin taşradaki iltizamlar üzerindeki etkinliğini kırmak için iltizamların Kahire'deki divanda verilmesi kararı alınmıştır. Bunun yanında iltizamların satışında müzayede ile belirlenen ve mültezimin senelik kârının yaklaşık sekiz katı kadar olan bir meblağ

⁵⁰⁴ Winter, *Egyptian Society Under Ottoman Rule*, s. 244 Shaw, *The Financial and Administrative Organization*, s. 62; Cemalüddin, *Tarihu Mısır*, c. 9, s. 249; Mahmud, *el-Ardu ve 'l-fellâh fî Saîdi Mısır*, s. 230; Abdü'l-mu'tî, *el-Âile ve 's-serve*, s. 168.

⁵⁰⁵ Mahmud, *el-Ardu ve 'l-fellâh fî Saîdi Mısır*, s. 17.

⁵⁰⁶ Abdülaziz Mahmud Abdü'd-dâim, *Mısır fî asrey el-Memâlik ve 'l-Usmâniyyîn*, Kahire: Dârü'n-nahdati'ş-şark, t.y, s. 230.

⁵⁰⁷ Duri, *İslam İktisat Tarihine Giriş*, s. 120.

⁵⁰⁸ Seyyid, *XVI. Asırda Mısır Eyâleti*, s. 53, 96.

⁵⁰⁹ Shaw, *The Financial and Administrative Organization*, s. 60.

⁵¹⁰ Seyyid, *XVI. Asırda Mısır Eyâleti*, s. 156, 158, 118.

⁵¹¹ Seyyid, *Mısır*, s. 563-569.

bedel-i iltizam veya hulvân adı altında Kahire’de divanda toplanmıştır.⁵¹² 1617 yılında memlûk beylerinin diledikleri karyeleri mülteziminden kahr ve galebe ile aldıkları görülmektedir.⁵¹³ Netice itibariyle iltizam giderek yaygınlaşmış ve emânet usulünün uygulama alanı daralmıştır. 1670 civarında Mısır’daki emînlerin de artık maaşlı memurdan çok mültezim gibi kabul edildiği anlaşılmaktadır.⁵¹⁴

Mültezimlerin nüfuzunun gittikçe artması yanında Mısır yönetiminin gücünün zayıflamasına paralel olarak senelik veya birkaç senelik olarak verilen iltizamlar hayat boyu olarak malikâne şekline dönüşmüştür. 16. yüzyılın ortalarında henüz iltizamlar üç yıllık olarak verilmekte ve daha yüksek bir bedel ödeyen çıkarsa mültezimin elinden alınabilmekteydi.⁵¹⁵ Bununla beraber uygulamada uzun süreli tasarruf eden mültezimler bulunmaktadır. Örneğin 1575-76 yılında bir mültezim 20 yıl boyunca aynı bölgeyi tasarruf etmiş, daha sonra haksız vergi aldığı gerekçesiyle teftiş edilmiş, halka mallarını iade ettikten sonra ise iltizam tekrar kendisine verilmiştir.⁵¹⁶ Dolayısıyla henüz 17. yüzyıla gelmeden uzun süreli tasarruf eden mültezimler bulunmaktadır. Yine aynı dönemde memlûk beyleri -Memlûk dönemindeki uygulamaya aykırı olarak- kendi çocuklarını memlûk gruplarına dahil etmiş⁵¹⁷ ve zamanla üstlendikleri mukataaları çocukları mirasla devralmaya başlamıştır. Bu şekilde vergi tahsil hakkı, Memlûk dönemi iktâ düzeninde olduğu gibi sadece askerî sınıfla sınırlı kalmayıp mültezimlerin asker olmayan çocuklarına da geçmiştir. 1635’te birçok memlûk beyinin bir askerî çatışmada ölmesinden sonra iltizamların mirasçılara devri esnasında alınan vergiden ek gelir elde edildiği görülmektedir.⁵¹⁸ 17. yüzyılın ortalarından itibaren iltizam üç senelik fâize eşit olan hulvân ödemesi karşılığında mirasla intikal etmiştir.⁵¹⁹

⁵¹² Shaw, *The Financial and Administrative Organization*, s. 34-35; Seyyid, *XVI. Asırda Mısır Eyâleti*, s. 100.

⁵¹³ Mahmud, *el-Ardu ve ’l-fellâh fî Saîdi Mısır*, s. 23.

⁵¹⁴ Evliya Çelebi’nin Mısır’da bulunduğu bu tarih için verdiği bilgilere göre Mısır’daki karyelerden seksen bir hazine vardır, bunlardan yirmi birinci hazine ümenâ yani emînlerin ve mültezimlerin tahsil edip kendilerine sarf ettikleridir. Evliya Çelebi, *Seyahatname*, s. 138.

⁵¹⁵ Örneğin 1564’te. Seyyid, *XVI. Asırda Mısır Eyâleti*, s. 236.

⁵¹⁶ Seyyid, *XVI. Asırda Mısır Eyâleti*, s. 248.

⁵¹⁷ Seyyid, *XVI. Asırda Mısır Eyâleti*, s. 96.

⁵¹⁸ Behrens-Abouseif, *Egypt’s Adjustment to Ottoman Rule*, s. 109.

⁵¹⁹ Abdü’l-mu’tî, *el-Âile ve ’s-serve*, s. 168. Ayrıca kâşiflikler de o dönemde iltizamlarla verilir babadan oğula geçmiştir. Genç, *Osmanlı Mısır’ında Bir Yerel Hazine Örneği: Keşufiyye*, s. 128, 130.

Nihayet 1658’de *nizâmü’l-iltizama* resmî olarak geçiş yapılmıştır. Bu sistemin resmen kabul edilişinde iltizamların devredilmesinden elde edilen geliri takip ederek bundan pay almak ve dolayısıyla azalan Mısır ırsâliyesini artırmak amaçlanmış olmalıdır.

Görüldüğü üzere Osmanlı’nın Mısır’da iltizam sistemine geçmesi kendi ihdas ettiği bir sistemi dayatması şeklinde değil, var olan bir uygulamayı kabul etmesi şeklinde olmuştur. Cemal Kemal Mahmud, Osmanlı’nın Mısır’da uyguladığı iltizam sisteminin eskiden Mısır’da uygulanan sistemlere benzeyip benzemediğini sorgularken *kabâle* veya *damân* olarak adlandırılan sistemle benzerliğine dikkat çekmektedir. Ona göre öncelikle kabâlelerin verilme usulü ile iltizamların verilme usulü arasında büyük bir benzerlik vardır. Her ikisinin de açık artırma ile veriliyor olmasının yanında her iki uygulamada da işi yüklenen kişiye benzer görevler yükleyip benzer tavsiyelerde bulunan belgeler verilmesi dikkat çekicidir. Ayrıca Mısır’daki iltizam başlarda bir senelik, kabâle ise dört senelik olarak verilmiş ancak her ikisinde de mirîyi veya haracı ödediği müddetçe kişinin elinden alınmamıştır. Bu açıdan iltizam sistemi Mısır toplumuna yabancı değildir.⁵²⁰

Antoine Doumit de bu sistemin Osmanlıların ihdas ettiği yeni bir sistem olmayıp Fatımî dönemindeki *damân* uygulamasına benzediğini belirtmektedir. Nitekim *damân* uygulamasında da iltizamda olduğu gibi kişi yıllık olarak üzerinde anlaşılan bir bedeli ödemeyi taahhüt eder ve topladığı meblağ bu meblağdan fazlaysa kâr, azsa zarar ederdi. Ayrıca *damân* uygulaması da sadece arazileri değil, aynı zamanda dükkanları, konutları, hamamları, kasapları da kapsıyordu. Osmanlı Fatımîlerin ömür boyu olan ve *hulvân* ve *musâlaha* karşılığında mirasla intikal eden iltizamını almış, *hulvân* veya *birtîl*⁵²¹ karşılığında satışına izin vermiştir. Netice itibariyle Doumit Osmanlı iltizam ve malikâne sisteminin çok eskilere dayanan bir sistem olduğunu ve Osmanlı zihniyeti tarafından üretilmediğini söylemektedir. Hatta ona göre Osmanlı bu sistemin dezavantajlarını görememiş ve tarihten ders alamamıştır.⁵²² Doumit’in bu tespitine ihtiyatla yaklaşmak gerekir. Nitekim yukarıda bahsettiğimiz üzere Mısır’daki iltizam sistemi Osmanlıların bölgeye gelişinde halihazırda mevcut bulunan ve zamanla genişleyen bir uygulama olup 17. yüzyılın ortalarındaki düzenlemeler pratiğin resmen kabulü ve düzenli şekilde vergilendirilmesini sağlamadan ibarettir. Bu açıdan iltizam sistemi Fatımîlerden sonra ilk kez Osmanlı’da ortaya

⁵²⁰ Mahmud, *el-Ardu ve’l-fellâh fî Saîdi Mısır*, s. 19.

⁵²¹ برطيل (ç. براطل) *hulvânla* yakın anlamda kullanılan bir kelime olup beldelerin valilerinden muhtesiplerinden kadılarından ve âmillerinden alınan mallara denilirdi. Makrızî, *el-Hıtat*, c. 1, s. 209.

⁵²² Antoine Doumit. “Rekâizü’l-iktâi’l-osmânî fî’l-karnî 16m. ve alakatuhu bi’l-enzimeti’l-iktâiyyeti’l-islamiyye el-vasîta”, https://www.antoinedoumit.com/2020/08/الاقطاع-العثماني-في-القرن-16م-وعلا/#_ednref104

çıkamamış olup aradaki süreçte sınırlı da olsa uygulanagelen ve bölgede bilinen bir uygulama olmalıdır. Denilebilir ki malikâne sisteminin de temelini teşkil eden Mısır iltizam sistemi, esasen İslamiyet öncesindeki uygulamalara kadar dayanan, bazı Müslüman devletlerde geniş bazı devletlerde dar sahada olmak üzere bir şekilde uygulanagelen ve Osmanlı döneminde yaygınlaşan bir sistemdir. Bunun temeli oluşturan kabâle ve damân uygulamalarının ayrıntıları dördüncü bölümde İslam geleneğindeki iktâ ve iltizam uygulamalarıyla beraber ele alınacaktır.

4.2. İltizam Nizamının Resmî Olarak Kabulü ve Uygulanması

İltizamların resmî kayıtlar arasında müstakil bir defter olarak ilk kez karşımıza çıkması 1069/1658 yılındaki Defter-i İltizam iledir.⁵²³ Bu defterler çoğunlukla vilayetlere özel olarak hazırlanmış ve mültezimlerin ve nahiyelerin isimleri, mültezimlerin kırat cinsinden hisseleri, mirî malların toplamı ve gayri mirî mallar, taksitler ve taksit bedelleri, mahalli idarenin masrafları ve ruzmançeye ödenecek bedel kaydedilmiştir.⁵²⁴

İltizamların resmî olarak kabulünden sonra uygulama sahası genişlemeye başlamıştır. Keşûfiye köyleri zamanla iltizama dahil edilmiş olup mültezimler bu köyleri kâşifler adına yöneterek belirlenmiş mâl-i keşûfiyeyi senelik olarak ödedikten sonra kalanını kendisine kâr olarak almışlardır.⁵²⁵ İltizamların sınırı 18. yüzyılda iyiden iyiye genişlemiş ve vilayetlerin tamamı mukataa geliri sağlamaya başlamıştır. 1658-1660 arasında vilayetlerde toplam 1714 mültezim görev yapmaktadır. 1797’de ise 4420 mültezim bulunmaktadır.⁵²⁶ Neticede 17. yüzyıl ortalarından 18. yüzyıl ortalarına kadar mültezim sayısı 2,5 kat artmıştır.⁵²⁷ 1734 yılına kadar cizye tahsili de iltizamla verilmiştir. Ancak bu tarihten sonra yapılan düzenlemeler neticesinde emânetle yönetilmeye başlanmıştır.⁵²⁸ 1608’den itibaren valiye iltizam olarak verilen gümrükler emîn veya mültezim aracılığıyla işletilirken 1671’den sonra Süveyş mukataası haricindeki iltizamlar yeniçeri ocağına geçmiştir.⁵²⁹

⁵²³ Abdurrahman Abdürrahim, “Vesâiku Târihi Mısır el-iktisâdiyye ve’l-ictimâiyye fi’l-ahdi’l-Usmânî”, *Câmiatü Dimaşk Mecelletü Dirâsât Târihiyye*, 1981, c. 5, s. 164.

⁵²⁴ Abdürrahim, *Vesâiku Târihi Mısır fi’l-ahdi’l-Usmânî*, s. 164-165.

⁵²⁵ Shaw, *The Financial and Administrative Organization*, s. 40

⁵²⁶ Abdürrahim, *Vesâiku Târihi Mısır fi’l-ahdi’l-Usmânî*, s. 106; Genç, *Osmanlı Mısır’ında Bir Yerel Hazine Örneği: Keşûfiyye*, s. 135 vd.

⁵²⁷ Shaw, *The Financial and Administrative Organization*, s. 23.

⁵²⁸ Esasen Köprülüzade Mustafa Paşa 1694’te cizye reformu yaptığında bu sistemi getirmiştir. Ancak Mısır’da uygulanması 1734’te olmuştur. Shaw, *The Financial and Administrative Organization*, s. 152-153.

⁵²⁹ Shaw, *The Financial and Administrative Organization*, s. 99, 103.

Bunların dışında mansıpların da iltizamla alınıp mirasçılara intikal ettiği anlaşılmaktadır. Mansıpların bazıları *şirâ* yani satın alma şeklinde edinilebilmektedir. Vazifelilerin sabit bir maaşı olmayıp peşin ödedikleri hultân karşılığında ya çeşitli yerlerden gelir elde ederler veya vazife sahibine kendi hesabına vergi toplama yetkisi verilir. Bazı mansıp sahiplerine mansıbının gelirlerini hazineye bırakması karşılığında senelik bedel ödenir, buna da maaştan farklı olarak *mîriyyi'l-vezâif* denmektedir.⁵³⁰ Kadı naipleri erken dönemden itibaren iltizam ile göreve gelmiştir. Hatta Mısır Kanunnamesi'nde kadıların mahkemelerini naiplere maktû olarak sattığı belirtilerek bu uygulama yasaklanmıştır.⁵³¹ 16. yüzyılın sonuna kadar çoğunlukla emânetle alınan şurta ve ihtisab görevleri de sonraki yüzyıllarda iltizama dahil edilmiştir. Bunlar 18. yüzyılda - ismen emîn denilse bile- tamamen mültezimlerin yönetimindedir.⁵³²

18. yüzyılda mültezim zümrelerinin de çeşitlendiği görülmektedir. İlk önce Arap şeyhleri bulundukları bölgelerin mültezimi kabul edilmiştir. Daha sonra bunların yanına memlûk beyleri ve kâşifler dahil olmuştur. 16. yüzyılda mültezimlerin çoğunun asker değil, sivil kesimden olduğu görülmektedir. Yine iltizam sahasında gayrimüslimlerin, özellikle de Yahudilerin etkinliği söz konusudur. Mısır'daki Süveyş, İskenderiye, Bulak, Eski Kahire gibi önemli ve kârlı gümrüklerde Yahudiler mültezimlik yapmaktadır. Zamanla hem gayrimüslimlerin hem de sivillerin sayısı azalmış, iltizamlar genellikle askerî sınıfa geçmiş ve mültezimin idari vasıfları ön plana çıkmıştır.⁵³³ Evliya Çelebi 1671 reformlarının hemen öncesinde Mısır'a gittiğinde Mısır'ın hazinelerinden bahsederken kâşifler, emirler ve mültezimlerin "kurâların fâizlerini" aldığını belirtmektedir.⁵³⁴ 1775-76 döneminde iltizamların çoğu memlûk emirlerinin elindedir.⁵³⁵ Ölen mültezimlerin sadece erkek çocukları değil, kız çocuklarıyla diğer mirasçıları ve aynı zamanda takipçileri ve memlûkleri yani azatlı köleleri de iltizamı devralabildiği için zamanla mültezimlerin tekrar çeşitlenmesi söz konusu olmuştur. 1658'den sonraki yıllarda 1714 mültezim arasında sadece memlûk beyleri ve çok daha az oranda Arap şeyhleri bulunuyorken bunların dışında bir sınıftan mültezim bulunmamaktadır. 18. yüzyılın sonunda ise mültezimlerin sayısı iki katına çıkarken sosyal gruplar çeşitlenmiştir. Bu dönemde ulema, kadınlar ve tüccarlar mültezimler

⁵³⁰ Ğurbâl, *Mısır inde Mefriki't-turuk*, s. 379-380.

⁵³¹ Seyyid, *XVI. Asırda Mısır Eyâleti*, s. 259; Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, s. 134.

⁵³² Shaw, *The Financial and Administrative Organization*, s. 99, 103.

⁵³³ Shuman, *The Beginnings of Urban Iltizam in Egypt*, s. 27, 29.

⁵³⁴ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, s. 413.

⁵³⁵ Hüseyin Efendi, *Tertîbu'd-diyâri'l-Mısriyye*, s. 359.

arasında görülmektedir.⁵³⁶ Hazine memurları ve kâtiplerin de iltizamları üstlenmesi mümkündür.⁵³⁷ 1797 senesi iltizam defterlerine göre ulemanın iltizam sisteminde çok yer almadığı görülürken sonraki yüzyılın başından itibaren iltizamlardaki etkinlikleri artmıştır.⁵³⁸ Bununla beraber Hüseyin Efendi iltizamın sadece Mısır ahalisine verildiğini belirtmektedir.⁵³⁹ Gümrükler gibi pahalı mukataaların yanında bazı mukataaların çok küçük parçalara bölünmüş olmasından dolayı mültezimlerin her zaman çok zengin olması gerekmemiştir.⁵⁴⁰

Bazı bölgelerde bütün mültezimlerin kadın olması, bazı bölgelerde ise kadın mültezimlerin sayısının erkeklerden daha fazla olması dikkat çekicidir. Kayıtlara yansıdığı kadarıyla kadın mültezimlerin sayısının artmasının bazı sebepleri vardır. Öncelikle mültezimin ölmesi durumunda eşleri başta olmak üzere kadın mirasçılar iltizamı alabilmekteydi. Bunun yanında memlûk aileleri arasındaki çatışmalar genellikle iltizamların kaybedilmesiyle sonuçlandığı için memlûk beyleri iltizam hisselerini eşleri veya kızları üzerine kaydedebiliyordu. Netice itibarıyla bu gibi sebeplerle kadınların iltizam sahasında geniş yer tutmaya başlaması söz konusuydu.⁵⁴¹

İltizamların artmasıyla beraber köylülere konan ek vergiler de artmış ve bir kısım çiftçiler topraklarını terk etmiştir. 17. ve 18. yüzyıllarda çiftçiler *eseriye* topraklarını mirasçılarına devredebilmek için mültezimlere ödeme yapmaya başlamıştır.⁵⁴² Bunun yanında mültezimlerin *evsiye* topraklarında çiftçileri ücretsiz çalışmaya zorlamaları ve araziyi terk etmelerine müsaade etmemeleri söz konusu olmuştur. İdari istikrarsızlığın arttığı dönemlerde askerler de çiftçilere zulümde bulunmuş ve özellikle Nil Deltası'nda çiftçilerin durumu kötüleşmiştir.⁵⁴³ Bununla beraber Yukarı Mısır'da çiftçiler aynı kabileden olan şeyhler tarafından idare edildiği için aynı zamanda onun tarafından korunmuşlar ve durumları diğerlerine göre daha iyi seyretmiştir.⁵⁴⁴ Fransız işgali esnasında sürdürülen iltizam sistemi, Mehmed Ali Paşa zamanında önce fâizlerin

⁵³⁶ Abdürrahim ve Nagata, *The Iltizâm System in Egypt and Turkey: A Comparative Study*, s. 59-60; Mahmud, *el-Ardu ve 'l-fellâh fî Saîdi Mısır*, s. 82.

⁵³⁷ Shaw, *The Financial and Administrative Organization*, s. 52.

⁵³⁸ Genç, *Osmanlı Mısır'ında Bir Yerel Hazine Örneği: Keşufiyye*, s. 138.

⁵³⁹ Hüseyin Efendi, *Tertîbu 'd-diyâri 'l-Mısriyye*, s. 353.

⁵⁴⁰ Shuman, *The Beginnings of Urban Iltizam in Egypt*, s. 28.

⁵⁴¹ Abdürrahim ve Nagata, *The Iltizâm System in Egypt and Turkey: A Comparative Study*, s. 63-64.

⁵⁴² Shaw, *The Financial and Administrative Organization*, s. 21-23.

⁵⁴³ Duri, *İslam İktisat Tarihine Giriş*, s. 122; Shaw, *The Financial and Administrative Organization*, s. 22-23.

⁵⁴⁴ Shaw, *The Financial and Administrative Organization*, s. 24-25.

yarısının beytümale alınması ve evsiye arazilerinin vergiye bağlanması suretiyle reforme edilmiş,⁵⁴⁵ bir süre sonra sistem tamamıyla ilga edilmiştir.

1765-66'dan itibaren Mısır'daki bazı iltizamların *malikâne* adıyla verildiği görülmektedir.⁵⁴⁶ Esasen Mısır'daki iltizam sisteminde çok büyük bir değişim gerçekleşmemiştir. Bu tarihten itibaren mukataa eğer mirasçılar tarafından valiye düşük bir *musâlaha* bedeli ödeyerek alındıysa malikâne, müzayede ile rayiç bedele satıldıysa iltizam olarak ifade edilmiştir.⁵⁴⁷ Diğer bir deyişle malikâne, satışa göre daha düşük bir ödeme karşılığında miras kalabilen iltizamlar için kullanılmıştır. Bazı araştırmacılar malikâne sisteminin Mısır'da kısa süreli iltizam yerine hayat boyu iltizamı getirmesi ve miras bırakma hakkını da içermesi sebebiyle 18. yüzyıldan itibaren özel mülke yaklaştığını ve emânetten iltizama sonra malikâneye geçiş sürecinin Osmanlı'nın hakimiyetinin zayıfladığının bir göstergesi olduğunu söylemiştir.⁵⁴⁸ Oysa bahsi geçtiği üzere Mısır'daki iltizam uygulaması zaten malikâne uygulamasına benzemekte olup malikânenin kaynağını oluşturmaktadır. Üstelik mirasçıların rayiç bedelden daha düşük bir bedel ödemek için valiye anlaşmaları anlamına gelen *musâlaha* uygulaması bile Osmanlı'nın düzenlemelerinden önce mevcuttur. Burada Osmanlı hakimiyetinin zayıfladığını gösteren şey iltizamdan malikâneye geçiş değil, aksine var olan sistem içinde iltizamların genişleyerek memlûk beylerinin eline geçmesi ve bazı ödemelerin yapılmamasıdır. Mültezimler çoğunlukla memlûklerden oluştuğu ve askerî bir altyapısı olduğu için Osmanlı valisi ve memlûkler arasındaki denge memlûkler lehine bozulmuştur. Bununla beraber aşağıda geleceği üzere Osmanlı bu durumu hulvân ödemeleriyle telafi etmeye çalışarak bölgedeki hakimiyetini sürdürmüştür.

4.3. Mısır İltizamının Özellikleri

Fetihten hemen sonra Mısır'daki iltizamın nasıl uygulandığına dair bazı bilgiler edinmekteyiz. Buna göre ilk dönemler Selim kanunlarına göre bir mültezim vefat ettiğinde mahlûl kalan köyleri ve mültezimin terekesei dellâl tarafından müzayedeye çıkarılırdı. İltizam talipleri valinin divanına şahsen katılırdı. Mahlûller açık artırma ile belirlenen değerine göre 40, 50, 100 kîseye “satılır” yani edindiği hak karşılığında mültezim hazineye bir miktar ödeme yapardı. Topladığı vergiden mevâcib ve surre-i Haremeyn için bir miktar verdikten sonra kalanı “bir kîse

⁵⁴⁵ Cebertî, *Acâibü'l-Âsâr fi't-terâcimi ve'l-ahbâr*, c. 3, s. 263.

⁵⁴⁶ 17. yüzyılın sonlarından itibaren iltizamların malikâne veya mülkânî olarak nitelendirildiği de görülmektedir. Mahmud, *el-Ardu ve'l-fellâh fi Saîdi Mısır*, s. 80.

⁵⁴⁷ Cemalüddin, *Tarihu Mısır*, c. 9, s. 251; Shaw, *The Financial and Administrative Organization*, s. 39.

⁵⁴⁸ Duri, *İslam İktisat Tarihine Giriş*, s. 121.

ve yüz kîse dahi olursa ve ne kadar fâiz olursa” kendi malı olurdu. Evliya Çelebi’nin belirttiğine göre mültezim “köyü imar edip hâl-i hayatında ol köye mutasarıf” olur ve köy ölümünden sonra evladına intikal etmeyip mirîye dönerdi.⁵⁴⁹ 16. yüzyıla ait bazı başka belgelerden görüldüğü kadarıyla ise mültezim 1-3 yıllığına iltizamı alırdı. Ancak özellikle ilk yıllarda daha fazla meblağ ödeyen bir mültezim çıkarsa mukataa elinden alınıp ona verilirdi. Örneğin 1524 yılında tercümanlık mukataası bir yıllığına verilmiş, ancak daha yüksek meblağ ödeyen biri çıktığı için yedi ay sonra ilk mültezimin elinden alınmıştır. Mültezimden kefil de istenmekteydi. Belgelerden anlaşıldığı kadarıyla ilk dönemlerde mültezimler arasında Yahudi ve Hristiyanlar bulunmaktaydı, o zaman çoğunlukla kefilleri de Yahudi veya Hristiyan oluyordu. 1524 ve 1525 gibi erken tarihlerde rehin istendiğine dair örnekler de bulunmaktadır. Ayrıca Shuman’ın belirttiğine göre yeni bir iltizam verilirken merasim düzenlenerek mültezime kaftan giydirilir ve bu merasimde hazineye ödediğinden ayrı olarak mültezim valiye *ilbâsiye* öderdi. Bir sonraki yılda iltizam hakkının yenilenmesi için tekrar valiye bir ödeme yapar, buna da *keşufiye-i sağır* denirdi.⁵⁵⁰ Shuman’ın tespit ettiği son iki ödeme daha önceki bölümlerde geçtiği üzere Memlûkler döneminde kâşiflerin ve mansıp sahiplerinin göreve geldiklerinde ve görevin yenilenmesi esnasında yaptığı ödemelerdir. Bu ödemeler Osmanlı’nın Mısır’daki ilk yıllarında emîn konumunda olan kâşiflerden de aynı isimlerle alınmıştır. Dolayısıyla bu iki ödeme hem emîn hem de mültezimlerin yaptığı ödemeler olmaktadır.

Sonraki dönemlerde de iltizamlar benzer şekilde verilmiştir. Bu işle ilgilenen ve bakiyeleri tahsil etmekle mesul olanlar en başta defterdar ve ruznameci olmak üzere paşa kethüdası, müteferrika başı ve çavuşlar kethüdasının toplandığı divandır.⁵⁵¹ İltizamlar mahlûl kalıp tekrar satılacağı zaman dellâlbaşı adı verilen görevli emâneten iltizamı yönetirdi.⁵⁵² Mahlûl mukataalar yine dellâl tarafından Divan-ı Âlî’de müzayedeye verilirdi.⁵⁵³ Müzayedeye genellikle memlûk ve Osmanlı beyleri, tüccarlar ve Arap şeyhleri katılırdı.⁵⁵⁴ Müzayedeyi kazanan kişi önce vadettiği hulvân ödemesini yapar,⁵⁵⁵ sonra *akdû’l-iltizam* veya *taksitü’l-iltizam* denilen sözleşme yapılırdı. Ardından eline tezkire verilir, buna göre mültezim dâiretü’l-iltizamındaki çiftçilerden

⁵⁴⁹ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, s. 128; Shuman, *The Beginnings of Urban Iltizam in Egypt*, s. 22.

⁵⁵⁰ Shuman, *The Beginnings of Urban Iltizam in Egypt*, s. 21, 22.

⁵⁵¹ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, s. 134.

⁵⁵² Shaw, *The Financial and Administrative Organization*, s. 33, 34.

⁵⁵³ Özer, *Osmanlı Devleti İdaresi’nde Mısır*, s. 75.

⁵⁵⁴ Abdü’l-dâim, *Mısır fî asrey el-Memâlik ve’l-Usmâniyyîn*, s. 231.

⁵⁵⁵ Mahmud, *el-Ardu ve’l-fellâh fî Saîdi Mısır*, s. 20, 80.

orada yazan meblağdan fazlasını alamazdı.⁵⁵⁶ Bu senetler karşılığında ruznâme kalfaları veya *efendiler* denilen kimseler iltizamlarına göre resim alırlardı.⁵⁵⁷ Ayrıca mültezimler göreve geldiklerinde adil olup vergi mükelleflerine ağır vergiler yüklemeyeceklerine dair beyanda bulunurlardı.⁵⁵⁸

İlk yıllardaki uygulamalarda mültezimler daha çok sivillerden oluştuğu için politik güce sahip değillerken zamanla idarenin o bölgedeki temsilcisi konumuna gelmişlerdir. İltizam anlaşması ile mültezimler bölgeleri için devletin işlevlerinden bir kısmını *tasarruf ve intifâ'* hakkını, devralmış oluyordu. Bu sayede mültezim -Osmanlı'da *serbest* olarak ifade edildiği şekilde- bölgesinde diğer herkesten bağımsız olarak hareket etme hakkına sahip olmaktaydı. 16. yüzyılın sonlarına ait mahkeme kayıtlarında mültezime müdahale edilmesi durumunun kanunun ve mültezimin hakkının ihlali olarak değerlendirildiği görülmektedir. Mültezimler elde ettikleri bu yetkiyi bazen ağır vergiler koymak için kullanabiliyordu. Bununla beraber söz konusu yetki mutlak ve bağımsız bir yetki olmayıp mültezim vali veya padişahın gelecek bir karara uymakla yükümlüydü. Örneğin bazen bireyler herhangi bir gerekçeyle vergi muafiyeti için vali veya padişaha başvurur, kabul edilirse mültezim buna uymak durumunda olurdu.⁵⁵⁹

Mültezim mukataasındaki arazilerin köylüler tarafından tasarruf edilmesini denetlerdi. Yine arazilerin bir mutasarrıftan öbürüne devri, mirasçılara intikali gibi meselelerden sorumluydu. Vârissiz ölen kişilerin metruk arazilerini tekrar tasarrufa vermek ve ziraat edip vergi vermekten aciz olanların arazilerini başkalarına vermek de mültezimin göreviydi. Ayrıca mukataadaki bina ve yapıların bakım ve onarımından da mültezimler sorumluydu. 16. yüzyılda mültezimin yaptığı tamir masraflarının muhasebesini tuttuğu ve bu meblağı hazineye ödeyeceği tutardan düştüğü görülmektedir.⁵⁶⁰

Mültezimin çiftçilerle şahsen ilişkisi genellikle bulunmazdı. Ayrıca işlerini idare etmede birçok yardımcısı vardı. Her mültezim çiftçilerle doğrudan irtibat kurması için bir şeyh atardı. Ekim başlamadan önce vergilerin belirlenmesi için *mesâha* işini yapan *messâhtı*. *Eseriye* arazilerinin sınırlarını, çiftçileri vs. kayıt altına alan *şâhid* isimli bir görevli daha vardı. *Evskiye* arazisinin işleriyle ise *havli* denilen kişiler ilgilenirdi. Mültezim eğer kendisi o bölgede değilse

⁵⁵⁶ Abdü'd-dâim, *Mısır fî asrey el-Memâlik ve'l-Usmâniyyîn*, s. 231; Shaw, *The Financial and Administrative Organization*, s. 53.

⁵⁵⁷ Hüseyin Efendi, *Tertîbu'd-diyâri'l-Mısriyye*, s. 344 vd.

⁵⁵⁸ Shuman, *The Beginnings of Urban Iltizam in Egypt*, s. 23.

⁵⁵⁹ Shuman, *The Beginnings of Urban Iltizam in Egypt*, s. 20, 23, 27, 29-30.

⁵⁶⁰ Abdü'l-mu'tî, *el-Âile ve's-serve*, s. 168; Shuman, *The Beginnings of Urban Iltizam in Egypt*, s. 23.

yerine vekil gönderirdi. Vekil genellikle mültezimin kâimmakâmı ya da sarraf olurdu. Sarraflar mültezimlerden malları toplayan hesaplarını yapan, kayıtlarını tutan görevlilerdi.⁵⁶¹ Ancak aynı zamanda mültezimin kefil de olabilirdi. Nitekim mültezimlerin kefil göstermesi bir zorunluluk olup ödeme yapamadığı zaman ondan alınır. Ayrıca mala kefâletin yanında nefse kefalet de şart koşuluyordu.⁵⁶² Sarraflar 18. yüzyılda daha fazla sorumluluk sahibi olmaya ve mali denetimden sorumlu olmaya başlamışlardır. Bu anlamda sarraflar kâşiflerin topladığı vergileri ve bu vergilerin Kahire'ye iletilmesi işini kontrol etmekteydi. Özellikle Mısır valisinin hâssları olan gelirler konusunda denetim onlardaydı.⁵⁶³ Nahiye adı verilen kazai bölgelerdeki mültezimlerle ilgili her konuyla bölgenin kadısı da ilgilenirdi.⁵⁶⁴ Tüm yardımcılara rağmen esas olarak mültezim sermaye işlerinde tek sorumluydu. Tohum tedariki, kanalların ve sulama aletlerinin bakım ve onarımı, çiftçilerin kullandığı hayvanlar vs. daha fazla kâr edeceği beklentisiyle onun sermayesinden harcanırdı. Mültezim eğer hazineye ödemesi gereken vergileri ödemezse hapsedilip işkenceye maruz kalabilirdi. Ayrıca iltizamıyla beraber diğer mülkleri de hazineye alınarak satılırdı. Aynı şekilde borcunu ödemediği takdirde mallarına el konulurdu. Bununla beraber mültezimin zarar ettiğini kanıtladığında taksitlerinin affedildiğine dair örnekler mevcuttur.⁵⁶⁵

Mültezimin yardımcılarının dışında başka mültezimlerle çalışması da mümkündü. Özellikle büyük mukataalar küçük parçalara bölünerek bu bölgelerde iltizam hakkının başkasına devredilmesi söz konusuydu. Bu uygulamaya Memlûkler'den kalan bir isimlendirmeye *iltizam mine'l-bâtın* denilmekte olup belgelere yansıyan ilk örnekleri 1530'lara kadar gitmektedir. Birçok mukataa alt iltizama veriliyordu. Örneğin gümrüklerde ve *ihtisab* yani gıda maddelerinin denetimi mukataalarında ilk zamanlardan beri iltizam mine'l-bâtın mevcuttu. Yine vali veya yeniçerilere bırakılmış bazı mukataaların gelirleri Yahudi mültezimler tarafından toplanmaktaydı.⁵⁶⁶ Osmanlı merkez topraklarında da görülen bu alt iltizam uygulamasıyla mültezim sorumluluklarını bir başkasıyla paylaşmanın yanında yeni mültezimden peşinen bir meblağ alır ve hazineye ödediği

⁵⁶¹ Hüseyin Efendi, *Tertîbu'd-diyâri'l-Mısriyye*, s. 356; Shaw, *The Financial and Administrative Organization*, s. 53; Mahmud, *el-Ardu ve'l-fellâh fî Saîdi Mısır*, s. 82.

⁵⁶² Mahmud, *el-Ardu ve'l-fellâh fî Saîdi Mısır*, s. 80; Hüseyin Efendi, *Tertîbu'd-diyâri'l-Mısriyye*, s. 356; Shaw, *The Financial and Administrative Organization*, s. 100.

⁵⁶³ Genç, *Osmanlı Mısır'ında Bir Yerel Hazine Örneği: Keşufiyye*, s. 22-24.

⁵⁶⁴ Winter, *Egyptian Society Under Ottoman Rule*, s. 244.

⁵⁶⁵ Shaw, *The Financial and Administrative Organization*, s. 56, 59, 33, 34; Shuman, *The Beginnings of Urban Iltizam in Egypt*, s. 22-23.

⁵⁶⁶ Shuman, *The Beginnings of Urban Iltizam in Egypt*, s. 23-25; Winter, *Egyptian Society Under Ottoman Rule*, s. 244.

ile aldığı arasındakinden kâr ederdi. İltizam mine'l-bâtın için de müzayede yapılır ve kefil istenebilirdi. İlk zamanlarda divanda yapılan bu işlemin daha sonra mültezimlerin biraz bağımsızlık kazanmasıyla mahkemelerde yapılmaya başlandığı görülmektedir. Yine bu mültezimlerin yetkilerini kötüye kullanması söz konusu olabiliyordu ki mahkeme kayıtlarına bu konuda şikayetler yansımıştır.⁵⁶⁷

İltizam sistemi içerisindeki araziler intifa hakkı mültezime ait olanlar ve kullanım hakkı çiftçiye ait olanlar olmak üzere iki kısımdır. Bu sistem Mısır fethedildiğinde mevcut olan haliyle korunmuştur.⁵⁶⁸ Çiftçilerin kullanımına bırakılmış olan arazilere *eseriye*⁵⁶⁹ denilmiştir ki çiftçilerin bu arazilerdeki hakları kalıcıdır.⁵⁷⁰ Eseriye arazisini çiftçilere vermek veya onları araziden çıkarmak mültezimin elindedir. Ancak mültezim açık bir ayıbı olması veya vergisini ödememesi veya araziye ekmemesi durumları haricinde çiftçiye çıkaramamaktadır. Bununla beraber çiftçi dilerse eseriyesinden kendi rızasıyla vazgeçebilir, mültezim kalması için zorlayamaz. Eseriye sahibi öldüğünde arazideki hakkı ailesine ve akrabalarına geçer, vârisi yoksa o zaman mültezim alıp başkasına verebilir.⁵⁷¹ Diğer kısım araziler olan *evsiye*⁵⁷² arazilerindeki hak mültezimin ödediği hulvân karşılığında fâizlerle beraber elde ettiği bir haktır.⁵⁷³ Vergiden muaf olan bu araziye mültezim işleyerek veya işleterek bundan faydalanabilir. Esasen çiftçileri bu topraklarda ücretsiz şekilde çalıştırmak yasaklanmıştır ancak denetimin zayıfladığı bazı dönemlerde çiftçiler zorla bu topraklarda çalıştırılmışlardır. Bu dönemlerde mültezimin vekillerinden biri *eseriye* sahibi olan çiftçilerin *evsiye* arazisinde aylık belli bir süre çalışmasını ayarlamıştır.⁵⁷⁴ Zamanla *evsiye* arazisi de iltizam hakkının mirasla intikaliyle beraber hulvân karşılığında vârisler tarafından alınmaya başlanmıştır.⁵⁷⁵

Mültezimlerin hangi bölgeden ne kadar vergi toplayacağı, bunların nakit olarak mı yoksa ürün olarak mı toplanacağı önceden belirlenmiştir. Bununla beraber mültezim nakdî veya aynî

⁵⁶⁷ Shuman, *The Beginnings of Urban Iltizam in Egypt*, s. 24-26.

⁵⁶⁸ Hüseyin Efendi, *Tertibu'd-diyâri'l-Mısriyye*, s. 364.

⁵⁶⁹ مؤثره veya أثرية. Çoğul olarak âsâr (آثار) şeklinde geçmektedir.

⁵⁷⁰ Ğurbâl, *Mısır inde Mefriki't-turuk*, s. 392; Mahmud, *el-Ardu ve'l-fellâh fî Saîdi Mısır*, s. 20.

⁵⁷¹ Hüseyin Efendi, *Tertibu'd-diyâri'l-Mısriyye*, s. 365; Abdü'd-dâim, *Mısır fî asrey el-Memâlik ve'l-Usmâniyyîn*, s. 232.

⁵⁷² وسية veya أوسية

⁵⁷³ Abdü'l-mu'tî, *el-Âile ve's-serve*, s. 168.

⁵⁷⁴ Abdü'd-dâim, *Mısır fî asrey el-Memâlik ve'l-Usmâniyyîn*, s. 231; Shaw, *The Financial and Administrative Organization*, s. 22-23, 57.

⁵⁷⁵ Mahmud, *el-Ardu ve'l-fellâh fî Saîdi Mısır*, s. 47.

olarak toplamasına bakılmaksızın hazineye genellikle nakit olarak ödeme yapmaktadır.⁵⁷⁶ Esasen Mısır'da zirai arazilere konulan vergilerin tamamı için *el-mâlû'l-hürr*⁵⁷⁷ denilmektedir. Mültezimler bunun bir kısmını mirî adı altında hazineye verir, bir kısmını mevâcibler için gönderir, eğer vakıf ve rezka mallarıysa lehtarlara iletir, bir kısmını ise yerel idarecilere *keşûfiye* olarak ödemektedir. Kalan meblağ fazlalık anlamında *fâiz*⁵⁷⁸ olarak adlandırılarak mültezime kalmaktadır.⁵⁷⁹ *Sayfî* ve *şitevî* malları ise hac ve surre işleriyle mevâcib ve bazı masraflara ayrılmıştır.⁵⁸⁰ Mültezimin hazineye ödeyeceği senelik meblağ sabit olduğu için Mısır hazinesinin mukataalardan gelirlerine bakıldığında -malikânenen sonra Osmanlı bütçesindekine benzer şekilde- sabit ve tekrarlayan meblağlardan oluştuğu görülmektedir.⁵⁸¹

Osmanlı Mısır'ındaki iltizam hakkı, peşin bedeli ödeme sonrasında görevlerini yerine getirenler için süresizdi. Mültezimin hakkının düşmesi ve mukataanın elinden alınarak hazineye dönmesi çok az karşılaşılan bir durumdu. Öyle ki mültezim öldüğünde bile vârislerinin istememesi gibi nadir durumlar haricinde mukataa hazineye dönmezdi. Mültezim öldüğünde eğer vârisi yoksa mukataasına *bilâdü'l-emvât* denilir ve müzayede çıkarılarak yeni bir mültezime hulvân ödemesi karşılığında verilir.⁵⁸² Ancak eğer vârisi varsa -ki bu kişi evladı veya memlûkü olabilirdi⁵⁸³- genellikle iltizamı devralmak istemişlerdir. Başlarda prensip olarak iltizamların vârislere intikali söz konusu değildi. Ancak vârislerin talepte bulunmaları durumunda valiyle anlaşılup *musâlaha* adı altında daha düşük bir bedel ödemeleri karşılığında müzayede yapılmadan iltizamın kendilerine devredilmesi mümkündü.⁵⁸⁴ Sonraki bölümde geleceği üzere 1671'de alınan bir kararla vârislere müzayedeye belirlenen hulvân bedelini ödemeleri karşılığında iltizamı devralma hakkı idare tarafından tanınmış, ancak musâlaha yapmak yasaklanmıştır.

Mahlûllerin yeni bir mültezim tarafından alınması aynı zamanda önceki mültezimin bakiyesinin de devralınması anlamına gelmekteydi. Bu nedenle bazen müzayedeye çıkarıldığında

⁵⁷⁶ Hüseyin Efendi, *Tertibu'd-diyâri'l-Mısriyye*, s. 350 vd; Shaw, *The Financial and Administrative Organization*, s. 74.

⁵⁷⁷ المال الحر

⁵⁷⁸ فائض veya الحر فائض denilmektedir. Hüseyin Efendi, *Tertibu'd-diyâri'l-Mısriyye*, s. 352.

⁵⁷⁹ Ğurbâl, *Mısır inde Mefriki't-turuk*, s. 388; Shaw, *The Financial and Administrative Organization*, s. 64.

⁵⁸⁰ Hüseyin Efendi, *Tertibu'd-diyâri'l-Mısriyye*, s. 361.

⁵⁸¹ Shaw, *The Financial and Administrative Organization*, s. 386 vd.

⁵⁸² Abdülaziz Muhammed Şinnâvî, *ed-Devletü'l-Usmâniyye: Devletün İslamiyyetün Müfterâ Aleyhâ*, Kahire: Mektebetü'l-anglo el-Mısriyye, 1980, c. 1, s. 166; Shaw, *The Financial and Administrative Organization*, s. 33, 34.

⁵⁸³ Mahmud, *el-Ardu ve'l-fellâh fî Saîdi Mısır*, s. 85.

⁵⁸⁴ Shaw, *The Financial and Administrative Organization*, s. 38 Duri, *İslam İktisat Tarihine Giriş*, s. 121

mahlullerin talibi olmayacağı endişesi duyulmuştur. Örneğin 1757-58 senesinde Şeyhülbeled Hüseyin Bey'in mahlûlâtı için müzayedede yapılmayıp⁵⁸⁵ Ali Bey'e "Ne mikdâr hulvâna mütehammildir?" diye sorulmuş, o ise meccânen yani bedava verilse kabul etmeyeceğini belirtmiştir. Nitekim Hüseyin Bey'in mirîye yüklü miktarda borcu kalmıştır. Bu nedenle Ali Bey'e tekrar teklifte bulunularak mahlûlleri alırsa üç taksitte ödeyebileceği söylenmiş ve Ali Bey bu şekilde kabul etmiştir.⁵⁸⁶ Mısır'ın tamamını iltizam gibi almış olan vali de bir önceki valinin hesaplarını devralmaktadır.

Zirai alanlardaki mukataalar köyler ve köylerin altındaki daha küçük yerleşim birimlerinden oluşuyordu. Esasen her mukataa 24 kıratı ve hepsi tek bir mültezim tarafından veya birden çok mültezimin *iştirakı* yoluyla iltizam edilebiliyordu. İştirak olduğunda her birinin payına *hisse* deniliyordu. 16. yüzyılda mukataaların iştirak yoluyla alınması nadirken daha sonra iştirakler yaygınlaşıp iştiraklerdeki mültezim sayısı genellikle 5 ila 10 arasında değişmeye başlamıştır. Bunun yanında mültezimler tek bir mukataa değil, birden çok mukataadan hisseler almaya başlamışlardır. Hisseli mukataalardaki vazifeleri de ortak şekilde üstlenmişlerdir. Mukataalar fazla küçük hisseler bölünmeye başladıkça bazen elliden fazla mültezimin olduğu mukataalar söz konusu olmuştur. Birden çok mültezimin olduğu durumlarda evsiye arazisi hisseler göre bölünüp paylaşılmıştır.⁵⁸⁷ Abdürrahim, Mısır'daki mültezimlerin üstlendikleri bölgelere dair kayıtlardan yola çıkarak ilk zamanlarda mültezimlerin daha büyük iltizamlara sahip olduğu, zamanla iltizamların küçüldüğü sonucuna varmaktadır. Buna göre 1658'i takip eden yıllarda mültezimlerden memlûk beyi olanların birden fazla karyeyi, hatta bazılarının sayıları yirmiye çıkan karyeleri iltizamla aldığını belirtmektedir. 18. yüzyılın sonlarındaki kayıtlara baktığında ise mültezimlerin sayısı iki katından fazlasına çıkmış, eskiden tek bir kişinin üstlendiği iltizamlar hisseler bölünerek birden çok mültezime verilmeye başlanmış, dolayısıyla iltizamların boyutu küçülmüştür.⁵⁸⁸

⁵⁸⁵ Müzayedeye çıkarılmasının bir sebebi Abdurrahman Kethüda gibi o dönemde maddi olarak güçlenmiş hiziplerin şeyhülbeledlik gibi bir makamı almasını istememeleri olabilir. Bazı yazarlar, Ali Bey göreve geldiğinde Abdurrahman Kethüda'yla karşılıklı harekate hazırlanmalarını bunun göstergesi olarak kabul etmiştir. Nitekim daha öncesinde İbrahim Kazdağlı merkez istememesine rağmen iltizamları satın alarak göreve gelmiştir. Beyaz, *Osmanlı Mısır'ında Ulema-Siyaset İlişkisi: Ezher Örneği*, s. 221-222.

⁵⁸⁶ Beyaz, *Osmanlı Mısır'ında Ulema-Siyaset İlişkisi: Ezher Örneği*, s. 220.

⁵⁸⁷ Mahmud, *el-Ardu ve'l-fellâh fî Saîdi Mısır*, s. 20; Shaw, *The Financial and Administrative Organization*, s. 52, 57.

⁵⁸⁸ Abdürrahim ve Nagata, *The Iltizâm System in Egypt and Turkey: A Comparative Study*, s. 59-62.

Bir bölgenin iltizamını alan mültezim, mukataa üzerindeki haklarını malikânedeki ferağ veya kasr-ı yed gibi bir işlemle başkasına devretme hakkına sahiptir.⁵⁸⁹ Ferağ, tenâzül, ıskât gibi isimlerle anılan⁵⁹⁰ bu işlem karşılığında resimler ve ferağ bedelinin bir kısmı alınmaktadır.⁵⁹¹ Zamanla iltizamı almak ve ferağ etmek birkaç gün içinde olup biten bir işlem haline gelmiş, yani vazifelerden ferağ işlemi hızlı bir kazanç yöntemi olmuştur. Belgelerde iltizam alan kimselerin kısa süre sonra ferağ yaptıklarına dair örnekler mevcuttur.⁵⁹² Özellikle 17. yüzyılın ikinci yarısından sonra mukataaların çok küçük hisselerle bölünüp çok ortaklı iltizamlar haline gelmesiyle beraber iltizam hisselerindeki ferağ işlemleri yatırım aracı haline gelmiş gibi görünmektedir. Hatta üzerinde mudârebe ortaklığı bile yapılmaya başlanmıştır. Nitekim bu dönemlerde iltizamların kâr oranı masraflar düşüldükten sonra yüzde 68'lere kadar ulaşabilmektedir.⁵⁹³ Bu nedenle iltizamlar tüccarlar için bir gelir kaynağı olmuş ve memlûk beylerinin yanında tüccarlar da mültezimliğe yoğun ilgi göstermiştir. Hatta tüccar ailelerden bazıları iltizam sahasında ün kazanmıştır.⁵⁹⁴ Bununla beraber memlûk beylerinin arasındaki çatışmaların olduğu dönemlerde beylerin kaçması veya öldürülmesi esnasında mahlûl kalan mukataaların satışından elde edilen geliri engellemesi dolayısıyla bir müddet tüccarların mültezim olması yasaklanmış, ancak tüccarlar 18. yüzyılın ikinci yarısında tekrar iltizam sahasında yerini almışlardır.⁵⁹⁵

Çiftçinin toprağını, mültezimin iltizamını rehin bırakabildiği de görülmektedir. Ancak bu rehin işlemlerinin bir çeşit kredi aracı olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Çiftçilerin arasında cereyan eden bir uygulama olan *ğârûka*⁵⁹⁶ bunlardandır. *Ğârûka* “borcu olan bir toprak sahibinin arazisinin bir kısmını ve onu işleme hakkını, borç ödenene kadar bir kredi teminatı olarak devrettiği sistem” şeklinde tanımlanmıştır.⁵⁹⁷ Bu sistemde alacaklı kişi borç ödenene kadar o

⁵⁸⁹ Mahmud, *el-Ardu ve 'l-fellâh fî Saîdi Mısır*, s. 85.

⁵⁹⁰ Muhammed Muvâfî, “el-Ferâğ fî 'l-vesâiki 'l-Usmâniyye: neşr ve dirase ve tahkik”, *er-Rûznâme: el-havliyeü 'l-mısriyye li 'l-vesâik*, 6/6, 2008, s. 57; Mahmud, *el-Ardu ve 'l-fellâh fî Saîdi Mısır*, s. 85.

⁵⁹¹ Mahmud, *el-Ardu ve 'l-fellâh fî Saîdi Mısır*, s. 83-84.

⁵⁹² Muvâfî, *el-Ferâğ fî 'l-vesâiki 'l-Usmâniyye*, s. 59.

⁵⁹³ Abdü'l-mu'tî, *el-Âile ve 's-serve*, s. 169.

⁵⁹⁴ Abdürrahim ve Nagata, *The Iltizâm System in Egypt and Turkey: A Comparative Study*, s. 63.

⁵⁹⁵ Abdü'l-mu'tî, *el-Âile ve 's-serve*, s. 171-172.

⁵⁹⁶ غارقة

⁵⁹⁷ “Gharuka”, *Encyclopaedia of Islam, Second Edition, Glossary and Index of Terms*, ed. P.J. Bearman vd, Leiden: Brill, 2006, s. 248.

toprağı işleme ve tasarruf etme hakkına sahip oluyordu.⁵⁹⁸ Bu uygulama Osmanlı'daki *bey' bi'l-vefâ* ve *bey' bi'l-istiğlâli* andırmaktadır. Mültezimlerin de iltizamlarını rehin koyabildikleri görülmektedir. Örneğin kâşiflerin iltizam sistemine geçtikten sonra iltizamı altındaki köyleri borçlarına karşılık rehin bırakabildiklerine dair örnekler mevcuttur.⁵⁹⁹ Özellikle 1680'lerde memlûk emirlerinin güç kazanmak için para ihtiyacı duyması sebebiyle ferağ işlemleri yoğunluk kazanırken ferağ ile beraber rehin işlemleri de söz konusu olmuştur. Bu anlamda uygulamalar yine *bey' bi'l-vefâ* ve *istiğlâli* benzer şekilde cereyan etmiş olmalıdır. Örneğin 1705 yılında Süleyman Bey mukataasını Mağripli Şerâibî ailesine 30 kîseye ıskât etmiş, sonra senelik 6 kîseye geri onlardan kiralamıştır. Süleyman Bey su süre zarfında 30 kîselik hulvânı öderse araziyi geri almayı şart koşturmuştur. Bu ailenin o dönemde 60 karyeyi iltizama alıp senelik 1 milyon para kadar gelir elde etmesinin yanında rehinlerden de 1,5 milyon para geliri olduğu belirtilmektedir.⁶⁰⁰ Bu durum ferağ kısmında verdiğimiz bilgilerle beraber düşünülünce hem kısa süreli al-sat işlemleriyle hem de faizsiz kredi uygulamalarıyla iltizamların tüccarlar için iyi bir yatırım aracı olduğunu göstermektedir. Ayrıca iltizam hisselerinin poliçe benzeri bir evrakla verilebildiği, dolayısıyla borç havalesi için kullanıldığı anlaşılmaktadır.⁶⁰¹

Abdürrahim, 1658'den 1728 yılına kadar iltizam uygulamalarını "başarılı bir toprak idaresi ve sabit bir vergi gelirini garanti altına alma metodu" olarak nitelendirmektedir. İltizam uygulamasının 1728-1798 arasındaki dönemini ise sistemin yozlaştığı dönem olarak görmektedir. Yozlaşmanın temel sebebi olarak iltizamda ıskât yani ferağ işlemlerinin yoğunlaşmasını ve tüccarların iltizamlar üzerindeki spekülâtif tavırlarını saymaktadır. Mehmed Ali reformlarına kadarki dönemde ise sistemin tamamen iflas ettiğini belirtmektedir.⁶⁰² Abdürrahim'in üçe ayırdığı bu dönemlendirmeye 1658'den önceki dönemi gelişme ve yaygınlaşma süreci olarak eklersek Osmanlı Mısır'ındaki iltizam sistemini dört döneme ayırmak mümkündür.

Son olarak Mısır'daki uygulamada Mısır idaresinin mültezimle olan ilişkisiyle mültezimin çiftçiyle olan ilişkisinin, ayrıca mültezimin iltizamı üzerindeki haklarıyla çiftçinin toprağı üzerindeki haklarının birbirine benzediği söylenebilir. Bu anlamda dikkat çeken bir

⁵⁹⁸ Hamid, *Why Study Ownership? An Approach to the Study of the Social History of Egypt*, s. 46. Hamid bu işlemin Osmanlı öncesi Mısır'dan tevarüs edildiğini söyler.

⁵⁹⁹ 1695-6 yılındaki bir örnek için Genç, *Osmanlı Mısır'ında Bir Yerel Hazine Örneği: Keşufiyye*, s. 128.

⁶⁰⁰ Abdü'l-mu'tî, *el-Âile ve's-serve*, s. 168, 170.

⁶⁰¹ Cebertî bu işlem için بولصة kelimesini kullanmaktadır. Cebertî, *Acâibü'l-Âsâr fi't-terâcimi ve'l-ahbâr*, c. 1, s. 272.

⁶⁰² Abdürrahim ve Nagata, *The Iltizâm System in Egypt and Turkey: A Comparative Study*, s. 66.

kavram *temkîndir*.⁶⁰³ Yetkilendirme anlamında kullanılan bir kavram olan temkîn, hem Mısır idaresinin mültezime iltizamı vermesi hem de mültezimin çiftçiye eseriye toprağını vermesi için Osmanlı idaresinin ilk yıllarından beri kullanılmaktadır.⁶⁰⁴ Mültezimin de çiftçinin de normal şartlarda temkînleri daimi olup ve iptal edilmezdi. Mültezimin iltizamını, çiftçinin de eseriye toprağını satması yasaktı⁶⁰⁵, ancak her ikisi de ferağ etme ve miras bırakma hakkına sahipti. Ayrıca her ikisinde de benzer rehin işlemleri cereyan ediyordu.

Mısır'da iltizam adı altında uygulanan sistem, Osmanlı'daki iltizam sisteminden bazı açılardan ayrılmaktadır. Nitekim Osmanlı iltizamları kısa süreli olup birkaç yıllığına verilirken Mısır'daki iltizamlarda iltizam hakkı, mültezim ödemeleri yaptığı müddetçe elinden alınmamaktadır. Bu açıdan Mısır'daki iltizam, Osmanlı'daki iltizamdan çok malikâne sistemine benzemektedir. Her ikisinde de başta ödenecek bir meblağ için müzayede yapıp bu meblağa merkez topraklarda muaccele ve Mısır'da hulvân denilmiştir. Her ikisinde de daha sonra yapılacak ödemeler başta belirlenmiş sabit senelik bir meblağ olup senede üç taksit olarak ödenmektedir. Hem Mısır iltizamları hem malikâne hisseler halinde deruhte edilebilmiştir. Her ikisinde de hisselerdeki bu hak başkasına devredilebilmektedir ki bu işlem için ikisinde de genellikle ferağ kelimesi kullanılmış ve bu işlem esnasında hazineye ödeme yapılması beklenmiştir. Yine her ikisinde de kişi öldüğünde evladı tekrar bir bedel ödeyerek iltizamı devralabilmektedir. Hem Mısır'daki mültezim hem de malikâne sahibi yerel idarede söz sahibidir. Mısır iltizamları ve Osmanlı malikâneleri arasında tespit edebildiğimiz en büyük fark ise Mısır'da arazi halindeki mukataaların mültezimlerine ziraat etmeleri için evsiye adı verilen arazilerin tahsis edilmesine karşın malikânede böyle bir uygulamanın bulunmayışdır.

Nagata, Mısır'daki ve Osmanlı'daki iltizam sistemlerine dair yaptığı karşılaştırmada bazı noktalara işaret etmiştir. Buna göre her ikisinde de mukataalar hisseler bölünmüştür. İkisinde de mültezimlerin dahil olduğu sosyal gruplar benzerdir, bununla beraber Osmanlı'da mültezimlerin tüccar olup olmadığını anlamak güçtür. Her ikisinde de mültezim vergileri doğrudan kendisi toplamamaktadır. Ancak Mısır'da karye yönetimi olarak organize olmuş bir yapı ve bu organizasyonda mültezimin yardımcıları varken malikânede kazâ yönetimi olarak görülen ve

⁶⁰³ تمكين. “Temkînât: bir hak veya haktan intifa kazanmak için gereklidir. Vaki’î veya vehmî olabilir. En önemli temkîn tekâsît yani paşanın mültezimlere iltizam hisselerindeki yetkilendirmesi konusundadır” Ğurbâl, *Mısır inde Mefriki't-turuk*, s. 379.

⁶⁰⁴ Hüseyin Efendi, *Tertîbu'd-diyâri'l-Mısriyye*, s. 364.

⁶⁰⁵ Teoride ferağ olan bu işlem için satış kelimesi de kullanılmaktadır. Ruznameci Hüseyin Efendi'nin temkînlerden bahsederken sıklıkla “bey’ ve şirânın” yani alışverişin uygulandığı temkînler olarak bahsetmesi dikkat çekicidir. Hüseyin Efendi, *Tertîbu'd-diyâri'l-Mısriyye*, s. 342, 335.

organize olduğunu söylemek güç olan bir yapı görülmektedir.⁶⁰⁶ Bununla birlikte Nagata'nın çalışması iki uygulamanın formülizasyonu üzerinden bir karşılaştırma sunmaktan oldukça uzaktır. Çalışmada Mısır iltizamlarıyla malikânenin özelliklerinin karşılaştırılması amaçlanmamış, daha ziyade yukarıda değindiğimiz bazı noktalara işaret edilmekle iktifa edilmiştir. Yazar Mısır iltizamıyla ilgili referans aldığı ve Abdürrahim'in temelde 1658 ve 1797 tarihleri üzerinden verdiği örnekleri Osmanlı'nın 19. yüzyılıyla karşılaştırmakta ve bunu yaparken iltizam, malikâne ve eshâm uygulamalarının hepsini bir arada değerlendirmektedir.

4.4. Hulvân

Malikâne uygulamasına dair 1695 tarihli fermanda malikâne için örnek teşkil eden Mısır'daki uygulamadan söz edilmekte, malikânenin hazineye faydalarından birinin de Mısır'ın hulvân-i kurâ gelirlerinde olduğu gibi senelik bir gelir elde edileceği olduğundan bahsedilmektedir. Kısaca hulvân bir kimsenin iltizamı üstlenirken ödediği meblağ için kullanılmaktadır. Mısır'da iltizamların satışı, mültezim tarafından bir başkasına devredilmesi veya iltizamın vârislere intikali esnasında alıcının sultana, hazineye, valiye veya eski mültezime ödediği bedellerin her birini ifade etmek üzere kullanılmıştır. Bu bölümde hulvân hakkında bilgiler verip hulvân gelirinin ortaya çıkışından Osmanlı'yla bağının kesildiği zamana kadarki süreci ele alacağız.

4.4.1. Kelime ve Kavram Olarak Hulvân

Fermanda hulvân kelimesi Arapça harflerle حلوٰن şeklinde geçmektedir. Kelime olarak حلا – يحلو “tatlı olmak” kökünden mastardır.⁶⁰⁷ Meşakkat çekmeden alınan para olduğu için böyle denilmiştir.⁶⁰⁸ “Bir kimsenin hizmeti mukabelesinde ücretinden gayrı verdikleri nesne” ve armağan anlamına gelmektedir.⁶⁰⁹ Sözlüklerde en çok karşılaşılan hulvân “kâhinin hulvânı”dır. Kâhinin yaptığı iş karşılığında aldığı ücret için kullanılmıştır ki bu iş, karşılığında ücret hak etmeyi gerektirmeyen kötü bir iş olması dolayısıyla ücret yerine hulvân alınmaktadır. Bu anlamıyla Resulullah'ın bir hadisinde geçmekte olup yasaklanmıştır.⁶¹⁰ Bunun haricinde Cahiliye

⁶⁰⁶ Abdürrahim ve Nagata, *The Iltizâm System in Egypt and Turkey: A Comparative Study*, s. 72 vd.

⁶⁰⁷ Ebu Mansur el-Ezherî, *Tehzîbü'l-lüga*, Beyrut: Dâru ihyâi't-tuâsi'l-arabî, 2001, c. 5, s. 151.

⁶⁰⁸ Yahya en-Nevevî, *el-Minhâc şerhu Sahihi Müslim bin el-Hücâc*, Beyrut: Dâru İhyâi't-turâsi'l-Arabî, h.1392, c. 10, s. 231.

⁶⁰⁹ Muslihuddin Mustafa, *el-Ahterî-i Kebîr*, Matbaa-i Amire, 1310 İstanbul, s. 199.

⁶¹⁰ el-Ezherî, *Tehzîbü'l-lüga*, c. 5, s. 151; Cevad Ali, *el-Mufasssal fî Târihi'l-Arab kable'l-İslam*, Y.y: Dârü's-sâkî, 2001, c. 12, s. 338.

döneminde kızının mehrinden babasının aldığı paraya da hulvân denilmiştir, bu gelenek halk arasında kötü görülmüştür.⁶¹¹ Rukye okuyana verilen hediye/ücret için de hulvân kelimesi kullanılmıştır.⁶¹² Hulvân kelimesi rüşvet ve atıyye yerine de kullanılmıştır.⁶¹³ Hulvân ayrıca dellâlin aldığı ücret anlamına gelmektedir.⁶¹⁴ Öyle görünüyor ki hulvân kelimesinin kullanımında ortak nokta ücret olarak kabul edilmeyen ödemeler için kullanılmasıdır.

Mısır'daki uygulamayla ilgili en çok tekrar edilen tanım *Encyclopedia of Islam*'daki tanıma benzer şekilde “mültezimlerin mirasçılarının iltizamı almak için ödedikleri bir veraset vergisi” tanımıdır.⁶¹⁵ Ancak Mısır'daki uygulamalara bakıldığında bu tanımın yeterli olmadığı anlaşılmaktadır. Ğurbâl biraz daha genişleterek hulvânı “bir hakkın veya menfaatin bir şahıstan başka bir şahsa devredilmesi için devlet idaresinin aldığı vergi” şeklinde tanımlamıştır.⁶¹⁶ Bu tanım hulvânın sadece iltizam değil, vazifelerin satışından da alınan meblağ için kullanıldığına işaret etmesi sebebiyle daha yerindedir. Ancak aynı zamanda bedelin sadece devlet idaresine ödendiği izlenimini vermesi sebebiyle hulvânı yine tam olarak karşılamamaktadır. Hulvân için kaynaklarda sıklıkla *bedel-i iltizam* yani iltizam bedeli ifadesi de kullanılmıştır. Ölen kişilerin mahlûl köylerini almak için ödenen hulvâna ayrıca *hulvân-i bilâdi'l-emvât* da denilmiştir.

Cebertî, tarihçi olması sebebiyle tam bir tanım yapmamıştır ancak hulvândan bahsettiği bir yerde bunun yeni bir bölge verilirken her bir bölge karşılığında alınan bedel olduğunu belirtmiştir. Dolayısıyla hulvân mültezimin elinde halihazırda bir bölge bulunuyor olsa da yeni bir bölgeye talip olduğunda tekrar istenmektedir.⁶¹⁷ Bununla beraber Cebertî'deki genel anlatım hulvân ödemesinin vergi toplama işinden ziyade çok bir göreve gelme karşılığında verilmesi gibidir. Dolayısıyla esas olan vazife olup vergi toplama bunun bir uzantısı şeklinde olmalıdır. Aşağıda geleceği üzere başka kaynaklarda da mansıp karşılığında hulvân ödendiği geçmektedir.

III. Selim dönemine ait bir fermanda hulvândan bahsedilirken ona dair bir tanım da yapılmıştır. Buna göre “hulvân dedikleri Mısır ikliminin mukataatından mahlûl ve kasr-ı yed vukuunda devlet-i aliyyenin mukataat-ı miriyyesi misillü muaccele ve resm-i kasr-ı yedi

⁶¹¹ Ezheri, *Tehzibü'l-lüga*, c. 5, s. 151; Cevad Ali, *el-Mufasssal*, c. 10, s. 204.

⁶¹² İbn Manzur, *Lisanü'l-arab*, Beyrut: Dâru sâdır, h.1414, c. 14, s. 193.

⁶¹³ Ezheri, *Tehzibü'l-lüga*, c. 5, s. 151.

⁶¹⁴ İbn Manzur. *Lisanü'l-arab*, c. 14, s. 194.

⁶¹⁵ “Hulwan”, *Encyclopaedia of Islam, Second Edition, Glossary and Index of Terms*, s. 274.

⁶¹⁶ Ğurbâl, *Mısır inde Mefriki't-turuk*, s. 379.

⁶¹⁷ Cebertî, *Acâibü'l-Âsâr fi't-terâcimi ve'l-ahbâr*, c. 2, s. 28.

akçesidir”.⁶¹⁸ Bu tanımdan hulvânın malikânedeki muaccele gibi mukataanın mahlûl kaldıktan sonra tekrar yeni mültezime verilmesi esnasında alınan bedeli ifade etmenin yanında kasr-ı yed yani mukataanın bir başkasına devredilmesi esnasında alınan bedel için de kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Hulvân kavramının aynı zamanda vakıf arazilerdeki intifa hakkını elde etme karşılığında ödediği bedel için kullanıldığı görülmektedir. Mısır’daki Haremeyn vakıfları 17. yüzyıldan itibaren açık artırma yoluyla kiralanarak merkezi maliyeye bağlanmıştır. Bu sayede vakıfların ürün ve nakit gelirleri artırılmaya çalışılmıştır. Bu uygulama ile arazinin intifa hakları bir yıllık kira bedelinin ödenmesi karşılığında vârislere geçebilecektir. İşte bu uygulamadaki bedele de hulvân adı verildiği görülmektedir.⁶¹⁹ Ayrıca 18. yüzyılın ortalarından itibaren Haremeyn vakıflarının malikâne olarak verilmesine dair karara ilk bölümde değinmiştik.

Netice itibariyle hulvân aşağıda görüleceği üzere hem mirî ve vakıf mukataalar hem de vazife/mansıpların el değiştirmesi esnasında ödenen bedeldir. Sadece mirasçıların ödediği değil, bir mukataayı almak isteyen kişinin elde ettiği hak karşılığında sultana, hazineye, valiye, vakfa veya eski mültezime ödediği meblağların her birini ifade etmek için kullanılmıştır. Bunun yanında valinin hulvândan aldığı paya karşılık Mısır hazinesine ödediği meblağ için de kullanılmıştır. Hulvânın malikâne sistemindeki muaccele ve kasr-ı yed resmi tabirlerinden her ikisini de ifade ettiği anlaşılmaktadır. Malikâne fermanında muaccele hakkında geçen *değer bahâ* ibaresi Mısır’daki hulvân için de kullanılmaktadır.

Arşivde hulvânla ilgili belgelerin ilki 1099/1687 yılına ait, sonuncusu ise 1208/1793-4 yılına aittir. Bunlara bakıldığında hulvân genellikle “hulvân-i kurânın asl-i mâlî ve fâizi”, “maktul emirlerin hulvân-i kurâsı”, “hulvân köyleri vâridâtı”, “Mısır mukataasının hulvân akçesi” şeklinde geçmektedir. Bu belgelerde hulvânın tahsili ve hulvân bedellerinin merkeze gönderilmesine dair uyarılar ve hulvân irâdından yapılan bazı harcamalardan bahsedilmektedir. Diğer bazı belgelerde çoğunlukla bazı tamir işlerine hulvânın kullanılması, hulvân-i kurâ fûruhtuna memur kişilerin isimleri ve satılacak köylerin hulvânından bazı masrafların karşılanması şeklinde geçmektedir.

⁶¹⁸ BOA Osmanlı Arşivi, *Cevdet Maliye*, 19/886.

⁶¹⁹ Husam Abd al-Mu’ti, “Piety and Profit: The Haramayn Endowments in Egypt (1517-1814)”, *Held in Trust: Waqf in the Islamic World*, ed. Pascale Ghazaleh, Kahire: American University in Cairo Press, 2011, s. 61.

4.4.2. Mısır'daki Hulvân Uygulaması

Mısır'da tatbik edilen hulvânın tarihi çok eski zamanlara dayanan bir uygulama olduğu anlaşılmaktadır. Hüseyin Efendi'nin verdiği bilgilere göre Ömer b. Hattab zamanında Amr b. el-As komutasında Mısır sulhen fethedildikten sonra eski sisteme dokunulmamıştır. İnsanlar arazisinden çıkarılmamış, tasarruf sahipleri yerinde bırakılmış, vergiler eskiden olduğu gibi toplanıp beytülmale alınmış ve bu esnada *hulvânü'l-emvât* da Mısır'ı elinde tutanlara yardım olması için beytülmale katılmıştır. Hüseyin Efendi Amr b. el-As'ın vali olduğu zamanda hulvânın beytümali geliştirmek ve askerlerin durumunu iyileştirmek için gerektiği şekilde alındığını belirtmiştir.⁶²⁰ Bu açıklamadan anlaşıldığı kadarıyla hulvânın tarihi Mısır'ın İslamiyet öncesi dönemlerine kadar dayanmaktadır. Böyle bir uygulamanın var olup olmadığı veya varsa hangi kelimelerle ifade edildiğini bilmiyoruz. Ancak burada sadece Roma'nın arazi hukukunun Mısır üzerinden İslam arazi hukukunu etkilediğine dair tezleri hatırlatmak⁶²¹ ve feodal sistemde serfin ölmesi durumunda vârislerinin toprağın idaresini alabilmek için ödedikleri *relief*⁶²² adı verilen vergiyi Arap akademisyenlerin hulvân olarak tercüme ettiklerini⁶²³ belirtmekle yetineceğiz.

Müslümanların fethinden Osmanlı'nın fethine kadarki dönemde vazifelerin bedel karşılığında verilmesi uygulamasına dair örnekler tespit edebilsen de doğrudan hulvân kelimesiyle ifade edilen bir uygulamaya rastlayamadık. Sadece Makrızî'nin Arap dilbilimcisi Câhız'dan (ö. 255/869) yaptığı bir nakil hulvân adı altında sultana yapılan bir ödemenin bulunduğunu göstermesi açısından önemlidir. Makrızî meks kelimesinin kökeni hakkında bilgiler verirken Câhız'ın vergilerle ilgili artık terk edilen kelimeleri anlattığı kısmı nakletmektedir. Buna göre İslamiyet öncesi dönemde haraç kelimesini karşılamak için *itâve*⁶²⁴ kullanılırken, sultanın meks ve hulvân olarak aldığı ise rüşvet denilmektedir.⁶²⁵ Makrızî'nin yaptığı bu alıntı hulvân kelimesinin sultanın aldığı bir ödeme olarak Makrızî'den de önce Câhız'ın döneminde

⁶²⁰ Hüseyin Efendi, *Tertîbu'd-diyâri'l-Mısriyye*, s. 354.

⁶²¹ Halil İnalçık, "İslam Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlı Devrindeki Şekillerle Mukayesesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi*, 1, 1959, s. 35.

⁶²² Relief (rachatum) bir yıllık gelire eşti, oğuldan başkasına geçtiğinde alınırdı. Relief hakkında bkz. Theodore Evergates, *The Aristocracy in the County of Champagne, 1100-1300*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2007, s. 129.

⁶²³ Örn. Said Abdü'l-fettah Âşûr, *Avrûbâ: el-Usûrû'l-vüstâ*, Kahire: Mektebetü'l-anglo el-Mısriyye, 1966. Örneğin şu eserin çevirisinde George William Coopland ve B. Vinogradov, *el-İktâ ve'l-usûru'l-vüstâ fî garbi Avrûbâ*, çev. Muhammed Mustafa Ziyade, Kahire: Mektebetü'n-nahdati'l-Mısriyye, 1958, s. 76-77. Örneğin Müfid Zeydî, *Mevsûattü Târihi Avrûbâ*, Y.y: Dâru Usâme, t.y, s. 135.

⁶²⁴ إتاوة

⁶²⁵ Makrızî, *el-Hitat*, c. 3, s. 217.

kullanıldığını göstermektedir. Bununla beraber Câhız'ın aynı sözünü nakleden başka eserlerde hulvân kelimesi yerine *humlân* (حملان) kelimesi geçmektedir. Bunun da ücretten ziyade alınan bir mal olup beytülmale "taşındığı" için (حمل) böyle adlandırıldığı anlaşılmaktadır.⁶²⁶ Makrızî iktâ sahiplerinin beytülmale ödeme yapmaları karşılığında iktâların satışına müsaade edildiği uygulamadan bahsederken yapılan ödemeyi "belirlenmiş meblağın taşınması" olarak ifade etmiştir. Makrızî her ne kadar bu ödeme için humlân gibi bir kullanımdan bahsetmese de ödeme işlemini bu kelimeyle ifade etmeyi seçmiş olması ve bu ödemeden bahsettiği diğer cümlelerinde de aynı kelimeyi tekrar etmesi dikkat çekicidir.⁶²⁷ Humlân ve hulvân benzer bağlamlarda kullanılan iki kavram gibi görünmektedir.

Sultan Selim'in Mısır'ı fethettiği esnada hulvân uygulamasının bulunduğu dair bilgileri yine Hüseyin Efendi'de bulmaktayız. Onun belirttiğine göre Mısır'da insanlar "şirâ⁶²⁸ ve hulvân karşılığında elde ettikleri temkînatlar gereğince bilâda vaz'-ı yed etmiş" yani beldeleri tasarrufa almış bulunuyorlardı. Sultan Selim onlardan hulvân alarak beldeleri ellerinde bırakmış, her mültezimin ölümünden sonra tekrar iltizama verilirken üç yıllık hulvân ödenmesini şart koşturmuşur.⁶²⁹ Hulvânın -her ne kadar kelime olarak geçmese de- fetihten hemen sonra uygulanmaya başlandığını aktaran bir diğer kişi Evliya Çelebi'dir. Evliya Çelebi fetihten sonra mültezimlerin ölmesi durumunda müzayede yapılarak köylerin tekrar satışa çıkarılması ve bundan alınan bedelin valinin geliri olmasına dair karar bulunduğunu belirtmektedir.⁶³⁰ Evliya Çelebi'nin bu ifadelerinden ayrıca ilk dönemlerde hulvân gelirinin valiye kaldığı da anlaşılmaktadır.

Hulvân gelirinin bir kısmının valiye bırakılmasının yanında bir kısmının da İstanbul'a gönderildiği anlaşılmaktadır. Hulvânla ilgili Osmanlı fethinden sonra en erken döneme işaret eden *Encyclopaedia of African History*'nin Egypt maddesinde 1525'teki düzenlemelerden sonra defterdarlık kurumunun hulvânı İstanbul'a gönderme işiyle ilgilenmek üzere kurulduğuna dair bir ifade bulunmaktadır.⁶³¹ Bahsi geçen hulvân, irsâliyeyle beraber hâssa-i sultaniyeye dahil edilmiş olmalıdır. Nitekim isyan neticesinde öldürülen veya sürülen veya vârisiz ölen veya hazineye

⁶²⁶ Cevad Ali, *el-Mufasssal*, c. 9, s. 312.

⁶²⁷ Makrızî, *el-Hutut*, c. 3, s. 382.

⁶²⁸ Satın alma

⁶²⁹ Hüseyin Efendi, *Tertîbu'd-diyâri'l-Mısriyye*, s. 364.

⁶³⁰ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, s. 128.

⁶³¹ James Whidden, "Egypt", *Encyclopaedia of African History*, ed. Kevin Shillington, New York: Fitzroy Dearborn, 2005, c. 1, s. 769.

borcu kalarak ölen kişilerin mallarına el koyulmasına dair kaide, mültezimin iltizamındaki mukataa için de geçerli kılınmış ve Mısır özelinde bu şekilde mahlûl kalan iltizamların hulvânı padişahın gelirlerine dahil edilmiştir. Mültezimlerin mallarına el konulduğunda bu meblağ da hem *beytûlmal* hem hulvân adıyla anılabilmektedir.⁶³² Demurdâşî'nin ölen kişinin *hulvân-i emlâkı* yani mallarının hulvânı olarak bahsettiği hulvân da bu olmalıdır.⁶³³ Evliya Çelebi'nin ifadeleriyle beraber düşünüldüğünde hulvânın, bir kısmı valinin kişisel geliri bir kısmı padişahın geliri olmak üzere iki kısım olduğu anlaşılmaktadır. Bu iki kısmın başlarda ne şekilde ayrıştığını bilemesek de 1586'ya gelindiğinde hangi hulvân gelirlerinin valiye kaldığına dair bazı bilgiler edinmekteyiz. Bu tarihte ferağ veya doğal ölüm sonucu mahlûl kalan mukataaların hulvânı padişahın bir hibe olarak Mısır valisine bırakılmıştır. Buna da *hâss-ı vezir* denilmiştir.⁶³⁴ O halde en azından bu tarihten sonrası için iltizamın mahlûl kalış şekline göre; eğer mültezim ferağ etmiş veya doğal yolla ölmüşse hulvânı valiye, eğer mültezim isyan neticesinde öldürülmüş ve sürülmüşse hulvânı sultana gitmektedir. 16. yüzyılda ve 17. yüzyılın başlarında hulvânın bir kısmı padişaha bir kısmı da valiye gelir olarak giderken nadiren hazineye dahil olmuştur.⁶³⁵

Mahlûl kalan iltizamların satışından alınan hulvânın meblağı ilk dönemlerde bir yıllık veya üç yıllık vergiye eşitti ve iltizamın büyüklüğüne göre değişkenlik gösteriyordu.⁶³⁶ 16. yüzyılın sonlarında iltizamların sayısının artmasıyla beraber 1608'de yapılan düzenlemelerle mültezimin senelik kârının sekiz katı kadar hulvân alınmaya başlandı. Esasen bu oran hulvân için asgari meblağı belirtiyor ve yapılan müzayedelerle artıyordu.⁶³⁷ Hulvânın resmiyetteki oranı 18. yüzyıl boyunca yıllık fâizin sekiz katı kadar olarak kabul edilmiştir. Bununla birlikte uygulamada bu meblağ her zaman alınamamıştır. Valinin memlûk beyleri karşısında zayıflamasının da etkisiyle mültezimler hulvân bedelini ödemek istemeyip valiye anlaşarak daha düşük bir meblağ ödemeye çalışmışlardır.⁶³⁸ *Musâlaha* adı verilen işlemi yaparak ölen mültezimin vârisleri valiye anlaşmak suretiyle iltizamı müzayedeye çıkarmadan daha düşük bir bedelle almaya başlamışlardır. Böylelikle normalde yıllık fâizin sekiz katı kadar hulvân yerine üç katı kadar

⁶³² Shaw, *The Financial and Administrative Organization*, s. 35, 283, 313.

⁶³³ Emîr Ahmed Demurdâşî, *ed-Durratü'l-Musâne fî Ahbâri'l-Kinâne*, thk. Abdürrahim Abdurrahman, Kahire: el-Ma'hedü'l-ilmî'l-fransî li'l-âsari's-şarkıyye, 1989, s. 129.

⁶³⁴ Shaw, *The Financial and Administrative Organization*, s. 36; Cemalüddin, *Tarihu Mısır*, c. 9, s. 249. Bu karar muhtemelen daha önce zikrettiğimiz Üveys Paşa'nın bazı mali düzenlemeler yapıp irsâliyei artırması olayından sonradır.

⁶³⁵ Cemalüddin, *Tarihu Mısır*, c.4, s. 1075; Shaw, *The Financial and Administrative Organization*, s. 165, 168.

⁶³⁶ Mahmud, *el-Ardu ve'l-fellâh fî Saîdi Mısır*, s. 80; Hüseyin Efendi, *Tertîbu'd-diyâri'l-Mısriyye*, s. 364.

⁶³⁷ Shaw, *The Financial and Administrative Organization*, s. 34-35.

⁶³⁸ Cemalüddin, *Tarihu Mısır*, c. 9, s. 249 250.

musâlahâ ödemişlerdir.⁶³⁹ Musâlahâ hulvânın uzantısı bir uygulama olmakla beraber bu meblağa hem bedel-i musâlahâ hem de hulvân denilmektedir. Dolayısıyla bazı eserlerde bu dönemin hulvân bedeli fâizin üç katı olarak geçmektedir, oysa kastedilen hulvân kadar yaygınlaşmış olan bedel-i musâlahâdır.⁶⁴⁰

Hulvân gelirinden İstanbul'a gelen meblağ hakkında ilk veri 1648-49 yılına aittir. Bu tarihte hulvân, *beytûlmal* yani isyan eden veya vâriissiz ölen mültezimlerin mallarının satışından elde edilen gelirle beraber toplam 12,5 milyon para olarak padişah hazinesine dahil edilmiştir.⁶⁴¹ Takip eden ilk veri 1696-97 yılına ait olup 61 milyon para kadardır. 1715 yılından 1795-96 yılına kadar ise her 10-20 yılda bir veri bulunmaktadır. İstanbul'a gönderilen hulvân ve beytûlmal meblağlarının toplamı aşağıdaki tablodan okunabilir:⁶⁴²

Tarih (hicri)	Tarih (miladi)	Meblağ (para)
1058	1648-49	12.500.000
1108	1696-97	61.000.000
1127	1715	8.000.000
1129	1716-17	41.201.648
1137	1724-25	20.000.000
1138	1725-26	66.000.000
1151	1738-39	25.000.000
1161	1748	12.500.000
1168	1754-55	25.000.000
1170	1756-57	25.000.000
1172	1758-59	20.750.000
1182	1768-69	50.000.000
1188	1774-75	100.000.000
1190	1776-77	50.000.000
1192	1778-79	25.000.000
1193	1779-80	50.000.000
1201	1786-87	83.000.000
1208	1793-94	235.000.000 (talep edilmiş)
1209	1794-95	66.875.000
1210	1795-96	10.000.000

Tablo 3: Yıllara Göre İstanbul'a Gönderilen Hulvân Meblağları

⁶³⁹ Shaw, *The Financial and Administrative Organization*, s. 38.

⁶⁴⁰ Cebertî, *Acâibü'l-Âsâr fî't-terâcimi ve'l-ahbâr*, c. 1, s. 649; Mahmud, *el-Ardu ve'l-fellâh fî Saîdi Mısr*, s. 187; Şinnâvî, *ed-Devletü'l-Usmâniyye*, c. 1, s. 166.

⁶⁴¹ Shaw, *The Financial and Administrative Organization*, s. 315.

⁶⁴² Shaw, *The Financial and Administrative Organization*, s. 315.

Tabloya bakıldığında 235 milyonluk istisnai olan ve gönderilip gönderilmediğini bilmediğimiz meblağ hariç tutulduğunda hulvân bedeli ortalama 39 milyon paradır. Hulvân mahlûl kalan iltizamların yeniden verilmesi esnasında alınan bir bedel olduğu için miktarı her yıl değişmektedir. Bazı dönemlerde, özellikle iç savaş sebebiyle çokça mültezimin öldüğü ve dolayısıyla iltizamların mahlûl kalma oranının arttığı dönemlerde hulvân miktarı artmıştır.

Bununla beraber hulvân gelirlerinin hepsi İstanbul'a gönderilmeyip valiyle paylaşılmaktadır. Vali kendisine ayrılan ve bu tabloya dahil olmayan hulvân gelirlerini kendi hesabına toplamıştır. 17. yüzyılda hem iltizamların sayıca artması hem de veba salgınlarında ölenlerin iltizamlarının mahlûl kalması sebebiyle valinin de hulvân gelirleri artmıştır. Evliya Çelebi'nin verdiği bilgiye göre 1671 yılındaki reformların yapıldığı Kara İbrahim Paşa döneminde Mısır'da çıkan veba salgını sebebiyle bir köyün üç ay içinde dokuz kere mahlûl olup tekrar satılması söz konusu olmuştur. Bu da hulvân gelirlerinin artmasını sağlamıştır.⁶⁴³ Cebertî'nin 1695-97 arasında Mısır valisi olan Çelebi İsmail Paşa dönemi hakkında verdiği bilgiye göreyse vali hulvânü'l-mahâlîl yani mahlûllerin hulvânından ve musâlahadan yüklü bir gelir elde etmiş ve bununla çocukları için büyük bir sünnet düğünü tertip etmiştir.⁶⁴⁴

Bahsi geçen her iki dönem de muhtemelen valinin hulvân gelirinin çok artması sebebiyle bazı düzenlemeler yapıldığı dönemlerdir. Öncelikle önceki bölümlerde anlattığımız üzere 1671'de Kara İbrahim Paşa Mısır irsâliyesini artırmak üzere bazı reformlara girişmiştir. Bunlardan bir kısmı hulvân ile alakalıdır. Bu tarihe kadar hulvân ödemeleri Mısır hazinesinin düzenli gelir kalemleri arasında yer almıyordu. Ancak yapılan düzenlemelerle artık vali hulvân ödemelerinden kendisine ayrılan kısmın karşılığı olarak Mısır hazinesine belirlenmiş bir meblağı senelik olarak ödemeye başlamıştır. Bu da hazinenin hulvân geliri olarak kaydedilmiştir.⁶⁴⁵ İbrahim Paşa'nın reformları ile hazineye giden yedi kalemin içinde "beher sene vali-i Mısır tarafından ber vech-i maktû tekml-i hazine için mahlûlâtan vaki olan hulvân-i kurâ tahtında matlub 40 kîse mal" da sayılmıştır.⁶⁴⁶ Bu da 1 milyon paraya eşittir. Bunun yanında kaçan, idam edilen, sürgüne gönderilen kişilerden mahlûl kalan mukataaların hulvânının tamamı yine sultana ait kalmıştır. Çelebi İsmail Paşa'nın döneminde ise muhtemelen hulvân gelirlerinin artması neticesinde valinin Mısır hazinesine ödediği hulvâna ilk kez zam yapılmıştır. İsmail Paşa irsâliye miktarını artırmak amacıyla düzenlemeler yaparken hulvâna da 625.000 paralık bir ilave

⁶⁴³ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, s. 155, 455.

⁶⁴⁴ Cebertî, *Acâibü'l-Âsâr fi't-terâcimi ve'l-ahbâr*, c. 1, s. 158.

⁶⁴⁵ Shaw, *The Financial and Administrative Organization*, s. 36.

⁶⁴⁶ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, s. 155. Bu dönemde irsâliyenin tamamı 1200 kîse, ziyadesi 20 bin paradır. s. 156-158.

yapmıştır. 1671 yılında 1 milyon para olarak belirlenen hulvân meblağı, daha sonra *ziyade* ve *muzâf* adı altında yapılan ilavelerle artırılarak yaklaşık 2,1 milyon paraya kadar ulaşmıştır. Belirlenen mâl-i hulvân meblağları ve yıllarına göre yapılan artışlar aşağıdaki listeden okunabilir:⁶⁴⁷

Yıllar (hicri/miladi)	Mâl-i hulvân (para)
1082/1671 – 1107/1695	1.000.000
ziyade (1107/1695)	625.000
1107/1695 – 1155/1742	1.625.000
muzâf (1155/1742)	238.000
1155/1742 – 1174	1.863.000
muzâf (1174/1761)	250.000
1174/1761 – 1212/1797	2.113.000

Tablo 4: Yıllara Göre Valinin Ödemesi Gereken Hulvân Meblağları

1671'den 1797'ye kadar valinin ödediği hulvân geliri keşûfiye-i kebîr ve cizyelerle beraber Mısır hazinesinin kişilerden aldığı sabit gelirlerini oluşturmuştur. Bu tarihler arasında mültezimler hem valiye hem de sultana hulvân öderken, vali de hulvân gelirinden sabit bir meblağı yine hulvân adıyla Mısır hazinesine ödemiştir. Bu meblağ doğrudan İstanbul'a gitmiyorsa da Mısır hazinesinin gelirlerini artırdığı için irsâliyenin artmasına vesile olmuş olmalıdır. Valinin Mısır hazinesine ödediği hulvân bedeli sabitletmiştir. Dolayısıyla mahlûl satışlarının kendisine ayrılan kısmından elde ettiği gelirin ödediği sabit meblağ haricindeki kısmı ona kalmaktadır. Shaw 18. yüzyıl için valinin gelirinin ortalama 15 milyon para olduğu ve bazen 25-30 milyon paraya kadar çıkabildiğinden hareketle hazinenin valinin hulvân gelirlerinin yüzde 6'sından fazlasını almadığını tespit etmektedir.⁶⁴⁸

18. yüzyıl başında iç karışıklıklar esnasında mahlûllerin sayısı artıp iltizamları alma konusunda memlûk hizipleri yarışmaya başlayınca mahlûlât defteri tutulmaya başlanmıştır. Bu sayede merkezi idare mahlûlleri takip etmek istemiş ve merkezden gönderilen bir kişi buna ihtimam göstermiştir.⁶⁴⁹ Bu dönemde ayrıca çatışmalar esnasında hayatını kaybeden memlûk beylerinin mahlûl gelirlerinin yanında -muhtemelen iktidara gelen gruba karşı kaybeden taraf

⁶⁴⁷ Shaw, *The Financial and Administrative Organization*, s. 289, 36, 295, 168; Cemalüddin, *Tarih-u Mısır*, c. 4. s. 1075.

⁶⁴⁸ Shaw, *The Financial and Administrative Organization*, s. 142, 168, 295, 326-327.

⁶⁴⁹ Hathaway, *The Politics of Households in Ottoman Egypt: The Rise of Qazdağlıs*, s. 59.

olmaları sebebiyle- tüm mallarının satışından gelen meblağ da *beytülmal* olarak hulfânâ dahil edilmiş ve beraberinde İstanbul'a gönderilmiştir. Bu haliyle hulfân Osmanlı'nın Mısır'daki en önemli gelir kaynağı haline gelmiştir. Buna benzer bir uygulamanın ilk örneklerinden olarak 1671'de İbrahim Paşa reformlar esnasında sahte görevlerle maaş alanları tespit edip mallarına el koyarak sultanın hulfânı olarak merkeze yollamıştı.⁶⁵⁰

Bazı yazarlar 18. yüzyılın başlarında Mısır'da yaşanan karışıklıklarda hulfân gelirlerini artırmak isteyen valilerin rolüne dikkat çekmektedir. Winter, valilerin 1711 iç savaşı gibi karışıklık dönemlerinde kendi çıkarları doğrultusunda tarafları manipüle ederek iltizamların ölüm veya kaçma gibi sebeplerle boş kalması neticesinde yeni mültezimlerin hulfân ödemek durumunda kalmasını sağladığını iddia etmektedir. Buna 1728-29 senesinde Mısır'a vali olan Bekir Paşa'nın önceki vali Mehmed Paşa'nın bakiyesinin 275 kîse olduğu iddiasını kabul etmediğini örnek gösterir. Nitekim Mehmed Paşa döneminde kırk sancakbeyi ve 12 kethüda, ağa ve memur öldürülmüştür. Oysa örneğin 1695-6 döneminde vali olan İsmail Paşa iki yıldan az görevde olmasına ve büyük bir ziyafet düzenlemiş olmasına rağmen 2000 kîse bırakmıştır. Valinin iç karışıklıklardaki rolü bir kenara, böyle dönemlerde mahlûllerden gelirlerinin artması beklenir. Ancak bu örnekte Mehmed Paşa hulfânı merkeze göndermemek için kayıt dışı bir şekilde musâlaha yapmış gibi görünmektedir. Bu itiraz neticesinde Mehmed Paşa, Bekir Paşa'yı alaşağı etmeleri veya Cidde'ye gitmesini sağlamaları için orduya 600 kîse rüşvet teklif etmiştir.⁶⁵¹

18. yüzyılda Osmanlı idaresinin zayıflamasının da etkisiyle hulfânın ödenmesinde bazı sıkıntılar yaşandığı görülmektedir.⁶⁵² Bu durum üzerinde yüzyılın başındayken hizipler arasında yaşanan iç çatışmalar esnasında Osmanlı idaresinin güçlü gördüğü tarafın yanında yer almasının etkisi vardır. Malikâne fermanının metnini kaleme alan Köse Halil, Mısır valiliği sırasında (1710-1711) Zülfikârîye hizbini desteklediği için Kâsîmiye taraftarları tarafından valilikten indirilmiştir. İki hizip arasında başlayan çatışmalarda Kâsîmiye reisi İvaz Bey öldürülmüş, yerine Yusuf Bey el-Cezzar gelmiştir. Yusuf Bey, vali yerine kâimmakâm olan Kansu Bey ile başka bazı taraftarlarıyla arasında geçen bir konuşmada "Adaleti düşen kişiden hulfânü'l-bilâdın düştüğüne dair bana atadığınız kâimmakâmdan bir ferman ve atadığınız naib-i şer'den bir hüccet verin. Hulfânı askerlere harcayalım" demiş ve Zülfikârîye'yi alt etmek için plan yapmıştır.⁶⁵³ Burada

⁶⁵⁰ Shaw, *The Financial and Administrative Organization*, s. 313, 287.

⁶⁵¹ Winter, *Egyptian Society Under Ottoman Rule*, s. 57-58.

⁶⁵² Cebertî, *Acâibü'l-Âsâr fi't-terâcimi ve'l-ahbâr*, c. 1, s. 271.

⁶⁵³ Cebertî, *Acâibü'l-Âsâr fi't-terâcimi ve'l-ahbâr*, c. 1, s. 76, 179. İç çatışmaların ayrıntısı için bkz. Râşid Mehmed Efendi, *Târih-i Râşid ve Zeyli*, c. 2, s. 867-870.

hulvânın ödenmemesinin sebebi idaecinin adaletsiz olduğu düşüncesidir. Yine 1730'da hulvân bedellerinin bazıları beyler tarafından ele geçirilmiş ve Yirmisekiz Çelebi Mısır'dan hulvânı tahsil etmek için I. Mahmud tarafından görevlendirilmiştir.⁶⁵⁴ Başka bir örnekte Bekir Paşa yerel güçler tarafından birçok kişi öldürüldükten sonra tahttan indirilerek öldürülen kişilerin hulvân-i bilâdından da mahrum bırakılmıştır.⁶⁵⁵ Bazı hizipler kontrol ettikleri köylerin hulvânını ödemedikleri gerekçesiyle idareyle gerilim yaşamıştır.⁶⁵⁶

Hulvânın tam olarak gönderilememesinde müzayede yerine musâlaha yapılarak daha az bir meblağın valiye ödenmesinin de etkisi vardır. Aslında mültezimler çoğunlukla ölmeden önce *tenâzül* yani ferağ belgesi çıkararak vârislere devrediyor ve ölümünden sonra satılmasını engellemiş oluyorlardı. Ancak kişi beklenmedik bir şekilde savaş veya hastalık sebebiyle öldüyse ya da kaçtıysa vârisleri valiyle anlaşarak musâlaha bedeliyle alıyorlardı.⁶⁵⁷ Bu nedenle sözü geçen uygulama sınırlandırılmıştır. Buna göre sadece mültezimlerin doğal yolla ölmesi durumunda musâlaha yapılabilecektir. İdam edilen veya savaşta ölen ve kaçanların mahlûllerinden hulvân alınacaktır.⁶⁵⁸ Bu da Osmanlı idaresinin sadece geliri valiye giden hulvân kısmı için bu uygulamaya izin vermiş olduğunu göstermektedir. Yüzyılın ortalarında yapılan bir düzenlemeyle iltizamların vasiyet bırakılmaya başlandığı görülmektedir. 1744'te ölen mültezimin mukataası vârislerinden biri adına vasiyetle kaydedilmişse musâlaha bedeliyle alınabileceğine dair bir karar çıkmıştır. Bu bedel de valinin geliri olmuştur.⁶⁵⁹ Yine memlûk beylerinin valiye ödemeleri gereken hulvân ve diğer ödemelerini düzgün şekilde yapmamalarından dolayı valinin gelirlerindeki azalmayı telafi etmek amacıyla ona darphane gelirlerinden valiye bir gelir de oluşturulmuştur.⁶⁶⁰

Hulvânın azalmasında etkisi olan bir diğer etken bu dönemde mukataa satışlarında *vedîa*⁶⁶¹ uygulamasının başlamasıdır. Buna göre satıştan sonra bedeli derhal ödeyemeyecek

⁶⁵⁴ Demurdâşi, *ed-Durratü'l-Musâne fi Ahbâri'l-Kinâne*, s. 238; Çelebizade İsmail Âsım Efendi, *Târih-i Râşid ve Zeyli*, c. 3, s. 1504.

⁶⁵⁵ Muhtemelen 1739'da. Cebertî, *Acâibü'l-Âsâr fi't-terâcimi ve'l-ahbâr*, c. 1, s. 225.

⁶⁵⁶ Hathaway, *The Politics of Households in Ottoman Egypt: The Rise of Qazdağlıs*, s. 79; Cebertî, *Acâibü'l-Âsâr fi't-terâcimi ve'l-ahbâr*, c. 2, s. 57.

⁶⁵⁷ Cemalüddin, *Tarihu Mısır*, c. 9, s. 250-251.

⁶⁵⁸ Shaw, *The Financial and Administrative Organization*, s. 38.

⁶⁵⁹ Mücahide Nihal Engel, *Ottoman Egypt in the Mid Eighteenth Century- Local Interest Groups and Their Connection with and Rebellions against the Sublime Porte and Resistance to State Authority*, Birmingham Üniversitesi Doktora Tezi, 2017, s. 226.

⁶⁶⁰ Hüseyin Efendi, *Tertibü'd-diyâri'l-Mısriyye*, s. 363-364.

⁶⁶¹ ودیعة

durumda olan mültezimler *vedîa* adıyla depozito verip kalanını taksitle ödeme yoluna gidiyorlardı. Bu gibi uygulamalar genellikle sultanın hâssası olan kısımlarda cereyan ediyordu. Dolayısıyla sultanın hulvânının azalmasında valinin kendisine bir geliri olmayan hulvân kısımlarının rayiç değerinde satışına yeterince özen göstermemesinin etkisi vardır. Ayrıca bu yüzyılda hulvân mültezimin özel kişilere olan borçlarını karşılamak üzere kullanılmıştır. Bu durum yaygınlaştıkça örneğin 1728’de ve 1758’de hulvân gelirlerinin artırılması amacıyla borçların ödenebilmesi için hulvânın rehin konulmuş olması şartı getirilmiştir. Ancak zamanla rehin konulmasa da borç ödemesi geçerli olmuştur.⁶⁶² Bu durum iltizamın özel mülke, hulvânın da satın alma bedeline yaklaştığının göstergesidir.

Bu gibi nedenlerle azalan veya gönderilmeyen hulvânın gönderilmesine riayet edilmesi gerektiğine dair çok sayıda ferman çıkarılmış ve merkeze gönderilecek olan pay için özel görevliler yollanmıştır.⁶⁶³ 1749-50 yılına ait bir fermanan anlaşıldığı kadarıyla ulema hulvân akçelerinin gönderilmesinde hususunda yapılan keyfi uygulamaların önüne geçme ve hulvânın gönderilmesini sağlama hususunda aracı konumdadır. Bu işe riayet etmeleri Osmanlı idaresi tarafından kendisinden beklenmektedir. Fermana bu görevlerini yerine getirmedikleri için ulema sert bir dille uyarılmaktadır. Buna göre “hulvân maddesi hücec-i şerî’at-i Nebeviyye ile taahhüdleri mesbûk olan emvâlden mütehattimetü’l-edâ-i dîn-i mübîn kabilinden mûmâtale kabûl etmeyecek mevâddan olmağla” bu husustaki hatalı tavırlarından vazgeçip “kusûr hulvânı an-nakdin mübâşir-i mûmâ-ileyhe teslîm” ve Âsitâne-i aliyyeye irsâl edilmesi emredilmiştir. Bu fermanan kısa bir süre sonra ulemanın dahliyle bir sene sonra irsâliye geçmiş senenin irsâliyesiyle beraber gönderilmiştir.⁶⁶⁴ 1766 tarihli bir hükümde eski Mısır emirlerinden şeyhülbeled Ali Bey’in “tard ve teb’id” olunması dolayısıyla onun ve çırağı Mehmed Bey’in hulvânlarının nakit olarak gönderilmesi istenmiştir. 1791 tarihli bir hükümde ise vefat eden şeyhülbeled, emirler ve ocak ricalinin mukataatlarının fûruht olup hulvân akçelerinin derhal İstanbul’a iletilmesi emredilmiştir.⁶⁶⁵

1767’de vali olan Bulutkapan Ali Paşa (Ali Bey el-Kebîr) diğer ödemelerle beraber ele geçirdiği mukataaların 50 milyon para değerindeki hulvânını ödemeyi kabul etmiştir. Ancak daha sonra Osmanlı idaresine isyan ederek bağımsızlık ilan etmeye çalışmıştır. Bu zamana kadar

⁶⁶² Shaw, *The Financial and Administrative Organization*, s. 36-37.

⁶⁶³ Musalaha ve hulvân talep etmek için kapıcının geldiğine dair bkz. Cebertî, *Acâibü’l-Âsâr fi’t-terâcimi ve’l-ahbâr*, c. 2, s. 159. Winter, *Egyptian Society Under Ottoman Rule*, s. 58.

⁶⁶⁴ Beyaz, *Osmanlı Mısır’ında Ulema-Siyaset İlişkisi: Ezher Örneği*, s. 209-210.

⁶⁶⁵ Gül, *18. Yüzyılda Mısır’da Şeyhü’l-Beledlik*, s. 97, 115.

Osmanlı idaresi Mısır'daki memlûk hiziplerinin çatışmalarını desteklemek veya onlardan güçlü olanı desteklemek suretiyle hakimiyetini sürdürmeyi amaçlamıştı. Bu zamandan itibaren strateji değiştirerek merkeze en yüksek hulvânı göndermeyi vaat eden memlûk liderini desteklemeye başlamıştır. Bu durum Osmanlı idaresinin Mısır'daki amacına yani olabildiğince yüksek gelir elde etme amacına uygundur. Bu nedenle 1779'da hulvânı ödemeye devam ettiği müddetçe Murad ve İbrahim Beylerin liderliğini tanımıştır. Hulvânı göndermeyi ihmal ettiklerinde ise Osmanlı idaresi tarafından müdahale gerçekleşmiştir.⁶⁶⁶ Nitekim daha önce geçtiği üzere 1780'lerden sonra nüfuzlu Memlûk Beyleri İbrahim ve Murat beyler keyfî hareket etmeye başlamış, hem Hicaz'a gönderilmesi gereken buğdayı hem de beytülmale gönderilmesi gereken hulvânı kendileri için kullanmaya başlamıştır. 1786'da Cezayirli Gazi Hasan Paşa askerî birliğiyle Mısır'a gönderilmiş ve yaptığı reformlardan sonra hulvânı tekrar ödemeye devam etmişler, bunun karşılığında mukataa gelirlerine dokunulmamıştır. Shaw'a göre bu seferin temel amacı hulvânın ödenmesini sağlamaktır.⁶⁶⁷

Hulvân veya musâlaha devlet ve mültezim arasındaki hukukun pekiştirilmesini sağlama işlevi de görmekteydi. Nitekim mültezim geniş haklara sahip olup ölümünden sonra vârislerine bu hakkı devredebiliyor olsa da araziyle arasında bir mülkiyet ilişkisi söz konusu değildi. Arazinin her el değiştirdiğinde devletin böyle bir bedel alması devlet için ek gelir ifade etmesinin yanında hem yeni mültezimin haklarını tasdiki hem de onun malik olmadığının bir hatırlatıcısıydı.⁶⁶⁸ Bu nedenle hulvânı göndermeyi reddedenlere karşı başlatılan Hasan Paşa'nın Mısır seferi bazı araştırmacılar tarafından "Mısır'ın ikinci kez işgali" anlamını taşıyordu. Nitekim bu sefer ile devlet memlûklere o toprakların hakimi ve maliki olmadıklarını hatırlatmıştır.⁶⁶⁹

1793'e gelindiğinde Mısır beyleri Hasan Paşa'nın hulvân ve ceyb-i hümayûn olarak gönderilmesini şart koştuğu ödemelerden şikayetçi olduklarını III. Selim'e yazılı olarak bildirmişlerdir. III. Selim de bu talebi kabul ederek bunların kaldırılmasına dair emir göndermiştir.⁶⁷⁰ Osmanlı arşiv belgeleri arasında tespit ettiğimiz en geç tarihli belge 1208/1794

⁶⁶⁶ Shaw, *The Financial and Administrative Organization*, s. 298, 314, 9-10.

⁶⁶⁷ Shaw, *The Financial and Administrative Organization*, s. 9-10; Winter, *Egyptian Society Under Ottoman Rule*, s. 58.

⁶⁶⁸ Muhammad Hakim 18. yüzyılın sonundan itibaren kayıtlarda yer alan damima (ضميمة) isimli bir başka ödemeyi aynı kontekste ele almaktadır. Muhammad Hakim, "A Multiplicity of Rights: Rural-Urban Contradictions in Early Nineteenth-century Egyptian Land Ownership", *Money, Land and Trade: An Economic History of the Muslim Mediterranean*, ed. Nelly Hanna, London: I.B.Tauris, 2002, s. 58.

⁶⁶⁹ Hakim, *A Multiplicity of Rights: Rural-Urban Contradictions in Early Nineteenth-century Egyptian Land Ownership*, s. 58.

⁶⁷⁰ Hüseyin Efendi, *Tertîbü'd-diyâri'l-Mısriyye*, s. 366.

tarihli olan III. Selim’e ait bu fermanıdır.⁶⁷¹ Fermanda Cezayirli Hasan Paşa’nın hulvânı merkeze göndermeleri için Memlûk Beyleri üzerine gittiğine işaret edilerek bunun yanlış olduğu ve hulvânın valinin hakkı olduğu belirtilmiştir. Fermanda önce hulvânın tanımı yapılmış ve Cezayirli Hasan Paşa’nın faaliyetlerine işaret edilmiştir. İhtisarla alacak olursak:

“Hulvân dedikleri Mısır ikliminin mukataatından mahlûl ve kasr-ı yed vukuunda devlet-i aliyyenin mukataat-ı miriyesi misillü muaccele ve resm-i kasr-ı yedi akçesidir, ancak o mekule hulvân akçeleri canib-i mirîye aid olmayıp Mısır valilerine aid idüğü malum-i veliyy-i nimetleri olan mevâddandır, lakin bundan akdem firari beylerin hizmetlerinin mukataalarını Kapudan-ı esbak müteveffa Cezayirli Hasan Paşa merhum zabt ve ahara fûruht ve muaccesesi üç bin bu kadar kîseye iblağ olarak tahsili için baş muhasebe-i hümâyûndan mukaddema evâmîr-i aliyye isdar etmişti, velhasıl hulvân iktizasına göre ... ferman sadır olmuştur.”

Fermanda hulvânın tanımı yapılırken muaccele ve kasr-ı yed resmine benzediği belirtilmiştir. Mısır’daki mahlûllerden ve kasr-ı yed işlemlerinden alınan hulvân esasen valiye gitmesi gerekirken Hasan Paşa reformları esnasında irsâliyyeye dahil edilmiştir. Fermanda Hasan Paşa’nın hulvân ve ceyb-i hümâyûnu mirîye alma işini fuzulî olarak yaptığı, hulvânın muhdis ve zulüm olduğu ve padişahın buna rızası olmadığı gerekçesiyle bu iki ödemenin kaldırılmasına dair talep geldiği belirtilmiştir:

“(Merhum Hasan Paşa) gıyabımızdan malikânelerimizi ve tevabiatımızın ... fuzulî bey’ ve muaccelatından hasıl olan emvâlin öşr-i mi’sârını sa’y yüzünden hulvân namıyla tezkir-i devlet-i aliyyeye arz-ı sadakat etmiş olmakla bu mekule medar-ı zulmiyye-i muhdiseye Padişah-ı âlempenâh Efendi’nin rıza-yı hümâyûnları olmadığı cümlemizin meczumlarımızdır diye ceyb-i hümâyûn ve hulvân akçelerinin külliyyen ref’ ve afvını niyaz ettiklerin ve irsâliye malı hususu zikr olunduğu üzere sâl-be-sâl canib-i mirîye deynimiz olup...”

Netice itibariyle Cezayirli Hasan Paşa reformları esnasında konulan “ceyb-i hümâyûn akçesiyle mal-i hulvânın edasına kadr-i sebat olamayıp külliyyen afvı niyazında oldukları” belirtilmiştir.

III. Selim’in valinin hulvân gelirlerini kendisine iade etmesi bu dönemdeki keşûfiye düzenlemeleriyle ilgili olabilir. Nitekim 1765’ten 1801’e kadar keşûfiye gelirleri 15 kat artmıştır. Bu iki tarih arasında elimizde bir mukataa defterinin bulunmamasından dolayı tam tarihi tespit edemiyor olsak da bu ara dönemde keşûfiye köylerinin gelirleri merkeze alınmıştır.⁶⁷² 1794’teki

⁶⁷¹ BOA Osmanlı Arşivi, *Cevdet Maliye*, 19/886.

⁶⁷² Genç, *Osmanlı Mısır’ında Bir Yerel Hazine Örneği: Keşûfiyye*, s. 113.

hulvânın kaldırılmasına dair fermanda hulvânın valinin hakkı olduğu vurgusu, keşûfiye köylerinin gelirlerinin merkeze alınmasından kaynaklı olabilir. Nitekim hulvân önceden geçtiği üzere bir bakıma keşûfiye köylerinden gelen gelirlerin valiye bırakılması karşılığında merkeze iletiliyordu. III. Selim her ikisinin birden merkeze alınmasını tasvip etmemiş olmalıdır. Ancak elimizde bu dönemde keşûfiye-i sağırin merkeze ne zamandan itibaren gittiğini gösterecek bir mukataa defteri bulunmadığı için kesin bir şey söylemek güçtür.

Shaw hulvânın merkeze gönderilmek yerine valiye kaldığı tarih olarak Fransız işgalini gösterir. Ona göre Mısır işgal edildikten sonra hulvân merkeze gönderilmemeye başlanmıştır.⁶⁷³ Anlaşılan o ki Shaw III. Selim dönemine ait fermanı görmediği için bütçelerde hulvânın görülmemesini işgal olayına bağlamıştır ki arada sadece birkaç yıl bulunması da onu bu tespite yöneltmiş olabilir. Yine de hulvânın gönderilmesinin 1793'te sonlandığını söylemek için III. Selim'in bu kararının Fransız işgaline kadar geçerliliğini koruduğunu varsaymak gerekir. İşgale kadar III. Selim'in saltanatta kalmış olması kararın da geçerliliğini koruduğunu düşündürten ilk etkidir. *Encyclopedia of Islam*'da hulvânın Napolyon'un 1798'deki işgalinin hemen öncesinde "Mısır hükümeti için" ek gelir oluşturduğu belirtilmiştir.⁶⁷⁴ Bu ifade de işgalin yapıldığı dönemden önce hulvânın valiye bırakılmış olduğuna işaret etmektedir. Bunu doğrulayan bir başka ifade Fransız işgalinden sonra Mısır'daki durum hakkında sorulan sorulara cevap veren Ruznameci Hüseyin Efendi'ye aittir. Kendisine "Beylerbeyi'nin gelirleri nelerdir?" diye sorulunca hulvân gelirlerini onlar arasında zikretmiştir.⁶⁷⁵ Netice itibarıyla Fransız işgalinden önce hulvânın valinin gelirleri arasında olması muhtemeldir.

Fransız işgali sırasında mültezimler yeni hükümete sekiz senelik kâra eşit olacak şekilde hulvân ödemeye devam etmişlerdir.⁶⁷⁶ Mehmed Ali Paşa'nın idaresi döneminde 1809'da yapılan toprak reformu esnasında iltizamlardan ve bir çeşit vakıf olan rezkalardan üç veya beş yıllık kâra göre hulvân alındığı görülmektedir.⁶⁷⁷ Ancak bu dönemden itibaren hulvân İstanbul'a gönderilmemiştir.

1801'de Fransız işgalinden sonra vergilerle ilgili bir defterde bazı vergi türleri geçmektedir. Bunlardan *beyânat* gelirini Osman Onur Genç malikânedeki muacceleyle

⁶⁷³ Shaw, *The Financial and Administrative Organization*, s. 9, 314.

⁶⁷⁴ "Hulwan", *Encyclopaedia of Islam, Second Edition, Glossary and Index of Terms*, s. 274.

⁶⁷⁵ Hüseyin Efendi, *Tertîbü'l-Âsâr fi'l-Mısriyye*, s. 335.

⁶⁷⁶ Cebertî, *Acâibü'l-Âsâr fi't-terâcimi ve'l-ahbâr*, c. 2, s. 610, 203.

⁶⁷⁷ Cebertî, *Acâibü'l-Âsâr fi't-terâcimi ve'l-ahbâr*, c. 3, s. 262-264, 258.

benzetmiştir. Ona göre beyânât karyeler iltizama verilirken mültezimin devlete ödediği ve açık artırmada belirlenen meblağ yani muaccele gibi olabilir. İşaret ettiği bir başka vergi *et-tahrîrû'l-müstecir* ise kiralayan kişinin yıllık olarak ödediği sabit bedel olarak açıklanmıştır. Her ikisi de karyesine göre âlâ, evsat, ednâ olarak üç gruptur. Beyânât meblağının ikinci sabit meblağın yaklaşık üç buçuk katı olduğuna işaretle bunun malikâne muaccesine benzediğini belirtmiştir. Ona göre bu ikisi beraberce malikânenin muaccesesi ve mâlî gibidir.⁶⁷⁸

Hulvân gelirleri temel olarak padişah ve vali arasında bölüşülmüştü. Bununla beraber bazı başka görevlilerin de hulvândan payları olduğu anlaşılmaktadır. Hüseyin Efendi bunlardan bahsederken valinin, defterdarın ve çavuşlar kethüdasının hulvân-i bilâdi'l-emvâttan yani ölen mültezimlerin beldelerinin satışından gelen hulvândan geliri olduğunu belirtmiştir.⁶⁷⁹ Divan efendisinin gelirlerini sayarken “hulvândan kendisi için ayrılmış bir meblağ” ifadesini kullanmıştır.⁶⁸⁰ Mısır'daki sistemde tek bir gelirin tek bir kişiye tahsis edilmediği, diğer ödemelerin de kişiler arasında bölüştürüldüğü anlaşılmaktadır.

Esasen mukataayı üstlenen kişi hulvânı ödemediyse mukataada tasarruf etmesine izin verilmiyordu.⁶⁸¹ Ancak bazı durumlarda hulvân talep edilmemiş veya hulvân ödemesi konusunda bazı kolaylıklar sağlanmıştır. Nitekim mahlûller devralındığında onların borcu da devralınmaktaydı. Dolayısıyla borç arttıkça hulvân ödeyerek mahlûlü üstlenmeye talip bulunamamasından endişe ediliyordu. 1711'de mirîye yüklü bir miktar borç bırakan Hüseyin Bey'in mahlûlâtı için Ali Bey'in “meccânen verilse” almayacağını belirtmesi buna örnektir.⁶⁸² Bazen hulvân alınmadan veya çok az bir miktar hulvânla veya hulvânın üçte biri gibi bir meblağ ile anlaşma yapılabilmektedir.⁶⁸³ Hulvân olmadan babanın mukataalarının oğula verilmesi söz konusu olabildiği gibi bazen de oğlu ölen bir anneye hulvânsız şekilde verildiği görülmektedir.⁶⁸⁴

⁶⁷⁸ Genç, *Osmanlı Mısır'ında Bir Yerel Hazine Örneği: Keşufiyye*, s. 94-95, 114.

⁶⁷⁹ Hüseyin Efendi, *Tertîbü'd-diyâri'l-Mısriyye*, s. 335, 338, 340, 371.

⁶⁸⁰ Hüseyin Efendi, *Tertîbü'd-diyâri'l-Mısriyye*, s. 336. Ayrıca hulvân kelimesini kullanmasa da “takâsit için temkînât yapanlardan” alınan paralardan bir kısmının tercüman, hazinedar, mühürdar gibi mansıpların gelirinin bir kısmını oluşturduğunu belirtmiştir. s. 335-336.

⁶⁸¹ Mahmud, *el-Ardu ve'l-fellâh fî Saîdi Mısır*, s. 80.

⁶⁸² Beyaz, *Osmanlı Mısır'ında Ulema-Siyaset İlişkisi: Ezher Örneği*, s. 221-222.

⁶⁸³ Cebertî, *Acâibü'l-Âsâr fî't-terâcimi ve'l-ahbâr*, c. 1, s. 95, 275.

⁶⁸⁴ Cebertî, *Acâibü'l-Âsâr fî't-terâcimi ve'l-ahbâr*, c. 1, s. 171, 216.

Mültezimlerden alınan hulvân bedelinin başlarda mültezimin senelik kârının 1⁶⁸⁵ ilâ 3⁶⁸⁶ katı kadar olduğu anlaşılmaktadır. Daha sonraki dönemlerde ise normalde 7⁶⁸⁷ veya 8⁶⁸⁸ katı kadar olduğu, eğer musâlaha yapıldıysa 3 katı kadar alındığı⁶⁸⁹ görülmektedir. Mısır'daki mültezimlerin evladının yanında kendi hizbindeki memlûkleri, karısı ve diğer yakınları hulvân ödeyerek mahlûlünü alabilmektedir.⁶⁹⁰ Sonraki dönemlerde hulvânın bir kısmının peşin, kalan kısmının da *bakiye* veya çoğuluyla *bevâkî* adıyla üç taksitte verildiği görülmektedir.⁶⁹¹

Hulvân ödemelerinin sadece iltizamların alınması esnasında değil, aynı zamanda mansıpların/vazifelerin alınması esnasında ödenen bedel için de kullanıldığı anlaşılmaktadır. Örneğin ruznamecinin emri altında bulunan *efendiler* bu göreve hulvânla gelmekte ve iltizamda olduğu gibi ömrü boyunca bu görevde kalma hakkına sahip olmaktadırlar. Hüseyin Efendi bu efendilerden bahsederken atandıktan sonra ölümü veya açık bir hıyaneti olmadıkça tebdil ve tağyirinin mümkün olmadığını, öldükten sonra da kitabette ehilse onun evladı veya memlûklerinden birinin atandığını ve sultan naibine hulvân ödemeleri karşılığında göreve gelebileceklerini belirtmektedir.⁶⁹² Yine şurta ve ihtisab görevleri iltizamla satılmaya başlandığında satış bedeli hulvâna dahil edilerek padişaha gönderilmeye başlanmıştır.⁶⁹³ Ayrıca *ulûfe mahlûlatının* yani yedi ocaktaki ulûfeli bir kişi öldüğünde mahlûlünün satışından elde edilen gelirin valinin geliri olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁹⁴ Bununla beraber bu gelire hulvân denilip denilmediği net değildir. Esasen valiye ödenen keşûfiyelerin bir kısmı da göreve ilk kez gelinmesi esnasında ödenmektedir. Bazı mansıpların satış bedeli hulvân adı altında padişaha gönderilip valiye ayrıca keşûfiye ve ilbâsiye adı altında ödeme yapıldığı görülmektedir.⁶⁹⁵ Dolayısıyla valiye ödenen ve sultana ödenen mansıp bedelleri ismen bu şekilde ayrılmış olabilir. Bunun yanında eserlerde *hulvânü's-sancakiyye* ve *hulvânü'l-vazîfe* şeklinde ibareler de geçmektedir. Cebertî'de nakledilen bir olayda Çelebi İsmail Paşa döneminde paşanın tertip ettiği tebrik toplantısına

⁶⁸⁵ Mahmud, *el-Ardu ve'l-fellâh fî Saîdi Mısır*, s. 19.

⁶⁸⁶ Hüseyin Efendi, *Tertîbu'd-diyâri'l-Mısriyye*, s. 352, 364.

⁶⁸⁷ Örneğin 1744'te. Engel, *Ottoman Egypt in the Mid Eighteenth Century*, s. 226.

⁶⁸⁸ Cemalüddin, *Tarihu Mısır*, c. 9, s. 249 250; Shaw, *The Financial and Administrative Organization*, s. 34-35.

⁶⁸⁹ Shaw, *The Financial and Administrative Organization*, s. 38.

⁶⁹⁰ Hüseyin Efendi, *Tertîbu'd-diyâri'l-Mısriyye*, s. 353; Ğurbâl, *Mısır inde Mefriki't-turuk*, s. 380.

⁶⁹¹ Cebertî, *Acâibü'l-Âsâr fî't-terâcimi ve'l-ahbâr*, c. 2, s. 57, 81; c. 1, s. 271-272.

⁶⁹² Hüseyin Efendi, *Tertîbü'd-diyâri'l-Mısriyye*, s. 349, 363.

⁶⁹³ Shaw, *The Financial and Administrative Organization*, s. 99-100.

⁶⁹⁴ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, s. 416. Ulufelerden mahlûl kalan olmadıysa vali "her akçe için yirmi beşer kuruşa sulh" ederdi.

⁶⁹⁵ Shaw, *The Financial and Administrative Organization*, s. 99-100.

gelmeyen iki beyden yirmi dörder kîse olarak hulvânü's-sancakiyye talep edilmiştir. Beylerden biri bu meblağı vermeyi reddedince azledilmiştir.⁶⁹⁶ Sancakbeylerinden mansıbı karşılığında alındığı anlaşılan bu hulvândan Demurdâşî de bahsetmektedir.⁶⁹⁷

Valinin ödediği hulvânın valinin o mansıba gelmek için ödediği câizeden farklı bir meblağ olduğunu belirtmekte fayda vardır. Hulvân Mısır hazinesine ödeniyorken câizesi en yüksek bölgelerden olan Mısır valiliğine gelmek için sadrazam ve maiyetindekilere bir miktar para verilirdi. Câize veya *pişkeş* (*peşkeş*) olarak adlandırılan bu uygulama mansıba gelmeden önce verilmeye başlanmış ve kimilerince (Koçi Bey gibi) rüşvet olarak adlandırılmıştı.⁶⁹⁸ Validen alınan câize tuğ câizesi ve mansıp câizesi olarak iki türlüydü. Mısır beylerbeyinin irsâliyesi fazla olduğu gibi câizesi de diğer vilayetlere göre fazlaydı.⁶⁹⁹ Câizeler de savaş zamanlarında sefer masrafları için mirîye alınabiliyordu. Örneğin 1109 yani 1597-98 senesinde yüksek câizeli Mısır'dan sadrazam ve bazı başka kimselere toplam yüz on kîse akçelik gelecek olan câizeleri mirîye alınmıştı.⁷⁰⁰ Valinin ödediği hulvân ise merkeze gitmeyip Mısır eyaleti giderleri için Mısır hazinesine alınıyordu.

İltizamların ve mansıpların idareciler tarafından hulvân karşılığında verilmesi haricinde bunların kişiler arasında alınıp satılması da mümkündür.⁷⁰¹ Kişinin mansıp veya vazifesini bir başkasına devretmesi ve bunun karşılığında bedel alması hakkında *ferağ*, *tenâzül*, *nüzul*, *ıskât* gibi kavramlar kullanılmıştır. Bu kavramlar bir kimsenin vazifesini veya menfaat mülkiyetini bir başkasına terk etmesi anlamına gelen hukuki kavramlardır.⁷⁰² Memlûkler döneminde iktâların bedel karşılığında ferağının mümkün olduğu ve bu işlemde beytülmalin gelir elde ettiği görülmektedir. Makrızî bu uygulamanın ilk kez Kalavun'un oğullarından Sultan Şaban döneminde 1345 yılında uygulandığını belirtmiştir. *Nüzul* ve *mukâyada* olarak adlandırılan uygulamalarla ecnâdü'l-halkanın iktâlarını para karşılığında birbirlerine veya ecnâddan olmayanlara vermeleri veya takas etmeleri mümkün olmuştur. Bu uygulamalar neticesinde ecnâdü'l-halka içindeki sivillerin zamanla çoğaldığını belirtmektedir. Vazife ve velâyetlere

⁶⁹⁶ Cebertî, *Acâibü'l-Âsâr fi't-terâcimi ve'l-ahbâr*, c. 1, s. 160.

⁶⁹⁷ Demurdâşî, *ed-Durratü'l-Musâne fî Ahbâri'l-Kınâne*, s. 35, 73. Bilâd ve sancak hulvânını bir arada kullanmaktadır. s. 247. Sancağının bilâdının hulvânı şeklinde de geçmektedir. s. 258.

⁶⁹⁸ Mustafa İsmet Uzun, "Câize", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1993, c. 7, s. 28-29.

⁶⁹⁹ Özer, *Osmanlı Devleti İdaresi'nde Mısır*, s. 58.

⁷⁰⁰ Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekâiyât*, s. 636.

⁷⁰¹ Mahmud, *el-Ardu ve'l-fellâh fî Saîdi Mısır*, s. 85.

⁷⁰² Muvâfi, *el-Ferâğ fî'l-vesâiki'l-Usmaniyye: neşr ve dirâse ve tahkik*, s. 57.

başvuranlar için özel divanlar kurulmuş, halka askerlerine katılan kişiler bunun karşılığında beytülmale senelik geliri kadar ödeme yapmaya başlamıştır. Bu işlem daha sonra kaldırılmış olsa da birkaç yıl sonra tekrar uygulamaya konulmuştur.⁷⁰³ Osmanlı dönemine gelindiğinde iktâlar kaldırılmış olsa da iltizamların ve vazifelerin bedel karşılığı ferağının söz konusu olduğu görülmektedir. Bu işlem neticesinde eski mutasarrıfın yeni mutasarrıftan aldığı bedele de hulvân denildiği anlaşılmaktadır.⁷⁰⁴ Bahsi geçtiği üzere bu işlemde kasr-ı yed resmi benzeri bir meblağ da yine hulvân adıyla alınmaktadır.

Netice itibariyle elde ettiğimiz veriler ışığında hulvân adı altında yapılan ödemelerin birbiriyle bağlantılı birçok ödeme için kullanıldığını tespit edebiliriz. Bunları sıralayacak olursak:

1- Hulvân mültezimlerin bir mukataayı üstlenirken ödediği iltizam bedelidir. Bu haliyle malikânedeki muaccele bedeli gibidir. Köylerin hulvânı anlamında hulvân-i kurâ, mahlullerin hulvânı anlamında hulvânü'l-mahâlîl ve ölenlerin (beldelerinin) hulvânı anlamında hulvânü (bilâdi')l-emvât şeklinde kaynaklarda geçmektedir. Senelik fâizin bir ilâ sekiz katı olarak alınmıştır. İki kısımdır:

- a. Eski mültezimin doğal ölümü veya feragat etmesiyle mahlûl kalan mukataaların gerek vârislerine gerekse de başkasına verilmesine esnasında yeni mültezimler, valinin özel geliri olmak üzere hulvân öder.
- b. Eski mültezimin vârisi olmadan ölmesi, savaş veya isyan neticesinde öldürülmesi veya sürgün edilmesi gibi sebeplerle mahlûl kalan mukataaların yeni mültezimleri, padişahın özel geliri olmak üzere hulvân öder. Bu hulvân irsâliyeyle beraber İstanbul'a gönderilir.

2- Mısır valisinin artan gelirleri karşılığında 1671'den itibaren Mısır hazinesine ödediği senelik sabit meblağa da hulvân denilmiştir. Bu kısım hulvân, eyaletin giderleri için harcanmak üzere hazine gelirleri arasına dahil edilmiştir.

3- Ölen mültezimin vârislerinin mukataayı devralmak için valiyle anlaşma yapıp mukataa müzayedeye çıkarılmadan rayiç olan hulvândan daha düşük olarak ödedikleri bedel-i musâlaha yerine hulvân kelimesi de kullanılmıştır. Senelik fâizin üç katı olarak alınan bedel valiye gitmektedir.

⁷⁰³ Makrızî, *el-Hutat*, c. 3, s. 382; c. 4, s. 130.

⁷⁰⁴ Abdü'l-mu'tî, *el-Âile ve 's-serve*, s. 175; Muvâfî, *el-Ferâğ fi 'l-vesâiki 'l-Usmaniyye: neşr ve dirâse ve tahkik*, s. 61; Mahmud, *el-Ardu ve 'l-fellâh fi Saâdi Mısır*, s. 83-84.

4- Ölen mültezimin hazineye borcu varsa veya isyan sonucu öldürüldüyse veya vârisi yoksa mahlûl kalan mukataalarının satışından gelen hulvânla beraber diğer mülkleri de satılıp bedeli padişahın hazinesine gönderilmiştir. Esasen *beytûlmal* olarak adlandırılan bu bedel çoğunlukla ayrıca belirtilmeyip ikisine birden hulvân da denilmiş, bazı kaynaklarda hulvân-ı emlâk olarak belirtilmiştir. Bu da irsâliyeyle beraber padişahın geliri olmak üzere gönderilen hulvân gelirine dahil edilmiştir.

5- İltizamdan daha geniş olarak bazı mansıplara gelen kişilerin ödedikleri bedele de hulvân denilmiştir. Bunlar kaynaklarda hulvânü's-sancakiye veya hulvânü'l-vazife olarak geçmektedir.

6- Hulvân ile devralınmış bir mukataa veya mansıbın başkasına devredilmesi esnasında yeni hak sahibinin eski hak sahibine ödediği meblağ için de hulvân kelimesi kullanılmıştır. Ferağ veya tenâzül adıyla anılan bu işlemde alınan kasr-ı yed resmi benzeri resime de hulvân denilmiştir.

7- Bazen vakıf arazilerde intifa hakkı elde edilmesi ve bu hakkın mirasçılar tarafından devralınması esnasında ödenen meblağa da hulvân denilmiştir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MALİKÂNE VE İLTİZAMIN İSLAM DEVLET GELENEĞİ VE HUKUKUNDAKİ YERİ

Malikâne uygulamasının temeli, çok erken dönemlerden beri İslam devletlerinde uygulanan iltizam ve iktâ uygulamalarıdır. İktâ Osmanlı öncesinde Memlûk Mısır'ındaki temel arazi uygulaması olması açısından mühimdir. Ayrıca iktâ adı altındaki veya bunlardan türemiş bazı uygulamalar iltizama benzemektedir. İktâ ve iltizam uygulamalarının bir kısmında malikânede olduğu gibi ömür boyu tasarruf hakkı verildiği, peşin bedel istendiği, senelik maktû bir vergi konulduğu görülmektedir. Bu nedenle öncelikle bu bölümde İslam devletlerinde örneğini gördüğümüz iktâ ve iltizam çeşitlerini ele alacağız.

İslam tarihindeki uygulamaların yanında iltizam ve benzeri uygulamaların hukukçular tarafından ele alındığı görülmektedir. Ayrıca Osmanlı fetva mecmualarında malikâneyle ilgili sınırlı sayıda fetvanın yanında iltizamla ilgili birçok fetvaya rastlanmaktadır. Bu bölümde, ikinci olarak, iltizam uygulamaları hakkındaki hukuki görüşler ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Malikânenin önceki iltizam uygulamalarından en önemli farkı, muaccele adı altında alınan ve senelik olarak ödenen mâl-i mirîden bağımsız olarak bir nevi tasarruf hakkını satın alma bedeli olan meblağdır. Osmanlı hukukunda peşinen ödenen bir meblağ veya yapılan bir masraf neticesinde kişiye geniş haklar sağlayan başka uygulamalar da mevcuttur. Bu bölümde son olarak bu uygulamalardan bahsedilecek ve malikâne ile olan benzerlik ve farklılıkları ele alınacaktır.

1. İslam Devletlerinde İktâ ve İltizam Uygulamaları

İslam tarihinde arazi yönetimi ve vergi toplama usulleri açısından karşımıza çıkan birkaç önemli kavram vardır.⁷⁰⁵ Bunlardan en önemlisi iktâ kavramıdır. Genel anlamıyla beytülmalin araziler üzerindeki birtakım haklarını bazı şahıslara devretmesi olarak tanımlanabilecek iktâ uygulaması İslam geleneğinde yaygın bir uygulama olmakla beraber çeşitli devletlerde farklı şekillerde tatbik edilmiştir. İktâ adı altındaki uygulamalarda siyasi otorite beytülmal adına tasarrufunda bulunan arazileri ya bir kimseye mülkü olmak üzere verir veya bir kimseye o arazileri kiralama hakkını devreder yahut sadece vergi toplama hakkını devreder. Bazı şartlarla

⁷⁰⁵ İslam'ın ilk dönemlerinde araziler ve vergilere dair hukukun oluşumu için bkz. Oğuzhan Kundak, *İslam Arazi Hukukunun Oluşumu (İlk Hicri Asır)*, Mamara üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2018.

beraber uygulanan bu iktâ çeşitleri tarih ve fıkıh eserlerinde ayırt edici kavramlarla ifade edilmiştir. Ayrıca gerek iktâ kavramının dahilinde gerekse kabâle ve damân gibi ayrı isimlerle anılan birtakım uygulamalar vardır ki Osmanlı uygulamasındaki iltizama benzemektedirler. Bunlar vergi toplama hakkının özel şahıslarca müzayede ile alınması temeline dayanmakla birlikte peşin bedel, uzun vadeli tasarruf, maktû ödeme gibi usullerle beraber tatbik edilebilmiştir. Bu bölümde iktâ ve iltizam uygulamalarından bahsedildikten sonra Mısır uygulamasındaki yerlerinden ayrıca bahsedilecektir.

1.1. İktâ ve Çeşitleri

İslam tarihinde iktâ adıyla yapılan uygulamalar Resulullah dönemine kadar uzanmaktadır.⁷⁰⁶ Bu dönemde iktâ kelimesiyle kastedilen Resulullah'ın gayrimüslimlerden ele geçirilen araziler arasından maliki olmayan boş veya verimsiz toprakları ziraat ve imara açmaları için bazı kimselere mülk olarak vermesidir.⁷⁰⁷ İhya edene toprağın mülkiyetini devretme şeklindeki bu iktâ uygulamaları daha sonraki İslam devletlerinde⁷⁰⁸ ve Osmanlı'da⁷⁰⁹ varlığını sürdürmüştür. Sonraki dönemlerde ortaya çıkan iktâ uygulamalarından ayrışması için bu iktâ türü literatürde *iktâu't-temlik* olarak yer almıştır.⁷¹⁰ Bu tür iktâlar özel mülk kabul edildiği için devlet tarafından geri alınması caiz görülmemiştir. Aynı gerekçeyle zekata tabi tutulmuş ve iktâ sahibinin ölümü durumunda vârislere intikal etmiştir.⁷¹¹ Bununla beraber toprağın imarının devamlılığını sağlamak adına Halife Ömer döneminden itibaren bu şekilde verilen iktâlarda üç yıl arka arkaya ekim yapılmazsa iktâ sahibinin elinden alınması kuralı getirilmiştir.⁷¹² Halife Osman zamanında bazı araziler, alan kişinin hazinenin hakkını ödemesi şartıyla iktâ edilmiştir.

⁷⁰⁶ “Metinleri Hz. Peygamber dönemine nispet edilen bazı iktâ belgelerinde iktâ yerine daha ziyade kelime anlamı ‘vermek’ olan *a'tâ* lafzı kullanılmıştır.” Beyatlı, *Memlük Hanefiliği'nde İktâ Arazisinin İcâresi*, s. 104.

⁷⁰⁷ Bu uygulama fikhî terminolojiye *ihyâu'l-mevât* adıyla geçmiştir.

⁷⁰⁸ Özellikle Emevîler döneminde artış göstermiştir. Tabakoğlu, *Osmanlı Mali Tarihi*, s. 90-91; Mustafa Demirci, “İktâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2000, c. 22, s. 43-47.

⁷⁰⁹ İnalçık, *İslam Arazisi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü*, s. 42. Osmanlı'da mevâtan verilebildiği gibi mükafat kabilinden olduğunda miriden de ayrılarak verilir. İhya edene yapılan temliklere *şenlendirme* denirdi.

⁷¹⁰ İktâ kelimesinin zamanla temlik anlamındaki kullanımı azaldığı için mülkiyet ifade eden *iktâu't-temlik* fıkıhçıların literatürüne *katîa* (ç. *katâi*), mülkiyet ifade etmeyen diğer türleri ise *iktâ* (ç. *iktaât*) olarak geçmiştir. Bu ayrım mülk iktâlar ve mülk olmayan iktâlar olarak düşünülebilir.

⁷¹¹ Beyatlı, *Memlük Hanefiliği'nde İktâ Arazisinin İcâresi*, s. 106.

⁷¹² Demirci, *İktâ*, s. 43-47. Bu kural Osmanlı'ya da intikal etmiştir.

*İktâu'l-icâre*⁷¹³ olarak adlandırılan bu tür iktâda verilen bedel, kira bedeli addedilen belirli bir ücrettir.⁷¹⁴

İktâ kavramı daha sonra çoğunlukla mülk olmayan iktâları ifade edecek şekilde, o araziden faydalanma hakkını elde etmek anlamında kullanılmaya başlamıştır. Bu durumda iktâ sahibi arazinin maliki değil, mutasarrıfı konumundadır. Bunların ilki pazar yeri edinme, konaklama gibi bazı işletmeleri üstlenmede öncelik verilmesi anlamını ifade eden *iktâu'l-irfâk*tür. Bu hakka sahip olanlar kamuya ait bir alanda devamlı kalma hakkı elde etmiştir.⁷¹⁵ Bu tür iktâlarda bir defaya mahsus veya her yıl ödenecek bir meblağ belirlenmesi caiz görülmüştür.⁷¹⁶ Maden, darphane işletme, sabun ve mum imalatı gibi umumi sayılan hizmetleri görmek daha sonra iltizam sistemine dahil edilmiştir. Osmanlı'da da bu işletmeler mukataa olarak kabul edilmiş ve peşin veya taksitli ödenen bir bedel karşılığında iltizamla işletilmiştir.⁷¹⁷

Sadece faydalanma hakkı sağlayan diğer iktâ çeşidi ise *iktâu'l-istiğlâl*dir.⁷¹⁸ Bu iktâ bazı memur veya kumandanlara maaşlarını hazineye bırakmaları karşılığında belirli bir arazinin haracını toplama hakkı verilmesini ifade etmektedir.⁷¹⁹ İktâu'l-istiğlâl ve bundan türeyen iktâ çeşitleri temlik, icâre ve irfâk anlamları içeren iktâlara göre İslam devletlerinde daha yaygın olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle salt olarak iktâ kelimesi tarih kitaplarında⁷²⁰ bir kimseye maaşını bırakması karşılığında beytülmalin uhdesindeki bir arazinin vergi toplama hakkının devredilmesi anlamında kullanılmıştır. Prensip olarak iktâlar tek seferlik olmak üzere yapılmalı veya her yıl yenilenmelidir. Bunun karşılığında bir bedel alınması Hanefî, Mâlikî ve Hanbelîlere göre caizdir. İktâ belirli bir süreyle veya ölümle sınırlandırılmış olmalıdır.⁷²¹

⁷¹³ İcâre: Kiralama.

⁷¹⁴ Halife Osman dönemindeki bu iktâların temlik olduğunu düşünen bazı fıkıhçılar bulunmaktadır. Ancak bu konuda bir görüş birliği yoktur. İhtilafların bir özeti için bkz. Beyatlı, *Memlûk Hanefîliği'nde İktâ Arazisinin İcâresi*, s. 113-115.

⁷¹⁵ Bir tür “devlet monopollerini işletme hakkı tahsisi”dir. Tabakoğlu, *Osmanlı Mali Tarihi*, s. 132.

⁷¹⁶ Beşir Gözübenli, “İktâ-Fıkıh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2000, c. 22, s. 49-52.

⁷¹⁷ İnalçık, *İslam Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü*, s. 42.

⁷¹⁸ İstiğlâl: Gallelenme, gelirinden faydalanma. Bu tür iktâyâ faydalanma anlamında *iktâu'l-intifâ* veya *iktâu'l-imtâ* da denilmiştir.

⁷¹⁹ Demirci, *İktâ*, s. 44.

⁷²⁰ Bununla beraber fıkıh kitaplarında örneğin Memlûk dönemi boyunca temlik ifade edecek şekilde kullanılmıştır. Beyatlı, *Memlûk Hanefîliği'nde İktâ Arazisinin İcâresi*, s. 117.

⁷²¹ Gözübenli, *İktâ-Fıkıh*, s. 49-52.

İktâû'l-istiğlâl farklı zamanlarda farklı bölgelerde çeşitli şartlarla beraber uygulanmış ve bazı başka kelimelerle ifade edilmişse de özündeki “hazinenin hakkı olan vergi gelirinden faydalanma” anlamını korumuştur. Bu faydalanma hakkı bir vazifenin yerine getirilmesi, bir bölgenin idare edilmesi, peşin bir bedel ödenmesi gibi bir sebebe binaen verilebileceği gibi sadece vergi toplama işini üstlenme sebebiyle de verilebilmiştir. Maaşlı görevlilere arazi geliri tahsis etme usulü Emevîler ve Abbasîler döneminde genellikle hazinenin nakit sıkıntısı çektiği zamanlarda uygulanmıştır.⁷²² İlk dönemlerdeki uygulama maaşa mukabil olarak değil, gelirinden ek bir ödenek oluşması için verilmiştir. Bununla beraber uygulamaya iktâ denmesi ve iktâû'l-istiğlâl kavramının fıkıh literatürüne dahil olması 11. yüzyılda Maverdî ve Ferrâ'nın *Ahkâmu's-sultânîye* eserleriyle.⁷²³ Büveyhîler ve Fatımîler döneminde Divanü'l-ceyş ve'r-revâtib, Eyyubîler döneminde ise Divanü'l-iktâ ve'r-revâtib olarak geçen divanlar bu tür iktâların yönetimiyle ilgilenmiştir.⁷²⁴ Maaş karşılığı iktâ hem askerî görevliler hem de memurlara verilmesine karşın genellikle iktâû'l-istiğlâl adı altında verilen iktâlar askerlere verilmiştir. Bununla beraber Abbasîler, Fatımîler ve Zengîler döneminde askerî hizmetle mükellef olmayan diğer memurlara verilen iktâlar bulunmaktadır. Bu nedenle bazı eserlerde, iktâû'l-istiğlâlden ayırmak için *iktâû'l-vazife* olarak kullanılmıştır.⁷²⁵ Vezir veya divan kâtibi gibi bir memura maaş karşılığı verilen iktâlar için *iktâû'l-medenî* isimlendirilmesi de söz konusudur.⁷²⁶

Maverdî ve Ferrâ'ya göre istiğlâl iktâsını almaya en uygun olan kimseler askerlerdir.⁷²⁷ Gerçekten de bazı devletlerde maaş yerine iktâ sadece askerî görevler karşılığında verilmiştir. Zamanla sistemleşerek *iktâû'l-askerî* veya *iktâû'l-ceyşî* olarak ifade edilen *askerî iktâ* uygulaması Büveyhî, Eyyubî, Selçuklu, Memlük ve Osmanlı devletlerinde birtakım farklılıklarla beraber uygulanmıştır. Aslında askerî iktâlar ortaya çıkmadan önceki dönemlerde hazine gelirlerinden belirli bir kısmının asker maaşlarına tahsis edilmesi uygulaması mevcut olup zamanla askerî iktâlara dönüşmüştür. Halife Ömer döneminde halihazırda sahipleri tarafından işletilen bazı haraç arazilerinin gelirlerinin asker maaşlarına tahsis edilmesi usulü başlatılmıştı.⁷²⁸ Bu uygulamada

⁷²² Abdülaziz Duri, “İslam Toplumlarında İktânın Ortaya Çıkışı”, çev. Kazım Yaşar Koprman vd, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 25/39, s. 223. Batıdaki *beneficium* uygulaması “görev süresince toprağın vergileri dahil tüm getirisi üzerinde hak sahibi kılan bir temlik düzenidir”. Sağlam, *Memlüklerde Toprak Yönetimi: İktâ*, s. 31.

⁷²³ Bu iki eser üzerinden hukuk literatüründe temlikle ayrımı ve iktâû'l-istiğlâlin işleniş, şartları ve sonuçları ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Beyatlı, *Memlük Hanefliği'nde İktâ Arazisinin İcâresi*, s. 136 vd.

⁷²⁴ Çetin, *Türk Tarihinde Memlük Asırları*, s. 70

⁷²⁵ Sağlam, *Memlüklerde Toprak Yönetimi: İktâ*, s. 45-46; Demirci, *İktâ*, s. 43-47.

⁷²⁶ Duri, *İslam İktisat Tarihine Giriş*, s. 96.

⁷²⁷ Beyatlı, *Memlük Hanefliği'nde İktâ Arazisinin İcâresi*, s. 142.

⁷²⁸ Tabakoğlu, *Osmanlı Mali Tarihi*, s. 60.

vergiler devlet eliyle hazine için toplanıp asker maaşlarına tahsis ediliyordu. Emevî ve Abbâsî dönemlerinde Mısır arazisi bazı devlet adamlarının tasarrufuna -bir nevi valilik olarak- iktâen bırakıldı. Bunların haraç geliriyle asker maaşları ödendikten sonra kalan meblağ beytülmale iletiliyordu. Abbasîlerin nakit darlığı yaşadığı dönemlerde devlet aradan çekilerek doğrudan kumandanların vergileri toplayıp askerlerine dağıttığı bir sisteme geçilse de⁷²⁹ uygulama askerî nitelik taşımaktan ziyade iltizam usulüne benzemekteydi. Benzer bir uygulama Endülüs'te de mevcuttu.⁷³⁰ Anlaşılan o ki askerlerin iktâ sistemine dahil edilmeleri vergilerin âmil eliyle toplanmasından daha güvenli kabul ediliyordu. Âmillerin halka zulmetmesi ihtimaline karşın askerler maaşlarının da kaynağı olan halkı koruma görevini üstleniyordu. Bu yüzden Endülüs'te bir dönem maaşlı asker sistemine dönülmesi zararlı görülmüştü.⁷³¹ Fatımîler zamanında bir süre askerlere iktâlar verilmişse de bunlar sistematik bir askerî iktâdan ziyade yine iltizama benzeyen bir yapı içinde ödül olarak verilmiş iktâlardı.⁷³² Bunların karşılığında senelik sabit bir meblağ ödemeleri beklenmiştir. Bu nedenle Fatımî dönemindeki iktâu'l-istiğlâl daha çok -aşağıda izah edilecek olan- *damân* uygulamasına benzetilmiş ve bazı kaynaklarda *damân* olarak ifade edilmiştir.⁷³³

Büveyhîler döneminde bazı önemli değişikliklere gidilmiş, iktâu'l-istiğlâl daha çok askerî bir görünüm kazanmıştır. Öncelikle bu uygulama mülk araziler dahil haraç arazilerini kapsaması sebebiyle evvelkilerden ayrılmaktadır.⁷³⁴ Kumandanlara maaş yerine geçecek şekilde haraçlarını doğrudan kendilerinin toplama hakkı bulunan iktâ arazileri dağıtılmıştır. Büveyhîlerin bu uygulamalarının Bağdat çevresinde “iktisadi hayatta ticaret ve paraya dayalı bir yapıdan tarıma dayalı bir yapıya” geçişe sebebiyet verdiği bazı araştırmacılar tarafından belirtilmiştir.⁷³⁵ Büveyhî iktâsı teoride hizmetle sınırlı olup mirasa konu olmazdı⁷³⁶ ama ölene kadar askerinin elinde kaldığı uygulamalar mevcuttu.⁷³⁷ İktâ sahibi hazineye belirli bir meblağ ödemek ve o bölgenin sulama

⁷²⁹ Çetin, *Türk Tarihinde Memlûk Asırları*, s. 70-71; Duri, *İslam Toplumlarında İktânın Ortaya Çıkışı*, s. 222.

⁷³⁰ Tabakoğlu, *Osmanlı Mali Tarihi*, s. 115.

⁷³¹ Turtûşî'nin *Sirâcu'l-mulûk* eserinden nakleden Tabakoğlu, *Osmanlı Mali Tarihi*, s. 115-116.

⁷³² Beyatlı, *Memlûk Hanefiliği'nde İktâ Arazisinin İcâresi*, s. 153.

⁷³³ Eymen Fuad Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtûmiyye fî Mısır: Tefsîr Cedîd*, Kahire: ed-Dârü'l-Mısriyye el-Lübânîyye, 1992, s. 330.

⁷³⁴ Duri, *İslam Toplumlarında İktânın Ortaya Çıkışı*, s. 223; Beyatlı, *Memlûk Hanefiliği'nde İktâ Arazisinin İcâresi*, s. 131.

⁷³⁵ Duri, *İslam İktisat Tarihine Giriş*, s. 92.

⁷³⁶ Beyatlı, *Memlûk Hanefiliği'nde İktâ Arazisinin İcâresi*, s. 136.

⁷³⁷ Uygulamada ölene kadar elinden alınmadığına dair örnek için bkz. için Tabakoğlu, *Osmanlı Mali Tarihi*, s. 101.

işleriyle ilgilenmekle yükümlüydü. Ancak bu kuralın uygulanamadığı da oluyordu.⁷³⁸ Ayrıca iktâ sahipleri kendilerine verilen iktânın geliri ile maiyetindeki askerleri beslemek durumunda değildi. Askerlere ayrı iktâlar verilir veya hazineden maaş alırlardı.⁷³⁹ Asker besleme zorunluluğu ise Selçukluların getirdiği bir zorunluluktur. Böylece iktâ sahibi iktâsının genişliğine göre o bölgede belirli sayıda asker bulundurmaya ve bölgenin idaresini almaya başlamıştır.⁷⁴⁰ İşte bu uygulamayla askerî iktâ “ordunun toprağa bağlanması” mahiyeti kazanmıştır.⁷⁴¹

Selçukluların ilk yıllarında iktâ-i temlik yani ihya edene araziye iktâ etme uygulaması yaygındı. Bağış şeklindeki bu iktâlar şahsi nitelikte olabileceği gibi memurlara gelir ödemesi veya muafiyet şeklinde verilebiliyordu. Bu açıdan iktâu’l-istiğlâle yaklaşıyordu.⁷⁴² Sonraları memur ve askerlere maaş karşılığı verilen iktâlar artmaya başladı. Nizâmülmülk’ün çabalarıyla bir nevi temlik ve istiğlâlin terkibi olan askerî iktâ sistemi yerleşmiş⁷⁴³ ve 15. yüzyıldan itibaren Büyük Selçuklu devletinin her yerine yayılmıştı. Bu iktâlar “toprağa bağlı ordu” yani bir toprakta idareci olanların beslediği askerler için gelir olarak veriliyordu. Üst düzey yönetici olan iktâ sahipleri bölgelerinde idari ve mali açıdan tam kontrole sahipti.⁷⁴⁴ Ayrıca bu şekilde iktâ almış olanlar kendi adına iktâ verme yetkisine de sahipti.⁷⁴⁵ Dolayısıyla bu tür iktâ *iktâu’l-idârî* yani *idari iktâ* olarak adlandırılmış ve “sultanın otoritesinin bir kısmının iktâ sahibine devredilmesi” olarak görülmüştür.⁷⁴⁶ İdari iktâyı diğer iktâlardan ayıran önemli bir nokta bu iktâ sahiplerinin iktâ arazisinin olduğu bölgede yerleşik olmasıdır.⁷⁴⁷ Ayrıca teoride yasak olmasına karşın iktâ sahibinin ölümü durumunda büyük oğlu iktâyı devralabilmekteydi. Esasen bu durum genellikle küçük iktâlarda geçerliydi, büyük iktâlar -yönetimine daha çok ehemmiyet verilmesi sebebiyle- genellikle ehliyet sahibi başkalarına veriliyordu.⁷⁴⁸ Eğer iktâ sahibinin arazi geliri maaşından fazla

⁷³⁸ Duri, *İslam Toplumlarında İktânın Ortaya Çıkışı*, s. 234; Duri, *İslam İktisat Tarihine Giriş*, s. 93.

⁷³⁹ Beyatlı, *Memlük Hanefiliği’nde İktâ Arazisinin İcâresi*, s. 136.

⁷⁴⁰ Duri, *İslam Toplumlarında İktânın Ortaya Çıkışı*, s. 223.

⁷⁴¹ Tabakoğlu, *İslam Zirai İktisat ve Vergileme Nizamının Hukuki Esasları*, s. 220.

⁷⁴² Süleyman Kucur, “İkta-Selçuklular”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2000, c. 22, s. 47-49.

⁷⁴³ Kucur, *İkta-Selçuklular*, s. 47-49.

⁷⁴⁴ Keleş, *Bahri Memlüklerde İktisadi ve Ticari Hayat*, s. 48; Tabakoğlu, *Osmanlı Mali Tarihi*, s. 133, 136.

⁷⁴⁵ Duri, *İslam İktisat Tarihine Giriş*, s. 102.

⁷⁴⁶ Tabakoğlu, *Osmanlı Mali Tarihi*, s. 133; Sağlam, *Memlüklerde Toprak Yönetimi: İktâ*, s. 23.

⁷⁴⁷ Nitekim merkezde bulunan memurlara verilen iktâlar idari iktâ olarak adlandırılmıyordu. Tabakoğlu, *Osmanlı Mali Tarihi*, s. 134.

⁷⁴⁸ Sağlam, *Memlüklerde Toprak Yönetimi: İktâ*, s. 27; Tabakoğlu, *Osmanlı Mali Tarihi*, s. 135.

ise bu durumda fazla olan geliri senelik maktû bir bedel şeklinde öderdi.⁷⁴⁹ Anadolu Selçuklularda ise çoğunlukla maktû bir bedel ödenmiyor, ancak hazine bazı iktâlardan tekâlif-i divaniye ve avârız vergilerini kendi hesabına tahsil ediyordu. Bu şekilde vergilerden bir kısmının devlet tarafından tahsil edilmediği iktâlar ise muaf sayılıyordu. Osmanlı'da devam eden bu uygulama *serbest* olan ve olmayan tımarlar halinde korundu.⁷⁵⁰

Selçuklularda geniş ölçüde uygulanan askerî iktâ sistemi Zengîler, Eyyübîler ve Memlûkler devrinde kısmen devam etmiş, Osmanlı'da tımar sistemi olarak uygulanmıştır. Zengîler döneminde Selçuklulara benzer şekilde iktâ sahibi öldüğünde oğluna intikal etmesi ve eğer oğlu küçükse büyüene kadar veli tayin edilmesi uygulaması mevcuttur. Zengîlerin valisi olarak Mısır'da hüküm sürüp sonra ayrı bir devlet tesis eden Selahaddin Eyyubî bu bölgede askerî iktâ sistemini başlatmıştır. Ancak Eyyübîlerde iktâlar hanedan mensuplarına verilmiştir ki bunlar emirler, memlûk birlikleri ve urbân emirleri yani Arap kabile liderleridir. İktâ edilen arazileri idare etme görevi de onlara verilmiş ve bu iktâlar miras yoluyla intikal edebilmiştir.⁷⁵¹ Selçuklu döneminde başlayan mirasçılara intikal meselesinin Zengî ve Eyyubî dönemlerinde yerleştiğini söylemek mümkündür.⁷⁵² İktâ sahipleri vergileri toplamının yanında asker beslemek, tarımsal faaliyetleri korumak ve denetlemek, savaş masraflarına dahil olmak ve ayrıca kamunun ihtiyacı olan yapıları imar etmek ve bakımını gerçekleştirmekle yükümlüdür.⁷⁵³

Memlûkler döneminin başlarında büyük ölçüde Eyyubî iktâsı uygulanmaktaydı. Nâsır Muhammed zamanında yapılan düzenlemelerden sonra iktâlar sadece askerlere istiğlâlen vermeye başlandı. Bu iktâyı öncekilerden ayıran kendine has bazı özellikleri vardı. Yapılan düzenlemeden sonra verilen iktâların çoğu daha önce devletin aldığı bazı vergileri de kapsayacak şekilde o bölgedeki tüm gelirlerin tahsis edilmesi şeklindeydi. Yani bu uygulamada iktâyâ konu olan şey sadece haraç değil, aynı zamanda arazinin menfaati olmaktadır. İktâ sahibi menfaat mülkiyetinin sahibi olarak dilerse araziyi kendisi eker dilerse de kiraya verebilirdi. İktâ sahipleri sadece arazi gelirlerinden faydalanmakla kalmıyor bölgede bulunan işletmelerin kira gelirlerini de elde ediyorlardı. Buna karşılık iktâ sahibi askerî görevini sunmanın yanında iktâsı altındaki

⁷⁴⁹ Tabakoğlu, *Osmanlı Mali Tarihi*, s. 136.

⁷⁵⁰ Tabakoğlu, *Osmanlı Mali Tarihi*, s. 145-146.

⁷⁵¹ Sağlam, *Memlûklerde Toprak Yönetimi: İktâ*, s. 18, 21.

⁷⁵² Duri, *İslam İktisat Tarihine Giriş*, s. 103.

⁷⁵³ Demirci, *İktâ*, s. 43-47; Beyatlı, *Memlûk Hanefîliği'nde İktâ Arazisinin İcâresi*, s. 155-157.

bölgenin imarı, zirai faaliyetlerin denetimi, sulama sisteminin bakımı ve tohum temini gibi işlerden de sorumluydu.⁷⁵⁴

Osmanlı, Selçuklulardan aldığı askerî iktâ sistemini tımar adı altında uyguladı. Bu sistemde arazi, maaşlarını tımar arazilerinin vergi gelirinden karşılayan sipahilerin idaresine verilmişti. Tahsil ettiği vergiyle beslediği askerlerin maaşlarını karşılayanın yanında reayayı korumak ve zirai faaliyeti yönetmekle mükellefi. Tımar tam anlamıyla vazife karşılığı olarak görülüyordu, öyle ki askerî vazifesini yerine getirmeyip sefere katılmayan sipahilerden o senenin geliri alınırdı. Osmanlı’da tımar sahibi sadece vazifesine karşılık bunu alır ve devlete herhangi bir şey ödemezdi. Tımar sahibi öldüğünde oğlunun öncelik hakkı vardı.⁷⁵⁵

Askerî iktâyâ konu olan arazileri iktâ sahibi işletmeye vererek gelirinden faydalanabilirdi. Arap devletlerinde *icâre*, *müzâraa*, *müsâkat*⁷⁵⁶ akitleri ile Osmanlı’da *tapu* ile çiftçilere verilmesi buna örnektir.⁷⁵⁷ Bununla beraber arazinin ve iktânın niteliğine göre bu işlemlerin caiz olup olmadığına dair fıkıh âlimleri arasında tartışmalar söz konusu olmuştur.⁷⁵⁸

İktâ-i istiğlâl devletin alacağı olan bazı vergileri hazineinden hak sahibi maaşlılara havale etmesi olduğu için bu işlem bir çeşit *havale* akdi gibi kabul edilmektedir ve bazen bu uygulamaya havaleyle birlikte *tesebbüb* kelimesiyle de ifade edilmiştir. Aslında havale ve tesebbüb hazineinden maaş aldığı halde iktâ verilmesi caiz görülmeyen kesimi de kapsayan daha geniş kavramlardır. Örneğin erken dönemlerde haraç memurları gibi devamlılık arz etmeyen vazifelilere veya imamlık ve müezzinlik gibi karşılığında iktâ almak caiz görülmediği için bu vazifelilere bir bölgenin geliri havale ve tesebbüb yoluyla verilirdi.⁷⁵⁹ Bunun karşılığında peşin bir bedel de alınabilirdi.⁷⁶⁰ Esasen bu işlemde vergiyi toplayan kişi doğrudan hazineinden hak sahibi olan bir kişiydi. Ancak üçüncü şahıslar bu işe aracı olabilmekteydi. Özel şahısların geliri belirli maaşlara tahsis edilmiş olan arazilerin haracını toplayıp askerlere iletmesi şeklindeki uygulama da havale

⁷⁵⁴ Beyatlı, *Memlük Hanefiliği’nde İktâ Arazisinin İcâresi*, s. 163-165, 215. İktâ sahibinin arazinin menfaat mülkiyetine sahip olması hakkındaki hukuki tartışmalar için bkz. s. 279-280.

⁷⁵⁵ İnalçık, *İslam Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü*, s. 42; Ahmet Tabakoğlu, “XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti’nin Mali Yapısı”, *Toplu Makaleler I: İktisat Tarihi*, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2005, s. 243-246.

⁷⁵⁶ İcâre: Kira akdi. Müzâraa: Zirai ortaklık. Müsâkat: Zirai bakım ve sulama ortaklığı.

⁷⁵⁷ Mısır’daki iktâ ile Osmanlı’daki tımar uygulaması köylünün toprağa bağlılığı ve angarya gibi temel konularda ayrışıyor ve Mısır’daki Avrupa feodalitesine daha çok benziyordu. Ahmet Tabakoğlu, “İslam Zirai İktisat ve Vergileme Nizamının Hukuki Esasları”, *Toplu Makaleler II: İslam İktisadı*, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2005, s. 227-228.

⁷⁵⁸ Beyatlı, *Memlük Hanefiliği’nde İktâ Arazisinin İcâresi*, s. 279-280, 282.

⁷⁵⁹ Coşkun Can Aktan, “Bir Vergi Tahsil Usulü Olarak İktâ Sistemi”, *Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı*, 44, Ekim 1986, s. 166; Beyatlı, *Memlük Hanefiliği’nde İktâ Arazisinin İcâresi*, s. 147.

⁷⁶⁰ İnalçık, *İslam Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü*, s. 34.

olarak kabul edilmiştir. Buradaki havale aslında bir hazine gelirinin belli bir hazine giderine aktarılması işlemidir. Bu işlemi gerçekleştirecek kişi bu işi iltizam ederek almıştır. Mısır'da âmillerin emirlere haraç gelirlerini iletmesi bu kabilden olup kanunname *havâlât* olarak adlandırılmıştır.⁷⁶¹

İktâ uygulamasında esas olan da birkaç yıl süre ile sınırlandırılması olmakla beraber⁷⁶² bazılarınca ölüm de bir sınırlandırma kabul edilmiş ve mülkiyet haline gelmeyecek şekilde ölene kadar ellerinde bırakılması caiz görülmüştür.⁷⁶³ Uygulamada da Fatimî ve Büveyhîlerde ömürlük iktâlar söz konusudur. Bununla beraber sultan dilediğinde iktâyı o kişinin elinden alma hakkına sahiptir.⁷⁶⁴ Ayrıca iktâ sahibi iktâsını başkasına ödeme karşılığında satabilmekte ve bir başkasının iktâsıyla mübadele edebilmektedir.⁷⁶⁵

1.2. İltizam ve Malikâne Benzeri Uygulamalar

Vergi toplama işini iktâ ile devlet memuru veya askerî görevliler üstlenebildiği gibi bazen devletten sadece bu işle ilgilenmesi karşılığında maaş alan vergi memurları bazen de belli bir meblağı hazineye ödemeyi taahhüt eden özel şahıslar vergi tahsili için görevlendirilmiştir. Devletin görevlendirdiği memura Arap ülkelerinde âmil, Osmanlı topraklarında emîn denilmiştir. Özel şahısların üstlendiği vergi tahsili sisteminde işi üstlenen kişi hazineye belirli bir meblağı ödemeyi taahhüt edip topladığı vergiler ve hazineye ödediği bedel arasındaki fark kadar kâr elde etmektedir. Osmanlı sisteminde iltizam adı altında gerçekleştirilen bu uygulama Arap coğrafyasında *kabâle* veya *damân* olarak adlandırılmış⁷⁶⁶ ve bazen iktâ kavramı içinde telakki edilerek *iktâu'l-kabâle* veya *iktâu't-tazmîn* olarak da ifade edilmiştir.⁷⁶⁷ Bu uygulamaya özellikle Mısır bölgesinde iktidarın zayıfladığı dönemlerde daha yoğun başvurulduğu görülmektedir. Nitekim hem sınır bölgelerinin kontrolü hem de çöl ikliminden dolayı sulama tesisleri ve köprülerin bakımı zorlaşıyordu. İktidar zayıfladığında bu alanların kontrolü de zayıflıyor ve

⁷⁶¹ Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, c. 6, s. 117-118.

⁷⁶² Maverdî'den nakleden Tabakoğlu, *İslam Zirai İktisat ve Vergileme Nizamının Hukuki Esasları*, s. 220-221.

⁷⁶³ Gözübenli, *İktâ-Fıkıh*, s. 49-52. Hanefiler açısından araziden alınan haraç da olsa cizye de olsa iktâ süresiz olabilir. Beyatlı, *Memlük Hanefiliği'nde İktâ Arazisinin İcâresi*, s. 143.

⁷⁶⁴ Beyatlı, *Memlük Hanefiliği'nde İktâ Arazisinin İcâresi*, s. 146, 167.

⁷⁶⁵ Makrızî, *el-Hıtat*, c. 3, s. 382.

⁷⁶⁶ ضمان ve قبالة. Aynı kökten *tabkîl* veya *tazmîn* olarak da adlandırılmışlardır. İki kavram da “garanti karşılığı verilmiş bir ruhsat fikrini tazammun eder.” İnalçık, *İslam Arazî ve Vergi Sisteminin Teşekkülü*, s. 44. Kabâle, *kıbâle* olarak da okunmuştur.

⁷⁶⁷ Demirci, *İktâ*, s. 43-47.

özellikle göçebe toplulukların çok olduğu coğrafyada yerleşim yerleri talan ediliyordu. Böyle bir durumda kabâle uygulaması 715 yılında Horasan'da ortaya çıkmış ve 10. yüzyılda yaygınlaşmıştır.⁷⁶⁸ Emevîler döneminden itibaren örnekleri görülen⁷⁶⁹ kabâle ve damânın özellikle Abbâsî ve Fatımî dönemlerinde uygulandığı görülmektedir. Bu sistemde kabâle veya damân sahibi, o bölgedeki halktan toplanacak verginin azalması veya bir sebeple toplanamaması durumlarına karşı hazineye taahhüt ettiği bedeli ödeyecek bir kefil veya garantör konumundadır. Aynı zamanda bölgedeki vergi mükelleflerini olası bir yerel idareci zulmüne karşı savunmaktadır. Böylelikle hem çiftçiler hem hazine için faydalı görülmüştür.⁷⁷⁰

Abbâsîlerde Harun Reşid döneminden itibaren sabit senelik bir bedel karşılığında devlet ileri gelenlerine kabâle şeklinde tahsisler yapılmıştır. Bu dönemdeki ilk kabâle örneklerinde açık artırma neticesinde haraç olarak en yüksek bedeli ödeyeceğini taahhüt eden şahıslara kabâle verilmiştir.⁷⁷¹ Abbâsîler döneminde sadece araziler değil, kadılık, hisbe, şurta hizmetleri de iltizam yoluyla verilmiştir.⁷⁷² Abbâsî dönemindeki örneklerden anlaşıldığı kadarıyla arazi kabâleyle verildikten sonra daha yüksek bedel teklif eden biri olursa elinden alınıp o kişiye verilmesi mümkündür. Ancak halka daha az yük olması amacıyla daha az ödeyene verildiği de olmuştur.⁷⁷³

İlk başlarda kabâle ve damân sahipleri Mısır dışından bazı nüfuzlu kimselere veriliyorken Tolunoğulları döneminde bu kimselerin Mısırlı veya Arap olması veya Mısır'da ikamet ediyor olması şartı getirilmiştir. Bu sayede Mısır'ın faydasına çalışacakları ve bu çabalarının karşılığı olarak uzun vadede kâr elde edecekleri düşünülmüştür. Elde ettikleri kâr da yatırımları yoluyla Mısır içinde kalacaktır. Bununla beraber yabancı mültezimler de varlığını sürdürmüştür. Bu dönemde Mısır'da damân işiyle ilgilenen nüfuzlu aileler ortaya çıkmış, hatta bu aileler Fatımî idaresi döneminde de bu işle ilgilenmeye devam etmişlerdir.⁷⁷⁴

⁷⁶⁸ Cengiz Kallek, *İslam İktisat Düşüncesi Tarihi: Harâc ve Emvâl Kitapları*, İstanbul: Klasik Yayınları, 2004, s. 55-56.

⁷⁶⁹ Khaled Abou el-Fadl, "Tax Farming in Islamic Law (Qibâlah and Damân of Kharâj): A Search For a Concept", *Islamic Studies*, 13/1, Bahar 1992, s. 11.

⁷⁷⁰ Gladys Frantz-Murphy, "Land Tenure and Social Transformation in Early Islamic Egypt", *Land Tenure and Social Transformation in the Middle East*, ed. Tarif Khalidi, Beyrut: American University of Beirut, 1984, s. 135.

⁷⁷¹ Muhammed Ahmed Ebu'ş-Şeyh, *el-Fıkhu'l-mâlî inde'l-İmam Ebî Yûsuf*, Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-âmme li'l-kitâb, 2010, s. 429; Cengiz Kallek, "Kabâle", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2001, c. 24, s. 10-12.

⁷⁷² Tabakoğlu, *Osmanlı Mali Tarihi*, s. 108.

⁷⁷³ Abou el-Fadl, *Tax Farming in Islamic Law*, s. 12.

⁷⁷⁴ Frantz-Murphy, *Land Tenure and Social Transformation in Early Islamic Egypt*, s. 135-136.

Fatımîler Mısır'da hüküm kurduktan sonra beytülmale ait tüm malların damân ile verilmesi söz konusu olmuştur. İlk zamanlarda Mısır bölgesinin tamamının damân ile bir kişi tarafından üstlenildiği ve bu kişilerin hizmetindekilerle beraber bu işi yürüttüğü anlaşılmaktadır.⁷⁷⁵ Vergiyi senelik olarak üç taksitte ödeyecek olan mültezim bu süre zarfında bölgedeki imar ve sulama faaliyetlerinden de sorumlu olmuştur.⁷⁷⁶ Bu dönemde arazi dışında yine divanlardan verilen han, hamam, çarşı gibi başka alanlarda da damânlar bulunmaktadır.⁷⁷⁷ Fatımîlerde sabit senelik bir vergi karşılığında arazi tahsisi için damân yerine kabâle veya iktâu'l-kabâle ifadelerinin de kullanıldığı,⁷⁷⁸ kabâlenin vergi tahsil edecek kişiye verilmesine *kibâletü'l-harâc*, doğrudan toprağı işleyecek kişiye verilmesine ise *kibâletü'l-arz* denildiği anlaşılmaktadır.⁷⁷⁹ Fatımî hakimiyeti süresince beytülmal arazisinin bir kısmı icâre, müzâraa ve müsâkat anlaşmalarıyla çiftçilere verilirken geri kalan arazilerin tamamı kabâle ile verilmiştir. Bu dönemdeki kabâle iki türlüydü. Birinde ödenecek meblağ üzerinden müzayede yapılırdı, diğerinde ise bu meblağ önceden sabitlenmişti ve pazarlığa açık değildi.⁷⁸⁰

Fatımî döneminde damân sahipleri bölgelerinde uzun süre boyunca bu görevi yürütebilmekteydi. Bu şekilde nesiller boyunca damân işiyle ilgilenen aileler oluşmuş ve bu aileler yaptıkları hizmet sayesinde nesilden nesile intikal eden toprak sahibi bir seçkinler grubunu ortaya çıkarmıştır. Frantz-Murphy bazı belgeler ve eserlerden yola çıkarak bu durumun Mısır ekonomisinde büyük değişimlere yol açtığını tespit etmektedir. İlk olarak mültezim, gelirini yükseltmek için kiracısı konumunda olan çiftçileri geçimlik çiftçilikten ticari çiftçiliğe doğru evrilmeye teşvik etmiştir. Mültezimin sağladığı sermaye ve devletin sağladığı pazar sayesinde bu dönemde gıda maddeleri bol ve ucuzdur. Bu dönemde devlet yeterince ilgilenilmemiş ekilebilir araziler için damân sahiplerine vergi indirimi yapmış, bu sayede hem verimli araziler hem de nüfusta artış yaşanmıştır. Damân sahipleri ayrıca boş olan arazileri işçiler aracılığıyla işleterek gelirini doğrudan kendilerine alabilmekteydi. Bu durum kırsal nüfusun bir kısmının toprak sahipliğinden toprak işçiliğine geçmesine yol açmıştır.⁷⁸¹ İlk zamanlarda damânlara daha fazla ödemek üzere talip olan çıkarsa damânların iptal edilmesi mümkündü. Ancak 1122 yılında alınan

⁷⁷⁵ Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtımiyye fî Mısır: Tefsîr Cedid*, s. 325.

⁷⁷⁶ Duri, *İslam İktisat Tarihine Giriş*, s. 107-108.

⁷⁷⁷ Makrızî, *el-Hutut*, c. 1, s. 159.

⁷⁷⁸ Demirci, *İktâ*, s. 43-47.

⁷⁷⁹ Kallek, *Kabâle*, s. 10-12; Beyatlı, *Memlük Hanefiliği'nde İktâ Arazisinin İcâresi*, s. 154, 255.

⁷⁸⁰ Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtımiyye fî Mısır: Tefsîr Cedid*, s. 329-330.

⁷⁸¹ Frantz-Murphy, *Land Tenure and Social Transformation in Early Islamic Egypt*, s. 136-137.

bir karardan sonra damân sahipleri taksitleri ödemeye devam ettiği müddetçe damânlar iptal edilmemiş ve senelik ödenmesi gereken meblağ da artırılmamıştır.⁷⁸²

Büveyhîler döneminde damân adı altında benzer bir uygulama söz konusu olmuştur. Ancak bunda vergi tahsili senelik bir bedel karşılığında askerlere verilmiştir. Büveyhîlerdeki bu uygulama yerini zamanla iktâ-i istiğlâle bırakmış, toprakların çoğu askerlere iktâ olarak verilirken çok az bir kısmı damân usulüyle verilmiştir.⁷⁸³ Endülüs'teki kabâle uygulamasında bir bölgenin haraç veya cizye gelirlerini toplama işini üstlenecek kişinin verginin bir kısmını peşin ödemesi şart koşulmuştur. Bu uygulama İspanyolca'ya *alcabala* olarak geçmiş ve sonra da benzer şekilde uygulanmıştır.⁷⁸⁴

Makrızî Müslümanların Mısır'ı fethinden sonra kabâlenin nasıl uygulandığına dair bilgiler vermiştir. Buna göre kabâle Müslümanların Mısır'a gelmelerinden sonra uygulanmaya başlanmıştır. Kabâle verileceği zaman Mısır'ın haraç mütevellisi olan kişi arazilerin kabâlelerini hazırlar, şehirlerden ve köylerden insanlar toplanırdı. Bir kişi dellâllık yaparak insanlarla anlaşmalar yapardı. Mütevellinin elindeki haraç kitabına insanların kabâleye aldıkları bölge ve anlaşma bedeli yazılırdı. Makrızî'nin belirttiğine göre beldelerin kabâlesi dört yıllığına yapıldı. Neticede o beldenin ziraatından, köprülerin ıslahından kendisi, ailesi ve görevlendirdiği kişi sorumlu olur. Ödemekle yükümlü bulunduğu haracın taksitleri ve kabâlesi ve yapacağı masraflar haraç divanında belirlenirdi.⁷⁸⁵ Makrızî bu uygulamayla hem beldelerin imarına hem de divanın mal tahsiline çalışıldığını belirtmektedir.⁷⁸⁶

Kabâle ve damân kelimelerinin tam olarak birbirini yansıtıp yansıtmadığı belirsizse de iki kelimenin benzer bağlamlarda ve birbiri yerine kullanıldığı anlaşılmaktadır. Eserlerde aynı bağlamda hem de aynı cümlelerde kullanıldığı için iki kavramı ayırt etmek güçtür.⁷⁸⁷ Yukarıda bahsi geçen pasajda Makrızî de kabâle ve damânı beraberce ve aynı anlamda kullanmıştır. Ancak bu iki kavramdan kabâle erken dönem kaynaklarında daha yaygın iken daha sonra halk arasında damân yaygın hale gelmiştir.⁷⁸⁸ Bununla beraber Fatımîler döneminde kabâlenin sabit bir vergi

⁷⁸² Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtımiyye fî Mısır: Tefsîr Cedîd*, s. 325-326.

⁷⁸³ Demirci, *İktâ*, s. 43-47; Tabakoğlu, *XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nin Mali Yapısı*, s. 228; Kallek, *Kabâle*, s. 10-12; Duri, *İslam İktisat Tarihine Giriş*, s. 92

⁷⁸⁴ 16. yüzyılda bu uygulamada peşinler yüzde 5 idi. Tabakoğlu, *Osmanlı Mali Tarihi*, s. 120-122.

⁷⁸⁵ Makrızî, *el-Hıtat*, c. 1, s. 155.

⁷⁸⁶ Makrızî, *el-Hıtat*, c. 1, s. 161.

⁷⁸⁷ Abou el-Fadl, *Tax Farming in Islamic Law*, s. 14.

⁷⁸⁸ Kallek, *Kabâle*, s. 10-12.

ödenmesi kararlaştırılmış olan bölgeleri ve ödenecek meblağı ifade etmek için de kullanıldığı ve bu kabâlelerin damân ile alınmasının söz konusu olduğu anlaşılmaktadır. Damân sahibi, kabâleden tahsil edilmesi gereken meblağ tahsil edilemediğinde garantör konumunda olup bu meblağı ödeyen kişi olmaktadır. Bu anlamda kabâle hem vergi biriminin adı hem de küçük bölgelerin iltizamı için kullanılırken damân kelimesi daha kapsayıcı olarak kullanılmıştır.⁷⁸⁹ Memlûkler dönemine gelindiğinde kabâle ve damân kelimeleri daha dar anlamda kullanılmaya devam etse de vergi tahsiliyle ilgili olarak daha çok *mukataa* kelimesi kullanılmaya başlanmıştır.⁷⁹⁰

Esasen kabâleyi alan kişinin o bölgenin vergi gelirini artırmaya yönelik imar ve bakım faaliyetlerini yürütmesi beklenirdi. Ancak uygulamada böyle olmayıp kabâle sahiplerinin haksız vergiler almaları neticesinde çiftçiler zarar görebilmekteydi. Bu nedenle Abbasîlerde kabâleye alanların zulüm yapmasını engellemek için genellikle dört yıl olan sürenin bir yıl ile sınırlı tutulması söz konusu olmuştur.⁷⁹¹ Bununla beraber Fatımîler döneminde önce dört yıl olan iltizam süreleri otuza çıkarılmış, daha sonra ödemelerini yaptığı müddetçe ellerinde kalması kararlaştırılmıştır.⁷⁹²

Arazilerin dışında divanlar da damân olarak verilebiliyordu ve bunlar için de açık artırma yapılması mümkündü.⁷⁹³ Ayrıca damân sahibi sadece vergi tahsildarı olmayıp aynı zamanda idari görevler de yükleniyordu. Öyle ki İbn Memmâtî (ö. 1209) damânı idari göreve gelme yöntemlerinden biri olarak saymaktadır. Bu durumda vali aynı zamanda vergi tahsildarı olmaktaydı. Eğer damân anlaşması yapan kişi daha önceden idari bir görevde değilse damân anlaşmasıyla beraber vali veya vezirlik de verilirdi. Damân sahibi göreve gelirken hediye kabilinden ek ödeme yapması mümkündü.⁷⁹⁴ Fatımîler döneminde damân sahiplerinin yapması gereken ödemeleri yapmadığı zamanlar olurdu. O zamanlarda ödemedikleri kısımlar hesaplarda *bakiye* olarak geçerdi. Eğer damân sahibinin ödemeleri tamamlayamama sebebi yeterince vergi toplayamamış olmasıysa bu durumda bazen bakiyeler ertelenir bazen de affedilirdi.⁷⁹⁵

⁷⁸⁹ Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtımiyye fî Mısır: Tefsîr Cedîd*, s. 329-330.

⁷⁹⁰ Abou el-Fadl, *Tax Farming in Islamic Law*, s. 10. İbn Miskeveyh ve Kalkaşendî'de geçen mukataa kavramının ayrıntıları çok net olmasa da mukataa sahibinin imar ve vergiden sorumlu olduğu anlaşılmaktadır. s. 13.

⁷⁹¹ Kallek, *Kabâle*, s. 10-12.

⁷⁹² Cengiz Kallek, "Haraç", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1997, c. 16, s. 71-88.

⁷⁹³ Duri, *İslam İktisat Tarihine Giriş*, s. 107-108.

⁷⁹⁴ Abou el-Fadl, *Tax Farming in Islamic Law*, s. 20, 11-13.

⁷⁹⁵ Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtımiyye fî Mısır: Tefsîr Cedîd*, s. 325.

İktâ ve iltizam uygulamaları arasında bazı benzerlikler olduğu görülmektedir. Bazı araştırmacılar Abbasî uygulamasındaki iktâları iktâ adı altında yapılan iltizamlar olarak görürken⁷⁹⁶ bazıları da bunu iktânın kabâleye yaklaştırılması olarak görmüştür.⁷⁹⁷ Halihazırda ekili olan arazilerin haraç gelirlerine karşılık verilen iktâ-i istiğlâl de iltizam usulüne benzetilmiştir.⁷⁹⁸ Esasen iktâ ve kabâle/damân kavramları arasında geçişkenlik söz konusudur. İltizamda olduğu gibi iktâlarda da bazen senelik maktû bir bedel talep edilmiştir. İltizamlarda alınan peşin bedele benzeyen bir bedel bazen iktâlarda da alınmıştır. İltizamla vergi toplama işini alan kişilere bazen bazı iktâlarda olduğu gibi vali yetkisi de verilmiştir.⁷⁹⁹ Her ikisinin verilmesinde *müzayede*, *nidâ* veya *ziyâde* kelimeleriyle ifade edilen⁸⁰⁰ açık arttırma uygulaması söz konusu olmuştur. İktâlarda olduğu gibi bir araziye kabâleye alan kişi kendi işletebileceği gibi başkalarına da işletmesi mümkündür. Her ikisinde de bu hak birkaç yıllığına verilebileceği gibi kişinin ömrüyle de sınırlandırılabilir. Bunun yanında bir araziye iktâ ile almış olan kişinin başkasına damân ile vermesi de mümkündür.⁸⁰¹ Maaş karşılığı olarak verilen iktâ-i istiğlâl ise kabâle ve damânın maaş karşılığı olmaması sebebiyle bunlardan ayrılmaktadır.⁸⁰² Daha sonra asker maaşları için verilmesi yaygınlaşıp askerî iktâ olarak adlandırılan bu iktâda maaşlar doğrudan askerler tarafından iktâlardan sağlanırken damân veya kabâlede maaşlar hazineye aktarılan vergilerden ödenmiştir. Ayrıca kabâle ve damân sahibinin maaşlı memur veya asker olması şart değilken askerî iktâda asker olması şarttır. Netice itibarıyla iktâ ve iltizamın dönemlerine göre ve uygulandığı çeşitleri itibarıyla birbirine benzeyen ve ayrışan noktaları mevcuttur.

1.3. Vergi Tahsiliyle İlgili Diğer Bazı Kavramlar

İktâyla ilgili belli bölgelerde veya dönemlerde kullanılmış birtakım kavramlar dikkat çekmektedir. Bunların başında *day'a* ve *tu'me* kavramları gelmektedir. Emevî ve Abbasî dönemlerinde *day'a* kavramı iktâyâ benzer şekilde ancak kayd-ı hayat ile verilen bazı araziler için

⁷⁹⁶ Lapidus, *İslam Toplamları Tarihi*, s. 196.

⁷⁹⁷ Ebu's-Şeyh, *el-Fıkhu'l-mâlî inde'l-İmam Ebî Yûsuf*, s. 429.

⁷⁹⁸ Tabakoğlu, *Osmanlı Mali Tarihi*, s. 132; Lapidus, *İslam Toplamları Tarihi*, s. 125.

⁷⁹⁹ Selçuklulardaki şahneler gibi. Tabakoğlu, *XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nin Mali Yapısı*, s. 226.

⁸⁰⁰ İnalçık, *İslam Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü*, s. 45.

⁸⁰¹ Kallek, *Kabâle*, s. 10-12.

⁸⁰² Beyatlı, *Memlük Hanefiliği'nde İktâ Arazisinin İcâresi*, s. 133-134.

kullanılırdı.⁸⁰³ Bu şekilde kayd-ı hayat ile verilme işlemine ise tu'me denirdi. Bu işlemde arazi kişiye sadece ömrü boyunca faydalanması için verilmiş olup temlik iktâsında olduğu gibi mülkiyet ifade etmediği için mirasa konu olmazdı. Kişinin ölümüyle tu'me arazisi beytülmale dönerdi. Kudame b. Cafer *Divanü'd-diyâ* adıyla iktâ ve tu'me arazileriyle ilgilenen bir divandan bahsetmektedir. Bu divan muhtemelen 750 yılından sonra ortaya çıkmıştır.⁸⁰⁴ Bu işleme bakıldığında iktâ-i istiğlâl benzediği görülmektedir, ancak iktâ kelimesiyle ifade edilmemiştir. Bazı araştırmacılar daha sonra iktâ-i istiğlâl kavramının gelişip kullanımının artmasıyla beraber tu'me kavramının kullanımının azaldığına işaret etmektedir.⁸⁰⁵

İktâyyla ilgili bir diğer önemli kavram *câgîr*dir. Hindistan'da askerî iktâyâ benzer bir sistem *câgîr* ismiyle uygulanmış ve bu uygulamada askerlere maaş yerine iktâ verilmiştir. Câgîr verilen kişi asker beslemek ve gerektiğinde askerleriyle savaşa katılmak ve bölgenin asayişini sağlamak durumundadır. Maaşını işlettiği topraklardan alıp kalanını vergi olarak devlete ödemektedir. Câgîrlar de mülk olmadığı için miras yoluyla intikal etmemektedir ancak ölen kişinin oğlu varsa ona verilmesi mümkündür.⁸⁰⁶ İktâyâ benzer bir uygulama olarak Selçuklularda İlhanlı prenslerine *incû* adı altında verilen iktâ toprakları söz konusudur. Ayrıca İlhanlılarda *çeriğ yurd usulü* olarak belirli bölgelerin gelirlerinin askerlerin iaşesine tahsis edilmesi şeklindeki uygulamalardan bahsedilebilir.⁸⁰⁷

Çiftçilerin vergi tahsildarlarının zulmüne uğraması durumlarına karşın geliştirilen bazı usullere de işaret etmek gerekir. Bunların ilki şahısların kayd-ı hayat ile ellerinde bulundurdıkları day'a arazilerini vergi toplayıcıların zulümlerine karşı korumaları karşılığında bazı nüfuzlu şahıslara bırakmaları anlamına gelen *himâye veya ilcâ* uygulamasıdır.⁸⁰⁸ Himâye veya ilcâ uygulaması neticesinde çiftçiler *hâmî*lere bıraktıkları araziye müzâraa yani ziraat ortaklığı şeklinde alıp ekip biçmeye devam ederler ve devlete ödedikleri verginin yanında himaye eden kimselere de pay verirlerdi.⁸⁰⁹ Bazen toprakları doğrudan onların adına tescil ettirdikleri de

⁸⁰³ Beşir Gözübenli, "Day'a", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1994, c. 9, s. 57-58.

⁸⁰⁴ Kudâme bin Cafer, *el-Harac ve sinâatü'l-kitâbe*, Bağdat: Dârü'r-reşîd, 1981, s. 218; Celal Yeniçeri, *İslam'da Devlet Bütçesi*, İstanbul: Şamil Yayınevi, 1984, s. 114-115.

⁸⁰⁵ Beyatlı, *Memlûk Hanefiliği'nde İktâ Arazisinin İcâresi*, s. 129.

⁸⁰⁶ Azmi Özcan, "Câgîr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1993, c. 7, s. 11-12; Tabakoğlu, *Osmanlı Mali Tarihi*, s. 55; Demirci, *İktâ*, s. 43-47.

⁸⁰⁷ Tabakoğlu, *XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nin Mali Yapısı*, s. 231; Tabakoğlu, *Osmanlı Mali Tarihi*, s. 149.

⁸⁰⁸ İlcâ yerine aynı kökten *telcie* kelimesi de kullanılmaktadır. Duri, *İslam Topluluklarında İktânın Ortaya Çıkışı*, s. 225.

⁸⁰⁹ İnalçık, *İslam Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü*, s. 36.

olurdu. Emevîler döneminde ortaya çıkan ilcâ uygulamasının Abbasîlerde idarenin zayıfladığı dönemlerde artış gösterdiği anlaşılmaktadır. Bu artış Abbasîlerde ilcâ yoluyla aldıkları arazilere el koyan büyük mülk sahiplerinin oluşmasına sebebiyet vermiştir. Bu topraklar zamanla himaye eden kişilerin özel mülkleri gibi olmuştur.⁸¹⁰ Vergi toplayıcıların zulûmlerini engellemek için başvurulmuş bir diğer uygulama *îgâr* idi. Bu uygulamada day'a sahibi, âmilin vergi toplamak için gelmemesi için her sene belirli bir meblağı doğrudan hazineye veya eyalet hazinesine öder ve peşinen ödediği meblağ sebebiyle vergiden muaf olur, dolayısıyla vergi âmiliyle muhatap olmazdı.⁸¹¹ *Îgâr*'ın belli bir arazi parçasıyla sınırlı kalmayıp bir köyün tamamını kapsayacak şekilde uygulanması iktâ uygulamalarına benzemektedir. 10. yüzyıldan itibaren yaygınlaşan bu uygulamaya askerî iktânın uygulanmasından sonra rastlanmamaktadır.⁸¹²

Vergi toplama konusunda cehbezlerin önemli bir rol oynadığı ve zaman zaman mültezime benzeyen bir konumda oldukları söylenebilir. Esasî sarraflığa dayansa da *cehbez* veya çoğuluyla *cehâbiz* daha çeşitli işler yapmaktadır. İslam öncesinde mevcut olan bu kurum 10. yüzyılda Abbasîler döneminde yaygınlaşmaya başlamıştır. Bu dönemde *Divanü'l-cehbez* ismiyle kurulan divanın altında çalışan cehbezler vergi tahsil ve muhasebe işleriyle ilgilenmişlerdir. Ancak cehbezlerin sıradan bir memur gibi olmadığı ve bazen devlete borç verebildikleri görülmektedir. Vezir İbnü'l-Furat 10. yüzyılın başında "Ahvâz bölgesinin gelirini teminat göstererek, memur maaşlarını ödeyebilmek için" vergiler tahsil edildiği zaman ödenmek üzere Yahudi cehbez Yusuf b. Finhas'dan borç almıştır. Vergi toplamada önemli bir rolleri olduğu anlaşılan cehbezlerin zaman zaman halka zulüm yapmaları gerekçesiyle şikayet konusu oldukları da görülmektedir. Bu dönemde gittikçe faaliyetleri yoğunlaşan cehbezler devlet tarafından bir çeşit borç ilişkisinin tarafı olarak resmî olarak tayin edilmeye başlanmıştır. Bu uygulamada belli bölgelerin gelirini daimi teminat olarak almaları karşılığında her ayın ilk günü maaş ödemeleri için hazineye belli bir meblağ vermeleri söz konusu olmuştur. Banka gibi işlem gören ve *saray cehbezleri* adıyla anılan bu tarz cehbezlik, 914'te kurulup 16 yıl sürdükten sonra kaldırılmıştır.⁸¹³ Bu uygulama bir nevi cehbezlerin toplanan vergilere mahsuben verdiği borç gibi olup iltizama benzemektedir. Ancak cehbezlerin bu işleminden nasıl ve ne kadar kâr elde ettikleri net değildir.

⁸¹⁰ Duri, *İslam İktisat Tarihine Giriş*, s. 70; Kallek, *İslam İktisat Düşüncesi Tarihi*, s. 56-57.

⁸¹¹ Kudâme b. Cafer, *el-Harac*, s. 218.

⁸¹² Kallek, *İslam İktisat Düşüncesi Tarihi*, s. 57; Duri, *İslam Toplumlarında İktânın Ortaya Çıkışı*, s. 237.

⁸¹³ Yeniçeri, *İslam'da Devlet Bütçesi*, s. 119-122.

1.4. Mısır Topraklarında Vergi Tahsili

Bahsi geçen uygulamaların Mısır arazi hukukundaki yerini görmek adına Mısır'ın Müslümanlar tarafından fethinden Osmanlı'ya kadar hangi uygulamalara şahit olduğunu ayrıca özetle ele almakta fayda vardır. Mısır'ın arazi hukukuna bakıldığında özel mülkiyet konusunda hususi bir yeri olduğu görülmektedir. Öncelikle Mısır'da eski zamanlardan beri topraklar devlete ait kabul ediliyordu. Nitekim ekonominin tarıma, tarımın sulamaya, sulamanın Nil'in taşmasına bağlı olması istenen verimliliği sağlamak için daimi ve düzenli bir kontrolü gerekli kılıyordu. Bunun doğal sonucu ise devlet mülkiyeti idi. Bu sistemde toprağı işleyen çiftçiler bir takım görev ve sorumlulukları beraberinde getiren kullanım haklarına sahipti. Çiftçiler intifa hakkı karşılığında kira değil, vergi öderdi. Bununla beraber eski zamanlardan beri arazi üzerindeki bu hak başkasına satabilir, miras bırakılabilir veya rehin verilebilirdi. Hükümdarların üst düzey yöneticilere arazi bağışlaması mümkündü. O zaman bu arazi vergiden muaf bir intifa hakkı ifade eder ve satıma ve mirasa konu olabilirdi.⁸¹⁴

Eski Mısır'da topraklar çoğunlukla devlet adına işletilmekte olup toplanan vergiler kral ve askerler için gelir sağlamada kullanılıyor ve tarımın geliştirilmesi gibi amaçlara sarf ediliyordu. Bölgede Bizans hakimiyeti kurulduktan sonra *locatio* adı verilen iltizam sistemi uygulanmıştır. Müslümanlar tarafından fethedilmeden önce Mısır'da uygulanan Bizans toprak rejimi, Mısır'ın 641 yılında fethedilmesinden sonra ıslah edilerek Mısır toprakları mirî statüsünde kabul edilmiştir.⁸¹⁵ Bu şekildeki beytülmal arazilerinden toplanan vergiye haraç denilmiştir. Devlet yöneticisi tarafından bazı kimselere özel mülk olarak verilen ve zamanla sayıları artan arazilerden ise öşür alınmıştır. Bu ikisiyle beraber hükümdara ait araziler Mısır'da varlığını sürdürmüş üç arazi türünü oluşturmuştur.⁸¹⁶ Bununla beraber örneğin Fatımîler döneminde özel mülkiyetin sınırlı olup arazilerin çoğunun beytülmale ait olduğu görülmektedir. Nitekim Makdisî *Ahsenü't-tekâsim fî ma'rifeti'l-ekâlim* eserinde bir Mısırlıyla karşılaştığını ve Mısırlının ona Mısır'da haraç bulunmadığını, çiftçilerin arazileri sultandan işlemek üzere alıp “vergi memurunun tahsilinden artanın kendisine ait olduğunu” söylediğini belirtmiştir. Bu diyalogdan anlaşıldığına göre Mısırlı kişi Mısır'da mülk olarak sadece “iktâ edilen arazilerin sultandan satın

⁸¹⁴ Hamid, *Why Study Ownership? An Approach to the Study of the Social History of Egypt*, s. 38-39.

⁸¹⁵ Sağlam, *Memlûklerde Toprak Yönetimi: İktâ*, s. 54-55, 57.

⁸¹⁶ Hamid, *Why Study Ownership? An Approach to the Study of the Social History of Egypt*, s. 39.

alınması” yoluyla oluşan özel mülklerin olduğunu, bunun dışında özel mülk olmadığını söylemiştir.⁸¹⁷

Mısır bölgesinin Müslümanların fethinden itibaren özel bir statüsü olduğunu belirtmek gerekir. Dört halife dönemi İslam devletinde eyaletlerde genellikle mali ve mülki idarenin ayrı olması esastır. Bununla beraber Mısır’da fetihden önceki sistem devam ettirilerek askerî velâyet ve haraç idareciliğini tek bir kişi yapmıştır. Halife Osman kendi döneminde Mısır valisi yanına ayrı bir haraç müdürü atamak istemiş ancak bu uygulanmamıştır. Muaviye ise tüm eyaletlerde mali ve siyasi idareyi tamamen ayırabilmiş, buna rağmen Mısır’da maliyeyi bağımsız hale getirmemiştir.⁸¹⁸

Müslümanlar tarafından fethedildikten sonra Mısır arazilerinin hepsine senelik toplu bir vergi tayin edilmiştir. Halife Ömer zamanında Mısır’dan senelik olarak merkeze vergi ödeniyordu. Muaviye zamanında ise Mısır eyaletinin tamamı dönemin valisine tu’me olarak verilmiştir. Buna göre vali “eyaletin bütçe giderleri karşılandıktan sonra gelir fazlasını kendi şahsına” alabilecektir. Bununla beraber yine de bir miktar merkeze yollanıyordu. Ondan sonraki valinin zamanında da Mısır’daki harcamaların ardından Hicaz’a buğday gönderilip kalan mallar merkeze yani Şam’a yollanıyordu. Halife Muktedir zamanında damân uygulamasıyla gelirler artırılmaya çalışılmış ve bunun bir parçası olarak Suriye ve Mısır bölgesi bazı ailelere iltizama verilmiştir.⁸¹⁹

İlk dönemlerde eyalet için tayin edilen senelik meblağ belirli bölgelere ayrılmış olan Mısır’ın her bölgesinden haraç, cizye ve diğer bazı vergilerden oluşmaktaydı. Bu uygulamada önce her bölgenin payı belirlenir, sonra her köyün bundan payı belirlenir ve bu meblağ köylüler arasında paylaştırılırdı. Bu işle *âmil* adı verilen vergi görevlileri ilgilenirdi. Bahsi geçen sistem köylüler arasında kooperatif benzeri bir sistemin oluşmasını ve vergi toplama işinin kendi aralarından seçilmiş biri tarafından yapılmasını istemelerini sağlamıştır.⁸²⁰ Zamanla kırsal bölgelere Araplar yerleşmeye başlamış ve bu bölgelerdeki topraklar bölge halkının elinde bırakılarak haraçları toplanmıştır. Mısır’daki “ilk dönem iktâlî araziler” bu şekildedir.⁸²¹ Mısır’da

⁸¹⁷ Beyatlı, *Memlük Hanefliği’nde İktâ Arazisinin İcâresi*, s. 256-257.

⁸¹⁸ Yeniçeri, *İslam’da Devlet Bütçesi*, s. 68-69.

⁸¹⁹ Kaliek, *İslam İktisat Düşüncesi Tarihi*, s. 60. Yeniçeri, *İslam’da Devlet Bütçesi*, s. 69, 166-167.

⁸²⁰ Duri, *İslam İktisat Tarihine Giriş*, s. 38, 69.

⁸²¹ Sağlam, *Memlüklerde Toprak Yönetimi: İktâ*, s. 57-58.

daha sonraki dönemlerde vergi tahsili için iktâ ve kabâle/damân usulleri uygulanmıştır ki bunların ayrıntısı önceki bölümde geçmişti.⁸²²

Netice itibariyle İslam devletlerinde vergi tahsili için çeşitli usuller uygulanmıştır. Bazı iktâ ve iltizam uygulamalarında malikânede olduğu gibi ömür boyu tasarruf hakkı verildiği, peşin bedel istendiği, senelik maktû bir vergi konulduğu görülmektedir. Bu uygulamalar arasında iltizam ve malikâneye benzerliği açısından kabâle veya damân uygulaması ile iktâ olarak adlandırıldığı halde iltizama yaklaştığı görülen bazı iktâ-i istiğlâl uygulamaları ayrıca dikkat çekmektedir. Bu uygulamalardan malikâne görünümüne en yakın olanları iktâ veya iltizam sahibinin devletten alacağı karşısında değil, aksine devlete sabit bir meblağ ödemek üzere ve ömürlük olarak üstlendikleri uygulamalardır. Fatımîler dönemindeki iltizam uygulamaları buna örnektir. Bunlarda hem kayd-ı hayat bulunmakta hem açık arttırma ile peşin bir bedel alınabilmekte hem de hazineye sabit bir meblağ ödenmektedir. Bu uygulamaların temel olarak Mısır bölgesinde gerçekleşmesi dikkat çeken başka bir husustur.

2. Fıkıh ve Fetva Literatüründe İltizam, Malikâne ve Hulvân

Bu başlık altında önce malikâne uygulaması hakkında tespit ettiğimiz fetvalar yorumlanacak, ardından Osmanlı şeyhülislamı ve diğer bazı alimlerin iltizamla ilgili fetvaları ele alınacaktır. Son olarak hulvânla ilgili bazı hukuki durumlara işaret edilecektir.

2.1. Malikânenin Meşruiyeti ve Fetvalarda Malikâne

Malikâne sistemini ortaya koyan fermanın altında Osmanlı ilmiye sınıfının en önemli temsilcileri olan şeyhülislam ve kazaskerlerin onayları bulunmaktadır. Ayrıca fermana ulema ve devlet adamları arasında malikânenin kabulüne dair bir ittifaktan söz edilmiştir. Dolayısıyla başta dönemin şeyhülislam ve kazaskerleri olmak üzere bazı ulemanın, malikâne sisteminin uygulanmasına onay verdiği anlaşılmaktadır. Malikâne Fermanı'nın kendisi malikânenin şeyhülislam ve kazaskerler tarafınca kabul edildiğini gösteren önemli bir metindir. Fermana yapılan hukuki açıklamalar, malikânenin istihsân gereğince kabul edildiğini göstermektedir ki

⁸²² Bazı kaynaklar özellikle Mısır'da uygulanan iktâ sistemini Avrupa'daki feodal düzen üzerinden okumuştur. İki sistemin karşılaştırılması ve farklılıklarının Köprülü ve Tsugitaka'dan bir özeti için bkz. Sağlam, *Memlûklerde Toprak Yönetimi: İktâ*, s. 30 vd. Ayrıca Mısır'daki mülkiyet anlayışının Asya Tipi üretim tarzı modeline uyduğunu iddia eden çalışmalar vardır. Ahmed Sadiq Sa'd'ın çalışması buna örnektir. Bir özeti ve Hamid'in hem liberal hem Marksist yaklaşımların Mısır örneği için yeterli olmadığına dair görüşleri için bkz. Hamid, *Why Study Ownership? An Approach to the Study of the Social History of Egypt*, s. 40-45.

bunlara dair açıklamalar daha önce geçmişti. Ayrıca imzalarda “ileri gelen âlimlerin kabul ettiği gibi”, “önde gelen âlimlere uyarak” gibi ifadelerin bulunması malikâne konusunda önemli başka âlimlerin de görüşlerinin bulunduğunu göstermektedir.

Malikâne sistemine yönelik devlet adamlarının eleştirilerine değinirken Defterdar Sarı Mehmed’in görüşlerinden bazısının malikânenin meşruiyetiyle ilgili olduğundan bahsetmiştik. Mehmed Paşa malikâne mukataalarından toplanan vergilerden bir kısmının örfî vergiler olduğunu ve bunların aslı olmayıp hevâî olmaları sebebiyle mülk olarak satışının caiz olmadığını belirtmiştir. Bununla beraber malikâne maslahata binaen müstahsen görülmüştür.⁸²³ Defterdarın bu görüşüyle bağlantılı olarak malikâne uygulaması esnasında bazı vergi mükelleflerinin birtakım vergileri ödemek istemedikleri görülmektedir. Bölgenin kadısının desteğini alan bu kimseler gerekçe olarak bu vergilerin kanuni olup şer’î olmadığını belirtmişlerdir.⁸²⁴ Bu olaydan Mehmed Paşa’nın görüşünün sadece onunla sınırlı kalmadığı, başkaları tarafından da dile getirildiği sonucu çıkarılabilir, öyle ki bu görüş vergi mükelleflerine kadar ulaşmıştır. Burada Mısırlı Hanefî âlimlerden Hayreddin Remlî’nin (ö. 1671) iltizamın neden sahih olmadığını açıklarken -ileride değineceğimiz başka gerekçelerle beraber- şer’î olmayan örfî vergileri kapsamını da saydığına işaret edebiliriz.⁸²⁵

Osmanlı fetva mecmualarında malikânenin çok sınırlı bahsedilmektedir. Şeyhülislam fetvaları üzerine yapılan çalışmaların bir kısmında malikâne sistemi hakkında çokça fetvanın tespit edilmiş olması esasen bir yanılsamadır. Nitekim bu fetvalarda bahsi geçen malikâne, iltizamın devamı niteliğinde olup 17. yüzyılın sonlarında ortaya çıkmış olan malikâne değildir. Osmanlı’nın ilk dönemlerinden beri Anadolu’da uygulanagelen *malikâne-divânî* sisteminin bir parçası olan malikânedir. Malikâne-divânî “iki başlı” bir sistem olup vergi biriminin bir kısmı malikâne hissesi olarak özel bir şahsa bir kısmı ise divânî hissesi olarak beytülmale aittir. Diğer bir deyişle buradaki malikâne kelimesi özel mülkiyet ifade etmektedir.⁸²⁶ Malikâne hakkındaki fetvalar olarak sunulan fetvaların çoğu bu sistemle ilgilidir.⁸²⁷

⁸²³ Defterdarın ifadeleriyle “rüsumat ise bir hevaî şeydir. Aslı olmayıp hevâî olan şeyin temlikten fûruhtuna dahi müşâ-i şer’î yoktur”. Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekâiyât*, s. 514.

⁸²⁴ Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, s. 81.

⁸²⁵ Hayreddin b. Ahmed Remlî, *el-Fetâva’l-hayriyye li-nef’i’l-berriyye*, Bulak: Matbaatü’l-kübra el-miriyye, h.1300, c. 2, s. 125-128.

⁸²⁶ Mehmet Genç, “Mâlikâne-Divânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2003, c. 27, s. 518-519.

⁸²⁷ İlgili fetvalar için bkz. Abdulkadir Atar, *XVIII. Yüzyıl’da Yayımlanmış Fetva Mecmualarına Göre Osmanlı’da İktisadî Hayat*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul, 2015, s. 169; Ravza Cihan,

Fetva mecmualarında yaptığımız tarama sonucu elinizdeki çalışmanın konusu olan malikâne sistemi hakkında, doğrudan malikâne kelimesi kullanılan 6 fetva tespit ettik. Bu fetvaların 1 tanesi Şeyhülislam Feyzullah Efendi'nin (ö. 1703) fetvalarının derlemesi olan *Fetâvâ-yı Feyziye*'de,⁸²⁸ 2 tanesi Yenişehirli Abdullah Efendi'nin (ö. 1743) fetvalarının derlemesi olan *Behcetü'l-Fetâvâ*'da⁸²⁹ ve 3 tanesi Yenişehirli Abdullah Efendi'den Dürriyade Mehmed Efendi dönemine kadar yani 1730-1795 yılları arasındaki şeyhülislamların fetvalarının derlemesi olan *Netîcetü'l-Fetâvâ*'dadır.⁸³⁰

Feyzullah Efendi'nin malikâneyle ilgili fetvası şu şekildedir:

Zeyd'in berâtla mutasarrıf olduğu malikânede hasad idrâk etmeden Zeyd fevt olup malikâne Amr'a tevcih olunduktan sonra hasad idrâk edip mahsul hasıl olmakla Zeyd'in veresei ol mahsulü kabzetmek istediklerinde Amr vereseyi men' edip ol mahsulü kendi kabza kâdir olur mu? el-Cevab: Olur.⁸³¹

Fetvada bir malikânenin mutasarrıfı hasat zamanından önce vefat etmiş ve malikâne başkasına verilmiştir. Hasat vakti gelip mahsul toplandığında ise ölen mutasarrıfın vârisleri mahsul üzerinde hak iddia etmişlerdir. Fetvadan vârislerin böyle bir hakkının bulunmadığı, mahsulün Amr'da kalacağı belirtilmiştir. Bu fetva malikânenin üstlenen kişi için bir mülk statüsünde olmadığı, tasarruf hakkı el değiştirdiğinde eski kişinin ve vârislerinin alakasının kesildiğini göstermesi açısından önemlidir.

Şeyhülislam Seyyid Feyzullah Efendi'nin hem kendisi hem de ailesinin çeşitli mukataaları malikâne olarak deruhte ettiklerini biliyoruz.⁸³² Aşağıda geleceği üzere Feyzullah Efendi'nin iltizamla ilgili görüşü diğer Osmanlı şeyhülislamlarıyla paralel olarak akdin hükümsüz olduğu yönündedir. Malikâne hususunda kendisine ait tespit ettiğimiz tek fetva bu olduğu için malikâne sisteminin meşruiyetine dair görüşünü açık bir şekilde göremesek de malikâne sistemine dahil olmasıyla şeyhülislamın malikâneyi meşru gördüğü çıkarımına varılabilir.

Şeyhülislam Abdürrahim Efendi'nin Fetvaları Işığında XVIII. Yüzyılda Osmanlı'da Hukukî Hayat, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul, 2016.

⁸²⁸ Feyzullah Efendi, *Fetâvâ-yı Feyziye*, haz. Süleyman Kaya, İstanbul: Klasik Yayınları, 2009.

⁸²⁹ Yenişehirli Abdullah Efendi, *Behcetü'l-fetâvâ*, haz. Süleyman Kaya vd, İstanbul: Klasik Yayınları, 2011.

⁸³⁰ Seyyid Ahmed Efendi ve Seyyid Hafız Mehmed b. Ahmed el-Gedûsi, *Netîcetü'l-Fetâvâ*, haz. Süleyman Kaya vd, İstanbul: Klasik Yayınları, 2014.

⁸³¹ Feyzullah Efendi, *Fetâvâ-yı Feyziye*, s. 134.

⁸³² Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekâiyât*, s. 785; Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, s. 169.

Tespit ettiğimiz fetvalardan bir diğeri Yenişehirli Abdullah Efendi'nin mecmuasındadır. Kendisine gelen soru ve verdiği yanıt şu şekildedir:

Zeyd malikânesi karyesinin mahsul-i şer'îsini kabza Amr'ı tevkiîl ettikde Amr ahali-i karyeden birkaç kimesnelerin cebren bi-gayr-i hak şu kadar akçelerini alıp ba'dehu Zeyd Amr'ın ol kimesnelerden tegallüben aldığı akçeyi "Malikânem karyesi ahalisinden almışsın" deyip Amr'dan tegallüben ahzettikten sonra ol kimesneler meblağ-i merkûmu Amr'dan tazmin eyleseler Amr meblağ-i mezbûru Zeyd'den istirdâda kâdir olur mu? el-Cevab: Olur.⁸³³

Fetvada bir malikâne sahibi malikânesindeki mahsulü toplaması için vekil tayin etmiştir. Vekil ise karye halkından haksız yere bir miktar para almış, malikâne sahibi bunu duyunca vekilin elinden zorla bu paraları almıştır. Daha sonra karye halkı vekilin aldığı paraları ona tazmin ettirmiştir. Fetvada bu durumda vekilin malikâne sahibinden parayı alıp alamayacağı sorulmuş, şeyhülislam da alabileceği yönünde fetva vermiştir. Bu fetva malikâne sahiplerinin vekillerle çalıştığını ve bu kimselerin halktan bazen haksız yere para alabildiklerini göstermesi açısından mühimdir. Bununla beraber fetvanın odak noktası bir vekâlet ilişkisi olduğu için şeyhülislamın malikâne uygulamasına hukuki bakışı tespit edilememektedir.

Yenişehirli'nin diğeri fetvası da malikâne uygulaması hakkında bazı ipuçları içermesi açısından kayda değerdir:

Zeyd on kîse akçe medyûnu Amr'ı Bekir üzerine havâle-i mutlaka-i şer'îye ile havâle ve Amr ve Bekir havâleyi kabul ettikten sonra Bekir ve Zeyd fevt olup Amr ol kadar akçeyi havâle-i merkûmeye binaen Bekir'in terekesinden almak istedikde Bekir'in veresei "Mal-i muhtâl-i mezbûr, düyûn-i sahihadan olmayıp Zeyd'e fâriğ olduğun malikâne karyeleri bedel-i ferâğdır" deyu Amr'dan dava ve ikâmet-i beyyine eyleseler makbule olur mu? el-Cevab: Olmaz.⁸³⁴

Fetvada malikânenin iki kişi arasında ferağ edilmesi söz konusudur. Yeni mutasarrıf bu ferağ karşılığında ödemesi gereken meblağı başkasından olan alacağından havale etmiştir. Daha sonra eski malikâne mutasarrıfı hariç diğeri ikisi vefat etmiştir. Eski malikâne mutasarrıfı havale işlemine binaen ölen kişinin vârislerinden parayı talep etmiştir. Vârisler ise bu borcun malikâne ferağından kaynaklanması sebebiyle sahih bir borç olmadığını söylemişlerdir. Fetvada vârislerin buna delil getirmesi ve dava etmelerinin kabul olup olmayacağı sorulmuş, şeyhülislam da kabul edilmeyeceğini beyan etmiştir. Bu fetvada şeyhülislam havaleyi geçerli kabul etmiş, dolayısıyla havale edilen borcu ve bu borcu doğuran akdi de hükümsüz görmemiştir. Buna göre Yenişehirli

⁸³³ Abdullah Efendi, *Behcetü'l-fetâvâ*, s. 534.

⁸³⁴ Abdullah Efendi, *Behcetü'l-fetâvâ*, s. 347.

malikâne hakkında ferağ kabul etmektedir, dolayısıyla malikâneyi de kabul etmiş olmalıdır. Ancak Yenişehirli'nin iltizam hakkındaki görüşlerine bakıldığında önceki şeyhülislamların görüşleriyle büyük oranda örtüşür şekilde kârın ve zararın mültezime ait olduğu iltizam anlaşmasını hükümsüz gördüğü anlaşılmaktadır. Son olarak bu fetva 18. yüzyılın erken dönemlerinde malikânenen ferağ karşılığında bedel alındığını ve halkın bunun meşruiyetine dair şüphelerinin bulunduğunu göstermesi açısından kıymetlidir.

Netîcetü'l-Fetâvâ'da geçen fetvalara bakıldığında bunlardan biri Feyzullah Efendi'nin fetvasıyla muhteva olarak aynıdır. Bu fetva Damadzâde Ebulhayr Ahmed Efendi imzasıyla kaydedilmiştir.⁸³⁵ Malikâneyle ilgili diğer iki fetva malikâne sahibinin karyesini iltizama vermesi hakkında olup fetvalardan biri Karahalilefendizade Mehmed Said Efendi (ö. 1755) imzasıyla kayıtlıdır:

Zeyd malikânesi karyesini şu kadar akçeye iltizâmla Amr'a verdikde bedel-i iltizâmdan ziyadesi Amr'ın olmak üzere verip Amr dahi ol karyeyi zabt ve mahsul-i şer'isini kabzettikde makbûzu ancak bedel-i iltizâma müsâvi olsa Amr “Makbûzum ziyade olsa benim olur idi, öyle olunca malından bana şu kadar akçe ücret ver” deyu Zeyd'e cebre kâdir olur mu? el-Cevab: Olmaz.⁸³⁶

Fetvada bir malikâne sahibi karyesini iltizama verdiği mültezimle iltizam bedelinden fazlası mültezime ait olmak üzere anlaşma yapmıştır. Ancak mahsul toplandığında mültezimin eline geçen sadece iltizam bedeli kadar olmuştur. Bu durumda mültezim eline fazladan bir mal geçmediği için en azından ücret ödemesini istemiştir. Fetvada malikâne sahibine ücret verme konusunda zorlama yapılmayacağı söylenmektedir. Bu fetva malikânenen ziyade iltizamla ilgili görünmekte olup mültezimin ücreti hak etmesi konusunda yakın dönemde yaşamış şeyhülislamın başka türlü hükümler verdiğine dair bilgiler aşağıda gelecektir.

Malikâneyle ilgili tespit ettiğimiz fetvalardan sonuncusu isimsiz olarak kaydedilmiş olup muhtemelen Dürri Mehmed Efendi'ye (ö. 1736) aittir.⁸³⁷ Bu fetva da yine malikâne sahibinin karyesini mültezime vermesiyle ilgilidir:

Zeyd malikânesi karyesini şu kadar akçeye iltizâmla Amr'a verip meblağ-i mezbûru Amr'dan peşin ahz u istihlâk ettikten sonra Amr meblağ-i mezbûra müteallika davadan Zeyd'i ibra-i sahih

⁸³⁵ Seyyid Ahmed ve Gedûsî, *Netîcetü'l-Fetâvâ*, s. 118. Zeyd'in berâtla mutasarrıf olduğu malikânenen hasad idrâk etmeden fevt olup ol malikâne Amr'a tevcih olunduktan sonra hasad idrâk edip mahsul hasıl olmakla Zeyd'in veresi ol mahsulü kabzetmek istediklerinde Amr vereseyi men edip ol mahsulü kendi kabza kâdir olur mu? el-Cevab: Olur (Damadzâde Ebulhayr Ahmed Efendi).

⁸³⁶ Seyyid Ahmed ve Gedûsî, *Netîcetü'l-Fetâvâ*, s. 119.

⁸³⁷ İsimsiz fetvaların muhtemelen Dürri Mehmed Efendi'ye ait olduğuyula ilgili editörün önsözü için bkz. Seyyid Ahmed ve Gedûsî, *Netîcetü'l-Fetâvâ*, s. 6-7.

ile ibra edip ba'dehu ol karyeyi zabt ve mahsul-i şer'îsini kabzettikten sonra Amr "Makbûzum meblağ-i mezbûra bâliğ olmadı" deyu meblağ-i mezbûru Zeyd'den dava eylese mesmûa olur mu? el-Cevab: Olmaz.⁸³⁸

Fetvadan anlaşıldığı kadarıyla bir malikâne sahibi karyesini peşin bir meblağ karşılığında mültezime vermiştir. Mültezim mahsulü topladıktan sonra eline geçen miktarın peşin ödediği meblağdan daha az olduğu gerekçesiyle malikâne sahibini dava etmek istemiş, şeyhülislam bu davanın dinlenmeyeceğine fetva vermiştir. Bu fetva da yine malikânenen çok iltizamla ilgili görünmekle beraber mültezimin peşin ödediği bedeli geri alamaması konusunda önceki şeyhülislamların görüşlerinden ayrıışmaktadır. 18. yüzyıla ait olan bu son iki fetva bu dönemde malikâne sahiplerinin karyelerini iltizamla mültezimlere verdiğini göstermesi açısından da mühimdir.

2.2. İslam Âlimlerinin İltizama Bakışı

2.2.1. Şeyhülislam Fetvalarında İltizam

Osmanlı'da 16. yüzyıldan itibaren giderek daha yoğun bir şekilde uygulanan iltizam sistemine yönelik devlet adamlarının yaptığı siyasi ve iktisadi eleştirilerin yanında bu sistemin şer'i durumuna dair bazı yorumlara da rastlanmaktadır. 16. yüzyıl siyasetçilerinden Lütü Paşa, Hanefî mezhebinin önemli isimlerinden Ebu Yusuf'un -aşağıda ele alacağımız- görüşüne paralel olarak iltizam yerine emânet usulünü önerip son kararı idarecilere bırakmıştır. Yine Gelibolulu Mustafa Âlî iltizamın zararlarından bahsettikten sonra şeriata ve sünnetin gereğinin iltizam yerine emânet usulüyle amel etmek olduğunu belirtmektedir. Koçi Bey ise mukataaların iltizama verilmesini şeriata aykırı olarak nitelendirmektedir.⁸³⁹ Siyaset yazarlarının bu görüşleri, fetva kabilinden olmayıp fikhî olarak bir anlam ifade etmekten çok dönemin idarecilerine eleştirileri veya tavsiyeleri olarak okunmalıdır.

İltizam sistemiyle ilgili bazı durumlar erken dönemden itibaren şeyhülislam fetvalarına yansımıştır. Elimizdeki geniş fetva birikimi iltizamlar hakkında şeyhülislamların varsa hükümleri, yoksa bakış açılarını göstermenin yanında fetvalarda bahsi geçen mukataa çeşitliliğinden fetvaların diline kadar birçok tespiti imkan vermektedir. Kara'nın çalışması

⁸³⁸ Seyyid Ahmed ve Gedûsî, *Neticetü'l-Fetâvâ*, s. 120.

⁸³⁹ Kütükoğlu, *Lütü Paşa Âsafnâmesi*, s. 96; Danışman, *Koçi Bey Risalesi*, s. 69; Muhammed Taha Kara, *Osmanlı Fetva Literatürü Çerçevesinde İltizam Uygulamasının Fıkhi Tahlili*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2021, s. 30.

iltizamla ilgili 16-18. yüzyıllardaki fetvaları bize sunmaktadır.⁸⁴⁰ Biz burada iltizamla ilgili fetvaları tekrar etmeyip sadece iltizamla ilgili görüşleri özetleyecek ve fetvaların süreç içinde dikkat çeken bazı değişimlerine işaret edeceğiz. Bunun yanında Kara'nın tespitleri arasında bulunmayan bazı önemli fetvaları kaydedeceğiz.

16. yüzyıldaki şeyhülislamların fetvalarına baktığımızda iltizamın meşruiyetiyle ilgili ifadelerle rastlamaktayız. Örneğin 16. yüzyılın en önemli şeyhülislamı olan Ebussuud Efendi bir fetvasında “iltizam bir emr-i meşru değildir” demektedir.⁸⁴¹ Yine Ebussuud Efendi'ye ait başka bir fetvada vakıf karyenin mahsulünü gelecek yıldan itibaren belli bir yıla kadar belli bir meblağ karşılığında iltizam edilmesine dair yapılan anlaşmanın şer'î olup olmadığı sorulmuştur. Ebussuud Efendi ise “Değildir” diyerek cevap vermiştir.⁸⁴² Peki fetvalardaki meşru/şer'î ifadesi ne anlama gelmektedir? Öncelikle bu kavramlar, kelime anlamıyla düşünüldüğünde iltizam gayri şer'î yani şeriat nazarında makbul olmayan bir anlaşma gibi durmaktadır. Bununla beraber iltizamın meşru/şer'î olmadığına dair ifadelerin, bu anlaşmanın şeriatın ve dolayısıyla fetvanın konusu olmadığına işaret etmesi de muhtemeldir. Nitekim İslam ve Osmanlı hukuk geleneğinde şeriatın kesin kurallarının bulunmadığı bazı alanlar, maslahatı gözeterek karar vermesi için sultanın iradesine bırakılmıştır. Ceza hukuku, örfi vergiler ve toprak hukuku gibi alanlarda birçok mesele kanunlarla ortaya konulmuş olup dönemin siyasi ve ekonomik koşulları altında değişebilmektedir. Bu alanlara dair şeyhülislamlara gelen sorular elbette bulunmaktadır. Bu fetvalarda şeyhülislamlar bazen sadece kendi görüşünü belirtip bırakmakta bazense bu konunun kanuna veya hâkimin görüşüne bırakıldığına dair işaretlerde bulunmaktadırlar. İltizamla ilgili kendisine gelen bir fetvada Kadızâde Ahmed Şemseddin Efendi böyle bir işaretle bulunmaktadır. Fetvada bir vakfın mahsulünü iltizam eden mültezimin zarar etmesi durumunda vermemesinin mümkün olup olmadığı sorulmuştur. İltizam anlaşmasının esası kâr veya zarar durumunda mültezimin taahhüt ettiği bedeli ödemesidir, dolayısıyla şeyhülislam cevaben “âdetle” vermemesi

⁸⁴⁰ Muhammed Taha Kara, *Osmanlı Fetva Literatürü Çerçevesinde İltizam Uygulamasının Fıkhi Tahlili*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2021. Fetvalarda iltizam sistemiyle ilgili bir çalışma da 1670-1730 arasındaki dönemi kapsayan Akpınar'ın çalışmasıdır. Kürşad Urungu Akpınar, *İltizam in the Fetvas of Ottoman Şeyhülislams*, Bilkent Üniversitesi İktisadi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2000. Atar, 18. yüzyılda verilen iktisadi fetvaları ele alırken iltizamla ilgili fetvaları da derlemiştir. Abdulkadir Atar, *XVIII. Yüzyıl'da Yayımlanmış Fetva Mecmualarına Göre Osmanlı'da İktisadî Hayat*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul, 2015, s. 162-167. Kara'nın çalışması fetvaların 16. yüzyıldan itibaren ele alınması ve geniş hukuki tahliller yapılması açısından iltizam konusunda daha kapsamlı bir çalışmadır.

⁸⁴¹ Kara, *Osmanlı Fetva Literatürü Çerçevesinde İltizam*, s. 36-43.

⁸⁴² Mesele: Zeyd-i mütevellî Amr ile hâkime varıp, Amr Zeyd-i mütevellînin taht-ı velayetinde olan vakıf karye ahâlisinin umumen zimmetlerinden vakf-ı mezbura sene-i âtiyeden fûlan senesinden ait olan hakk-ı mahsulü ecel-i muayyen ile bu kadar akçeye mültezim olup, mu'âkade eyleseler, bu akit şer'î midir? Cevap: Değildir. Mehmed b. Ahmed Bozanzâde, *Resâilü'l-mesâil*, Murad Molla, 1115, v. 388a.

gibi bir durumun mümkün olmadığını belirttikten sonra bu iltizam şer'î olmadığını ifade etmiştir.⁸⁴³ Kadızâde Ahmed'in âdetten bahsetmesinin ardından iltizamın şer'î olmadığını belirtmesi bunun fetvayla belirlenmeyen ve kanunen belirlendiği şekilde uygulanan bir mesele olduğuna işaret olabilir.

Yine de bu gibi konularda insanların fetvaya başvurdıkları görülmektedir, ancak tek başına bir fetva -Ebussuud Efendi döneminde çokça örneğine rastladığımız şekilde- ferman ile kanunlaştırılmadığı müddetçe bağlayıcı değildir. Dolayısıyla bu fetva ile mahkemeye gidilse de mesele hem kanun hem şer' ile hükmetmeye memur olan hâkimlerin görüşüne tabidir. Şeyhülislam Ebulmeyamin Mustafa Efendi'ye (ö. 1606) gelen bir fetva bu anlamda dikkat çekicidir. Bu meselede şeyhülislam fetvasında mültezimin zarar etmesi durumunda iltizam ettiği bedeli tamamlamasının gerekmediğini söylemiş, ancak mesele kadıya taşınıncı kadı “Şer' var ise kanun da vardır, nizam-ı alem bununladır” diyerek fetvaya uygun şekilde hüküm vermemiştir. Bununla beraber Mustafa Efendi eğer kadı bu sözü kanunu şeriata tercih etme amacıyla söylediyse imanını tazelemesi gerektiğini belirtmiştir.⁸⁴⁴ Dolayısıyla şer' ve kanun Osmanlı hukuku içinde birbirlerini tanıyan ve birbirlerine bazı alanları bırakan iki olgudur.

Hoca Sadeddin Efendi'ye (ö. 1599) ait bir fetvada da nihai karar hâkime bırakılmıştır. Fetvada bir kimse bir tüccardan rayiç değerinin birkaç kat fazlasına mal almıştır. Daha sonra -fetvaya göre tüccarın yönlendirmesiyle- bir mukataayı iltizam edip mahsulünden tüccara biraz ödeme yapmıştır. Ancak İstanbul'dan alınan bir kararla mukataa ref' edilmiş ve mültezim tüccara kalan ödemelerini yapamamıştır. Fetvada borcunu tedarik edip ödeyeceğini söylemesine rağmen tüccarın onu hapsedirme hakkının olup olmadığı sorulmuştur. Bu fetvada şer'an iltizamdan doğan borcun geçerli olup olmadığına dair bir açıklama yapılmaksızın mesele hâkimin görüşüne bırakılmıştır.⁸⁴⁵ Bu fetva ayrıca 16. yüzyıldaki iltizam uygulaması hakkında bazı bilgiler

⁸⁴³ Mesele: Zeyd-i zimmi bir vakıf karyenin öşrün ve ispençesin ve cizyesin ve sair vakfa ait olan mahsulünü iltizâm edip sene tamamında Bekir-i mütevellî mal-ı vakfı talep ettikte Zeyd “Küllî zarar ettim” diye tayin olunan akçeyi vermemeye kâdir olur mu? Cevap: Âdette kâdir olmaz ama iltizâm-ı mezbûr şer'î değildir. Boyabâdi, *Mecmûatü'l-fetâvâ*, v. 160a. Kara, *Osmanlı Fetva Literatürü Çerçevesinde İltizam*, s. 43-44.

⁸⁴⁴ Fetvalarda şeriata hafife alınmaması gerektiği belirtilmiştir. Örneğin Mustafa Efendi'nin başka bir fetvasında mültezimin zarar etmesi durumunda peşin olarak ödediğinden fazla ödediği kısmı geri alabileceği belirtilmiştir. Daha sonra mahkemeye taşınan bu meselede kadı da aynı şekilde hüküm vermiş, ancak vali devreye girerek mültezimin geri almasını engellemiştir. Bunun karşısında şeyhülislam valinin şeriata hafife aldığı gerekçesiyle imanını ve nikahını tecdid etmesi gerektiğini söylemiştir. Kara, *Osmanlı Fetva Literatürü Çerçevesinde İltizam*, s. 78-79.

⁸⁴⁵ Mesele: Zeyd-i tacir bazı emtia-ı mütenevviyasın değer-i bahasından nice tabaka ziyadeye Amr'a bey' edip “Var falan mukataayı iltizâm edip mahsulünden emtianın semenini eda eyle” deyip Amr dahi zikrolunan mukataayı iltizâm edip taht-ı iltizâmında olup mahsulünden Zeyd-i mezbûr semen-i mezbûru kabzederken âsitâne-i saadet tarafından zikrolunan mukataa an-asıl ref' olundukda Zeyd-i mezbûrun Amr zimmetinde bir mikdâr akçesi bâkî kalıp Amr'dan talep eyledikde Amr-ı mezbûr “Hâlen fakir oldum kudretim yokdur senin emtiandan nısf mikdârı zarar eyledim

vermektedir. Fetvada bahsi geçen satış işleminde malın rayiç bedelinin çok üstünde bir bedelle alınması bunun esasen borç almak için yapılmış bir işlem olduğunu düşündürmektedir. Mültezimin mukataadan elde edeceği kârı düşünerek tüccardan borç almak suretiyle iltizam üstlenmiş olması muhtemeldir. Ayrıca fetvada tüccarın “falan mukataayı” iltizam etmesi için mültezimi yönlendirdiği görülmektedir. Elimizde buna benzer başka fetvalar olmadığı için ne kadar yaygın olduğunu bilemesek de tüccarların bu dönemde iltizam işiyle ilgili olması ve zarar etme ihtimaline karşın kendisi mültezimlik yapmayıp başka mültezimlere borç vermesi söz konusu olmuş olabilir. Özellikle peşinlerin yüksek olduğu sonraki yüzyıllarda tüccarların bu rolünün sarraflar tarafından üstlenildiği tezin ilk bölümünde geçmişti.

İltizamın şer’î bir mesele olup olmamasının yanında şeyhülislamların fetvalarında bu anlaşmayı nasıl değerlendirdiklerine gelince; şeyhülislamların bazılarının iltizam hakkındaki görüşlerini daha açık bir şekilde bulmak mümkündür. Örneğin Ebussuud Efendi’nin mültezimin şهادetiyle ilgili bir fetvasında mâl-i mirî tahsili için iltizamın nasıl olması gerektiğine dair bazı açıklamaları mevcuttur. Buna göre mukataadan tahsil edilenlerin zulümle alınmamış olması, mültezimin iltizam ettiğinden fazla olarak tahsil ettiğini hazineye teslim etmesi ve reayayı himaye etme gayesiyle hareket etmesi gerekmektedir.⁸⁴⁶ Burada hem mültezimin reayayı koruma niyetine ve adil olmasına işaret edilmiş hem de iltizam ettiğinden fazlasını hazineye ödemesi gerektiği belirtilmiştir. Buna göre mültezim şu kadar meblağa bir mukataayı iltizam ettiyse o meblağdan fazla tahsil ettiği durumda fazlalığı hazineye ödemelidir. Vakıf malının tahsili için yapılan iltizam anlaşması hakkında benzer bir yaklaşım yine Ebussuud Efendi’de ve aynı yüzyıl şeyhülislamı Çivizade Mehmed Efendi’de bulunmaktadır.⁸⁴⁷ İltizam anlaşmasının esası bu fazlalığı mültezimin alması şeklinde olduğu halde -muhtemelen vakıf ve hazinenin faydası gözetilerek- iltizamdaki bu durum kabul edilmemiştir. Bununla beraber mültezimin zarar etmesi durumu söz konusu olduğunda da bu sefer tazminle sorumlu tutulmamıştır. Sunullah Efendi fetvalarında ve 17. yüzyıla ait *Fetâvâ-yı Abdürrahim*’de, Çatalcalı Ali Efendi ve Seyyid Feyzullah Efendi mecmualarında benzer görüşleri bulmak mümkündür. Son ikisine göre peşin bir ödeme

sabreyle bir tedarik edeyim” deyip mumâtelesi yoğiken Zeyd-i mezbûr bâkî kalan meblağ için Amr’ı tazyîk edip hapsedirtmeğe kâdir olur mu? el-Cevab: Re’y-i hakime mufavvazdır. Rabia Salur, Şeyhülislam Hoca Sâdeddin Efendi’nin Fetva Mecmuası ve Tahlili, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Sakarya, 2019, s. 155.

⁸⁴⁶ Mesele: Mal-i mirîye mültezim olan emînlerin şهادetleri makbûle olur mu? Cevap: İltizam ettiğî mukâtaanın hasılı cemîan şer’ ile alınması lâzım olup, hukuk-i şer’iye olup, asla zulmen alınır bir habbe olmayıp, iltizâmından zâidçe geleni beytûlmal-i müslimîne teslim etmek üzerine âdet olup, kendi heman asâkir-i İslâmın hizmetin etmekle ve reâyâyı himâyet etmekle sevap recâsı için iltizâm ettiyse makbuledir. Bozanzâde, *Resâilü’l-mesâil*, v. 317a.

⁸⁴⁷ Kara, *Osmanlı Fetva Literatürü Çerçevesinde İltizam*, s. 36-43, 44.

yapılmışsa zarar edilmesi durumunda peşinin tamamı veya bir kısmı geri alınabilir.⁸⁴⁸ Dolayısıyla mültezim fazla veya eksik tahsil etmesine bakılmaksızın tahsil ettiği meblağı vermekle yükümlüdür.

Ebussuud Efendi'ye göre iltizam anlaşması yapıldıktan sonra bu anlaşmanın iptal edilmesi ve mültezimin elinden alınıp başkasına verilmesi mümkündür. 17. yüzyıla ait bir mecmua olan *Fetâvâ-yı Abdürrahim*'de⁸⁴⁹ ve *Netîcetü'l-Fetâvâ*'da, ayrıca Çatalcalı Ali Efendi'nin ve Seyyid Feyzullah Efendi'nin fetvalarında aynı görüş bulunmaktadır. Son dördüne göre eğer mültezim peşin bir bedel ödediyse iptal edilmesi durumunda peşinin iade edilmesi gerekmektedir.⁸⁵⁰ Yine Ebussuud Efendi, Zekeriya Yahya Efendi, Çatalcalı Ali Efendi'ye göre ve ayrıca *Fetâvâ-tyı Abdürrahim*'de iltizam bedeli için mülteziime kefaleti sahih görülmemiştir. Çatalcalı Ali Efendi ve Zekeriya Yahya Efendi'ye göre iltizamdaki mukataa mahsulünün borç için havalesi de caiz değildir.⁸⁵¹ Seyyid Feyzullah Efendi'nin fetvaları arasında biri dikkat çekmektedir. Bu fetvada vakıf mütevellisi bir mukataayı mülteziime verirken “kalemiye” adı altında kendisi için bir bedel almıştır. Fetvada bu bedeli mültezimin geri alabileceğine hükmedilmiştir.⁸⁵²

Kara Çatalcalı'nın önceki şeyhülislamlardan farklı olarak ilk defa mültezimin elde ettiği fazlanın bir kısmını ecr-i misl yani ücret olarak alabileceğine hükmettiğini belirtmiştir.⁸⁵³ Bunun anlamı mültezimin elde ettiği fazlayı hak etmesi değil, yaptığı iş karşısında ücret hak etmesidir. Ecr-i misli kadarını aldıktan sonra fazlası kaldıysa onu yine teslim etmesi gerekir. Ancak Kara'nın tespit edemediği bir fetva mültezimin ecr-i misil alması meselesinin 16. yüzyılda da söz konusu olduğunu göstermektedir. Ebussud Efendi'ye ait fetvada tımar mahsulünün bir yıllığına iltizama alan kimsenin topladığı meblağ iltizam ettiğinden fazla çıkmış, fetvada mültezimin topladığının

⁸⁴⁸ Kara, *Osmanlı Fetva Literatürü Çerçevesinde İltizam*, s. 44, 50-62.

⁸⁴⁹ Bu mecmuada bulunan fetvalar Menteşzade Abdürrahim Efendi'ye (1716) veya Minkarizade Yahya Efendi'ye (1678) aittir. Ahmet Faruk Çelik, “Minkârizâde Yahya Efendi'nin Fetvalarının Fetâvâ-yı Abdürrahim Olarak Tedavüle Girişi Üzerine Değerlendirmeler”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 60, Haziran 2021, s. 57-76; Ravza Cihan, *Şeyhülislam Abdürrahim Efendi'nin Fetvaları Işığında XVIII. Yüzyılda Osmanlı'da Hukukî Hayat*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul, 2016.

⁸⁵⁰ Kara, *Osmanlı Fetva Literatürü Çerçevesinde İltizam*, s. 36-43, 50-65.

⁸⁵¹ Kara, *Osmanlı Fetva Literatürü Çerçevesinde İltizam*, s. 36-43, 45-46, 50-57.

⁸⁵² Zeyd mütevellisi olduğu vakfın bir mukâtaasını iltizâmla Amr'a verdikde kalemiye namıyla nefsi için Amr'dan şu kadar akçe alsa Amr meblağ-i mezbûru Zeyd'den istirdâda kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur.” Kara, *Osmanlı Fetva Literatürü Çerçevesinde İltizam*, s. 59.

⁸⁵³ Kara, *Osmanlı Fetva Literatürü Çerçevesinde İltizam*, s. 55-56.

hepsini teslim ettikten sonra ecr-i misil alacağı belirtilmiştir.⁸⁵⁴ Dolayısıyla 16. yüzyılda mültezim yaptığı iş karşılığında ecr-i misli hak eden bir kimse olarak addedilmiştir. Ancak Çatalcalı'dan itibaren bu konuyla ilgili fetvaların arttığı görülmektedir. Yenişehirli Abdullah Efendi'nin fetvaları arasında da mültezimin elde ettiği fazlalıktan ecr-i misli kadarını alabileceğine dair fetva dikkat çekmektedir. Abdullah Efendi'ye göre ayrıca mültezim zarar ettiği durumda da ecr-i mislini alıp kalanını verir. *Neticetü'l-Fetâvâ*'da yine mültezimin ecr-i misli hak ettiği belirtilmektedir. Fetvalarda ayrıca iltizam hakkının verasetle geçmediğine işaret edilmiştir.⁸⁵⁵

Fetvalarda iltizama konu olan vergi birimi sipahinin karyesi, vakıf arazisi, vakıf mütevellisinden alınan karye mahsulü, iskeleler, bir kadılıktaki cizye tahsili, tımar, hâss ve zeamet dahilindeki karyeler, muhtesiplik, dükkanlar, mezralar, mirî mukataa, vakıf mukataa, mirî hizmet, vakıf tuzla ve bazen ne olduğu belirtilmeden bir karye veya bir yer olarak belirtilmiştir. Mültezimin üstlendiği bu iltizamların gittikçe çeşitlendiği görülmektedir.

Fetvaların genel görünümüne bakıldığında 16. yüzyıldan itibaren iltizam fetvalarının bulunduğunu, ancak 17. ve 18. yüzyıllarda fetvaların hem sayıca arttığını hem de içerik olarak çeşitlendiğini söylemek mümkündür. Öncelikle *Fetâvâ-yı Abdürrahim*'de geçen iltizam fetvalarının önceki dönemlerden farklılaştığı birtakım hususlar söz konusudur. Öncelikle bu mecmuada iltizamla ilgili ayrı bir bölüm açılmıştır. Fetva sayısı öncekilere nazaran fazladır. Ayrıca peşin ödeme yapılan iltizamlar hakkındaki sorular Ebulmeyamin'in fetvasından sonra ilk kez bu mecmuada karşımıza çıkmış olup sayıca fazladır. Fetvalarda peşin haricinde deruhte, faide, bedel-i iltizam gibi kavramsal kullanımların daha belirgin olduğu görülmektedir. Ayrıca mültezimin veya iltizama verenin veya bazen ikisinin birden vefat etmesi durumları söz konusudur ki bu da önceki fetvalarda karşılaşmadığımız bir durum olup iltizamların uzun süreli olarak yapıldığının bir göstergesi olabilir. Ayrıca yoğunlukla mirî mukataaların, bazen hâss ve zeametlerin iltizama verilmesi söz konusuysa mültezimin bir başka mültezime iltizama vermesi durumları da görülmektedir. Ayrıca iltizam bedellerinin ne olduğunun açıkça zikredilmesi gibi daha ayrıntılı sorular sorulmuştur. Dolayısıyla 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren genişleyip çeşitlenen iltizam anlaşmaları fetvalara da daha geniş şekilde yansımıştır. Çatalcalı'nın fetvalarının genel görünümü de *Fetâvâ-yı Abdürrahim*'e benzemektedir. Yine peşin bedelle iltizamların çokça fetvalara konu olduğu, zeamet ve hâssların iltizamına dair sorular geldiği

⁸⁵⁴ Mesele: Zeyd-i sagîrin tımarı mahsulünü mâdum iken Amr bir yıla bir miktar akçeye iltizâm edip makbûzu iltizâmdan zâid olduğu takdirce Zeyd fevt oldukta vereseşi cümle makbûzunu almaya kâdir olurlar mı? Cevap: Olurlar, cem ediverdiğinin ecr-i mislin verirler. Bozanzâde, *Resâilü'l-mesâil*, v. 262a.

⁸⁵⁵ Kara, *Osmanlı Fetva Literatürü Çerçevesinde İltizam*, s. 59-65.

anlaşılmaktadır. Fetvaların dili de benzer kavramların yanında “taht-ı iltizam”, “bedel-i iltizamından ziyade” gibi ifadelerin yerleşmiş olduğu görülmektedir. Aynı şekilde tarafların vefatıyla ilgili durumların sorulduğu ve meblağların açıkça belirtildiği görülmektedir. Sorulan soruların içeriğine bakıldığında bu uygulamanın halk nazarında yerleşmiş olduğu anlaşılmaktadır. Seyyid Feyzullah Efendi’nin Bu fetvaların genel durumuna bakıldığında yine öncekilerde olduğu gibi vefat durumlarının bulunduğu ve terminolojik bir dil kullanıldığı söylenebilir.

Mecmuasında iltizamla ilgili özel bir bölüm açılmış olan Yenişehirli Abdullah Efendi’nin fetvaları arasında yine kavramlar ve peşinle ilgili sorular dikkat çekicidir. Ayrıca bu mecmuada ilk kez mültezimin vârislerinin iltizam hakkının kendilerine geçtiğini sandıklarına dair bir fetva bulunmaktadır.⁸⁵⁶ Yukarıda geçtiği üzere Yenişehirli malikâne ferağından doğan borcu kabul etmiştir. Bununla beraber iltizamla ilgili görüşleri fetva mecmualarındaki genel hükümlerle örtüşmektedir.

Malikâne hakkındaki fetvalardan sonuncusu olup *Neticetü’l-Fetâvâ*’da geçen bir fetvanın iltizamla ilgili fetvalarla beraber düşünüldüğünde dikkat çekici olduğunu söylemiştik.⁸⁵⁷ İsimsiz olarak kaydedilmiş olan fetva muhtemelen Dürri Mehmed Efendi’ye (ö. 1736) ait olup peşin bir ödeme yapmış olan mültezimin zarar etmesi durumunda peşin ödediğiyle kazandığı arasındaki farkı geri alıp alamayacağıyla ilgilidir. Yukarıda zikrettiğimiz fetvalara göre peşin ödediği fazlalığı alabilmesi gerekirken Dürri Mehmed Efendi mültezimin peşini almak için dava etmesi durumunda bunun dinlenmeyeceğini belirtmiştir. Hükümler arasındaki bu farkın temelinde fetvada belirtildiği üzere peşin ödeme yapıldıktan sonra mültezimin “meblağ-i mezbûra müteallika davadan” iltizamı aldığı kişiyi “ibra-i sahih ile ibra” etmesi yatmaktadır. Bu durum peşin uygulamasının ve malikânenin yaygınlaşmasından sonra mültezimin peşini talep etmemesi için başlatılan bir uygulama olabilir. Ancak bununla ilgili başka bir fetvaya rastlamadığımız için bu sadece bir düşünce olarak kalmaktadır.

Netice itibariyle 16. yüzyıldan itibaren karşımıza çıkan iltizam fetvalarında gittikçe daha kavramsal ifadeler kullanılmış, 17. yüzyıla gelindiğinde iltizama dair fetvaların sayısı artarken dili de olgunlaşmıştır. 17. yüzyılda artan iltizam oranlarının fetva mecmualarına yansıdığı, hatta

⁸⁵⁶ Kara, *Osmanlı Fetva Literatürü Çerçevesinde İltizam*, s. 61.

⁸⁵⁷ Fetvayı burada tekrarlamakta fayda görüyoruz:

Zeyd malikânesi karyesini şu kadar akçeye iltizâmla Amr’a verip meblağ-i mezbûru Amr’dan peşin ahz u istihlâk ettikten sonra Amr meblağ-i mezbûra müteallika davadan Zeyd’i ibra-i sahih ile ibra edip ba’dehu ol karyeyi zabt ve mahsul-i şer’isini kabzettikten sonra Amr “Makbûzum meblağ-i mezbûra bâliğ olmadı” deyu meblağ-i mezbûru Zeyd’den dava eylese mesmûa olur mu? el-Cevab: Olmaz. Seyyid Ahmed ve Gedûsî, *Neticetü’l-Fetâvâ*, s. 120.

zamanla iltizamdaki yeni usuller ve malikâne uygulamasının etkisiyle peşin ödemeli ve uzun vadeli iltizamlarla ilgili fetvaların sayıca çoğaldığı görülmektedir.

Fetvalarda geçen ifadelerden şeyhülislamların nazarında iltizam anlaşmasının nasıl kurgulandığını çıkarmak mümkündür. Buna göre iltizam anlaşması şeyhülislamların gözünde esasen bir vekalet anlaşması gibi olup mültezim vergiyi veya mahsulü tahsil edip iletmekle yükümlüdür. Kâr ve zararın mültezime ait olması üzerine yapılan anlaşma hükümsüzdür. Bağlayıcı bir akit olmadığı için taraflar dilediğinde feshedebilir, ayrıca vefat ile de akit sonlanmaktadır.⁸⁵⁸ Vekilin ücret alabilmesi sebebiyle bazı araştırmacılar şeyhülislamların iltizam anlaşmasını hizmet akdi kapsamında icâre, mültezimi de işçi yani *ecîr-i hâss* olarak tasavvur ettiklerini düşünmüştür.⁸⁵⁹ Ancak bir kimsenin ücreti hak etmesi her zaman icâre anlaşmasının bir sonucu değildir. Vekalette önceden şart koşulması durumunda veya vekilin âdeten ücret aldığı işlerde *ecr-i misl* yani bu iş için genellikle ne ödeniyorsa o kadar ücret ödenmesi mümkündür.

Şeyhülislamların iltizam hakkındaki görüşlerinin üç yüzyıl boyunca hemen hemen tutarlı bir şekilde sürdüğünü söylemek mümkündür. İltizam uygulaması yaygınlaştıkça fetvaların sayısı da artmıştır. En başta bahsi geçtiği şekilde esasen kanuni sahaya bırakılmış olan bu konuda insanların iltizam hakkındaki sorularını fetva makamlarına taşımalarının nedeni ne olabilir? Esasen netice itibarıyla kadıların hükmüne bağlı olan bu meselelerin fetva makamlarına taşınmasının sebebi fetvaların kanun karşısında ne kadar bağlayıcı olduğu meselesine matuf olsa da burada sadece iltizam fetvaları özelinde bir değerlendirme yapmakta fayda vardır. İki taraf arasında herhangi bir anlaşmazlık olmadığı durumlarda meseleler fetva makamlarına taşınmadan halledildiği için bize yansıyan olayların çoğunda taraflar arasında anlaşmazlık söz konusudur. Fetva istenmesinin bir sebebi anlaşmazlık olduğu durumda tarafların şer'î görüşü de duyarak mahkemeye gitmeden önce uzlaşmaya varmak istemeleri olabilir. Ancak bu durumda taraflardan birinin daha kârlı çıkması söz konusu olacaktır. Dolayısıyla uzlaşma sağlanamazsa mahkemeye gidilecektir. Bu sefer de fetva, taraflardan birinin davasını desteklemek üzere kadiya sunulacaktır. Kadı ise hem kanunu hem de şer'î hükümleri bilen bir kişi olarak hüküm verecektir.

2.2.2. Diğer Bazı Âlimlere Göre İltizam

Burada öncelikle Hanefî mezhebinin önemli bir ismi olup Osmanlı ulemasını etkileyen Ebu Yusuf'un (ö. 798) görüşlerinden bahsedeceğiz. Ebu Yusuf Abbasî halifesi Harun Reşid'e

⁸⁵⁸ Kara, *Osmanlı Fetva Literatürü Çerçevesinde İltizam*, s. 83.

⁸⁵⁹ Akpınar, *İltizam in the Fetvas of Ottoman Şeyhülislams*, s. 70-71, 74.

hitaben *Kitâbü'l-harâc* adı altında kaleme aldığı ve toprak ve vergi hukukuna dair görüş ve önerilerini sunduğu eserinde kabâle yani iltizam konusuna değinmektedir:

“İçtihat neticesinde hasıl olan görüşüme göre, Sevad ve diğer memleketlerden hiçbir araziyi mültezimlik⁸⁶⁰ usulüyle satıp bir şey almamalısın. Çünkü eğer mültezimin, iltizam menşurunda haraçtan hasıl olacak miktardan fazla miktar varsa, haraç mükelleflerine zulmetmiş, onlara vacip olmayan vergi yüklemiş olur. Böylece mültezim içine girdiği durumdan kurtulmak için mükelleflere haksızlık eder ve onları, taşımaktan aciz kalacakları vergi yükünü taşımaya zorlar. İşte bu ve benzeri hareket tarzı, memleketlerin harap, halkın helak olması demektir. Mültezim, daima mültezimlik işinin uygun gitmesini düşüneceğinden, halkın sıkıntıya düşüp helak olmasına aldırılmaz”⁸⁶¹

Ebu Yusuf toprakları haraç arazisi statüsünde olan bölgelerde araziyi mültezime vermeyi tasvip etmemektedir. Çünkü bu uygulama mültezimin kâr etmek amacıyla halka zulmetmesine yol açabilir. Halk zulüm gördüğünde ise vergileri ödemekte zorlanır ve netice itibariyle memleket harap olur. Oysa mültezimin tek düşündüğü kendi işidir.

Bu pasajın devamında Ebu Yusuf mültezimin “tahsil etmesi gereken miktardan çok daha fazlasını tahsil etmek” isteyebileceği, bunun da ancak halka baskı yapmak, onları zorla çalıştırmak gibi bazı “haksız tasarruflarla” mümkün olabileceğini belirtmektedir. Bu tasarrufların ise caiz olmadığı açıktır. “Haraç mükelleflerine, ödemeye mecbur olmadıkları vergiyi yüklemek Allah’ın yasak ettiği kötülüklerdendir” ve fazlasını almak helal değildir. Ebu Yusuf ayrıca bu tarz uygulamaların arazilerin harap edilip terk olunmasına, neticede haraç hasılatının azalmasına sebep olacağını belirtmiştir.⁸⁶² Aynı şey cizye geliri için de geçerlidir. Bir kişinin bir köyün cizyesini peşin ödeyip sonra onlardan toplaması hususunu Ebu Yusuf, beytülmal gelirinin olması gerekenden daha az olması ihtimaline binaen caiz görmemiştir.⁸⁶³

Bununla beraber Ebu Yusuf bir bölge halkının kendi rızalarıyla haracını iltizam etmek isteyen bir zengine vermek istemeleri halinde eğer bu bölge halkı için daha uygunsa kabul edileceğini belirtmiştir. Bu durumda onu denetlemek üzere maaşı beytülmalden verilen bir emir görevlendirilir. Ayrıca Ebu Yusuf nihai kararı yöneticiye bırakarak “mültezimlik veya âmillikten hangisini haraç mükelleflerine daha uygun, beytülmal için daha verimli görürse onunla amel

⁸⁶⁰ Çeviride iltizam olarak geçen bu kelime Arapça orijinalinde قباله و ضمان olarak aynı anlamda geçmektedir. Ebu Yusuf, *el-Harâc*, thk. Taha Abdurrauf Sa’d ve Sa’d Hasan Muhammed, Y.y: Mektebetü'l-Ezheriyye li't-turâs, h.1431, s. 119.

⁸⁶¹ Kâdî Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, çev. Ali Özek, İstanbul: alBaraka yayınları, 2019, s. 171.

⁸⁶² Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 171-172.

⁸⁶³ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 197-198.

eder” demektedir. Her ikisinin de zulüm ve haksızlık yapmaları mümkündür, böyle bir durumda cezalandırılmalılardır.⁸⁶⁴ Netice itibarıyla Ebu Yusuf iltizam yerine emâneti tercih etmekte, ancak nihai kararı devlet yöneticisine bırakmaktadır.

Hanefî olup Mısır’da yaşamış olması bir isim olan Hayreddin Remlî’nin (ö. 1671) iltizam hakkındaki görüşleri de önemlidir. Öncelikle Remlî’nin fetvaları arasında iltizamla ilgili birçok soru mevcuttur, üstelik bu sorular çok çeşitli uygulamalara işaret etmektedir. Remlî soru ne olursa olsun aşağı yukarı aynı şekilde cevap vererek iltizamın geçerli olmadığını ve bunun nedenlerini anlatmıştır. Öncelikle Remlî’ye gelen sorularda da onun verdiği cevaplarda da iltizamdaki haraç tahsilinin icâresi şeklinde bahsedilmesi, iltizamın *icâre* yani kira akdi olarak kurgulandığının bir göstergesidir. Ancak Remlî’ye göre bu icâre bâtıldır. Nitekim *itlâfû’l-ayn* yani icâre akdinin konusu olan aynın kendisini tüketmek akde zarar vermektedir, bu akitte toplayacağı haracın kendisi üzerinden icâre akdi yapıldığı için bâtil olmaktadır. Remlî’ye göre iltizama kefâlet de geçerli değildir. Gelen sorulardan birinde mültezimin muaccel bir bedel ödediği görülmektedir. Remlî’ye göre bu, hükmü değiştiren bir şey değildir. Çünkü eğer başta ödediği bedel sebebiyle bu bir *bey’* yani satış işlemiyse ma’dûmun⁸⁶⁵ satışı sebebiyle sahih olmazken, icâre akdi gibi düşünülürse bahsi geçtiği üzere aynın kullanımı sebebiyle sahih değildir. Ayrıca bu akitlerin şer’î olmayan yani örfî vergileri de kapsamı akde zarar vermektedir.⁸⁶⁶

Remlî’nin iltizam hakkındaki görüşleri çok nettir. Öyle ki bir fetvasının sonuna muhtemelen bu konuda çok soru gelmesinden dolayı rahatsız olup düşüncelerini bir dörtlükle ifade etmiş, ardından da adı geçen şeylerin hiçbirinin hakkında Allah’ın delil indirmedeğini belirtmiştir.⁸⁶⁷ Remlî’nin yaşadığı dönemde Mısır’da iltizam uygulamasının hızla yaygınlaştığı ve sonra resmî olarak kabul edildiği düşünüldüğünde fetvaların sayıca çok olması anlaşılabilir bir durumdur. Son olarak Remlî’nin iltizam konusunda âlimlerin caiz olmadığı yönündeki *icmâsına* yani görüş birliğine dikkat çektiğini de belirtelim.⁸⁶⁸

⁸⁶⁴ Ebû Yûsuf, *Kitâbü’l-Harâç*, s. 172-173.

⁸⁶⁵ Akit esnasında mevcut olmayan.

⁸⁶⁶ Remlî, *el-Fetâva’l-hayriyye*, c. 2, s. 125-128. Ayrıca Kara, *Osmanlı Fetva Literatürü Çerçevesinde İltizam*, s. 47-49 ve Hamza Özen, *Arazi Ve Vakıf Bağlamında Hanefî Fakihinin Örfî Hukuk Uygulamalarına Yaklaşımları*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 2023, s. 85-86.

⁸⁶⁷ Remlî, *el-Fetâva’l-hayriyye*, s. 127-128. Dörtlük mealen şu şekildedir:

Şeriatte bir çözümü yoktur bu meselenin

Ne bir fakih caiz gördü ne de bir âlim

Bidattir ki bu da saf dalâlettir

Yaratılmışlar arasında onu arayan sefihtir

⁸⁶⁸ Remlî, *el-Fetâva’l-hayriyye*, s. 127.

Döneminin Şam bölgesi Hanefî müftüsü Hâmid b. Ali el-Îmâdî (ö. 1757) kendisine sorulan sorulardan birinde Remlî'nin görüşlerine atıf yapmıştır. Fetvada iltizam yine icâre olarak kurgulanarak tımar sahibinin tımarından tahsil için başkasına kiralamasının ve kiracının tımarından tahsil ettiğinden bir miktarını kendisine almasının sahih olup olmayacağı sorulmuştur. O da cevaben sahih olmadığını, Remlî'nin bu konudaki fetvalarında belirttiği üzere istihlâku'l-ayn söz konusu olduğunu belirtmiştir. Îmâdî'nin fetâvâsına şerh yazan Şam Hanefîlerinin en önemli isimlerinden İbn Âbidin (ö. 1836) fetvaya yaptığı açıklamasında bu hükmün, kişinin ziraat yapmak için değil, sadece öşrünü veya tımarından tahsil edileni almak için kiraladığı durum için geçerli olduğunu söylemiştir. Ardından Mısırlı bir başka Hanefî olan İbn Nüceym'in (ö. 1563) esasen kiralınması caiz olmayan vakıf çayırının kiralınabilmesi için önerdiği bir çözümü yani *hileyi* hatırlatmıştır ki bu da kişinin o araziye çadır yapmak gibi başka bir amaçla kiralayıp çayırından da faydalanmasıdır. Netice itibarıyla İbn Âbidin iltizam konusunda kişinin ziraat yapması durumunda sahih olacağı görüşündedir. Bu çözümden bahsederken “zamanımızda yapıldığı gibi” şeklinde bir açıklama yapmaktadır. Bahsi geçtiği üzere Mısır iltizamlarında kişiye ziraat etmesi için vergiden muaf evsiye arazisi verilmektedir, İbn Âbidin'in bahsettiği uygulama bu olabilir.⁸⁶⁹ Ayrıca İbn Âbidin Îmâdî'ye atıfla haracın *meşedd-i müske* sahibi dışındakilere kiralınmasının caiz olmadığını belirtmiştir. Meşedd-i müske veya Osmanlı'daki kullanımıyla *tapu* hakkı da yine ziraat için kiralayan kimsenin sahip olduğu hakka işaret etmektedir.⁸⁷⁰ İbn Âbidin bir başka yerde ise “Zamanımızda kiracı ziraat için değil de haracını almak için kir alıyor, buna da iltizam diyorlar. Bu Hayreddin Remlî'nin fetvasında olduğu gibi sahih değildir” demektedir.⁸⁷¹

Mısırlı Mâlikî fakîhi Ebu'l-berekât ed-Derdîr (ö. 1786) *Şerhu'l-kebîr*'in⁸⁷² arazinin kiralınmasıyla ilgili bölümünde araziden toplanan haracın esasen Müslümanların maslahatı için harcanmak üzere beytülmale alınması gerektiğini, sultanın nâzır konumunda olduğunu, bununla beraber sultanın kendisi için *bi'l-ma'rûf* yani örfen makul bir ölçüde bedel alma hakkı bulunduğunu belirtmiştir. Mültezimler ise sultanın vekili olmayıp sadece vergi toplayıcıları olmaları sebebiyle herhangi bir şekilde tasarruf hakları yoktur. Mültezim zekat toplayıcısı gibi

⁸⁶⁹ Muhammed İbn Âbidin, *el-Ukûdü'd-dürriyye fî Tenkîhi'l-Fetâva el-Hâmidîyye*, Y.y: Dârü'l-Marife, t.y, c. 2, s. 111; Özen, *Hanefî Fukahanın Örfî Hukuk Uygulamalarına Yaklaşımları*, s. 86-87.

⁸⁷⁰ İbn Âbidin, *el-Ukûdü'd-dürriyye fî Tenkîhi'l-Fetâva el-Hâmidîyye*, s. 112.

⁸⁷¹ Muhammed İbn Âbidin, *Haşiyetü Reddu'l-muhtâr ale'd-dürri'l-muhtâr*, Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1966, c. 4, s. 194.

⁸⁷² Halil b. İshak'ın *el-Muhtasar*'ına yazdığı şerhtir.

sadece haraç tahsilini üstlenmiş olup tasarruftan men edilmiştir. Bu bilgilerin ardından Derdîr Mısır’da uygulanan iltizam sözleşmesinin caizliği konusunda önemli açıklamalarda bulunur:⁸⁷³

“Mültezim yani sultana veya vekiline filan beldenin haracını toplamayı taahhüt eden kişi bunun karşılığında “fâiz/fazlalık” denilen şeyi ücret olarak alır. Eğer bu fazlalık eski sultanların rızalarıyla çiftçiler üzerine haraç kabilinden koydukları bir şeye mültezime helal olur. Aksi takdirde helal olmaz çünkü çiftçinin malıdır.”

Burada Derdîr mültezimin kanunen konulmuş olan haraç dışında ek bir ödeme almasının helal olmadığını belirtmiştir. Yine Derdîr’e göre mültezim çiftçilerle kira anlaşması yapma yetkisine sahip değildir:

“Mültezimin beldeyi sultandan veya vekilinden kiraladığı söylenmez ki hak sahiplerine vakfedilmiş bir evi vakıf nâzırından kiralayan kimsenin başkasına dilediği şekilde kiralama hakkı olması gibi mültezimin de çiftçilere dilediği şekilde kiralama hakkı olsun. Nitekim biz deriz ki bazı akılsız ahmaklar böyle olduğunu zannedip Allah’ın hakkında hiçbir delil indirmedikleri şeyle mültezimlere fetva verdiler, hem kendileri sapıttılar hem de onları saptırdılar, doğru yolu bulamadılar, zannettikleri gibi değildi.”

Derdîr burada açıkça iltizam anlaşmasının kiralama yani icâre olmadığını ve mültezimin de çiftçilerle kira akdi yapmasının mümkün olmadığını belirtmiştir. Mısır iltizamlarından bahsederken *temkîn* kavramına dikkat çekmiştik. Bu kavram sultanın mültezime, mültezimin de çiftçilere tasarruf hakkı vermesi anlamında kullanılmış olup mültezimin icâre, müzâraa gibi anlaşmaları yapmasına fırsat tanımaktadır. Derdîr mültezimin bu şekilde bir hakka sahip olduğuna dair fetva verenlerin bulunduğu işaret edip sert bir dille bu durumu eleştirmektedir.

Daha sonra Derdîr mültezimin fâizi kendisine almak üzere vergi tahsilini üstlenebilmek için sultana hultân ödediğinden bahseder ve bu anlaşmanın mahiyeti hakkında yorumlar yapar. Buna göre iltizamın bir icâre veya satış akdi olmadığı aşikardır. “Çünkü icâre belirli bir para karşılığında belirli bir zamanda belirli bir menfaatin temlikidir.” Oysa “Sultanın veya vekilinin mültezime icâre şeklinde her yıl takrir ve taksit yazdığı söylenemez.” Ardından mîrî denilen haracın mültezimin malı olmadığını ve bunun “Müslümanların maslahatına harcaması için İslami maslahat işlerini yöneten ve denetleyen kişiye” ödendiğini belirtmektedir. İltizam vakıf mütevellisinin hak sahiplerine sarf etmek üzere vâkıfın malını toplaması için câbî tayin etmesi gibi olup mültezim sadece vergi tahsilinde aracı konumundadır. Netice itibarıyla Derdîr’e göre mültezimin arazi ve çiftçiler üzerinde tasarruf etme, çiftçileri yerleştirip yerinden etme, vergileri

⁸⁷³ Muhammed b. Ahmed Desûkî, *Hâşiyetü ’d-Desûkî ale’ş-Şerhi’l-kebîr*, Y.y: Dâru’l-Fikr, t.y, c. 4, s. 52-53.

artırıp azaltma gibi hakları yoktur. Bununla beraber mültezimlere bunlar hakkında fetva verenler vardır. “Hatta çiftçilerin gücünü aşsa bile mültezimin istediği gibi artış yapabileceğini ve çiftçilerin dilerse razı olup ziraat edeceği dilerse ziraati bırakacağını” söylemişlerdir. Zaruret gereği yaygınlaştığını belirttiği bu fetva sebebiyle mültezimler bölgeleri kendi paralarıyla satın aldıklarını zannetmektedirler. Bununla haricinde müftüler, bir belde iki mültezim varsa biri hissesini satarken diğerinin şufa ile alma hakkı olduğuna da hüküm vermektedirler. Derdîr “Onu nasıl malik ve ortak yapmışlar bir bakın!” diyerek ıskât işlemini satış, ortağını da şufa hakkı sahibi yapmalarına olan hayretini dile getirmektedir.⁸⁷⁴

Derdîr ayrıca *İhyâu'l-mevât* bahsinin içinde iktâlardan bahsettikten sonra “Geriye Mısır’da ve başka beldelede bilinen iltizam konusuna bakmak kaldı.” diyerek şunları eklemiştir:

“İltizam iktânın bir parçası mıdır, böylece mültezim belirlenmiş olan ücreti çiftçiler aleyhine istediği kadar artırabilir mi? Bu şekilde fetva veren bazıları olmuştur. Veya iltizam iktânın bir parçası değildir de mültezim beytûlmalın çiftçilerdeki hakkının tahsildarı olup onun sultanın koyduğu meblağı artırıp azaltma hakkı yok mudur? Daha önce geçtiği üzere zâhir olan budur. İltizam iddia ettikleri gibi herhangi bir şeyin icâresi de değildir. Çünkü icârenin hakikati belirli bir menfaatin belirli bir ücretle belirli bir süre ile satılmasıdır.”⁸⁷⁵

Burada Derdîr açık bir şekilde iltizamın iktâ veya icâre olmayıp mültezimin sadece vergi tahsildarı olduğu ve bundan başka bir hakkı bulunmadığını belirtmektedir. Yine Derdîr şehâdet bahsinde şahitliği kabul edilmeyenler arasında “âmillerden bir şey alan veya onların elinden yemek yiyen” kişileri saymış⁸⁷⁶ ve bunu açıklarken mültezim ve âmil hakkında bazı bilgiler vermiştir. Buna göre âmiller ve mültezimler topladıkları paraları belli yerlere sarf etmekle yükümlüdür, dolayısıyla bu parayı başkasına veremez veya o paradan başkasına yemek yediremezler. “Onlar sadece çiftçilerin ödemesi gereken haracı Müslümanların beytûlmali için toplayan tahsildarlardır.” Desûkî bu kısma yaptığı açıklamasında “Zira iltizam sahibinin sadece kendisinin yemesine izin verilmiştir” demektedir. Bununla beraber metnin devamında mültezimin idari bir görevi olmasının istisna edildiği anlaşılmaktadır. Buna göre *hulefâ* yani halifeler olarak adlandırılan kimselerin malları meşru cihetlere harcamasına izin verilmiştir. Desûkî bu kimseleri açıklarken “Beldelerde insanlar arasında hüküm vermek ve malları harcanması gereken yerlere

⁸⁷⁴ Desûkî, *Hâşiyetü 'd-Desûkî ale 'ş-Şerhi 'l-kebîr*, c. 4, s. 52-53.

⁸⁷⁵ Desûkî, *Hâşiyetü 'd-Desûkî ale 'ş-Şerhi 'l-kebîr*, c. 4, s. 68.

⁸⁷⁶ Bu bahiste geçtiği üzere âmilin tahsil ettiği maldan onun vergi olduğunu bildiği halde faydalanan veya o malın niteliğini bilmeseyse bile âmilin elinden mükerreren yemek yemek kişilerin şehâdeti kabul edilmez. Eğer söz konusu kişi emirler veya paşalar gibi kendisine o malı meşru cihetlere sarf etme konusunda izin verilen biri ise onlardan mal almak veya yemek yemek şehâdeti düşürmez.

harcamakla görevlendirdiği paşalar ve emirler gibi” açıklamasını getirerek paşalar ve memlûk emirlerinin bunlardan olduğunu belirtmiştir.⁸⁷⁷ Netice itibariyle Desûkî idari görevi bulunmayan mültezimlerin birer vergi toplayıcısı olup başka bir haklarının bulunmadığı görüşündedir. 18. yüzyılda Mısır’da uygulanan iltizam ise, mültezimlerin ödediği peşin bedel karşılığında bölgede ve çiftçiler üzerinde geniş hakların yanında idari haklar da edindiği bir uygulamadır.

Mısır’da her ne kadar geç bir tarih olsa da 1854 yılında Mâlikî Başmüftüsü olan Muhammed İlîş’in (ö. 1882) iltizam hakkındaki bazı görüşleri kayda değerdir. İlîş vakıf arazinin satışıyla ilgili kendisine yöneltilen bir soruya cevap verdikten sonra hulvân ve iltizamdan da bahseder. Öncelikle İlîş’e göre bir vakıf araziye elinde bulunduran kişi dikenlerini sökerek ıslah etme, toprağı sürme, üzerine köprü inşa etme ve nâzırının izniyle vakfa bir bina ilhâk etme gibi bunun benzeri şeylerle arazide bir eser bırakmaktadır. İlîş, kişinin bu eserinin onun için hulûv olduğunu ve mülkü olup bundan faydalanabileceğini belirtmektedir. Ona göre Mısır çiftçilerinin “eserin toprağı” dedikleri şey buna işaret ediyor olmalıdır. İlîş bu bilginin ardından şunları ekler:⁸⁷⁸

“Doğrusunu Allah bilir ya, sanki çiftçiler bu işin bu şekilde gerçekleşmesini de toprağı almaları karşılığında hulvân benzeri bir bedel ödemeyi de doğru bulmuyorlardı. Hulvân mahlûlleri almak için mültezimin sultana yaptığı ödemedir. Böylece mültezimlerin hakkı sabit olur. Hatta ortağı ıskât ettiğinde mültezimin şufa hakkının olduğuna ve sultanın verdiği yetki karşılığında mültezimin çiftçilere yetki verebileceğine dair fetva vermişlerdir. Ancak iltizamın miras kalmasına fetva vermemişlerdir. Sebebiyse özetle taksit ve her sene tahvil deliline dayanarak gayrilâzım senelik icâreye benzemesidir.”

İlîş, sonraki bölümde ele alacağımız hulûv karşılığında alınan bedeli hulvâna benzetmektedir. Ardından iltizam uygulamasından bahsetmiştir. Buna göre mültezim peşin bir bedel ödeyip tasarruf hakkını almaktadır. Mültezimin çiftçiler üzerinde *temkîn* hakkı bulunduğu gibi şufa hakkı da vardır. İlîş iltizamın miras kalmamasını açıklarken bu akdın senelik bir icâre gibi görüldüğü, her yıl yenilenmesi dolayısıyla bağlayıcı olmadığını belirtmiştir.

Ardından İlîş “şu an toprağın kendisine ait olduğu yönünde fetva verilen şer’î mültezim bulunmamaktadır” şeklinde bir açıklama yapmaktadır. Daha sonra şer’î mültezimi açıklar. Buna göre vergi toplayan kişinin bölgenin asayişinden de sorumlu olması şarttır:

⁸⁷⁷ Desûkî, *Hâşiyetü’l-Desûkî ale’ş-Şerhi’l-kebîr*, c. 4, s. 180.

⁸⁷⁸ Muhammed bin Ahmed İlîş, *Fethu’l-alıyyi’l-mâlik fi’l-fetvâ alâ mezhebi’l-imam Mâlik*, Y.y: Dâru’l-Marife, t.y, c. 2, s. 244-246.

“Şer’î mültezim, beldedeki haksızlıkları defetmek ve zarar veren şeylerden onu korumakla yükümlü olan kişidir. Bu yüzden Hanefiler “Cibâye himaye iledir” derler, himaye etmeyen vergiyi de toplayamaz. Mültezimlerin sultana ödemeleri gereken taksitler zulüm değildir, zulmü kaldırır. Zararları kaldırmak için beldeleri kontrol eden kâşifin temeli de budur. Bunu düzenleyen ilk kişi Ömer bin Hattab radiyallahu anh’tır.”

İlîş bu şekildeki şer’î mültezimliğin Halife Ömer zamanına kadar dayandığını belirttiikten sonra “Bugün ise artık deva derde dönüştü” diyerek kendi zamanında mültezimin arazinin ihtiyaçlarını giderme ve haracı şer’î yerlere harcanması için beytülmale ödeme konusunda eksik olduğunu, mal çalıp çiftçilere eziyet ettiğini ve ödemelerini aksattığını belirtmiştir. Netice itibariyle mültezimin haraç toplamak dışında “Baskın olana itaat gerekir”⁸⁷⁹ kabilinden bir hakkı yoktur. Ayrıca İlîş’in aktardığına göre Mısır’ın anveten değil sulhen fethedildiğini düşünenlere göre mültezim bu görevi ıslah-ı şer’î için üstlenmiş olup ıslah çabasının karşılığı olarak ödediği haracın aslından fazlası olan fâizi -fahiş olmadıkça- alabilir. Ancak İlîş burada herhangi bir isim zikretmemektedir.⁸⁸⁰

Osmanlı öncesi dönemde kabâle veya damân hakkında görüş bildiren bazı âlimler vardır. Ebu Yusuf’tan sonra erken dönem müelliflerinden Ebu Ubeyd (ö. 838) kabâlenin mekruh olduğunu belirtmiştir. Bununla beraber bahsettiği kabâle haraç değil, arazi kabâlesi gibi durmaktadır.⁸⁸¹ Önemli siyaset düşünürleri Maverdî (ö. 1058) ve Ebu Ya’lâ el-Ferrâ (ö. 1066) âmil yani vergi tahsildarı olan kişinin damân almasını bâtil görmekte ve onun sadece bir vekil olduğunu belirtmektedirler. İbn Teymiyye (ö. 1328) damânın caizliğini damân alanın niyetine bağlamıştır.⁸⁸² Bazı müellifler kabâledeki fazlalığın ribâ olması sebebiyle uzak durulması gerektiğine dair bir hadis rivayet etse de bu hadisin uydurma olduğu söylenmektedir.⁸⁸³

17. ve 18. yüzyıl Şam ulemasının iltizam hakkındaki görüşlerine bakıldığında resmî müftülerinin haraç toplama hakkının icâreye verilmesini meşru bulmadıkları halde varlığını da inkar etmedikleri görülmektedir. Bunlar arasında Abdülganî en-Nablusî (ö. 1731) bir karyenin

⁸⁷⁹ من اشتدت وطأته وجبت طاعته

⁸⁸⁰ İlîş, *Fethu’l-alıyyi’l-mâlik fi’l-fetvâ alâ mezhebi’l-imam Mâlik*, c. 2, s. 244-246.

⁸⁸¹ Ebu Ubeyd el-Bağdadi, *Kitâbu’l-emvâl*, thk. Halil Muhammed Herrâs, Beyrut: Darü’l-Fikr, t.y, s. 88-90.

⁸⁸² Abou el-Fadl, *Tax Farming in Islamic Law*, s. 17-20; Ebu Ya’lâ bin el-Ferrâ, *el-Ahkâmu’s-sultâniyye*, tsh. Muhammed Hâmid el-Fikî, Beyrut: Dârü’l-kütübi’l-ilmiyye, 2000, s. 186.

⁸⁸³ Abou el-Fadl, *Tax Farming in Islamic Law*, s. 7-8, 16-18, 21-22. Abou el-Fadl Hanefiler tarafından kabâlenin sistematik bir şekilde ele alındığını, haracın harac-ı muvazzaf ve harac-ı mukâseme olarak ayrılmasında muvazzaf yani sabit bedelli olanın kabâlesinin meşru görülüp mukâseme yani oranlı olanın kabâlesinin tartışmalı olduğunu belirtmektedir. Bununla beraber Hanefî metinlerinde bu meselenin çok az geçiyor olmasına şaşırır. s. 22-24.

vergisini bir kimse ödedyse köylülerin de ona ödemesi gerektiğini söylemektedir.⁸⁸⁴ Mısır müftülerinden Tahtâvî (ö. 1816) Mısır için eskiden beri belirlenmiş olan haraç bedelinin haricinde mültezimin ek vergiler almasını haram görmektedir.⁸⁸⁵

Netice itibariyle iltizam konusunda İslam âlimlerinin ihtiyatla yaklaştığı, ancak bazılarınca icâre olarak kabul edilen iltizam akdinin bazı şartlar altında geçerli olabileceğine dair görüşlerin bulunduğunu söylemek mümkündür. Bununla birlikte Mısır'daki iltizamın daha çok icâre akdi altında telakki edildiği, Osmanlı döneminde de böyle görüldüğü anlaşılmaktadır. Mustafa Âli, Mısır valisi Hadım Ahmed Paşa'nın bir mollaya maktû bir bedelle birkaç köy verdiğinden bahsederken ona düşük bir miktar icâre biçtiğini, oysa kâşife verilmiş olsa on katı kadar bir gelir elde edilebileceğini söylemiştir.⁸⁸⁶

2.3. Hulvân Bedelinin Hukuki Mahiyeti

Mısırlı âlimlerinin anlatılarında iltizamla alınan arazilerin mültezimin mülkü olduğuna dair yanlış anlaşılmanın bulunduğu görülmektedir. Tarih eserlerine bakıldığında iltizamların alınması için satış kelimesine rastlanmaktadır. Cebertî'de mültezimlerin beldeleri müzayede ile alması hakkında *şirâ* yani satın alma kelimesi kullanılmıştır.⁸⁸⁷ Evliya Çelebi de mahlûl köylerin dellâlların yaptığı duyurulardan sonra *bey'-i men yezîd* yani açık artırma usulüyle satışa tabi olduğunu belirtmektedir.⁸⁸⁸ Hüseyin Efendi öncelikle Mısır fethedildiğinde insanların şirâ ile elde ettiği tasarruf haklarının bulunduğunu ve fetihten sonra iltizam hisselerinde bey' ve şirâyâ izin verildiğini belirtmiştir. Yine kadıların gelirlerinden bahsederken iltizam ve mansıp satışlarından resim aldığına işaret etmek için “bey' ve şirânın uygulandığı temkînattan semenleri miktarınca geliri vardır” demektedir. Burada işlemi bey' ve şirâ, hulvânı ise *semen* yani satış bedeli olarak kabul etmiştir.⁸⁸⁹ Bu durumda semen karşılığında satın aldığı bu hak dolayısıyla mültezim arazide mâlik konumunda mıdır? Hüseyin Efendi Yavuz Selim zamanından bahsederken çiftçilere bey' ve şirâ hakkı verilmediğini, bu arazilerin “sultanın kendi adına yetkilendirdiği (أتابه) mültezimin mülkü” olduğunu ve çiftçinin arazinin hizmetinde olup vergi ödediğini ifade etmiştir. Mülk

⁸⁸⁴ Martha Mundy ve Richard Saumarez Smith, *Governing Property, Making the Modern State: Law, Administration and Production in Ottoman Syria*, London: I.B. Tauris, 2007, s. 27-28.

⁸⁸⁵ Özen, *Hanefî Fukahânın Örfî Hukuk Uygulamalarına Yaklaşımları*, s. 85.

⁸⁸⁶ Mustafa Âli, *Hâlâtü'l-Kâhire min Âdâtü'z-zâhire*, s. 127-128.

⁸⁸⁷ Cebertî, *Acâibü'l-Âsâr fi't-terâcimi ve'l-ahbâr*, c. 2, s. 42.

⁸⁸⁸ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, s. 134.

⁸⁸⁹ Hüseyin Efendi, *Tertîbü'd-diyâri'l-Mısriyye*, s. 364, 342.

olması karşılığında mültezimin sorumluluğu sadece mirî ve hulvân ödemeleri olmuştur.⁸⁹⁰ Bununla beraber bu kullanımların hukuki kabullerin karşılığı mı, yoksa halk arasındaki yaygın kullanımı mı olduğu net değildir. Esasen buradaki işlemler ferağ veya temkîn işlemi olmakla beraber Osmanlı'daki tapu işlemlerinde olduğu gibi alış-satış kelimeleri kullanılıyor olmalıdır.

Hulvâna dair fıkıh kitaplarında tespit edebildiğimiz tek tanımlayıcı bilgiler Derdîr'e aittir. Mısırlı Mâlikî fakîhi Ebu'l-berekât ed-Derdîr (ö. 1786) iltizamdan bahsederken hulvânla ilgili bilgi vermektedir:

“Mültezimin sultan veya vekiline ödediği hulvân adı verilen para ise elde ettiği yetkinin ve taksitleri gösteren muayyen bir onay vesikasının (takrîr) karşılığıdır. Bunun benzeri bir asker ölüp ulûfesi kaldığında bir kişinin ulûfeyi kendisine almak üzere onun yerine geçmek için sultana para ödemesidir. Aynı şekilde mültezim fâizi kendisine almak üzere vergi tahsilini üstlenebilmek için sultana para öder.”⁸⁹¹

Buna göre mültezimin sultana ödediği hulvân bedeli, elde ettiği yetkiler ve kârını kendisine almak üzere vergi tahsil edebilmesinin karşılığıdır. Derdîr açıklamasında asker ulûfesi almak için ödenen meblağdan da bahsederek bunu hulvâna benzetmektedir. Daha önce geçtiği üzere Mısır'da bu gelirler valiye bırakılmıştır.

Fetva mecmualarında genellikle Mısır gibi uzak bölgelerdeki uygulamalar hakkında fetvalar çok sınırlıdır. Bununla birlikte hulvânla ilgili 18. yüzyıla ait iki fetva tespit ettik. Bu fetvalardan biri Yenişehirli Abdullah Efendi'ye aittir:

Mısır-ı Kahire'de mütemekkin şakâvet ve sa'y-i bi'l-fesad ile bazıları katlolunup ve bazıları firar eden kimesnelerin zabt ve tasarruflarında olup mahlûle olan mîrî karyeler taraf-i saltanat-i aliyyeden âhar kimesnelere mu'tâd üzere “hulvân” tabir olunur şu kadar akçe bedel mukabelesinde tefvîz olundukda ol maktûllerin ve firarilerin düyûn-i müsbiteleri şer'an ol hulvândan mı eda olunmak iktizâ eder yoksa mevcude olan urûz ve akarlarından mı eda olunmak iktizâ eder?

el-Cevab: Zikrolunan kurâ ve hulvân emvâl-i mîrîden ki mal beytü'l-mâl-i müslimîndendir, mezbûrların emvâlinden değildir, binaenaleyh deynleri hulvândan eda olunmak meşru değildir, merkûmlardan maktûl olanların düyûnu terekelerinden eda olunup firarilerin dahi düyûnu terekelerinden eda olunur, lakin firariler kendileri ya vekilleri hâzırlar olmadıkça yahud mevtleri sabit olmadıkça dâinleri mutâlebeye kâdir olmazlar.⁸⁹²

⁸⁹⁰ Hüseyin Efendi, *Tertîbü'd-diyâri'l-Mısriyye*, s. 364.

⁸⁹¹ Desûkî, *Hâşiyetü'd-Desûkî ale's-Serhi'l-kebîr*, c. 4, s. 52.

⁸⁹² Abdullah Efendi, *Behcetü'l-fetâvâ*, s. 330.

Fetva hulvânın mahiyetine dair önemli bilgiler içermektedir. Fıkıhta borcu olan bir kişi öldüğünde bıraktığı mallarından yani terekesinden bu borç ödenmektedir. Eğer bir mal, kişi hayattayken tasarrufunda olduğu halde öldüğünde borçları için kullanılamayacağına dair hüküm verildiyse bu onun kişinin mülkü olmadığını bir göstergesidir. Fetvada Mısır'da fitne çıkaranlardan öldürülen veya kaçanların mahlûl kalan karyeleri hulvân ile başkalarına verildiğinde, bu kimselerin borçlarının hulvândan mı yoksa diğer mallarından mı karşılanacağı sorulmuştur. Şeyhülislam sözü geçen karyelerin ve hulvânın mirî mal olup o kişilerin mallarından olmadığını, dolayısıyla borçlarının hulvândan karşılanmasının meşru olmadığını söylemektedir. Bu kişilerin borçları terekelerinden ödenmelidir. Bu fetva hulvân bedelinin mutasarrıfın mülkü olmadığını göstermesi açısından mühimdir.

Hulvân hakkında tespit ettiğimiz ikinci fetva musâlaha yasağına işaret etmektedir:

Mısır-ı Kahire'de vali olanlar, seyyidü's-selâtin sultanü'l-müslimîn eyyedehullahu teâla devletehu ilâ yevmi'd-din hazretleri taraf-i âlilerinden Mısır'da vaki hâssları beytü'l-mâl-i müslimîne aid olup mahlûle olan kurâları hulvân tabir olunur şu kadar akçe bedel-i misilleriyle tevcîhe me'mûrlar olup ve hâlen mahlûl olan kurâ-yı vâfire gibi mahlûlât vaki olduğu malum-i padişah-i âlem-penâh hazretleri oldukda beyinlerinde olan musâlahaya itibar olunmamak üzere emr-i âlileri dahi sâdır olmuş iken ahali-i Mısır'dan olup mütegalibeden olan bazı kimseler hilâf-i emr-i âli tegallübleri sebebiyle bi-tarîkı'l-müsâlaha hâlen mahlûle olan kurânın ekserini kendülere hulvân tabir olunan bedel-i misillerinden noksan-i fâhiş ile tevcîh ettirse hâlen vali olanlar ol kimselere "Ol kurânın hulvân tabir olunan bedel-i misillerini tekmîl eylen ve illâ sizden alıp hulvân tabir olunan bedel-i misilleriyle âharlara tevcîh ederiz" demeleri meşru olur mu? el-Cevab: Olur.⁸⁹³

Muhtemelen Dürri Mehmed Efendi'ye yöneltilen soruya göre hulvânı sultanın hâssı olan mahlûllerin satışı hususunda Mısır valileri rayiç bedeli alıp göndermekle mükellef olup musâlaha yapılmaması emredilmiştir. Buna rağmen bazı nüfuz sahibi kimseler mahlûllerin çoğunu musâlaha ile rayiç bedelden daha düşük bir meblağa almışlardır. Fetvada bu şekilde köyleri almış olanlardan bedeli hulvâna tamamlamaları istenip vermezlerse başkasına satılıp satılamayacağı sorulmuş, şeyhülislam da bunun mümkün olduğunu söylemiştir. Bu fetva birkaç noktaya işaret etmektedir. Birincisi geliri sultana gidecek olan mahlûllerin satışı işiyle valinin görevlendirilmiş olmasıdır. İkincisi valilerin geliri sultanın payı olan mahlûllerde bedel-i misil olan hulvân yerine musâlaha yapmasının yasaklanmasıdır ki bu yasağa önceki bölümde işaret etmiştik. Kayda değer

⁸⁹³ Seyyid Ahmed ve Gedûsî, *Netîcetü'l-Fetâvâ*, s. 118-119.

son nokta bu dönemde valiye baskı yaparak musâlaha yapan ve mütegalibe olarak adlandırılan memlûk beyleri bulunmasıdır.

3. Tasarruf Hakkı Açısından Malikâneye Benzeyen Uygulamalar

Malikânede olduğu gibi kişiye mülkü olmayan bir arazi veya işletme üzerinde mülküymüş gibi tasarruf etme ve dışarıdan müdahaleyi engelleyebilme hakkı sağlayan bazı uygulamalar vardır. Bu usuller Osmanlı Devleti'nde birbirinden bağımsız veya birbirinin takipçisi olarak uygulanmıştır. Bu usulleri tanımak iltizam sahibine üzerinde geniş haklar sağlayan malikâne uygulamasıyla kıyas yapmamız açısından faydalı olacaktır. Bu amaçla müske (tapu), marsad, girdâr (süknâ/gedik), hıkr (mukataa), icâreteyn ve hulûv usullerini özetle ele alacağız.⁸⁹⁴ Sahibine bir takım tasarruf hakları sağlayan bu uygulamalar birbirleri yerine kullanılmış ve bazen birbiriyle karıştırılmış olsa da hepsinin birbirinden farklı olduğu anlaşılmaktadır. Burada bu uygulamaların birbirlerinden farklarına ve malikâneyle benzerlik ve farklılıklarına işaret edeceğiz.

Osmanlı arazi türleri arasında büyük bir yer tutan mirî arazilerin mülk haline dönüştürülmesi ancak sultanın temlik etmesi ile olabilirdi. Aksi halde ziraate elverişli olan bu toprakların “Saban giren yer mülk olmaz” düsturunca mülk olması mümkün değildi.⁸⁹⁵ Vakıflar da ebedî olduğu için vakıf araziler mülke dönüştürülemezdi. Bununla beraber reayanın pratik ihtiyaçları vakıf ve mirî arazilerin üzerinde birtakım mülkler inşa etmeyi ve bu arazileri uzun yıllar boyunca tasarruf etmeyi gerektiriyordu. Nitekim vakıf ve beytûmal arazilerinin mülkiyetini devretmeden kişilerce tasarruf edilmesinde icâre, müzâraa ve müsâkat⁸⁹⁶ akitlerinden biri kullanılıyordu. Bunların hepsi kısa süreli olup sınırlı haklar tanıyan akitlerdi. Kira akdi olarak *icâre-i vâhide* yani muayyen ve kısa süre için kiralama akdi yapılıyor, bu akitte belirlenen süre dolduğunda akdin yenilenmesi mümkün olduğu gibi kiracının çıkarılması da söz konusu olabiliyordu. Bu nedenle kiracılar uzun süre ellerinde tutacaklarından emin olmadıkları bir arazide inşa ve tarım faaliyetleri yapmaktan kaçınıp daha uzun süreli kiralama talep etmişlerdir. Bunun yanında vakıf binalar zamanla harap hale geldikçe eğer vakfın tamire yetecek parası yoksa kiralayan kişiden kiraya mahsup olarak tamir yapması uygulamasına başlanmıştır, dolayısıyla yaptığı masraflar sebebiyle kiracılar daha uzun süre oturma hakkı istemişlerdir. Bu ve bunun gibi

⁸⁹⁴ Bu uygulamalara dair bilgi derleyen Süleyman Kaya'nın çalışmasına bakılabilir. Süleyman Kaya, *Osmanlı Hukukunda İcâreteyn*, İstanbul: Klasik Yayınları, 2014.

⁸⁹⁵ Pehlivan, *Sultan, Reaya ve Hukuk*, s. 59.

⁸⁹⁶ İcâre: Kira akdi. Müzâraa: Zirai ortaklık. Müsâkat: Zirai bakım ve sulama ortaklığı.

durumlarda imara teşvik olması amacıyla icâre-i vâhîde yerine *icâre-i tavîle* olarak adlandırılan uzun süreli kiralama yoluna gidilmiştir. Asıl olan kısa süreli kiralama olarak kabul edildiği için uzun süreli kiralamalar *icâre-i fâside* yani fasit kira akdi olarak nitelendirilmiştir.⁸⁹⁷

İcare-i fâside kiracıya uzun yıllar boyunca vakıf veya mirî üzerinde bulunma hakkı tanımıştır. Hatta evlatlarına geçmesine ve zamanla başkasına devredilmesine müsaade edilerek mülke benzer şekilde tasarruf etmeleri sağlanmıştır. Mutasarrıfın vakıf veya mirîden çıkarılmamasını sağlayan bu hak, *hakk-ı karâr* olarak nitelendirilmiştir. İşte aşağıda bahsi gelecek olan usuller bu hakk-ı karârın elde edilmesi için uygulanmıştır. Bu hak hususen vakıfların tamire ihtiyacı olduğu zamanlarda ortaya çıkmış ve mutasarrıfın vakıf yararına bir masrafta bulunması veya araziye imar etmek için kendi malıyla kendine mülk olmak üzere binalar yapması neticesinde elde edilmiştir.⁸⁹⁸

Vakıflara veya beytülmale ait arazilerin boş kalmaması için onu ziraat edecek kişiye kiralınması genellikle süresiz ve nesilden nesile aktarılacak şekilde uygulanmıştır. Bunun için araziye ziraat etmek üzere kiralayan kişiyle *müske* veya *meşedd-i müske* veya Osmanlı'daki adıyla *tapu* anlaşması yapılmıştır. Bu anlaşmaya göre kişi peşin bir bedel ödeyerek kayd-ı hayat ile vakıf veya mirî araziye ziraat etme hakkına sahip olmaktadır. Bu hak kişi öldükten sonra mirasla intikal etmez, ancak uygulamada evladına geçmesi söz konusudur. Satılması veya rehin konulması caiz olmayan bu hakkın ferağ edilebilmesi mümkündür. Bu uygulamada sahip olunan sadece tasarruf hakkı olup mülkiyet söz konusu değildir. Osmanlı âlimlerince tapu anlaşması uzun süreli olması sebebiyle fâsid bir icâre akdi olarak kabul edilmiştir. Buna göre peşin ödenen tapu bedeli bir nevi ücret-i muacceleddir.⁸⁹⁹

Ele alacağımız diğer bir uygulama *marsaddır*. Marsad vakfın tamire muhtaç bir mülkü olup bunu kendisi tamir edebilecek güce sahip olmadığı durumlarda uygulanmıştır. Buna göre kişi vakfın bir mülkünü masraflarını kendi karşılayarak tamir etmek üzere kiralar, yaptığı bu masraf vakfın üzerine borç olup gelecekteki kirasından düşülür. Bundan dolayı ücret ecr-i mislinden düşüktür. Borç mahsup edilinceye değin bu kişinin vakıf mülk üzerinde sürekli tasarruf hakkı bulunmaktadır. Bu süre zarfında mütevellî kiracıyı çıkarmak isterse vakfın borcunu

⁸⁹⁷ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Osmanlı Vakıf Hukukuna Giriş: Ahkâm-ı Evkâf*, haz. Hamdi Çilingir, İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2020, s. 285-286. İcare-i tavîle meselesi hakkında Hanefî ulemanın görüşlerinin bir özeti için bkz. Kaya, *Osmanlı Hukukunda İcâreteyn*, s. 20 vd.

⁸⁹⁸ Elmalılı bu tapu ve girdâr gibi usullerin önce mirî arazilerde sonra vakıf arazilerde uygulandığını belirttikten sonra vakıf arazilerin rakabe itibarıyla beytülmal arazisine benzediğini söylemiştir. Elmalılı, *Ahkâm-ı Evkâf*, s. 285-286.

⁸⁹⁹ İbn Âbidin, *Haşiyetü Reddu'l-muhtâr*, c. 4, s. 524; İbn Âbidin, *el-Ukûdü'd-dürriyye*, c. 2, s. 199; Pehlivan, *Sultan, Reaya ve Hukuk*, s. 65, 134 vd. Ebussuud Efendi'nin tapu anlaşmasına dair hukuki yorumları için bkz. s. 176.

ödemelidir. Mülkiyet vakıfta kalmakla beraber borç mahsup edilmeden evvel şahıs ölürse bu hak vârislere intikal eder. Eğer şahıs bu hakkını başkasına devretmek isterse ferağ hakkı vardır. Bu uygulama diğer uygulamalara göre süre bakımından daha kısıtlı bir tasarruf hakkı sağlamaktadır.⁹⁰⁰

Hem tapu ile kiralanmış arazilerde hem de diğer beytülmal ve vakıf arazilerinde kiracının mütevellinin izniyle kendi malıyla kendi mülkü olmak üzere bina yapması veya ağaç dikmesi durumunda bunlara *girdâr* denilmiş ve araziden ayrı olarak onun mülkü sayılarak bunlarda özel mülke dair hukuk cari olmuştur. Eğer kişi arazi değil de kiraladığı dükkana raf, dolap, sandık, tezgah veya alet ve edevatını müteveli izniyle ve kendi mülkü olmak üzere eklerse bu da *girdâr* olarak kabul edilmiş, ancak arazidekinden ayrışması için genellikle *süknâ* denilmiştir. Her ikisinde de kiracı arazi veya dükkân üzerinde bulunan mülkleri sebebiyle hakk-ı karâra sahip olmuş ve mülkü durdukça çıkarılması uygun görülmemiştir. Müteveli bu mülkleri vakfa açıkça bir zararı olmadıkça kaldırtma veya kiracının elinden alıp vakfa katma hakkına sahip değildir. Ayrıca kiracı, mülk olması hasebiyle araziye ve dükkânı hariç tutarak *girdâr* veya *süknâsını* satma hakkına sahiptir ve bunlar vârislere de intikal etmektedir. Osmanlı uygulamasında dükkânlardaki *süknâ* zamanla mülkten ziyade bir hakkın alınıp satılması şeklinde *gedik* uygulamasına dönüşmüştür.⁹⁰¹

Hıkr veya Osmanlı'daki ismiyle *mukataa* uygulaması *girdâr* ile iç içe geçmiş bir uygulama olarak karşımıza çıkmaktadır. Vakıf veya beytülmal arazisinin tapudaki gibi ziraat için değil de üzerinde bina yapmak veya ağaç dikmek için kiralanması olarak tanımlanan *mukataa* esasen kira bedelinin yıllık olarak ödendiği icâre anlaşmasıdır ve kendi başına kiracıya hakk-ı karar sağlamamaktadır. Ancak şahıs arazi üzerine kendi malıyla kendisi için bina veya ağaç benzeri bir mülk ihdas ederse en baştan bu şartla anlaşma yapılmış, dolayısıyla mütevellinin izni alınmış olduğu için bu mülkleri orada ibka etme hakkı bulunmaktadır. Kendi mülkü olan bina ve ağaçlarda *girdâr* hükümleri geçerlidir. Kiracı ecr-i misli ödemeye devam ettiği müddetçe çıkarılmamakta ve mülkleri vârislere intikal etmektedir. Mukataada ayrıca anlaşmanın başında

⁹⁰⁰ İbn Âbidin, *Haşiyetü Reddu'l-muhtâr*, c. 6, s. 2, 26. Elmalılı, *Ahkâm-ı Evkâf*, s. 284 vd. Kaya, *Osmanlı Hukukunda İcâreteyn*, s. 56.

⁹⁰¹ İbn Âbidin, *Haşiyetü Reddu'l-muhtâr*, c. 4, s. 391, 404, 451; c.6, s. 25-26; Ahmet Akgündüz, "Osmanlı Hukukunda Gedik Hakkının Menşei ve Gedik Hakkıyla İlgili Ebüssuud'un Bir Risalesi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Şubat 1987, s. 149-162; İbn Âbidin, *el-Ukûdü'd-dürriyye*, c. 2, s. 199-200; Elmalılı, *Ahkâm-ı Evkâf*, s.288; Veli b. Yusuf İskilibî, *Mecma'u'l-fetâvâ*, Süleymaniye, İsmihan Sultan, 223, v. 133b-136a ve 115b. Boyabâdî, *Mecmûatü'l-fetâvâ*, v. 7a, 109a, 245a, 304a. Bozanzâde, *Resâilü'l-mesâil*, v. 177b, 208b, 232b, 404a.

peşin bir bedel ödenmesi söz konusu olabilir. İcâreteyn uygulaması geliştikten sonra mukataa yerine icâreteyn tercih edilmiştir.⁹⁰²

İcâreteyn peşin olarak ödenen muaccele ve sonra kira ödemesi şeklindeki müecceleden müteşekkil olan bir uygulamadır. Ancak icâreteyn şahsına münhasır bazı özellikleri sebebiyle mukataadaki peşin uygulamasından ayrışır. En önemli fark mukataada kiracının arazi üzerinde yaptıklarının kendisine ait olmasına karşın icâreteynde kiracının vakfa ait olmak üzere inşa etmesidir. Bu nedenle ecr-i misli mukataaya göre daha yüksektir, nitekim mukataada sadece arazinin ücreti ödenir. Ayrıca icâreteynde araziler haricinde harap haldeki vakıf binalar da kiralanabilir. Bu şekilde kiracı kayd-ı hayat ile tasarruf edebilme hakkına sahip olmaktadır. Mülk olmadığı için miras hükümleri geçerli olmasa da yine evlada intikali söz konusudur. Vâris olmadığı durumlarda vakıf yeni bir kişiye icâreteyne verirken tekrar bir muaccele bedeli alır.⁹⁰³

Mısır’da Osmanlı öncesinde uygulanmaya başlanan ve Osmanlı döneminde Mısır ve Şam bölgesinde uygulanmaya devam eden bir usul de *hulüv*dür. Hulüv vakıf için yapılan belli bir masraf karşılığında sahip olunan menfaat mülkiyetidir. Bunun anlamı hulüv sahibinin yaptığı masraf oranında menfaat mülkiyetine malik olması, dolayısıyla vakfin ortağı gibi kabul edilmesidir. Hulüv sahibi o mülkü kendisi kullanıyorsa kira olarak ecr-i misil üzerinden kendi yüzdesini düşer ve vakfin payı ne ise sadece onu verir. Malik olduğu hulüv üzerinde özel mülkiyetin getirdiği satım, vârislere intikal, hibe, rehin gibi işlemler caridir. Vakıf mütevellisinin onu çıkarma hakkı yoktur. Hanefî çevrelerde hulüv mülkiyet ifade ettiği için süknâ uygulamasıyla karıştırılmıştır. Oysa süknâ doğrudan bir ayn üzerinde mülkiyeti ifade ederken hulüv menfaat mülkiyeti olduğu için ayrılmaktadırlar. Bununla beraber süknânın daha sonra gedik adı altında ticarete inhisar gibi soyut bir anlam ifade ettiği dönemdeki halinin hulüvve daha çok benzediği söylenebilir.⁹⁰⁴ Hulüv kelimesi, zamanla ifade ettiği hukuki bağlamdan uzaklaşarak modern literatürde hava parası anlamında kullanılmıştır.⁹⁰⁵

⁹⁰² Muhammed Emin Durmuş, *Osmanlı Vakıf Hukukunda Mukâtaa*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Sakarya, 2020; Kaya, *Osmanlı Hukukunda İcâreteyn*.

⁹⁰³ Kaya, *Osmanlı Hukukunda İcâreteyn*; Durmuş, *Osmanlı Vakıf Hukukunda Mukâtaa*.

⁹⁰⁴ Ahmed el-Garkâvî el-Mâlikî Feyyûmî, “et-Tenbîh bi’l-hüsnâ fî menfaati’l-hulüvvi ve’s-süknâ”, thk. Eş-şeyh İzzüddin et-Tunî, *Risâletân fî’l-hulüvvât*, Kuveyt: Vizaretü’l-evkâf ve’ş-şu’ûnî’l-İslamiyye, 1989, s. 29-56; Hasan b. Ammar Şürûnbülâlî, “Müfîdetü’l-hüsnâ fî def’i zanni’l-hulüvvi bi’s-süknâ”, thk. Hasan Selman, *Risâletân fî’l-hulüvvât*, Kuveyt: Vizaretü’l-evkâf ve’ş-şu’ûnî’l-İslamiyye, 1989, s.77-93; Ebu Abdullah Muhammed Haraşî, *Risale fî’l-hulüvvât*, nşr. Kemal Yusuf el-Hût, Beyrut: Dârü’l-Cinân, 1990, s.18-25; İbn Âbidin, *Haşiyetü Reddu’l-muhtâr*, c. 4, s. 521-524; c. 6, s. 26; İbn Âbidin, *el-Ukûdû’d-dürriyye*, c. 2, s. 200.

⁹⁰⁵ Rahmi Yaran, “Gayri menkul Kiralarındaki Hava Parasının İslam Hukuku Açısından Değerlendirilmesi”, *I. Uluslararası İslam Ticaret Hukukunun Günümüzdeki Meseleleri Kongre Kitabı*, Konya: Kombad Yayınları, 1997, s. 721-747.

Bu uygulamalar üzerine genel bir değerlendirme yapacak olursak; zikredilen uygulamalardan marsad, hulûv ve icâreteyn temel olarak tamir ve inşa edenlere verilmekteyken mukataa doğrudan tasarruf edene, tapu ziraat edene verilmektedir. Marsad, hulûv ve icâreteynin birbirinden temel farkı icâreteynde muacceleyle mahsuben ve marsadda ödenen bedele mahsuben tamir yapılmasına karşı hulûvde ödenen meblağ karşılığında menfaat mülkiyetine sahip olunmasıdır. Marsad ve icâreteynin farkı ise marsadda borç ödendiğinde bütün haklar iptal olurken icâreteynde sürekli olarak devam etmesi hatta verasete tabi olmasa da rüçhan hakkı ile evladına geçebilmesidir. Zikredilen uygulamalarda sürekli tasarruf söz konusuysa marsadda bu tasarruf hakkı ödeme bittiğinde sona ermektedir. Ayrıca mukataada girdâr eklenmemişse kiracı akit yenilendiğinde sadece öncelik hakkına sahiptir, sürekli tasarrufu sağlayan üzerine eklediği mülkleridir. Hulûv ve süknâ mülk olduğu için vârise intikali söz konusuysa diğerlerinin hepsinde evlada öncelik hakkı verilmiştir. Süknâ ve mukataa haricindekilerin hepsinde peşinen alınan bir bedel söz konusudur, mukataada da kiranın bir kısmının peşin olarak alınması söz konusu olabilir. Bu uygulamaların hepsinde müeccele veya kira sabit bir bedel üzerinden belirlenir ancak tapuda bazen belli bir oran da söz konusu olmaktadır. Bahsi geçen hakların hepsi başkasına devredilebilmektedir. Devri söz konusu olan şey sadece süknâda ayn iken diğerlerinde menfaattir. Süknâ ve hulûvvün başkasına devri satış işlemiyle yapılırken diğerlerinde ıskât veya ferağ ile ifade edilen işlem söz konusudur. Yine tek başına mukataada ferağ hakkı bulunmamakla beraber üzerinde süknâsı varsa onun satımı caizdir.

Malikâne uygulaması, bu uygulamaların hepsinden farklı olarak bir arazi veya işletmenin iltizam hakkını elde etmek üzere yapılmaktadır. Ancak uygulamaların malikâneye benzeyen bazı yönleri bulunmaktadır. İltizam geçerli gören hukukçuların iltizamı ve malikâneyi hangi hukuki formlar altında tasavvur ettiklerini tam anlamıyla bilemiyoruz. Ancak eğer iltizam icâre temelli bir akit olarak kabul ediliyorsa malikâne sahibinin ödediği muaccele karşılığında bahsi geçen uygulamalardaki gibi kayd-ı hayat ile tasarruf, vârislerin devralabilmesi ve ferağ gibi haklara sahip olabildiği düşünülebilir. Malikânenin bu uygulamalarla aralarındaki benzerlik kullanılan kavramlara da yansımıştır. Nitekim malikâne uygulamasında muaccele yani peşin bedel, ferağ yani başkasına devretmek için hakkından vazgeçme, rüçhan yani evladın öncelik hakkına sahip olması gibi kavramlar kullanılmıştır.

Malikânenin özellikle onunla yakın zamanda uygulanan icâreteyn uygulamasıyla benzerlikleri dikkat çekicidir. Nitekim malikânede icâreteyne benzer şekilde önce muaccele ve sonra sabitlenmiş senelik meblağ ödemek karşılığında mülkiyeti üzerine almaksızın her türlü imar ve inşa faaliyeti yapmak üzere kayd-ı hayat ile tasarruf hakkı elde edilip bu hakkın -bir bedel

karşılığında da olsa- evlâda intikali mümkün kılınmıştır. Ayrıca icâreteynde de ferağ edileceği zaman mütevellinin ferağ hakkı olarak belirli bir resim alması mümkündür.⁹⁰⁶ Ancak icâreteynde -malikânede pek rastlamadığımız şekilde- kişi vakıf mülkü ödediği muaccelenin karşılığı kadar elinde tutamadığı durumlarda kalan meblağ geri ödenebilmektedir.⁹⁰⁷ İcâre-i vâhideden peşin ödemeli mukataaya ve sonra icâreteyn uygulamasına geçişteki süreç sınırlı süreli iltizamdan peşin ödemeli iltizama ve sonra malikâneye geçişteki süreci andırmaktadır. Nasıl ki icâreteyn vakıfların bir nevi borç ihtiyacını karşılamışsa malikâne de devletin ihtiyacını karşılamıştır. İkisi arasındaki temel fark tasarruf hakkının mahiyeti olmaktadır. Birbirine yakın dönemlerde başlatılan bu iki uygulamanın aynı hukuki zihniyetin ürünü olduğu düşünülebilir. Malikâne ayrıca muaccel bir bedel ödeme, ferağ hakkına sahip olma, evladının rüçhan hakkının olması ve ömür boyu tasarruf açılarından tapu uygulamasına da oldukça benzer görünmektedir. Ancak tapu, sadece arazi üzerinde söz konusu olup araziye ziraat edecek kişiye verilmektedir.⁹⁰⁸ Malikâne ise arazi ve arazi dışındaki mukataaların vergi tahsilini yapmak üzere verilmektedir.

Vakıf sistemindeki bu uygulamalarla malikânenin ilişkisine değinen bazı araştırmalar mevcuttur. Çizakça malikânenin hukuki yapısını vakıflardaki gelişmelerden ilham alınarak ortaya konulmuş olabileceğini belirtmektedir.⁹⁰⁹ Taylor yakın zamanda yayınlanan çalışmasında malikâne ve icâreteyn uygulamalarının birbiriyle yakınlığı yanında bu ikisinin tapu uygulamasına olan benzerliğine dikkat çekmektedir. Her iki uygulama da çiftçilerin mirî arazi üzerindeki haklarını tanımlayan tasarruf, ferağ, intikal gibi kavramları kullanmış ve muaccele ödemesi ile hayat boyu tasarruf hakkı sağlamıştır. Taylor bu iki yeni uygulamayı 16. yüzyılda çiftçilere sağlanan özel haklara bağlamaktadır. Ancak farklı olarak malikâne ve icâreteynin çiftçileri değil, zengin tüccarlar ve askerler gibi ayrıcalıklı grupları hedeflediğini belirtmektedir.⁹¹⁰ Salzmann bürokrasideki nüfuzlu ailelerin üst düzey görevleri malikâne sayesinde alabildiklerini, bu şekilde elde ettikleri gelirleri sonraki nesillere aktarabilme imkanı bulduklarını ve malikânenin özel mülke en yakın seçenek olduğunu belirttikten sonra, bu ailelerin üyelerinin de gedik aracılığıyla

⁹⁰⁶ Kaya, *Osmanlı Hukukunda İcâreteyn*, s. 224.

⁹⁰⁷ Kaya, *Osmanlı Hukukunda İcâreteyn*, s. 179.

⁹⁰⁸ Daha önce geçtiği üzere Mısır'da mültezimler, iltizama aldıkları bölgelerde ziraat ettikleri bir toprak parçası da edinmekteydi.

⁹⁰⁹ Murat Çizakça, *A Comparative Evolution of Business Partnerships: The Islamic World and Europe*, Leiden: E.J. Brill, 1996, s. 163.

⁹¹⁰ Melissa Taylor, *Land and Legal Texts in the Early Modern Ottoman Empire: Harmonization, Property Rights and Sovereignty*, London: I.B. Tauris, 2023, s.13, 23-28.

ayrıcalıklar kazandığına işaret etmektedir.⁹¹¹ Doğrudan mutasarrıfın mülklerine işaret eden girdâr veya süknânın gedik usulüne dönüşmesiyle gedik sahipleri soyut bir hakkın devredilmesi karşılığında bir bedel alabilmeye başlamışlardır.⁹¹² Bu da malikâneye daha yakın bir görünüm oluşturmaktadır.

Uygulamalar arasındaki bu benzerliklere ve tapu, gedik ve icâreteynin meşru kabul edilmesine rağmen Malikâne Fermanı'nda hukuki dayanak olarak Osmanlı'da uygulanan ve sürekli tasarruf hakkı sağlayan herhangi bir usule işaret edilmemiş ve sadece Mısır'daki iltizam gösterilmiştir. Bu noktada üzerinde durulması gereken bir diğer uygulama hulûvdür. Hulûv uygulamasının da Mısır temelli olduğu düşünüldüğünde 17. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı'nın Mısır'daki uygulamalarla yakından ilgilendiği ve onların örnekliğinde yeni düzenlemelere gittiği söylenebilir. Nitekim hulûv malikânenin hemen önceki dönemde tartışma konusu olmuş ve 1673 tarihinde Mısırlı Malikî ulemeden konu hakkında risale yazmaları talep edilmiştir.⁹¹³ Daha sonra dükkanlardaki süknânın gedik uygulamasına dönüşümü, vakıf binaların icâreteynle verilmesi ve mirî mukataaların malikâneye verilmesi uygulamaları esnasında hulûv uygulaması da Osmanlı Hanefî anlayışı içinde dikkate alınmış olmalıdır. Bununla beraber 16. yüzyıldan beri çoğunlukla tımar sistemi dahilinde çiftçilere geniş tasarruf hakkı sağlayan tapu uygulamasının da yeniden yorumlanmış olması muhtemeldir. Netice itibarıyla 18. yüzyılın başlarından itibaren yaygınlaşan malikâne, icâreteyn ve gedik, vakıf ve mirî üzerinde özel mülkiyete yakın tasarruf hakları sağlayan ve kaynağını Mısır'daki uygulamalarla Osmanlı Hanefî geleneğinin beraberce yorumlanmasından alan akit türleridir denilebilir.

⁹¹¹ Salzmann, *Tocqueville in the Ottoman Empire: Rival Paths to the Modern State*, s. 97-99.

⁹¹² Hevai gedikler hakkında bkz. Elmalılı, *Ahkâm-ı Evkâf*, s. 285.

⁹¹³ Feyyûmi, *et-Tenbîh bi'l-hüsnâ fî menfaati'l-hulûvî ve's-süknâ*; Haraşî, *Risale fî'l-hulûvvât*.

SONUÇ

1695 tarihli fermanla uygulamaya konulan malikâne sistemi, mültezime müzayedeyeyle belirlenmiş bir bedel karşılığında mukataayı ömrü boyunca deruhte etme hakkı tanıyan ve hazineye ödeyeceği senelik tutarın önceden belirlenip sabit olması sebebiyle tahsil ettiği fazlanın mültezimin kârı olduğu bir çeşit iltizam sistemidir. Malikâne fermanına bakıldığında fermanın kullandığı hukuki kavramlar ve bu uygulamanın meşru olduğuna dair vurguların dikkat çektiği görülmektedir. Sonunda şeyhülislamın da imzası bulunan fermanla malikâne sisteminin memleket, reaya ve hazine için faydalarından ve ayrıca Mısır'da böyle bir uygulamanın hali hazırda bulunduğu bahsedilmiş, yani maslahat ve örf'e işaret edilerek malikâne sisteminin istisnâen kabul edildiği belirtilmiştir. Malikâne uygulamasının öncesine bakıldığında savaş masrafları sebebiyle hazinenin zor durumda bulunduğu ve nakde ihtiyacı olduğu görülmektedir. Malikâne muacceleleriyle bu nakit ihtiyacı karşılanmak istenmiştir. Esasen malikânenin önce iltizam sistemi içerisinde bazı düzenlemeler yapılmış, bunlarla iltizam malikâneye yaklaştırılarak mültezimler ve reaya malikâne mantığına alıştırılmaya çalışılmış, aynı zamanda devlet adamları ve ulemanın uygulamayı onaylamaları beklenmiş gibidir.

Malikânenin kaynağı olan Mısır'daki iltizam sistemine bakıldığında mültezimlerin müzayedeyeyle belirlenmiş hulvân adındaki meblağı ödemek suretiyle iltizamı üstlendikleri, senelik olarak ödeyecekleri meblağın sabitlendiği, mültezimin genellikle ömrünün sonuna kadar tasarrufa devam ettiği ve ölmesi durumunda vârislerinin dilerse tekrar hulvân ödeyerek iltizamı alabilecekleri görülmektedir. Bu anlamda Mısır'daki iltizam malikâne uygulamasına benzemektedir. Hulvân bedeli ilgili fermanla Mısır'dan gelen bir gelir olarak zikredilmiştir. Nitekim mültezimlerin iltizam alırken ödediği hulvân gelirleri, irsâliyeyle beraber padişah hazinesine gönderilmektedir. Bununla beraber hulvânın bir kısmı valiye gitmektedir ki bu, mültezimi doğal yolla ölen veya ferağ eden mahlûllerin satışından elde edilen hulvândır. 1671'de alınan bir kararla bu gelir karşılığında valiler Mısır hazinesine yine hulvân adı altında bir ödeme yapmaya başlamışlardır. Hulvânın yakın anlamdaki bazı gelirler yerine kullanıldığı da görülmektedir.

Malikâne sistemi uzun hukuki açıklamalar yapılan bir fermanla şeyhülislam ve kazaskerlerin imzasıyla tartışmasız şekilde ortaya konulmuştur. Bununla beraber Osmanlı şeyhülislamlarının fetvalarına bakıldığında malikânenin temeli olan iltizamın kârı ve zararı mültezimin hesabına olacak şekilde uygulanmasının hükümsüz bir akit olduğu anlaşılmaktadır. Bununla beraber iltizamın muhtemelen sultanın iradesine bırakılmış bir uygulama olması

hasebiyle onunla ilgili düzenlemeler kanunla yapılmıştır. İslam tarihine bakıldığında iltizam uygulamasının iktâ ve kabâle veya damân isimleri altında uygulandığı görülmektedir. Esasen iktâ geniş bir kavram olup bir kısım iltizam uygulamaları iktâ adıyla da anılmıştır. Özellikle Fatımî döneminde Mısır'da uygulanan iltizamların peşin bedel ödenmesi ve ömür boyu tasarrufa müsaade edilmesi açısından malikâneyle benzerlikler gösterdiği anlaşılmaktadır. Bu vergi tahsil yöntemlerinin dışında malikâneyle tasarruf hakları açısından benzeyen bazı kiralama usulleri görülmektedir. Uzun süreli kiralama hakkı sağlayan bu uygulamalardan özellikle hulûv, süknâ ve icâreteynin malikâne ile olan ilişkisi dikkat çekicidir.

Malikâne sisteminin menşesine dair çalışmamızın neticesinde elde ettiğimiz sonuçlar şu şekilde sıralanabilir:

1. Malikâne sisteminin kökeni Mısır'daki iltizamdır. Mısır iltizamları Osmanlı merkez topraklarındaki iltizamdan farklı olarak daha çok malikâneye benzemektedir. Bu uygulamada mültezim müzayedeye belirlenmiş olan ve hulvân adı verilen bir ödemeyi yapması karşılığında senelik maktû bir ödeme yapıp kalanını kendisine kâr olarak alır. Mültezim ölene kadar tasarrufa devam eder, öldükten sonra ise vârisleri hulvân ödeyerek bu hakkı devralabilirler. Ayrıca mültezim bir bedel karşılığında bu hakkı başkasına ferağ edebilir, bu esnada da hulvân öder. Ayrıca bölgesinde evsiye adı verilen vergiden muaf bir arazide ziraat yapma hakkına sahip olur. Mısır'daki mültezimler vergi tahsilinin yanında idari işlerden de sorumludur. Bunun yanında idari görevler de iltizamla alınabilmektedir. Tüm bu özellikleri düşünüldüğünde Mısır iltizamları malikâneyle -evsiye gibi bir arazinin olmaması dışında- oldukça benzemektedir.

Malikânenin Mısır'daki iltizam örnekliğinde uygulamaya konulmuş olması Osmanlı'nın 17. yüzyıldaki krizlerine çözüm olarak kadîm olandan farklı, ancak yine İslam geleneği içinden bir çözüm üretme çabasında olduğunu göstermektedir. Literatürdeki genel kabul ancak III. Selim döneminde kadîm olan yerine yeni olanın tercih edilmeye başlandığı şeklindedir. Oysa yaşanan krizlerin bir çözümü olarak malikâne sisteminin uygulamaya konulması, henüz 17. yüzyılda çözümü yeni olanda arama çabasının bir sonucudur. Ancak burada -daha sonra II. Mahmud döneminde görüleceği gibi- Batıya değil, Doğuya yani Mısır'a dönülerek yine İslam geleneğine dahil bulunan ancak Osmanlı merkezi için yeni olan bir uygulamaya gidilmiştir. Bu anlamda III. Selim döneminden öncesinde yerel kaynaklı ıslahatların yapıldığı ve malikâne sistemiyle beraber bu yüzyılda yapılan reformların daha sonra özel mülkiyet konusunun gündeme gelmesinde öncü olduğunu söylemek mümkündür. Bu anlamda malikâne uygulaması 17. ve 18. yüzyılların

duraklama ve gerileme değil, dönüşüm yüzyılları olduğunu savunan araştırmacıların görüşünü de destekler niteliktedir.⁹¹⁴

2. Mısır'daki iltizamın kökeni Müslümanların Mısır'ı fethedişinden kısa bir süre sonraya dayanmaktadır. Mısır'ın İslam dünyasında mali idaresi açısından hep özel bir konumu olmuş, bu bölge en baştan beri valiye iltizam benzeri usullerle verilmiştir. Özellikle yukarıda belirlenmiş haliyle iltizamın Fatimî dönemlerinde kabâle veya damân adı altında tatbik edildiği görülmektedir. Bu uygulamaların malikâne sistemine oldukça benzediği görülmektedir. Neticede Mısır'daki iltizam Osmanlı'nın ihdâs ettiği bir uygulama olmayıp kökeni eskilere dayanmaktadır. Malikâne, Osmanlı fethinden sonra Mısır'daki iltizam ve Fatimî dönemi kabâle/damân uygulamalarının özellikleri arasındaki benzerlikler ve farklılıklar aşağıdaki tabloda özetlenmiştir:

Kabâle ve Damân (Fatimî Dönemi)	Mısır İltizamları (Osmanlı Dönemi)	Malikâne
√	Peşin ödeme	√
√	Peşin ödeme için müzayede	√
√	Kayd-ı hayat ile verilmesi	√
√	Senelik maktu ödeme	√
√	Mirasçılara bedelle intikali	√
	Ferağ	√
√	Hem arazi hem işletme halindeki vergi birimlerinde	√
	Hisselere bölünmüşlük	√
√	Mültezimin idari görevler üstlenmesi	√
√	İltizamla mansıp satışı	√
√	Mültezimlerin çoğunlukla askerî zümreden olması	√
	Alt iltizama verilebilme	√
	Ferağ bedeli alınması	√
	Musâlaha	X
Metruk arazileri ihya ile mülk edinme	Evsyiye arazisi	X
	Masrafları ödeyeceğinden düşme	Masraflar kendi hesabına

**Tablo 5: Malikâne Uygulamasının Fatimî Dönemi Kabâle/Damân ve
Osmanlı Mısır'ındaki İltizam Uygulamalarıyla Kıyaslanması**

⁹¹⁴ Ahmed Güner Sayar, *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2013; Mehmet Genç, "Osmanlı'da 17. Yüzyılın Sosyal ve Siyasal Yapısındaki Değişmeler", *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi II*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2022, s. 40-45; Mustafa Armağan (ed.), *Osmanlı Tarihini Yeniden Yazmak: Gerileme Paradigmasının Sonu*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2014.

3. Mısır mültezimlerinin iltizam alırken ödediği hulvân bedelinin tarihinin de eski olduğu düşünölmekle beraber Müslömanların bölgeyi fethinden sonra Osmanlı dönemine kadar hulvân adıyla geçen bir ödemeye dair çok az bilgi tespit edilmiştir. Osmanlı'nın Mısır'ı fethinden sonra -özellikle 17-18. yüzyıllarda- merkez için önemli bir gelir kalemi olan hulvân, temel olarak malikânedeki muaccele benzeri bir ödeme olup iltizamı üstlenen kişinin peşinen ödemesi gereken bedeldir. Hulvân, mukataanın hazine tarafından ilk kez satışı esnasında alındığı gibi mahlul kalışından sonra da alınmaktadır. Mukataanın mahlul kalış şekline göre hulvân gelirlerinin bazıısı padişahın bazıısı valinin özel geliri olmaktadır. Vali, bu gelirler karşılığında 1671'den itibaren senelik belirli bir meblağı Mısır hazinesine yine hulvân adı altında ödemeye başlamıştır. Mültezimin ölümünden sonra vârisleri mukataayı almak isterse rayiç olan hulvân bedelini ödemeleri şart koşulmuştur. Ancak aileler valiyle musâlaha anlaşması yaparak daha az bir bedel ödeme yoluna gitmişlerdir. Ayrıca mukataanın ferağı esnasında malikânedeki kasr-ı yed resmine benzer şekilde alınan meblağa da hulvân denilmiştir. Yine isyan sonucu ölen veya vâris bırakmayan mültezimin mukataalarıyla beraber diğer malları da satışa çıkarılarak elde edilen gelirin tamamına hulvân denilebilmiştir. Mansıpların satışı karşılığında da hulvân alındığı anlaşılmaktadır. Son olarak vakıf arazilerdeki intifa hakkını almak için yapılan ödemeye de bazen hulvân denilmiştir. Mısır'da Osmanlı idaresinin zayıfladığı dönemlerde merkeze hulvân göndermeleri karşılığında memlûk beylerinin vali yanında otoritesi kabul edilmiştir. Bu açıdan hulvânın simgesel bir anlamı da vardır. Elinizdeki çalışma, Osmanlı öncesi döneme ait olduğu tespit edilen *humlân* ve *birtîl* kavramlarının da akademisyenler tarafından çalışılması gerekliliğini ortaya koymaktadır. Bunlar bir hakkın devri esnasında alınan bedeller olup ferağ, nüzûl, tefviz gibi işlemlerle bağlantılı görölmektedir.

4. 17. yüzyılın ortalarından itibaren Mısır'daki uygulamalar Osmanlı idaresinin dikkatini çekmiş, Mısır'daki iltizam sistemine benzer bazı uygulamalara gidilmiştir. Bununla beraber bu uygulamaların malikâne adı altında kurumsallaşması yüzyılın sonunu bulmuştur. Malikâneyi ortaya koyan fermanda alışlagelenin dışında şeyhülislam dahil önemli ulema ve devlet adamlarının imzaları bulunmaktadır. Ayrıca fermanda malikânenin ulema ve devlet adamları tarafından onaylandığına ve reayanın maslahatına binaen istihsân üzere kabul edildiğine dair birçok ifade bulunmaktadır. Bununla birlikte Malikâne Fermanı'nın sonundaki imzalar haricinde dönemin ilmiye mensuplarından bu konuda görüş serdeden kimse tespit edilememiştir. Malikânenin temeli olan iltizam uygulamasının meşruiyeti hakkında ise 16. yüzyıldan itibaren hem devlet adamlarının hem de ulemanın bazı görüşleri mevcuttur.

5. Osmanlı şeyhülislamlarının zihninde, fazlası ve zararı mültezimin hesabına olacak şekilde yapılan iltizam anlaşması hükümsüzdür, mültezim topladığı ne ise olduğu gibi getirip teslim etmeli ve fazla konusunda hak iddia edemediği gibi zarar konusunda da sorumlu tutulmamalıdır. Bu anlamda şeyhülislamların anlaşmayı vekalet gibi mültezimi de vekil gibi kabul ettiği anlaşılmaktadır. Mültezimin sadece bir vekil veya vergi tahsildarı olduğuna dair görüşler kabâle hakkında da önceki İslam düşünürleri tarafından serdedilmiştir. Fetvalardaki tasvir bu yönde olsa da iltizam ve kabâleyi icâre yani kira akdi temelli olarak kabul eden âlimler bulunmaktadır.

6. İltizam eğer icâre gibi kabul edilirse burada temel olarak iki görüş söz konusudur. Ulemadan bir kısmına göre *madumun* yani akit esnasında mevcut olmayan şeyin satışı, belirsizlik ve akde konu olan *aynın* tüketilmesi gibi sebeplerle icâre akdi sahih olmaz. Bir kısmına göre ise eğer iltizamı alan kişi sadece haracı toplamak için icâreye almayıp ziraat de yapıyorsa veya meşedd-i müske yani tapu sahibiyse veya ıslah faaliyetleri yapıyorsa o zaman sahih olmaktadır. Malikâne uygulamasını caiz gören ulema hukuki olarak icâre akdi gibi düşünüyorsa malikâne sahibinin yaptığı yatırımları cebinden karşılaması sebebiyle caiz kabul etmiş olması mümkündür. Mısır uygulamasında ise masrafların -en azından 16. yüzyılda- ödenecek bedelden düştüğü, buna karşın *evsiye* denilen araziye ziraat ettiği görülmektedir. Dolayısıyla Mısır'da meşruiyet doğrudan bir toprak parçasını işlemesi sebebiyle, malikânede ise kendi hesabına yaptığı ıslah çalışmaları sebebiyle caiz görülmüş olabilir.

7. Malikânenin icâre temelli olan tapu, gedik, icâreteyn ve hulûv uygulamalarıyla da ilişkili olduğu görülmektedir. Erken dönemlerden itibaren karşımıza çıkan tapu uygulamasıyla çiftçiler, özel mülke yaklaşan geniş tasarruf hakları elde edebilmekteydi. Bu anlamda malikâne, benzer geniş hakların küçük bir toprak parçasını ziraat edene değil de büyük mukataaları ıslah ve iltizam edene verilmesi olmaktadır. Yine vakıfların ıslah ve tamiri temeline dayanan icâreteyn uygulaması da mutasarrıfa tanınan haklar bakımından malikâneye benzemektedir. Eğer iltizam bir çeşit icâre gibi düşünülürse; vakıflardaki kısa süreli olan *icâre-i vâhideden* peşin ödemeli *mukataa* uygulamasına ve sonra icâreteyn uygulamasına geçişteki süreç, sınırlı süreli iltizamdan peşin ödemeli iltizama ve sonra malikâneye geçişteki süreci andırmaktadır. Dolayısıyla birbirine yakın dönemlerde başlatılan bu iki uygulamanın aynı hukuki zihniyetin ürünü olduğu düşünülebilir.

8. Malikâne uygulamasına onay veren ilmiye mensuplarının onu icâre gibi mi yoksa vekalet gibi mi gördüğüne dair bir bilginiz bulunmamaktadır. Ancak fermanda belirtildiği

şekliyle sadece reaya ve hazinenin maslahatına ve Mısır'daki örfe binaen istihsânen kabul edildiği belirtilmiştir. Malikâneye getirilen eleştirilerden bir kısmında sanıldığı kadar faydalı olmadığı gerekçesiyle maslahat deliline bir işaret vardır. Bir kısmında ise toplanan vergilerin bazısının rûsûmât olup şer'î vergi olmadığı, bunun ise temlîken satışının meşru olmadığı belirtilmiştir. Bunlarda da yine iltizamın hangi akdin altında telakki edildiği belirtilmemiştir.

9. Malikâne ve iltizam konusunda kanun ve şeriatın ilişkisi dikkat çekicidir. Bir kanun metni olan Malikâne Fermanı'nın şer'î kavramlar kullanılarak hazırlanmış olması ve altında şeyhülislam başta olmak üzere ilmiye sınıfının önemli isimlerinin imzasının bulunması kanun ve şeriatın iç içe geçmiş ve birbirini desteler vaziyette olduğunu göstermektedir. Yine malikâne beratlarında malikâne sahibinin tasarruf ve tahsil hakkının “bi-hasebi’ş-şer’ ve’l-kanun” verildiğinin belirtilmesi, malikânede konusunda bu ikisinin uyumunu göstermektedir. Osmanlı geleneği içinde şeyhüliamların fetvalarının kanun haline getirilmesine dair birçok örnek bulunmaktadır. Bununla beraber iltizamı hükümsüz addeden şeyhüliamların bu konuyu şer'î bir konu olarak görmeyip örfün veya kanunun alanına bırakmış olması muhtemeldir. Nitekim toprak hukuku da dahil olmak üzere bazı meselelerin şeyhüliamlara rağmen değil, bilakis onların desteğiyle sultanın iradesine bırakılarak kanunen düzenlendiği görülmektedir. İltizam konusu da kanun alanına bırakılmış olabilir. Bunlar kanun-şeriat çalışmaları yapanlar için değerlendirilmesi gereken meselelerdir.

KAYNAKLAR

- Abd al-Mu'ti, Husam. "Piety and Profit: The Haramayn Endowments in Egypt (1517-1814)", *Held in Trust: Waqf in the Islamic World*. ed. Pascale Ghazaleh. Kahire: American University in Cairo Press, 2011, s. 41-72.
- , Husam Muhammed. *el-Âile ve's-serve: el-buyûtü't-ticâriyyetü'l-mağribiyye fî Mısri'l-Usmâniyye*. Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-âmme li'l-kitâb, 2008.
- Abdullah Efendi, Yenişehirli. *Behcetü'l-fetâvâ*. haz. Süleyman Kaya vd. İstanbul: Klasik Yayınları, 2011.
- Abdü'd-dâim, Abdülaziz Mahmud. *Mısır fî asrey el-Memâlik ve'l-Usmâniyyîn*. Kahire: Dârü'n-nahdati's-şark, t.y.
- Abdürrahim, Abdurrahman. "Vesâiku Târihi Mısır el-iktisâdiyye ve'l-ictimâiyye fî'l-ahdi'l-Usmânî", *Câmiatü Dimaşk Mecelletü Dirâsât Târihiyye*, 5, 1981, s. 164-184.
- Abdürrahim, Abdurrahman ve Yuzo Nagata. "The İltizâm System in Egypt and Turkey: A Comparative Study", *Studies on the Social and Economic History of the Ottoman Empire*. Yuzo Nagata. İzmir: Akademi Kitabevi, 1995, s. 57-81.
- Abou el-Fadl, Khaled. "Tax Farming in Islamic Law (Qibâlah and Damân of Kharâj): A Search For a Concept", *Islamic Studies*, 13/1, Bahar 1992, s. 5-32.
- Akgündüz, Ahmed. *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*. İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1993.
- , Ahmet. "Osmanlı Hukukunda Gedik Hakkının Menşei ve Gedik Hakkıyla İlgili Ebüssuud'un Bir Risalesi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Şubat 1987, s. 149-162.
- Akpınar, Kürşad Urungu. *İltizam in the Fetvas of Ottoman Şeyhülislams*. Bilkent Üniversitesi İktisadi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2000.
- Aktan, Coşkun Can. "Bir Vergi Tahsil Usulü Olarak İktâ Sistemi", *Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı*, 44, Ekim 1986, s. 165-173.
- Armağan, Mustafa (ed.). *Osmanlı Tarihini Yeniden Yazmak: Gerileme Paradigmasının Sonu*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2014.
- Âşûr, Said Abdü'l-fettah. *Avrubâ: el-Usûrû'l-vüstâ*. Kahire: Mektebetü'l-anglo el-Mısriyye, 1966.

- Atar, Abdülkadir. *XVIII. Yüzyıl'da Yayımlanmış Fetva Mecmualarına Göre Osmanlı'da İktisadî Hayat*. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul, 2015.
- Atçıl, Abdurrahman. “Memlükler’den Osmanlılar’a Geçişte Mısır’da Adli Teşkilât ve Hukuk (922-931/1517-1525)”, *İslam Araştırmaları Dergisi*, 38, 2017, s. 89-121.
- Ayaz, Fatih Yahya. *Memlükler (1250-1517)*. İstanbul: İsam Yayınları, 2015.
- Bal, Faruk. “İktisat Tarihi Kaynağı Olarak Layihalar ve Kâtip Çelebi’nin Düstûru’l-Amel Adlı Eseri”, *Adam Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1/1, 2011.
- Bardakoğlu, Ali. “İstihsan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2001, c. 23, s. 339-347.
- Başarır, Özlem. “Osmanlı Mora’sında İdari-Mali Düzeni Yeniden Yapılandırma Girişimleri Çerçevesinde Reaya ve Yönetim (1788-1829)”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 39/68, 2020, s. 280-330.
- , Özlem. *18. Yüzyılda Malikâne Uygulaması ve Diyarbekir Voyvodalığı*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara, 2009.
- Batmaz, Eftal. “İltizam Sisteminin 18. Yüzyıldaki Boyutları”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 1996, 18/29, s. 39-50.
- Bay, Abdullah. “XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Niksar Kazasında Mâlikâne-Divânî Sistemi Üzerine Bazı Değerlendirmeler”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 25, Güz 2016, s. 23-40.
- Behrens-Abouseif, Doris. *Egypt’s Adjustment to Ottoman Rule: Institutions, Waqf and Architecture in Cairo (16th and 17th Centuries)*. Leiden: E.J. Brill, 1994.
- Beyatlı, Yasir. *Memlük Hanefiliği’nde İktâ Arazisinin İcâresi*. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul, 2022.
- Beyaz, Fatma Zehra. *Osmanlı Mısır’ında Ulema-Siyaset İlişkisi: Ezher Örneği*. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2020.
- BOA Osmanlı Arşivi, *Cevdet Maliye*, 19, 886. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA Osmanlı Arşivi, *Kamil Kepeci*, 5040, s. 1-4. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- Boyabâdî, Sağır Mehmed Efendi. *Mecmûatü’l-fetâvâ*. Süleymaniye, Şehid Ali Paşa, 1070.
- Bozanzâde, Mehmed b. Ahmed. *Resâilü’l-mesâil*. Murad Molla, 1115.

- Bulut, Erkin. *The Life and Ideas of an 18th Century Ottoman Bureaucrat: Süleyman Penâh Efendi and His "Order Of The Climes"*. Sabancı Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2020.
- Cebertî, Abdurrahman. *Acâibü'l-Âsâr fi't-terâcimi ve'l-ahbâr*. Beyrut: Dârü'l-cîl, t.y.
- Cemalüddin, Abdülaziz. *Târihu Mısır min hilâli Mahtûtâtî Târihi'l-betârike*. Kahire: el-Hey'etü'l-âmmeh li-kusûri's-sekâfe, 2012.
- Cengiz, Osman. *XVI. Yüzyıl Osmanlı Düşüncesinin Kaynakları (Çivizâde-Ebussuûd-Birgivi)*. Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Denizli, 2018.
- Cevad Ali, *el-Mufasssal fî Târihi'l-Arab kable'l-İslam*. Y.y: Dârü's-sâkî, 2001.
- Cezar, Yavuz. *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (18. Yüzyıldan Tanzimat'a Mali Tarih)*. İstanbul: Alan Yayıncılık, 1986.
- Cezzar Ahmed Pasha, *Ottoman Egypt in the eighteenth century: the Nizamname-i Mısır of Cezzar Ahmed Pasha*. ed. Stanford J. Shaw. Cambridge: Center for Middle Eastern Studies, 1962.
- Cihan, Ravza. *Şeyhülislam Abdürrahim Efendi'nin Fetvaları Işığında XVIII. Yüzyılda Osmanlı'da Hukukî Hayat*. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul, 2016.
- Clot, Andre. *Kölelerin İmparatorluğu Memlûklerin Mısır'ı (1250-1517)*. çev. Turhan Ilgaz. İstanbul: Epsilon Yayınları, 2005.
- Coopland, George William ve B. Vinogradov. *el-İktâ ve'l-usûru'l-vustâ fî garbi Avrûbâ*. çev. Muhammed Mustafa Ziyade. Kahire: Mektebetü'n-nahdati'l-Mısriyye, 1958.
- Çakır, Baki. "Kese", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV İsam Yayınları, 2019, s. 42-43.
- , Baki. *Osmanlı Mukataa Sistemi'nin Yapısı ve İşleyişi*. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul, 2003.
- Çamalan, Ahmet. *Osmanlı Siyasetnamelerine Göre Sonun Başlangıcı: Sebepler ve Çözüm Önerileri*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2006.
- Çavuşoğlu, Semiramis. "Kadıızâdeliler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2001, c. 24, s. 100-102.

- Çelik, Ahmet Faruk. “Minkârizâde Yahya Efendi’nin Fetvalarının Fetâvâ-yı Abdürrahim Olarak Tedavüle Girişi Üzerine Değerlendirmeler”. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 60, Haziran 2021, s. 57-76.
- Çetin, Altan. *Türk Tarihinde Memlûk Asırları*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2020.
- Çınar, Hüseyin. *18. Yüzyılın İlk Yarısında Ayntab Şehri’nin Sosyal ve Ekonomik Durumu*. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul, 2000.
- Çizakça, Murat. “The Ottoman Government and Economic Life: Taxation, Public Finance and Trade Controls”, *The Cambridge History of Turkey Volume 2: The Ottoman Empire as a World Power 1453-1603*. ed. Suraiya N. Faroqhi, Kate Fleet. Cambridge: Cambridge University Press, 2013, s. 241-275.
- , Murat. *A Comparative Evolution of Business Partnerships: The Islamic World and Europe*. Leiden: E.J. Brill, 1996.
- Danışman, Zuhuri. *Koçi Bey Risalesi*, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, t.y.
- Demirci, Mustafa. “İktâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2000, c. 22, s. 43-47.
- Demurdâşî, Emîr Ahmed. *ed-Durratü’l-Musâne fî Ahbâri’l-Kinâne*. thk. Abdürrahim Abdurrahman. Kahire: el-Ma’hedü’l-ilmî’l-fransî li’l-âsari’s-şarkıyye, 1989.
- Desûkî, Muhammed b. Ahmed. *Hâşiyetü’l-Desûkî ale’s-Şerhi’l-kebîr*. Y.y: Dâru’l-Fikr, t.y.
- Doğan, Hakan ve Ahmet Demir. “Ayntab (Antep) Sancağı’nda Malikâne Sisteminin İşleyişi: Dimosât-ı Ayntab Mukâtaası Örneği (1711-1730)”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 27, Bahar 2021, s. 233-256.
- , Hakan. “Osmanlı Mukataa Yönetim Organizasyonunda Yeni Bir Model: Timar Alanlarının Mukataalaştırılma Süreci ve Malikâne Olarak Satışa Çıkarılan İlk Haslar”, *History Studies*, 10/9, Aralık 2018, s. 103-131.
- , Hakan. *Osmanlı Devleti’nde Divani Sistemden Malikâne Sistemine Geçiş Süreci ve Uygulamaları (1695 - 1730) -Ankara ve Bursa Örneği-*. Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Kırıkkale, 2017.
- Doumit, Antoine. “Rekâizü’l-iktâi’l-osmânî fi’l-karnî 16m. ve alakatuhu bi’l-enzimeti’l-iktâiyyeti’l-islamiyye el-vasîta”. https://www.antoinedoumit.com/2020/08/-ركائز-الاقطاع/#_ednref104
- ركائز-الاقطاع-في-العثماني-في-القرن-16م-وعلا

- Duri, Abdulaziz. *İslam İktisat Tarihine Giriş*. çev. Sabri Orman. İstanbul: İnsan Yayınları, 2014.
- , Abdülaziz. “İslam Topluluklarında İktânın Ortaya Çıkışı”, çev. Kazım Yaşar Koprman vd., *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 25/39, s. 221-238.
- Durmuş, Muhammed Emin. *Osmanlı Vakıf Hukukunda Mukâtaa*. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Sakarya, 2020.
- Ebu Ubeyd el-Bağdadi. *Kitâbu'l-emvâl*. thk. Halil Muhammed Herrâs. Beyrut: Darü'l-Fıkr, t.y.
- Ebu Yusuf, *el-Harâc*. thk. Taha Abdurrauf Sa'd, Sa'd Hasan Muhammed. Y.y: Mektebetü'l-Ezheriyye li't-turâs, h. 1431.
- Ebu's-Şeyh, Muhammed Ahmed. *el-Fıkhu'l-mâlî inde'l-İmam Ebî Yûsuf*. Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-âmmeh li'l-kitâb, 2010.
- Elhossary, Amar. *Memlûk Kaynaklarına Göre Yavuz ve Kanuni Dönemlerinde Mısır ve Şam'da Çıkan İsyanlar*. Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2015.
- Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır. *Osmanlı Vakıf Hukukuna Giriş: Ahkâm-ı Evkâf*. haz. Hamdi Çilingir. İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2020.
- Emecen, Feridun. “Ali Paşa, Sürmeli”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1989, c. 2, s. 427.
- Encyclopaedia of Islam Second Edition Glossary and Index of Terms*. ed. P.J. Bearman vd. Leiden: Brill, 2006.
- Engel, Mücahide Nihal. *Ottoman Egypt in the mid eighteenth century- Local Interest Groups and Their Connection with and Rebellions against the Sublime Porte and Resistance to State Authority*. Birmingham Üniversitesi Doktora Tezi, 2017.
- Ergenoğlu, Mehtap ve İhsan Erdem Sofracı. “Osmanlı Mâlî Sisteminde Bir Gelir Tahsilâtı Yöntemi Olarak Mâlikâne Uygulaması: XVIII. Yüzyılın İlk Yıllarında Adana Sancağı Örneği”, *Çukurova Araştırmaları Dergisi*, 3(2), 2017, s. 181-198.
- Ermiş, Fatih. *Osmanlı'da İktisadi Düşünce Tarihi*. çev. Mustafa Tek, Ayşen Edirneligil. İstanbul: alBaraka Yayınları, 2020.

- Erkal, Mehmet. “Âmil”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1991, c. 3, s. 58-60.
- Evergates, Theodore. *The Aristocracy in the County of Champagne, 1100-1300*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2007.
- Evliya Çelebi. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Mısır, Sudan, Habeş (1672-1680)*. İstanbul: Devlet Basımevi, 1938.
- Ezherî, Ebu Mansur. *Tehzîbü’l-lüga*. Beyrut: Dâru ihyai’t-tuâsi’l-arabî, 2001.
- Ferrâ, Muhammed Ebu Ya’lâ. *el-Ahkâmu’s-sultâniyye*. tsh. Muhammed Hâmid el-Fıkî. Beyrut: Dârü’l-kütübi’l-ilmiyye, 2000.
- Feyyûmi, Ahmed el-Garkâvî el-Mâlikî. “et-Tenbîh bi’l-hüsnâ fî menfaati’l-hulüvvî ve’s-süknâ”, thk. Eş-şeyh İzzüddin et-Tuni, *Risâletân fî’l-hulüvvât*. Kuveyt: Vizaretü’l-evkâf ve’s-şu’ûni’l-İslamiyye, 1989, s. 29-56.
- Feyzullah Efendi. *Fetâvâ-yı Feyziyye*. haz. Süleyman Kaya. İstanbul: Klasik Yayınları, 2009.
- Frantz-Murphy, Gladys. “Land Tenure and Social Transformation in Early Islamic Egypt”, *Land Tenure and Social Transformation in the Middle East*. ed. Tarif Khalidi. Beyrut: American University of Beirut, 1984, s. 131-139.
- Genç, Mehmet. “Mâlikâne”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2003, c. 27, s. 516-518.
- , Mehmet. “Mâlikâne-Divânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2003, c. 27, s. 518-519.
- , Mehmet. *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi I*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2010.
- , Mehmet. *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi II*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2022.
- Genç, Osman Onur. *Osmanlı Mısır’ında Bir Yerel Hazine Örneği: Keşufiyye (1711-1759)*. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2021.
- Gözübenli, Beşir. “Day’a”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1994, c. 9, s. 57-58.

- , Beşir. “İktâ-Fıkıh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2000, c. 22, s. 49-52.
- Gül, Şerife Şeyda. *18. Yüzyılda Mısır’da Şeyhü’l-Beledlik*. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2018.
- Günay, Nilüfer Alkan. “18. Yüzyılda İnegöl’de Malikâne Sisteminin İşleyişine Dair Tespitler”, *Uluslararası İnegöl Tarihi ve Kültürü Sempozyumu (14-15-16 Ekim 2016) Bildiriler Kitabı* 2. ed. Doğan Yavaş, Sezai Secim. İstanbul, 2017, s. 662-672.
- Ğurbâl, Muhammed Şefik. “Mısır inde Mefriki’t-turuk 1798-1801: Tertîbu’d-diyâri’l-Mısriyye fî ahdi’d-devleti’l-Usmâniyye”, *Mecelletü Mısır el-Hâdise*, 7/7, 2008, s. 327-396.
- Hakim, Muhammad. “A Multiplicity of Rights: Rural-Urban Contradictions in Early Nineteenth-Century Egyptian Land Ownership”, *Money, Land and Trade: An Economic History of the Muslim Mediterranean*. ed. Nelly Hanna. London: I.B.Tauris, 2002.
- Hamid, Rauf Abbas. “Why Study Ownership? An Approach to the Study of the Social History of Egypt”, *Money, Land and Trade: An Economic History of the Muslim Mediterranean*. ed. Nelly Hanna. London: I.B.Tauris, 2002.
- Haraşî, Ebu Abdullah Muhammed. *Risale fi’l-hulüvvât*. nşr. Kemal Yusuf el-Hût. Beyrut: Dârü’l-Cinân, 1990, s.18-25.
- Hathaway, Jane. *The Politics of Households in Ottoman Egypt: The Rise of Qazdağlıs*, Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
- Huseyn Efendi. *Ottoman Egypt in the Age of the French Revolution*. çev. Stanford J. Shaw. Harvard: Harvard University Press, 1964.
- İlîş, Muhammed bin Ahmed. *Fethu’l-aliyyi’l-mâlik fi’l-fetvâ alâ mezhebi’l-imam Mâlik*. Y.y: Dârü’l-Marife, t.y.
- İbn Âbidin, Muhammed. *el-Ukûdü’d-dürriyye fî Tenkîhi’l-Fetâva el-Hâmidîyye*. Y.y: Dârü’l-Marife, t.y.
- , Muhammed. *Haşiyetü Reddu’l-muhtâr ale’l-dürri’l-muhtâr*. Beyrut: Dârü’l-Fıkr, 1966.
- İbn İyas. *Yavuz’un Mısır’ı Fethi ve Mısır’da Osmanlı İdaresi*. çev. Ramazan Şeşen. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2018.
- İbn Manzur. *Lisanü’l-arab*. Beyrut: Dârü sâdır, h. 1414.

- İbn Nüceym, Zeynüddin. “Tuhfetü’l-marziyye fî arâzi’l-Mısriyye”, *Resâil-i İbn Nüceym el-İktisâdiyye*. thk. Muhammed Ahmed Serac ve Ali Cum’a Muhammed. Kahire: Dârü’s-selam, 1998, s. 123-141.
- İnalcık, Halil. “İslam Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlı Devrindeki Şekillerle Mukayesesi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi*, 1, 1959, s. 29-46.
- , Halil. “Tımar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2012, c. 41, s. 168-173.
- İpşirli, Mehmed. “Sâdık Mehmed Efendi, Sadreddinzâde”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2008, c. 35, s. 395.
- İskilibî, Veli b. Yusuf. *Mecma’u’l-fetâvâ*. Süleymaniye, İsmihan Sultan, 223.
- Kâdı Ebû Yûsuf. *Kitâbü’l-Harâç*. çev. Ali Özek. İstanbul: alBaraka yayınları, 2019.
- Kallek, Cengiz. “Haraç”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1997, c. 16, s. 71-88.
- , Cengiz. “Kabâle”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2001, c. 24, s. 10-12.
- , Cengiz. *İslam İktisat Düşüncesi Tarihi: Harâc ve Emvâl Kitapları*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2004.
- Kansız, Aslan. *Osmanlı Devleti’nde Bir Maden Mukataası: 18 Yüzyılda Karahisar-ı Şarki Şaphanesi*. Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Trabzon, 2018.
- Kara, Muhammed Taha. *Osmanlı Fetva Literatürü Çerçevesinde İltizam Uygulamasının Fıkhi Tahlili*. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2021.
- Karaman, Deniz. “XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Ankara Sancağındaki Malikâne-Mukataalara Dair Bazı Bilgiler”, *Bilig*, 29, Bahar 2004, s. 139-176.
- Kaya, Süleyman. “XVIII. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Kredi İlişkilerinin Hukuki Boyutu” *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, 3, Bahar 2007, s. 13-41.
- , Süleyman. *Osmanlı Hukukunda İcâreteyn*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2014.
- Keleş, Bahattin. *Bahri Memlüklerde İktisadi ve Ticari Hayat (1250-1382)*. İstanbul: Siyer Yayınları, 2018.

- Kucur, Süleyman. “İkta-Selçuklular”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2000, c. 22, s. 47-49.
- Kudâme bin Cafer. *el-Harac ve sinâatü'l-kitâbe*. Bağdat: Dârü'r-reşîd, 1981.
- Kundak, Oğuzhan. *İslam Arazi Hukukunun Oluşumu (İlk Hicri Asır)*. Mamara üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2018.
- Kütükoğlu, Mübahat S. “Lütfi Paşa Âsafnâmesi (Yeni Bir Metin Tesisi Denemesi)”, *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1991, s. 49-99.
- Lapidus, Ira M. *İslam Toplamları Tarihi I: Hazreti Muhammed'den 19. Yüzyıla*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2016.
- Levanoni, Amalia. “Awlad Al-Nas in The Mamluk Army During The Bahri Period”, *Mamluks And Ottomans: Studies in Honour Of Michael Winter*. ed. David J. Wasserstein, Ami Ayalon. Abingdon: Routledge, 2006, s. 96-105.
- Mahmud, Cemal Kemal. *el-Ardu ve'l-fellâh fî Saîdi Mısır fî'l-asri'l-Usmânî*. Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-âmme li'l-kitâb, 2010.
- Makrizî, Takiyyüddin. *el-Mevâiz ve'l-itibar bi-zikri'l-hutati ve'l-âsâr*. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, h. 1418.
- Martel-Thoumian, Bernadette. “The Sale of Office and Its Economic Consequences during the Rule of the Last Circassians (872–922/1468–1516)”, *Mamluk Studies Review*, 9/2, 2005, s. 49-83.
- Mehmed Süreyya. *Sicill-i Osmânî*. haz. Nuri Akbayar. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.
- Mundy, Martha ve Richard Saumarez Smith. *Governing Property, Making the Modern State: Law, Administration and Production in Ottoman Syria*. London: I.B. Tauris, 2007.
- Mustafa Âli, Gelibolulu. *Hâlâtü'l-Kâhire min Âdâtî'z-zâhire*. sdl. Orhan Şaik Gökyay. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1984.
- Mustafa, Muslihuddin. *Ahterî-i Kebîr*. İstanbul: Matbaa-i Amire, h. 1310.
- Muvâfi, Muhammed. “el-Ferâğ fî'l-vesâiki'l-usmaniyye: neşr ve dirase ve tahkik”, *er-Rûznâme: el-havliyeü'l-mısriyye li'l-vesâik*, 6/6, 2008, s. 57-109.
- Nagata, Yuzo. *Studies on the Social and Economic History of the Ottoman Empire*. İzmir: Akademi Kitabevi, 1995.
- Nevevî, Yahya. *el-Minhâc şerhu Sahihi Müslim bin el-Hücâc*. Beyrut: Dâru İhyâi't-turâsi'l-Arabî, h. 1392.

- Öğüt, Tahir. *18. ve 19. Yüzyıllarda Birecik Sancağında İktisadi ve Sosyal Yapı*. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul, 2008.
- Özbay, Rahmi Deniz. “17. Yüzyılda İltizam Sisteminde Peşin Mukataa Satışlarından, Malikâne Uygulamasına (1656-1658)”, *XV. Türk Tarih Kongresi Bildiriler Kitabı*. 4-3: Osmanlı Tarihi-C, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2010, s. 1701-1721.
- Özcan, Abdülkadir ve Nurten Sevinç. “Nasihatnâme’den Talimatnâme’ye: Damad/Şehid Ali Paşa ve Devlet Görevlilerine Dair Yazılı Emirleri”, *Fatih Sultan Mehmed Vakıf Üniversitesi İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, Bahar 2019, 13, s. 449-503.
- Özcan, Abdülkadir. “Defterdar Sarı Mehmed Paşa’nın Malî Bazı Görüş ve Faaliyetleri”, *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 10-11, 1981-1982.
- , Abdülkadir. “Zurnazen Mustafa Paşa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2020, c. 31, s. 346-348.
- Özcan, Azmi. “Câgîr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1993, c. 7, s. 11-12.
- Özdemir, Filiz. *Defterdar Mehmed Şerif Efendi’nin Layihasının Nizam-ı Cedid Islahatlarındaki Rolü*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Trabzon, 2012.
- Özen, Hamza. *Arazi ve Vakıf Bağlamında Hanefî Fukahanın Örfî Hukuk Uygulamalarına Yaklaşımları*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 2023.
- Özer, Sevda Özkaya. *Osmanlı Devleti İdaresi’nde Mısır (1839-1882)*. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Elazığ, 2007.
- Öztürk, Mustafa. “Arap Ülkelerinde Osmanlı İdaresi”, 38. *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi (ICANAS)*, 10-15.09.2007: *Bildiriler: Tarih ve Medeniyetler Tarihi*. haz. Zeki Dilek vd. c. 5, s. 2419-2444.
- Özvar, Erol ve Sadullah Yıldırım. “Long-Term Changes in the Creation of New Cash Waqfs in Istanbul”, *Bilig*, 102, Yaz 2022, s. 27-51.
- Özvar, Erol. *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2018.
- , Erol. “Mehmet Genç: Belgeden Modele Uzanan Bir Portre”, *Türk Tarihçiliğinde Dört Sima: Halil İnalcık, Halil Sahillioğlu, Mehmet Genç, İlber Ortaylı*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2013, s. 235-240.

- , Erol. “Osmanlı Tarihini Dönemlendirme Meselesi ve Osmanlı Nasihat Literatürü”, *Divan*, 1999/2, s. 142-144.
- , Erol. “Servet ve Güvenlik Arasında Osmanlı Sultanı”, *Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türklük Araştırmaları Dergisi*, 13, Mart 2003, s. 47-60.
- , Erol. “Tarhuncu Ahmed Paşa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2011, c. 40, s. 20-22.
- , Erol. *17. Yüzyılda Osmanlı Taşra Maliyesinde Değişim: Rum Hazine Defterdarlığı'ndan Tokat Voyvodalığı'na Geçiş*. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul, 1998.
- Pamuk, Şevket. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999.
- Pehlivan, Bayram. *Sultan, Reaya ve Hukuk: Klasik Dönem Osmanlı Devleti'nde Tarım Topraklarının Mülkiyeti Sorunu*. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul, 2023.
- Râşid Mehmed Efendi ve Çelebizâde İsmail Âsım Efendi, *Târih-i Râşid ve Zeyli*. haz. Abdülkadir Özcan. İstanbul: Klasik Yayınları, 2013.
- Remlî, Hayreddin b. Ahmed. *el-Fetâva'l-hayriyye li-nef'i'l-beriyye*. Bulak: Matbaatü'l-kübra el-miriyye, h. 1300.
- Sağlam, Ahmet. *Memlûk Sultanı Nâsır Muhammed B. Kalavun'un Siyasi Faaliyetleri (684-741/1285-1341)*. Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Manisa, 2015.
- , Ahmet. *Memlûklerde Toprak Yönetimi: İktâ*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2021.
- Sahillioğlu, Halil. “Ceyb-i Hümayun”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1993, c. 7, s. 465-467.
- Salur, Rabia. *Şeyhülislam Hoca Sâdeddin Efendi'nin Fetva Mecmuası ve Tahlili*. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Sakarya, 2019.
- Salzmann, Ariel. “An Ancien Regime Revisited: Privatization and Political Economy in the Eighteenth Century Ottoman Empire”, *Politics and Society*, 21/4, 1993, s. 393-423.

- , Ariel. *Tocqueville in the Ottoman Empire: Rival Paths to the Modern State*. Leiden: Brill, 2004.
- Sarı Mehmed Paşa, Defterdar. *Zübde-i Vekâiyât: Tahlil ve Metin (1066-1116 / 1656-1704)*. haz. Abdülkadir Özcan. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995.
- Sariyannis, Marinos. *A History of Ottoman Political Thought up to the Early Nineteenth Century*. Leiden: Brill, 2019.
- Sayar, Ahmed Güner. *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2013.
- Seyyid Ahmed Efendi ve Seyyid Hafız Mehmed b. Ahmed el-Gedûsî. *Netîcetü'l-Fetâvâ*. haz. Süleyman Kaya vd. İstanbul: Klasik Yayınları, 2014.
- Seyyid, Eymen Fuad. *ed-Devletü'l-Fâtımiyye fî Mısır: Tefsîr Cedîd*. Kahire: ed-Dârü'l-Mısriyye el-Lübnâniyye, 1992.
- Seyyid Mahmud, Seyyid Muhammed. *XVI. Asırda Mısır Eyâleti*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları, 1990.
- , Seyyid Muhammed. “Mısır-Osmanlı Dönemi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2004, c. 29, s. 563-569.
- Shaw, J. Stanford. “The Land Law of Ottoman Egypt (960/1553): A Contribution to the Study of Landholding in the Early Years of Ottoman Rule in Egypt”, *Der Islam*, 38/1, 1963, s. 106-137.
- , J. Stanford. *The Financial and Administrative Organization and Development of Ottoman Egypt: 1517–1798*. Princeton: Princeton University Press, 1962.
- Shuman, Mohsen. “The Beginnings of Urban İltizam in Egypt”, *The State and its Servants: Administration in Egypt from Ottoman Times to the Present*. ed. Nelly Hanna. Kahire: The American University in Cairo Press, 1995, s. 18-31.
- Şinnâvî, Abdülaziz Muhammed. *ed-Devletü'l-Usmâniyye: Devletün İslamiyyetün Müfterâ Aleyhâ*. Kahire: Mektebetü'l-anglo el-Mısriyye, 1980.
- Şürünbülâlî, Hasan b. Ammar. “Müfîdetü'l-hüsnâ fî def'i zanni'l-hulüvvi bi's-süknâ”, thk. Hasan Selman, *Risâletân fî'l-hulüvvât*. Kuveyt: Vizaretü'l-evkâf ve's-şu'ûni'l-İslamiyye, 1989, s.77-93.

- Tabakoğlu, Ahmet. “İmdâdiye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2000, c. 22, s.221-222.
- , Ahmet. *Osmanlı Mali Tarihi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2020.
- , Ahmet. *Toplu Makaleler I: İktisat Tarihi*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2005.
- , Ahmet. *Toplu Makaleler II: İslam İktisadı*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2005.
- , Ahmet. *Türkiye İktisadî Tarihi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2012.
- Taylor, Melissa. *Land and Legal Texts in the Early Modern Ottoman Empire: Harmonization, Property Rights and Sovereignty*. London: I.B. Tauris, 2023.
- Tayşi, Mehmet Serhan. “Seyyid Feyzullah Efendi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1995, c. 12, s. 527-528.
- Tok, Özen. “XVII. Yüzyılda Mısır Eyaletinin Malî Yükümlülükleri Bağlamında İrsaliye Hazinesi”, 38. *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi (ICANAS)*, 10-15.09.2007: *Bildiriler:Ekonomi*. haz. Zeki Dilek vd. s. 291-303.
- Uzun, Mustafa İsmet. “Câize”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1993, c. 7, s. 28-29.
- Ülker, Necmi. “XVIII. Yüzyılda Mısır ve Cezayirli Gazi Hasan Paşa’nın Mısır Seferi”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 9/1, Haziran 1994, s. 1-30.
- Whidden, James. “Egypt”, *Encyclopaedia of African History*. ed. Kevin Shillington. New York: Fitzroy Dearborn, 2005, c. 1, s. 769-774.
- Winter, Michael. *Egyptian Society Under Ottoman Rule 1517-1798*. New York: Routledge, 2005.
- Yanar, Ömür. *I Numaralı Maraş Ahkâm Defterinde, Adıyaman (Hısn-ı Mansur, Behisni, Kâhta, Gerger, Samsad)'a Gönderilen Hükümlerin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi*. Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş, 2016.
- Yaran, Rahmi. “Gayrı menkul Kiralarındaki Hava Parasının İslam Hukuku Açısından Değerlendirilmesi”, *I. Uluslararası İslam Ticaret Hukukunun Günümüzdeki Meseleleri Kongre Kitabı*. Konya: Kombad Yayınları, 1997, s. 721-747.
- Yeniçeri, Celal. *İslam’da Devlet Bütçesi*. İstanbul: Şamil Yayınevi, 1984.

Yılmaz, Fehmi. “The Life of Köprülüzade Fazıl Mustafa Pasha and His Reforms (1637-1691)”,
Osmanlı Araştırmaları Dergisi, 20, 2000, s. 165-221.

Zeydî, Müfid. *Mevsûatü Târihi Avrûbâ*. Y.y: Dâru Usâme, t.y.

EK: MALİKÂNE HAKKINDA FERMAN⁹¹⁵

Arz mücebince makbûl-ı hümayûnum olmışdur

İzin virdüm

Sahh

Sâdır olan hatt-ı hümayûn-ı sa‘âdet-makrûn mücebince düstûru’l-amel olmak üzere Başmuhâsebede hıfz ve mu‘accele ile bu tarafda tâlibi zuhûr idenlere şürûtıyla der‘uhde ve fûrûht olındukdan sonra mahallerine dahi âdemler gönderilmek üzere aynı ile sûreti ve ahkâmı tahrîr olınmak buyuruldu.

24 Ca sene [1]106

Arz-ı bende-i bîmîkdâr budur ki şevketlü inâyetlü kerâmetlü mehabetlü pâdişâhum

Ba‘zı mîrî mukâta‘ât karyeleri der‘uhdecilerün üzerlerinde adem-i istikrâr mülâhazasıyla re‘âyâsını himâyet ü siyânetde taksir ve gözedilmedüklerinden nâşi ekseri harâb ve re‘âyâsı perâkende olmağla mukârenet-i avn-i Bârî ile ta‘mîr-i bilâd ve terfih-i ibâd için hayr-hâh-ı Devlet-i aliyyeleri kullarınun ma‘kûl ve münâsib görmeleriyle cümle ittifakıyla defterdâr efendi kullarınun arzıdır ki fazîletlü şeyhü’l-islâm efendi ve sadreyn efendiler dâ‘îleri ve vüzerâ kulları dahi istihsân ve istisvâb itmeleriyle imzâ-yı kabul ile imzâ eylemişlerdür manzûr ve ma‘lûm-ı hümayunları olduktan sonra savâb-dîd-i re‘y-i âlîleri olur ise cümle ittifakıyla hâsıl olan bu sûret-i müstahsene mürûr-i ezmine ile tebdîl ve tağyîr olunmayup ve şeyhü’l-islâm ve sadreyn ve nakîb efendiler bu husûsa nâzır olup şürût ve kuyûdunu ittifâk ile vikâye ve tenfiz ve icrâ ve hıfz ü hirâset eylemeleri şartıyla mahalline kayd ve dâimâ düstûru’l-amel olmak üzere hatt-ı hümayûn-ı şevket-makrûnları inâyet ü ihsân buyurulmak bâbında emr ü fermân şevketlü inâyetlü kerâmetlü efendüm pâdişâhımdur.

⁹¹⁵ BOA Osmanlı Arşivi, Kamil Kepeci, 5040, [24.Ca.1106/10.01.1695] s. 1-4. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr> Malikâne Fermanı daha önce Mehmet Genç ve Erol Özvar tarafından yayınlanmıştır. Fermanın metni Özvar’ın çalışmasından iktibas edilmiş olup imzalarda küçük değişiklikler yapılarak Arapça yazımları tercih edilmiştir. Mehmet Genç, “Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi”, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2010, s. 101-154; Erol Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2018, s. 159-163.

Arz mücebince makbûl-ı hümâyûn-ı

şevket-makrûnum olmuştur

Arz-ı bende-i bîmîkdâr budur ki

Memâlik-i mahrûseden Şam ve Haleb ve Diyârbekir ve Mardin ve Adana ve Malatya ve Ayntab ve Tokad câniblerinde vesâir ba‘zı mahallerde vâlîler ve muhassıl ve voyvodaların taht-ı iltizâmına dâhil mîrî mukâta‘âtun ekser kurâsı ricâl-i devletden ve a‘yân-ı vilâyetden ba‘zı kimesnelerin uhdesinde olup beher sene mâl-ı maktû‘ların ve mu‘tâd üzre kalemiyyelerin ba‘zıları câmi‘-i emvâl olanlara ve ba‘zısı Âsitâne-i sa‘âdet hazînesine virüp mutasarrıflardur ve lâkin der‘uhde idenlerin üzerinde müstakarr olmayup her biri bir tarîk ile senede birkaç âdeme der‘uhde olındığından re‘âyâ fukarâsı gözedilmeyüp vakt ü zemânı ile der‘uhde idenler kuvvetleri için tohum vesâir ihtiyâçları olan malzemelerine i‘ânet itmemekle bi‘z-zarûre murâbahacılardan zı‘fı ile akçe aldıklarından her sene ziyâde bulan istirbâhun edâsına zirâ‘at ve harâsetleri ve bağ ve bâğçe vesâir kâr ü kisblerinün hâsılı vefâ itmedüğünden der‘uhde idenler dahi zabt ideceğim bir sene veyâhud iki senedür diyü bi‘l-cümle hâsılların almak için cevri eziyyet eyledüklerinden ekseri perâkendü vü perişân ve hâlî ve harâb bakiyye kalanlar dahi kût-ı yevmiyyeye muhtâc ve ahvâlleri diğergün olmağla mâl-ı mîrî tedennî ve tenezzül bulup beytû‘l-mâl-i mü‘minîne küllî gadr ve zarûrete bâ‘is olduğu zâhirdür ancak ba‘de‘l-yevm bu makûle maktû‘ât ve kurâ Mısır karyeleri misillü mâl-ı maktû‘ın ve kalemiyyesin beher sene virdükden sonra bir tarîk ile âhara virilmemek üzre ber vech-i te‘bîd hayâtta oldukça mâlikâne mutasarrıf olmak şartıyla fâizlerinün tahammülüne göre birer mikdâr akçe-i mu‘accele ile fûrûht olınmak fermân buyurulduğu sûrette bu vechile der‘uhde idenler mutasarrıf olduğu karye hayâtta oldukça himaye ve teğallüb ile âhara virilmeyeceğin bilüp i‘mârî ile tekayyüd ve öşri mahsûlinden kendüye fâiz ziyâdece olsun diyü re‘âyâ fukarâsinun tohumuna vesâir levâzımına i‘ânet ve dest-i tetâvül-i zaleme ve cevri ü udvândan siyânet itmeğle ahvâlleri nizam bulup terfih-i ibâd ile memâlik-i İslâmiyyede olan mîrî mukâta‘ât ma‘mûr ve şen ve âbâdân olduğundan mâ‘adâ kurâ bahâsından uccâletü‘l-vakt mesârif-i seferiyye için dahi vâfir akçe hâsıl olur ve fimâba‘d mutasarrıfı vefât itdükte taraf-ı mîrîye âid ü râci‘ olan kurâ mahlûlinden fûrûht olındukça Mısır-ı Kâhire’nün hülvân-ı kurâ ta‘bîr olınan îrâdî misillü müceddeden senevî bir îrâd-ı hazîne zuhûr itmiş olur ancak inkılâb-ı zemâniyye göre bu nizâmın karâr-dâde olmasına ve bu şûrût ba‘de zemân ri‘âyet olunup tebdîl ve tağyîr olunmağla virecekleri kurâ bahâsı zâyî‘ olmayacağına nâsa i‘timâd gelmek müşkildür zirâ seferlerin imtidâdı sebebiyle hazîne-i âmireye müzâyakaları olduğundan def‘i zarûretleri için bu tarîk ile halkdan akçe cem‘ iderler ba‘dehû yine taraf-ı mîrîden ke‘l-evvel murâd eyledüklerine virürler diyü bahâ ile Mısır köyleri gibi almağa râğbet itmezler ve lâkin ba‘de‘l-yevm bu şûrût

bozulmayup karâr-dâde olacağın yakînen halk bilüp ve i'timâd idüp mu'accele ile râğib olmağı için şevketlü azametlü inâyetlü pâdişâh-ı âlem-penâh hazretleri taraflarından ve vekîl-i mutlak olanlar tarafından birisi bu nizâmı bozup sûret-i âhara ifrâğ itmek murâd eyledüklerinde bu nizâm i'mâr-ı memlekete ve ibâdullâha evlâ ve enfa' olduğın huzûr-ı hümâyûnda varup bi'n-nefs kendüleri arz idüp men' eylemeleri için fazîletlü şeyhü'l-islâm efendi hazretleri ve fazîletlü kâdî'asker efendiler ve nakîbü'l-eşrâf efendi hazerâtı bu husûsa mahsus nâzır nasb ü ta'yîn olınmak üzere işbu şürût memhûr ve müzmâ kılındukdan sonra mücebine ünvânına hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûn keşide ve inâyet ü ihsân buyurulup Başmuhâsebe kaleminde aslı hıfz olınmak üzere fermân buyurulursa re'âyâ fukarâsının refâh-ı hâllerine ve bu şürût üzere kayd-ı hayât ile der'uhde iden a'yân ve eşrâf ve askerînün intifâ'ına sebep olur ve memâlik-i İslâmiyye ma'mûr ve âbâdân olacağı ma'lûm-ı devletleri buyuruldukda bâlâda zikr olındığı üzere Şâm ve Haleb ve Diyârbekir ve Adana ve Malatya ve Ayntab ve Tokad câniblerinde vesâir ba'zı mahallerde vâki' mîrî mukâta'âtun taht-ı iltizâmına dâhil olan kurâ ve maktû'ât der'uhde idenler ve der'uhde itmeye tâlib olanlar hâlâ hazîne-i âmire defterlerinde mukayyed olduğu ve vâlilere ve muhassıl ve voyvodalara viregeldükleri mâl-ı maktû'u her ne ise mâl-ı mîrîsine ve mu'tâd üzere kalemiyyesine kesr ü noksân gelmemek üzere mâlın Âsitâne hazînesine virenler ke'l-evvel hazîne-i âmireye ve câmi'-i emvâl olanlara viregelenler kemâ fi'l-evvel kabzına me'mûr olanlara senesi dâhilinde üç taksît ile beher sene teslîm-i hazîne eyleyüp yedine ma'mûlün bih temessük aldukça taraf-ı mîrîden ve câmi'-i emvâl olanlar tarafından tahammülü vardır diyü mîrî için ve kalemiyye için viregeldüklerinden izdiyâd bir akçe bir habbe mütâlebe ile rencide itmeyüp ve şefâ'at ve recâ ve teğallüb ve cevri ü ezâ ile ve gadr ü zarar kasdı ile sâhibinün rızâsı olmadukça bir tarîk ile mutasarrıf olduğu kurâ ve maktû'ât kimesneye virilmeyüp ve vüzerâ ve mîrmîrân ve ümerâ ve mütesellimler vesâir ehl-i örf tarafından bilâ fermân bir akçe ve bir habbe taleb olunmayup cevri ü eziyyetleri ref' ve mefrûzu'l-kalem ve maktû'u'l-kadem min külli'l-vücûh serbestiyyet üzere ber vech-i te'bîd hayâtda oldukça mâlikâne zabt u tasarruf olınmak şartıyla fâizlerinün tahammüllerine göre ikişer ve üçer senelik fâizi mikdârı bahâ ile tâlib olanlara te'bîden mâlikâne der'uhde ve fûrûht olup yedlerine berât-ı âlişân virilmek ve sâhibi biemrillâhi te'âlâ vefât idüp karyesi mîrîye âid ü râci' oldukda evlâd-ı zükûrından zabt u rabta kâdir olur evlâdı olup karyesi müzâyede olındukda rağabât münkatî' oldukdan sonra sâirinün virdiği mu'acceleyi virür ise evlâdına virile olmadığı sûretde değer bahâsı ile tâlibine şürût-ı kadîmi ile tekrâr fûrûht olup hülvânî akçesi teslîm-i hazîne kılınmak üzere mahalline kayd ve bu tarafda ma'lûm olan kurâ ve maktû'ât tâlibine mu'accele ile virildükden sonra şürût-ı mezkûre üzere sûretler tahrîr olup ve her biri kavî ve fi'ilinde mu'temedun aleyh ve mukaddem ve kâr-güzâr kullarına virilüp

mahallerine irsâl ve şürûtu ile olan nizâmı ahâlî-i memlekete i'lân ve bakiyye kalan kurâyı dahi tahammülü ve nâsın rağbeti mertebesiyle mahallinde tâlib olanlara ba'de'l-müzâyede rağabât münkatı' olduktan sonra te'bîd ile hayâtta oldukça mâlikâne mutasarrıf olmak üzere şürût-ı mezkûre ile fûrûht ve hâsıl olan akçeyi irsâl ve teslim-i hazîne eyleyüp ve ashâbı yedlerine ma'mûlün bih temessük ve hüccet-i şer'îyye virüp mücebince berât-ı âlişân ihsân olunmak ve mutasarrıflarından biri hâl-i hayâtında bir âhar kimesneye karyesin ferâğat itmek murâd eyledüklerinde ma'rifet-i şer'le hüsn-i rızâsıyla ferâğati hüccet-i şer'îyye olınduktan sonra yedinde olan betâtı üzerine buyurulup ferâğat u kasr-ı yedinden müceddeden berât-ı âlişân virilmek şartıyla zikr olunan memleketlerde vâlî ve muhassıl ve voyvoda ve emîn olup maktû'ât-ı mîrî cem'ine me'mûr olanlar bir karye mahlûl oldukda ketm itmeyüp ve kimesneye himâye tarîkiyle vermeyüp değer bahâsı ile tâlibi olanlara teslim-i hazîne eylemek üzere mezkûrlara ve a'yân-ı vilâyete mufassal ve meşrûh ekîd ü şedîd evâmîr-i şerîfe gönderilmek üzere düstûr-ı amel buyurulmak ma'kûl ve münâsib görölür ise ol bâbda emr ü fermân devletlü sa'âdetlü Sultânım hazretlerinündür.

Hasbiyellâh

كل أمر تعلق رفاهية رعايا البرايا من عباد الرحمن
وأزال عنهم غياهب مظالم إخوان الشيطان
وكان سببا لنظام الممالك الإسلامية
ومؤديا إلى عمار البلاد والخزائن السلطانية
فلا بد وإن يكون مستحسنا عند عقلاء المؤمنين
ومستصوبا لدى نبلاء المسلمين
وما رآه المؤمنون حسن فهو عند الله حسن

Ketebelhü el-fakîr

Mehmed Sâdık ufiye anhu [şeyhü'l-islâm]

لما كان الأمر المسطور
في خلال هذا المنشور
نافعا للعباد والبلاد
ومانعا من الجور والفساد
كما تشهد بذلك العقول السليمة
وترشد إليه الطباع الكريمة
وضعت عليه قلم القبول
كما استحسنته الكبار الفحول

Harrerehü el-fakîr ileyhi sübhânehü

Mehmed el-Kâdî li-'asâkir-i Rûmili

أقول بفصاحة اللفظ و(سلامية؟) اللسن ما رآه المؤمنون حسنا فهو عند الله حسن

Ve ene'l-abdü'l-fakîr ile'l-meliki'l-kadîr
es-Seyyid Mehmed el-Fenârî el-Kâdî li-'asker-i Anadolu

لما طالعت ما أدرج في هذا الرق المنشور ونظرت ما أدمج في هاتيك السطور
وضعت عليه قلم الارتضاء والقبول تديا أثر هؤلاء الفحول

Harrerehû el-fakîr ileyh te'âlâ es-Seyyid Mehmed el-Fenârî
en-Nakîb alâ eşrâfi'l-memâliki'l-Osmâniyye

كل أمر نفع العباد وشيدت بحصوله أبنية نظام البلاد
فهو حسن ومستحسا إلى يوم التناد وموافق لرضاء الكريم الجواد

Harrerehû el-abdü'l-fakîr Ahmed el-Vezîr
kâimmakâmu'r-rikâbi'l-âlî

هذا الأمر المرسوم في هذه السطور زريعة لترفيه الرعاية (الذي هم؟) وديعة رب غفور إلى يوم النشور

Harrerehû el-abdü'l-fakîr
Mehmed el-Vezîr et-Tevkî'î